

PEUCE

serie nouă

XI

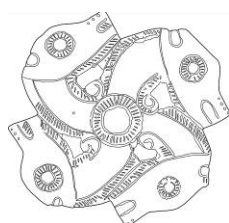
studii și cercetări de istorie și arheologie

2013

PEUCE
SERIE NOUĂ

XI

2013

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
Muzeul de Istorie și Arheologie

PEUCE

SERIE NOUĂ

XI

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

Volum dedicat împlinirii a 135 de ani de la realipirea
Dobrogei la Statul Român

TULCEA ♦ 2013

Peuce, Serie Nouă
Studii și cercetări de istorie și arheologie

Publicată de / Published by:

Adresa / Address:

Website:

Redactor șef / Editor-in-chief:

Redactor șef-adjunct/ Executive Editor:

Comitetul consultativ / Advisory Board:

Colegiul de redacție / Editorial Board:

ISSN: 0258-8102

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale

Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea, România

<http://www.revistapeuce.icemtl.ro/>

Cristian MICU

Sorin-Cristian AILINCĂI

Acad. Dan BERINDEI; Acad. Ștefan ȘTEFĂNESCU;
Acad. Răzvan THEODORESCU; Alexandru BARNEA;
Ioan OPRIȘ

Alexandru AVRAM (Le Mans), Victor-Henrich BAUMANN (Tulcea), Alexandru BĂDESCU (București), Nikolaus BOROFFKA (Berlin), Octavian BOUNEGRU (Iași), Maurizio BUORA (Udine), Albane BURENS (Toulouse), Laurent CAROZZA (Toulouse), Mihai CONSTANTINESCU (București), Laurent CHRZANOVSKI (Lattes), Florin CURTA (Gainesville), Oana DAMIAN (București), Laura DIETRICH (Berlin), Oliver DIETRICH (Berlin), Adrian IONIȚĂ (București), Moshe FISCHER (Tel Aviv), Oleg LEVIȚKI (Chișinău), Daniela Luminița LUPU (București), Florian MATEI-POPESCU (București), Dragoș MÂNDESCU (Pitești), Florian MIHAIL (Tulcea), Lucrețiu MIHĂILESCU-BÎRLIBA (Iași), Marian MOCANU (Tulcea), Iulian MOGA (Iași), Decebal NEDU (Galați), George NUȚU (Tulcea), Ioan Maria OROS (Zalău), Valentin RADU (București), Andrei SOFICARU (București), Aurel Daniel STĂNICĂ (Tulcea), Bartłomiej Sz. SZMONIEWSKI (Kraków), Gabriel Mircea TALMAȚCHI (Constanța), Florin TOPOLEANU (Tulcea), Alexandra Clara ȚÂRLEA (București), Aurel VÎLCU (București)

Tehnoredactare / Computer graphics:

Camelia KAIM

Consultanți limbi străine / Language editors:

Albane BURENS, Michel MAILLE (limba franceză / French), Cristina AILINCĂI (limba engleză / English), Laura DIETRICH (limba germană / German).

Toate lucrările publicate în revista PEUCE sunt recenzate de specialiști în domeniu
PEUCE is a peer-reviewed journal

CUPRINS / SUMMARY

STUDII ȘI NOTE DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE / STUDIES AND NOTES IN ANCIENT HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Katarina BOTIC

A note on a stone find from Novi Perkovci near Đakovo (Northern Croatia) 9

Cristian Eduard ȘTEFAN

Un pandantiv din nefrit de la Sălcuța, jud. Dolj 31
A nephrite pendant from Sălcuța (Dolj County)

Florin TOPOLEANU

Considerații preliminare privind lămpile grecești și elenistice
de la Orgame / Argamum (com. Jurilovca, jud. Tulcea)..... 43
*Preliminary considerations on the Greek and Hellenistic lamps
from Orgame/Argamum (Jurilovca, Tulcea County)*

Victor H. BAUMANN

Aspecte din viața spirituală a populației rurale din zona
gurilor Dunării în pragul noului ev creștin..... 67
*Aspects of the spiritual life of the rural population at the
Mouths of the Danube in the Eve of the new Christian Era*

Florin CURTA, Andrei GÂNDILĂ

Sixth-century fibulae with bent stem 101

Laurent CHRZANOVSKI

La transition lychnologique byzantino-arabe en Egypte et au Proche-Orient:
lampes coptes et musulmanes de la collection Bouvier 179

Laurențiu RADU

Toponimie dobrogeană: Callatis-Pangalla-Mangalia 231
Dobrudjan toponymy: Callatis-Pangalla-Mangalia

Corina RADU-IORGUȘ, Laurențiu RADU, Mihai IONESCU

Pipe ceramice descoperite la Mangalia 241
Clay tobacco pipes found at Mangalia

Iuliana COSTEA

Pipe de lut cu inscripții și mărci din colecția I.C.E.M. Tulcea 257
Inscribed and stamped clay pipes from the Collection of I.C.E.M. Tulcea

PROSOPOGRAFIE / PROSOPOGRAPHY

Nelu ZUGRAVU

Pour une prosopographie chrétienne du Bas-Danube (IIIe-VIIe siècles) 295

NUMISMATICĂ / NUMISMATICS

Gabriel Mircea TALMAȚCHI

New possible approach on the significance of “arrowhead”- shaped
monetary signs especially cast for trade purposes 311

ANTROPOLOGIE / ANTHROPOLOGY

Alexandra COMȘA

Analiză antropologică privind osemintele umane hallstattiene
(cultura Babadag) descoperite la Garvăn–Mlăjițul Florilor (jud. Tulcea)..... 331
Anthropological analysis of EIA (Babadag culture)
human bones found at Garvăn–Mlăjițul Florilor (Tulcea County)

CARTOGRAFIE / CARTOGRAPHY

**Philippe VALETTE, Laurent CAROZZA, Cristian MICU, Jean-Michel CAROZZA,
Aurel STĂNICA, Albane BURENS**

Approche géohistorique de la liaison du lac de Babadag
avec le lac de Razim à travers l'analyse des cartes anciennes 347

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE / REVIEWS AND BIBLIOGRAPHIC NOTES

Corneliu Beldiman, Diana-Maria Sztancs, Costel Ilie, Artefacte din materii dure animale în colecția Muzeului de Istorie Galați. Eneolitic. Catalog, Editura Mega, 2012, 237 p. (Aurel Daniel STĂNICĂ)..... 361

Alin Frânculeasa (contribuții A. Bălășescu, M. Frânculeasa, M. Mărgărit, O. Negrea, E. Popa, V. Radu, A.D. Soficaru), Seciu-Județul Prahova. Un sit din epoca neo-eneolitică în nordul Munteniei, Editura „Oscar Print”, București, 2011, 192 p., 79 pl. (Florian MIHAIL) 365

Abrevieri / List of abbreviations 369

Publicațiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea 373

Condiții de redactare a lucrărilor pentru revista PEUCE 377

Submission of manuscripts for PEUCE journal 380

A NOTE ON A STONE FIND FROM NOVI PERKOVCI, NEAR ĐAKOVO (NORTHERN CROATIA)

Katarina Botić*

Abstract: 2005 investigations at the Sopot culture site of Krčavina near Novi Perkovci, on the route of the future Beli Manastir – Ploče motorway, yielded a half of a polished and perforated stone object. The artefact was found in the context of a large open hearth, and it is reminiscent of prehistoric stone maces, although it differs from them in form. The function of this object remains also indeterminate due to the circumstances of the find. By comparing a number of stone artefacts spanning the time from the Palaeolithic to the Bronze Age in Europe, northern Africa and the Middle East, we attempted to find an answer for the utilitarian function of the object as well as for the possible symbolic meaning of the context of discovery.

Rezumat: Cercetările desfășurate în anul 2005 în situl Krčavina, în apropiere de Novi Perkovci, încadrat în cultura Sopot, pe traseul viitoarei autostrăzi Beli-Manastir, au scos la iveală un fragment dintr-o piesă de piatră șlefuită. Acesta a fost descoperit pe o vatră de mari dimensiuni. Deși diferă ca formă, se consideră că reprezintă un fragment dintr-o măciucă preistorică. Funcționalitatea acestui obiect rămâne nedeterminată datorită circumstanțelor descoperirii. Comparând-o cu un număr de piese de piatră șlefuită dintr-un interval cronologic plasat din Paleolitic până în Epoca Bronzului, pe un spațiu cuprinzând Europa, nordul Africii și Orientul Apropiat, autoarea încearcă să interpreteze atât scopului funcțional al acestei piese, cât și posibilul simbolism al contextului descoperirii.

Key words: Neolithic, northern Croatia, Sopot culture, Ražište type, stone, mace.

Cuvinte cheie: Neolitic, nordul Croației, cultura Sopot, tipul Ražište, piatră, măciucă.

Introduction

In autumn 2005 and spring 2006, large scale rescue archaeological excavations were conducted on the Budapest-Ploče motorway (Corridor V C), subsection Đakovo-Sredanci. One of the explored sites was the site Krčavina, near Novi Perkovci village, about 6 km southwest from Đakovo¹ (Fig. 1). Part of this site was also excavated in November of 2006.² The explored area was about 18.000 m². A large number of smaller and bigger pits of different use, together with larger post holes, were registered on this site³ (Fig. 2), most of pits belonging to Sopot culture. A smaller number of pits

* Institute of Archaeology, Ljudevita Gaja 32, HR-10000 Zagreb, katarina.botic@iarh.hr

¹ Excavations were organized by Đakovo Regional Museum (Ivo Pavlović). Leaders of excavations were Zorko Marković and Boško Marijan.

² Additional excavation was conducted by Katarina Botić.

³ Marković, Botić 2008.

could be attributed to Starčevo culture, Early Bronze Age Litzen culture and Transdanubian incrustated pottery and some of them to the beginning of the Late Bronze Age.

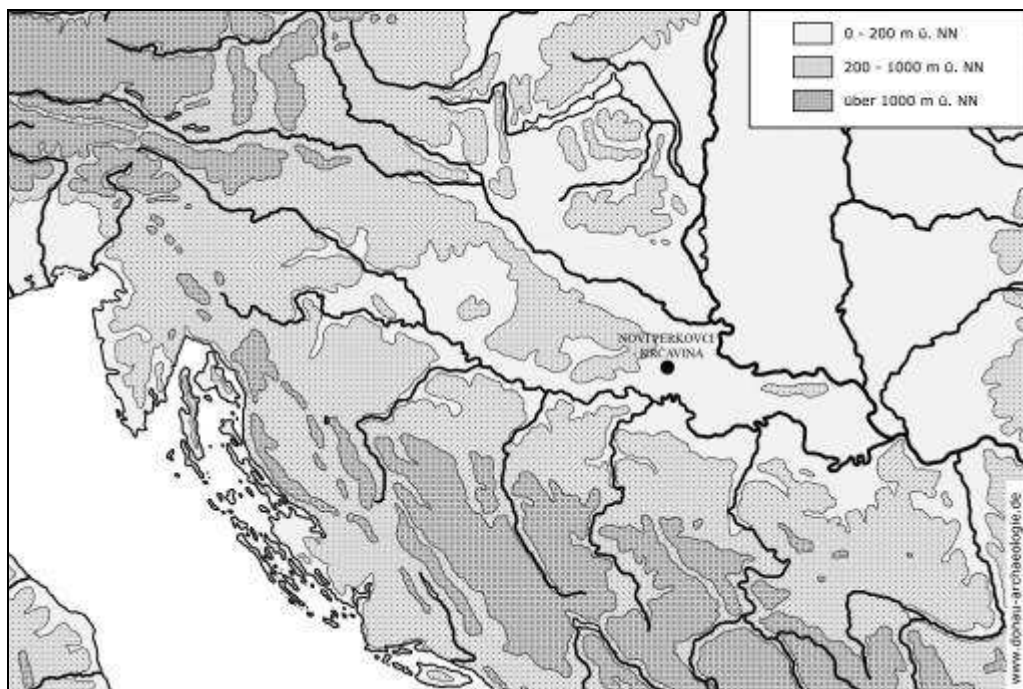

Figure 1. Location of Novi Perkovi-Krčavina site.

During the first campaign in autumn 2005, pit SU⁴ 061 of indeterminate function was explored. It consisted of two areas: the southern area where a big open hearth (SU 135), about 2 m in diameter and almost 2 m deep (Fig. 3/1-4) was found, and the northern area, separated from the southern one by an earth ridge, containing only the E-W oriented wooden division supported by several pairs of wooden posts (Fig. 3/5). Northern area contained very small amount of finds while most of the finds were concentrated in the southern area, in the layers of ash alternated with layers of burnt earth (Fig. 3/3). The layers of burnt earth were thicker when closer to the surface of the pit (Fig. 3/1-2). In one of the layers of ash, about 0.90 m deep, half of the round polished perforated stone object was found (Fig. 2; Fig. 4; Fig. 5), together with various fragments of pottery and one polished axe with damaged cutting edge. According to the finds, the

⁴ Stratigrafic unit.

pit was dated to IB/II phase⁵ of Sopot culture according to S. Dimitrijević, i.e. to Ražište type of Sopot culture according to Z. Marković⁶.

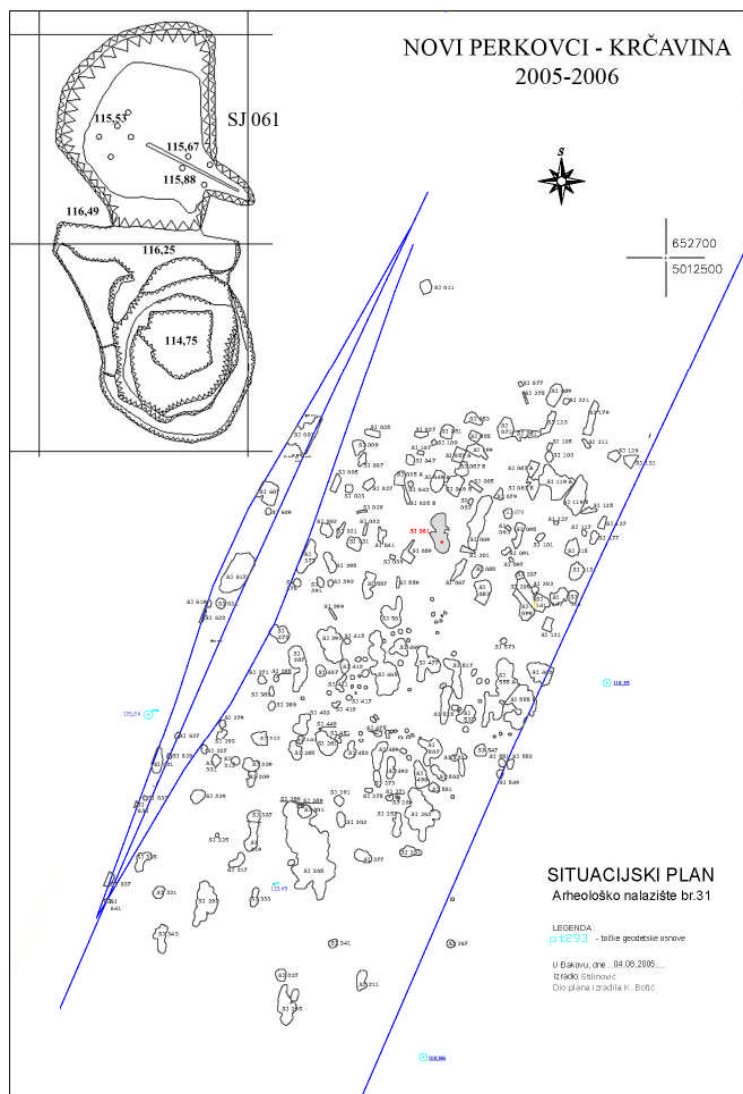

Figure 2. Plan of Novi Perkovci-Krčavina site (the site of discovery of the stone disc is marked in red) with the plan of the pit 061 (plan design: Stilinović and Botić).

⁵ Marković, Botić 2008, 23.

⁶ Marković 1985.

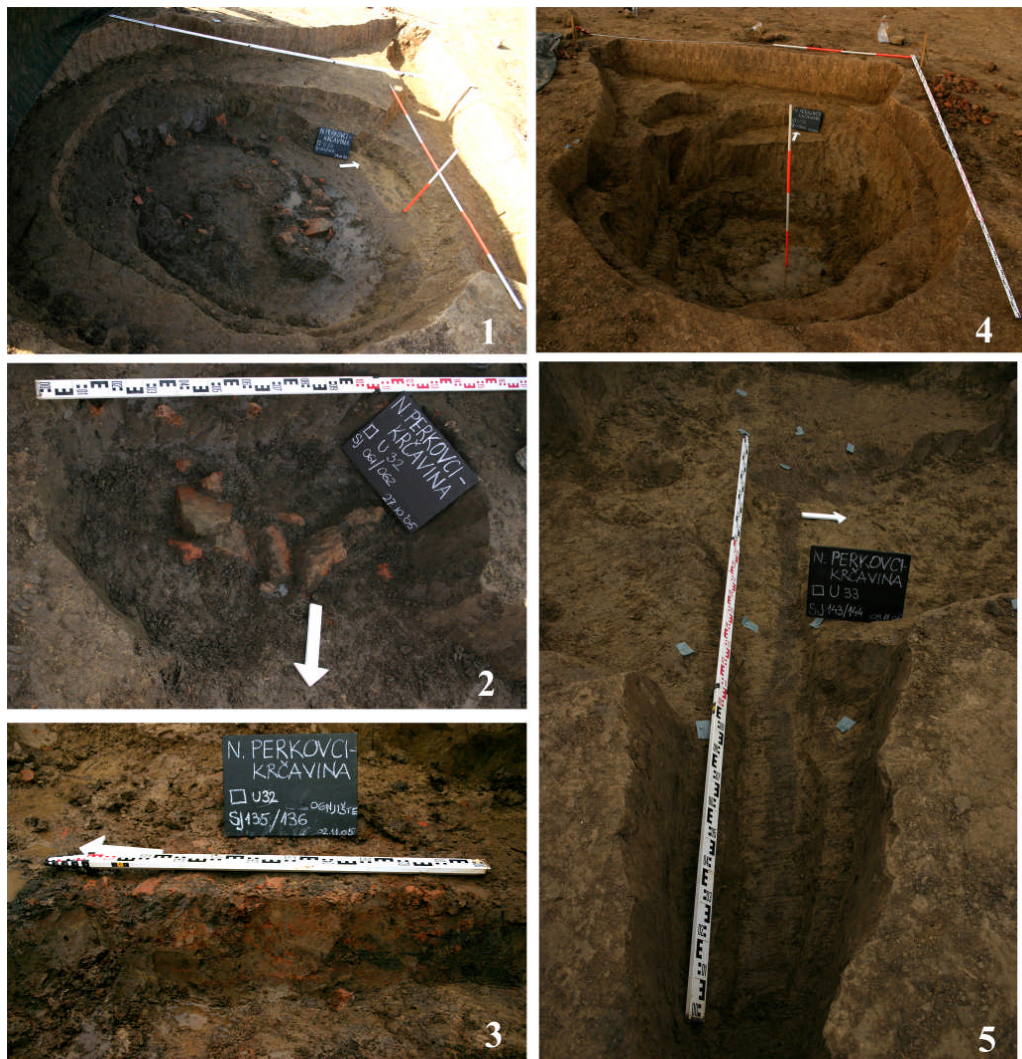

Figure 3. Details of pit SU 061 during the excavation (1: upper layers of the burned soil of the hearth fill SU 136; 2: detail of upper layers of the burned soil of the hearth fill SU 136; 3: lower layers of the burned soil of the hearth fill SU 136; 4: southern area of pit 061 after the excavation; 5: detail of a beam in the northern part of pit SU 061) (photos by J. Bulog).

Figure 4. Polished stone disc from pit SU 061 (photo and drawing by K. Botić).

Polished stone object - disc (Fig. 4)

The object found in the hearth of a large two segmented pit was a riddle from the very beginning. By its uneven round shape (about 11 cm in diameter) and relatively narrow cross-section (1.5-1.9 cm), it opposes so-called maces which were used as weapons (Fig. 6/2-4; Fig. 7/1-2; Fig. 9/1 up; 9/5 up; Fig. 10/3, 10/5-9) from Prehistory to the Middle Ages. It could be classified as a stone disc rather than a weapon.⁷ Its uniqueness is additionally stressed by the fact that it was made from granodiorite.⁸ During the excavations only one other object made from this type of rock was found – dice of small dimensions. Disk was broken almost in half along its diameter, perforated (hole diameter about 2.3 cm), with polished surface and visible facet (0.5 cm wide) along the ridge. Second half of the disc wasn't found so it was assumed it ended in the hearth already damaged.

It was difficult to find analogies for this kind of object due to insufficient research of Sopot sites or due to insufficient publishing of the material from already

⁷ For typology of Bronze Age maces of central Europe see Beková-Berounská 1989, 219-222.

⁸ Because it is a very rare find, chemical and geological analysis haven't been conducted, but Prof. Boško Lugović from Faculty of Mining, Geology and Petroleum Engineering in Zagreb, after seeing the object, preliminary classified it as granodiorite rock for which we are grateful.

explored ones. In the region of northern Croatia, three published and two unpublished objects are known to the author. The published objects are:

1. Vučedol (Fig. 6/3)⁹ – the object is not dated, but R. Schmidt brings forth parallels for the late Neolithic and Bronze Age from sites Vršac, Pančevo and Omoljica; he calls this object *Hammerkeule*
2. Ludbreški Ivanac (Fig. 6/4)¹⁰ – the object is damaged, has outer diameter around 7 cm, hole diameter around 2 cm; it is made from greenish olivine mineral; upper side is flat, lower side is biconical; a light facet of the rim is visible on the undamaged part; it is dated to the Eneolithic or Early Bronze Age
3. Mirkovec?, Zabok district (Fig. 6/5)¹¹ – the object is not described in the text but it is present on the plate near the axe made of green serpentinite from Mirkovec site (inv. no. 1690 AMZ); its dimensions are unknown; it can possibly be dated to the Bronze Age

So far, the unpublished objects are:

1. Unknown site, Slavonia (Fig. 6/1) – the object is kept in the Museum of Slavonia in Osijek, under inv. no. 5413; it was registered in the inventory book on April 1st 1957, together with an obsidian core; it is made from granular stone with finely polished surface, reconstructed; outer diameter around 10 cm, hole diameter around 2 cm, thickness around 1 cm; Neolithic?¹²
2. Kaznica-Rutak near Selaci Đakovački (Fig. 6/2) – the object is kept in the Archaeological Museum in Osijek (AMO-857); it was found during the rescue excavations on Sredanci-Đakovo motorway subsection; this site was situated between sites Krčavina-Noví Perkovci and Ivandvor; the object has outer diameter around 12 cm, hole diameter around 2.5 cm, thickness around 2.7 cm; Neolithic?¹³

⁹ Schmidt 1945, Fig. 61/2, T. 49, Abb. 4.

¹⁰ Marković 1988, T. 2/1.

¹¹ Pavišić 1990, T. I/2.

¹² We hereby thank the Museum of Slavonia in Osijek for giving us permission to publish this object; special thanks to colleague Dragana Rajković for the information provided.

¹³ We hereby thank the Archaeological Museum in Osijek for giving us permission to publish this object. The object was depicted in the graduation thesis by colleague Petar Sekulić entitled "Polished stone objects from Kaznica-Rutak site".

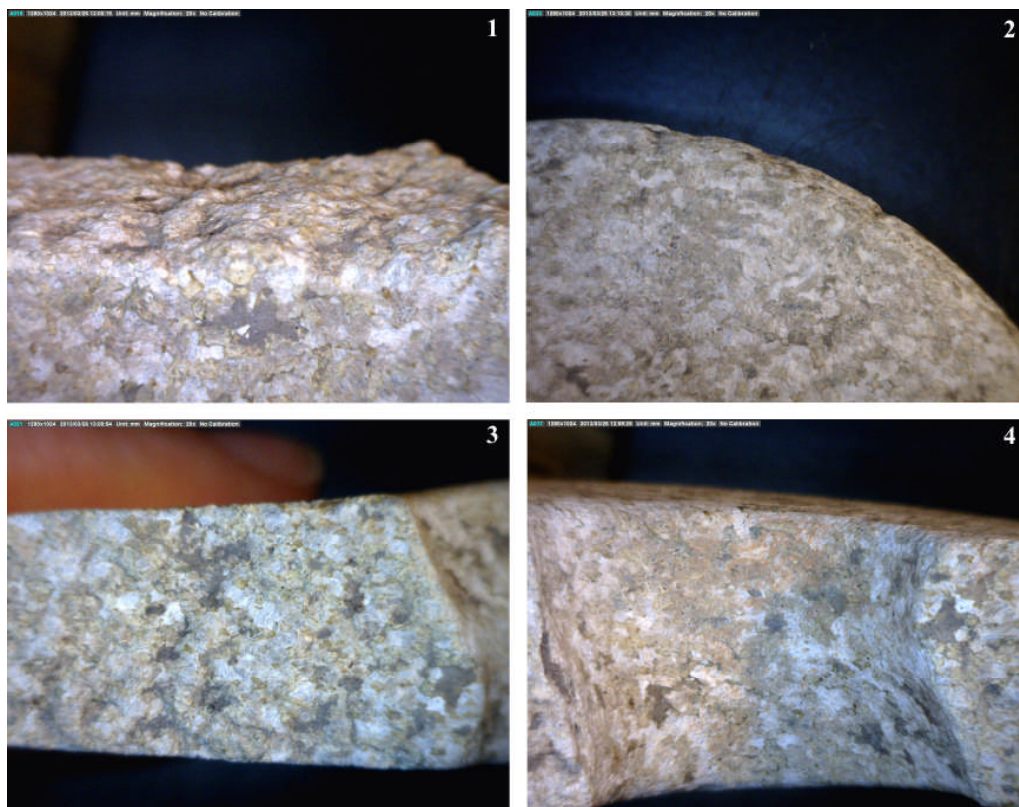

Figure 5. Details of the disc surface – 1: thicker cross section (magn. 20%) with visible damage to the surface; 2: V-shaped damage to the outer surface of the disc (magn. 20%); 3: slimmer cross section (magn. 20%) of the disc; 4: detail of the hole with traces of drilling (magn. 20%) (photos by A. Kudelić).

Similar objects, found in Europe, Middle East and northern Africa, include time span from Palaeolithic to the Bronze Age. Below there is the list of twenty published and three unpublished objects, two of which are from Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin.

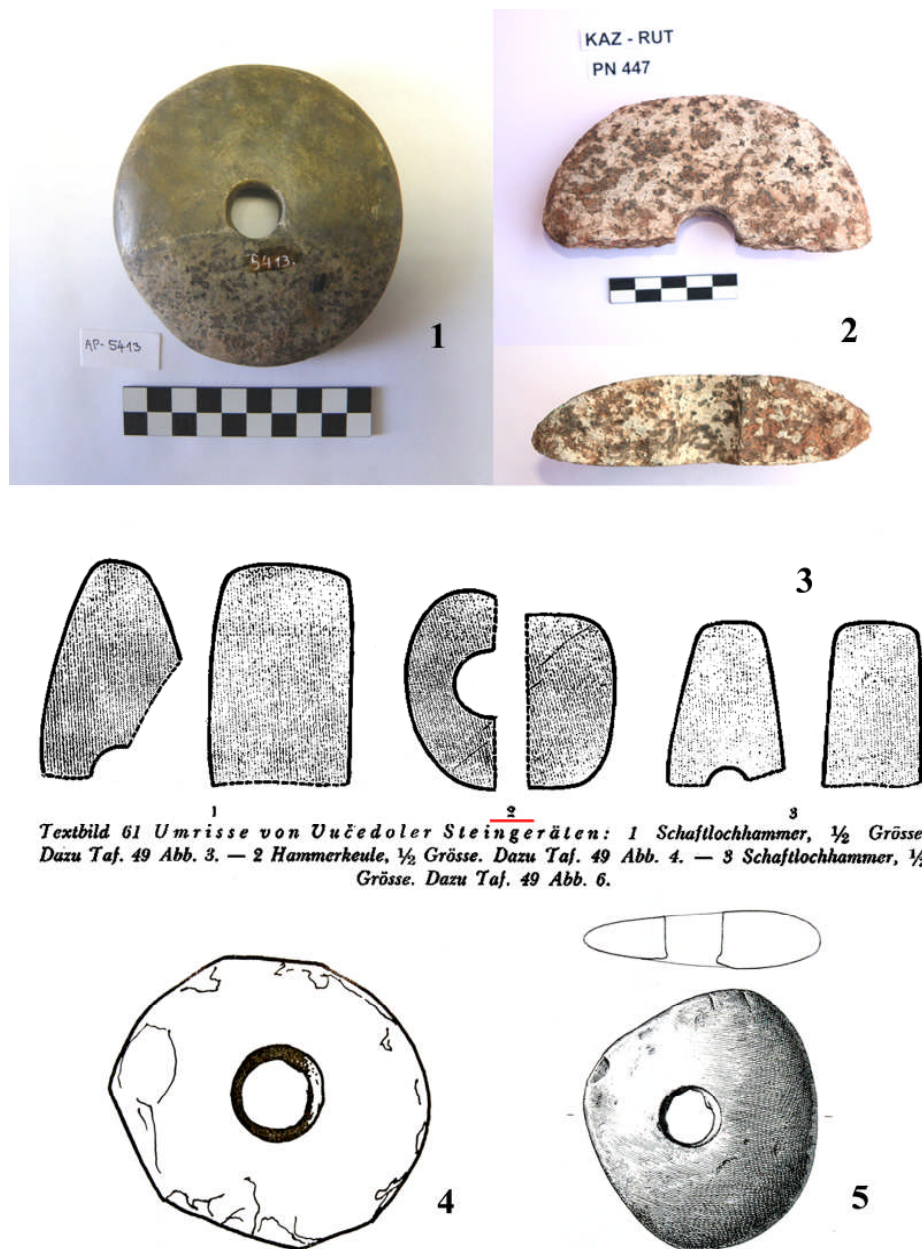

Figure 6. Stone objects from Croatia – 1: unknown site, Museum of Slavonia in Osijek, inv. no. 5413; 2: Kaznica-Rutak near Selci Đakovački, Archaeological Museum in Osijek (AMO-857); 3: Vučedol; 4: Ludbreški Ivanac; 5: Mirkovec?

The published objects are:

1. Brno II, Czech Republic (Fig. 10/1)¹⁴ – the object was found among offerings in a male burial together with several hundred shells, animal bones, deer antler with polished ends (drumstick?), smaller discs made of stone and mammoth tusks, figurine of a man made of mammoth tusks etc.; the disc was broken in half along its flat side i.e. it consists of two thinner discs; outer diameter is 14 cm, hole diameter 4.5-5 cm, thickness 2 x 2.4 cm; Palaeolithic - 23,680±200 BP¹⁵
2. Hallan Çemi, Turkey (Fig. 10/7)¹⁶ – outer diameter 8.4-9.4 cm, hole diameter 2.4 cm, thickness 4.9 cm; PPNA, 9500-8800 BP
3. Hallan Çemi, Turkey (Fig. 10/8)¹⁷ – outer diameter 8.1 cm, hole diameter 2.3 cm, thickness 4.7 cm; PPNA, 9500-8800 BP
4. Körtik Tepe, Turkey (Fig. 10/9)¹⁸ – outer diameter 7.9-9.7 cm, hole diameter 3 cm, thickness 4.9 cm; PPNA/PPNB, 9500-8800 BP
5. Çayönü, Turkey (Fig. 10/2)¹⁹ – there is no description of this object, it is shown *in situ* in one of the rooms of the building U-9; PPNB, 8600-8300 BP
6. Bylany, Czech Republic (Fig. 8/3)²⁰ – outer diameter 8.4-11.4 cm; LBK
7. Müddersheim, Germany (Fig. 8/4)²¹ – outer diameter 11 cm; LBK
8. Goldberg, Germany (Fig. 8/5)²² – outer diameter around 8.5 cm; Neolithic
9. Girdles-Courtenay, France (Fig. 8/2 – smaller disc)²³ – outer diameter around 9.6 cm; Fossé, France (Fig. 8/2 – larger disc)²⁴ – outer diameter around 12.4 cm; Neolithic
10. Čuka near Topolčani, FYR Macedonia (Fig. 8/6)²⁵ – unknown dimensions; found in layer IB (2.75-1.95 m); described as a stone weight with a hole; Neolithic
11. Geili necropolis, Sudan (Fig. 10/10)²⁶ – unknown dimensions, among offerings from the graves; late 4th millennium BC

¹⁴ Oliva 1996, Fig. 4; Oliva 1999, Fig. 2; Oliva 2007, Fig. 62.

¹⁵ Oliva 1999, 143.

¹⁶ Başgelen (ed.) 2007, 155.

¹⁷ Başgelen (ed.) 2007, 155.

¹⁸ Başgelen (ed.) 2007, 155.

¹⁹ Braidwood *et alii* 1971, Fig. 3-4; Özdoğan 1995, Fig. 7.

²⁰ Müller-Karpe 1968, T. 196/6.

²¹ Müller-Karpe 1968, T. 214/B1.

²² Müller-Karpe 1968, T. 229/A10.

²³ Müller-Karpe 1968, T. 272/D.

²⁴ Müller-Karpe 1968, T. 272/E.

²⁵ Kitanoski *et alii* 1978, T. III/27.

²⁶ Caneva 1989, Fig. 4; Caneva 2005, Fig. 7.

12. Neve Ur, Israel (Fig. 9/6)²⁷ – made of brown silex, outer diameter 12.5 cm, hole diameter 1.6 cm, thickness 1 cm; second half of the 4th millennium BC, Ghassoulian culture
13. Dera, Syria (Fig. 9/2)²⁸ – outer diameter around 8 cm; second half of the 4th millennium BC
14. Neve Ur, Israel (Fig. 9/4)²⁹ – made of brown silex, outer diameter 12.5 cm, hole diameter 1.4 cm, thickness 1 cm; second half of the 4th millennium BC, Ghassoulian culture
15. Safadi, Israel (Fig. 9/5 – upper disc)³⁰ – outer diameter 9.3 cm, thickness 2.7 cm; second half of the 4th millennium BC
16. Neve Ur, Israel (Fig. 9/1 – upper disc)³¹ – black polished marble, outer diameter around 9 cm, thickness around 2.5 cm; Neve Ur, Israel (Fig. 9/1 – lower disc)³² – limestone, outer diameter around 9.5 cm, thickness around 1-1.5 cm; second half of the 4th millennium BC, Ghassoulian culture
17. Turdaş-La Luncă, Romania (Fig. 10/5)³³ – National Transylvanian History Museum di Cluj-Napoca, inv. no. V.9394; black stone, outer diameter 9.4 cm, hole diameter 2 cm, thickness 3.4 cm; late Neolithic (Vinča-Turdaş phase)
18. Avebury, United Kingdom (Fig. 10/6)³⁴ – larger dimensions; late Neolithic

So far, the unpublished objects are:

1. Halberstadt, Sachsen-Anhalt, Germany (Fig. 7/1) – the object is kept in Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – SPK (Inv.-Nr. II 4727); unknown find circumstances; outer diameter around 16 cm; Bandkeramik (photo: Claudia Plamp, Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – SPK)³⁵
2. Rössen, Sachsen-Anhalt, Germany (Fig. 7/2) – the object is kept in Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – SPK (Inv.-Nr. Ig 105); outer diameter around 12 cm; Rössen culture (5th millennium BC) (photo:

²⁷ Perrot *et alii* 1967, Fig. 2.

²⁸ Perrot *et alii* 1967, Fig. 6/6.

²⁹ Perrot *et alii* 1967, Fig. 8.

³⁰ Perrot *et alii* 1967, Fig. 9/1.

³¹ Perrot *et alii* 1967, Fig. 13/5.

³² Perrot *et alii* 1967, Fig. 13/6.

³³ Maxim *et alii* 2009, cat. 20; Merlini 2009, 384, Fig. 6.18.

³⁴ Burl 1979, Fig. 64.

³⁵ We hereby thank Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – SPK for giving us permission to publish this object.

Claudia Plamp, Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – SPK)³⁶

3. Becsehely-Alsóerdő-dűlő, Hungary (Fig. 10/3) – the object was found during the rescue excavations on the motorway M70 Nagykanizsa-Letenye in 2003; serpentinite; late Neolithic³⁷

Objects of similar shape but made from different material are also known. Two published amber discs and one ceramic disc with decoration similar to inscription are listed below:

1. Unknown site, Samland/Gemany (Fig. 9/3)³⁸ – amber, outer diameter 11.4 cm, hole diameter 4.56 cm, thickness 2.2 cm; Neolithic
2. Ivanne (Rivno), Ukraine (Fig. 8/1)³⁹ – decorated disc found in a stone cist as an offering near the male remains; unknown dimensions; the end of the 4th millennium BC
3. Valea Nandrului-Dosu Mare, Romania (Fig. 10/4)⁴⁰ – National Transylvanian History Museum di Cluj-Napoca, Inv. no. VI.1059; decorated ceramic spindle whorl, outer diameter 9.25 cm, hole diameter 1.4-1.6 cm, thickness 3.3 cm; late Neolithic 4900-4500 BC (Vinča B2/C1-2)

There is another stone object that, according to its function, does not belong in the list of objects in this paper, but can partially explain their symbolical meaning:

1. Maltegard, Denmark (Fig. 10/11)⁴¹ – lid of sandstone urn with the image of “sacred wedding”, rough at the edge but with finely shaped hole; Bronze Age

Comparison of the above listed discs and maces with the find from Novi Perkovci leads to the conclusion that it shares most similarities in the shape and material with disc from the Museum of Slavonia (Fig. 6/1), while the disc from Rössen (Fig. 7/2) is very similar to it in shape and size; mace from Kaznica-Rutak (Fig. 6/2) is the most similar to it in material, and the disc from Brno II (Fig. 10/1) is similar to it by the inclination of the hole - another uniqueness of this object (Fig. 5/4). Uneven

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ www.zmmi.hu/gm/m7/015_074_073.htm (page not longer accessible); the map of the excavation sites on this motorway can be seen at Kvassay 2005, 252.

³⁸ Kosmowska-Ceranowicz, Paner (eds.) 1999, Abb. 17.

³⁹ Gimbutas 1991, Fig. 10-30.

⁴⁰ Winn, 1981, 273, Fig. 41; Maxim *et alii* 2009, 141, cat. 21; Merlini 2009, 316, Fig. 5.283.

⁴¹ Burl 1979, Fig. 95.

thickness, similar to the object from Novi Perkovci (Fig. 4), is seen at the object from Mirkovci (Fig. 6/5) and at one of the objects from Neve Ur (Fig. 9/1 – down).

It is interesting to note how majority of these objects came from every day utilitarian context, for some origin and context are not known while others came from graves (probably Fig. 7/2, Fig. 8/1, Fig. 10/1; 10/6; 10/10). To this latest group of finds the lid from Maltegard urn belongs. It is not known if some of these objects come from the same context as the one from Novi Perkovci.

Figure 7. Stone objects – 1: Halberstadt, Sachsen-Anhalt, Germany, Inv.-Nr. II 4727; 2: Rössen, Sachsen-Anhalt, Germany, Inv.-Nr. Ig 105 (photo by Claudia Plamp, Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – SPK).

Conclusion

The stone disc from Novi Perkovci, by shape and manufacturing, finds its analogies primarily on the territory of northern Croatia, while distant analogies can also

be found in the wider area of Europe, Middle East and northern Africa. So far, there are no analogies for the context of discovery in the hearth. We are also not familiar with analogies for the deposit of polished stone axes in hearths and kilns, documented at Krčavina-Noví Perkovci site in various instances.⁴² Symbolic connection between stone (especially axes) and fire is very complex and requires wider study, but possible connection between stone objects and fire can be demonstrated by the above-mentioned perforated urn lid from Maltegarđ. The images of a man and woman are incised on this lid, extending hands to each other over the carefully made hole, while behind the woman the image of a Maypole can be seen (symbol of fertility). The whole scene is surrounded by a wreath, possibly of spring flowers. Maybe the scene depicts a "secret wedding" and a hole could represent the connection between the underground and life (here symbolically depicted by the wedding scene, i.e. unification). The hole can also represent the connection between death/cremation and life/regeneration.⁴³ In our case, the stone disc could have a similar meaning - the connection between life (the object probably had its everyday utilitarian function until it was damaged) and death, i.e. purification (the object was "given back" to the fire that is not only a force of destruction, but also the source of heat, i.e. life).

The everyday utilitarian function of this disc could have also been connected to fire. With its unevenly perforated hole (Fig. 5/4) and its uneven thickness (Fig. 4) it could have served as a weight in the fire starting or stone drilling system (Fig. 11/1-2), because both of these characteristics would give it a perfect swing during spinning and would prevent it from sliding down the pole. It is also possible that the unevenness of the hole is due to several attempts to drill it - it was drilled from both sides and not from just one side as it is normally the case (Fig. 5/4). This fact can be connected to dating this object to an earlier phase of Sopot culture for which the lack of drilled tools is generally assumed until its later phases - this was confirmed on Novi Perkovci site where all the axes were flat and not perforated. The only drilled axe from the site, broken in half by drilling and never finished, was found in the pit dated to the 3rd phase of Sopot culture, which would correspond to the time when perforated tools were used. Given its weight, we exclude its use as a spindle whorl. Due to the rarity of the material from which it was made we exclude its use as a fishing net weight. Here, we find it important to mention the object determined as a spindle whorl made of ceramic from the site of Valea Nandrului-Dosu Mare (Fig. 10/4), because we find it different from usual weights/spindle whorls due to its dimensions; it is similar to the stone discs listed in this paper.

⁴² At this site, all the kilns and this only big hearth contained polished axes, mostly undamaged. In one instance the polished stone wedge was found.

⁴³ Burl 1979, 223.

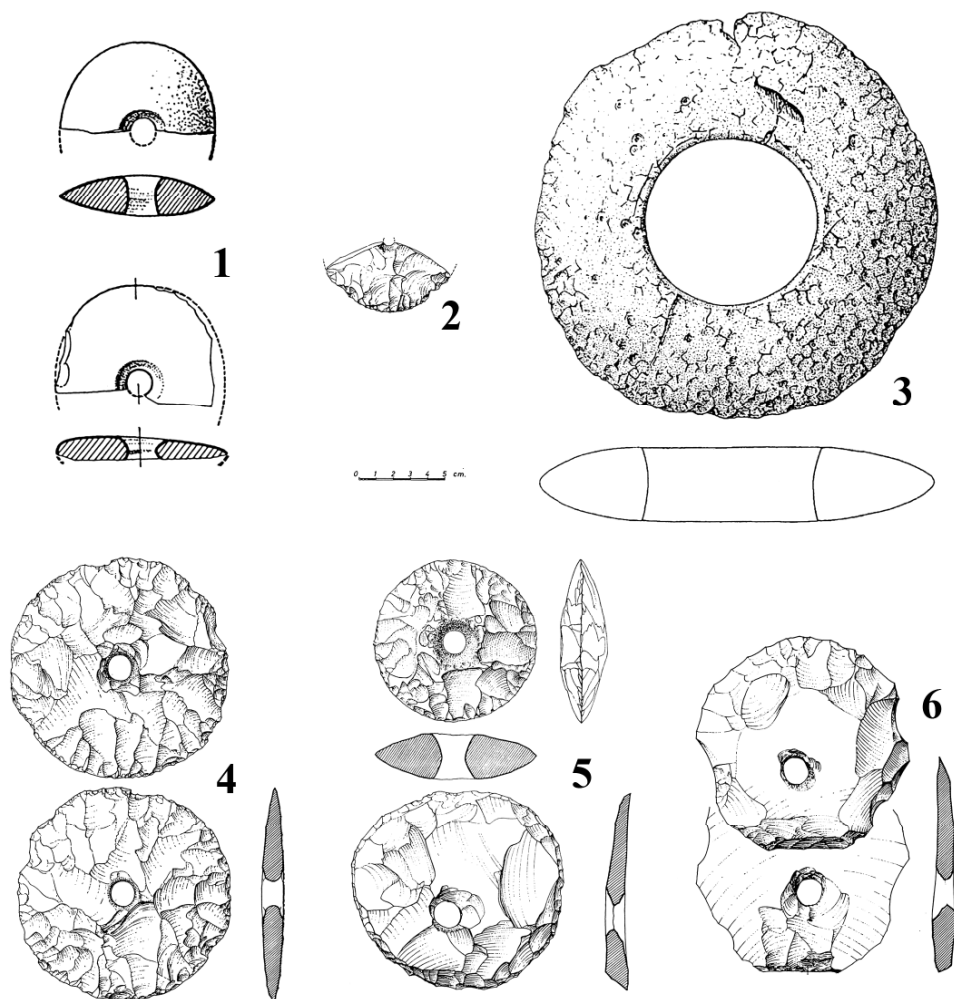

Figure 8. Stone objects – 1: Ivanne (Rivno), Ukraine; 2: Girdles-Courtenay, France – smaller disc, Fossé, France – larger disc; 3: Bylany, Czech Republic; 4: Müddersheim, Germany; 5: Goldberg, Germany; 6: Čuka near Topolčani, FYR Macedonia.

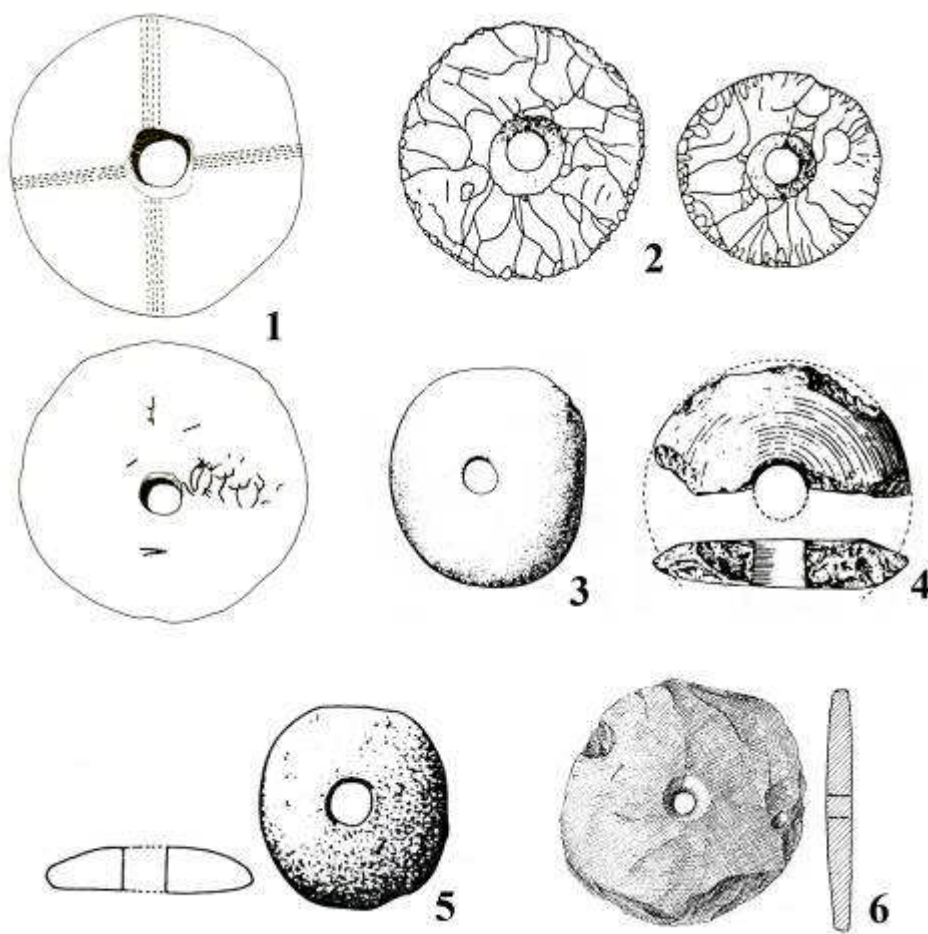

Figure 9. Stone objects – 1: Neve Ur, Israel; 2: Dera, Syria; 3: unknown site, Samland – Germany; 4: Neve Ur, Israel; 5: Safadi, Israel; 6: Neve Ur, Israel.

The disc from Brno II burial refers to somewhat different use of this object in magical purposes. According to M. Oliva,⁴⁴ the burial is shamanic, not so much because of many different offerings, including a male idol/doll made from mammoth tusks, but because of the presence of polished deer antler, which could have served as a drumstick.

⁴⁴ Oliva 1996; Oliva 1999; Oliva 2007.

The stone disc found in this burial recalls of the disc from Novi Perkovci by its out-of-axis hole (Fig. 10/1). Oliva takes the illustration from Hoppál where the Tungus shaman is depicted with various pendants in the shape of rings and discs tied to the clothes by strings⁴⁵ (Fig. 12). Here, the objects are mainly metal, but we can certainly presume that before using metal other materials (such as bones, tusks or stone) were used.⁴⁶ The disc from Novi Perkovci shows very regular wavy fracture, possibly due to the string on which it was hanging (Fig. 5/1, 5/2). According to the information provided by B. Lugović (see note 3), granodiorite is not one of the most solid rocks and it is relatively easy to break it if proper force is applied. It is therefore possible that the disc, suspended on a stronger string, caused its own wearing out and eventually broke.

We can only speculate about the real meaning and use of this object. It is certainly worth noting that this object served utilitarian purpose from the time it was made until the time it was discarded – as a part of the fire starting system,⁴⁷ a part of the shaman costume or as a status symbol of power. This later can be deduced for almost all discs and maces listed above, especially for those found in graves. It is also worth noting that the largest number of such objects appear in late Neolithic (although they can be found in earlier periods as well) and in the Bronze Age, periods marked by socio-economic changes and social stratification. The older tradition of magical function of objects, present from the Palaeolithic (Brno II burial), shouldn't be cast aside either. In any case, these objects were instruments that served either as utilitarian or magical objects, and were not worshiped but used⁴⁸ – they were not special on their own accord, but rather due to what they symbolised and were used for. It is hard to establish whether the disc from Novi Perkovci had some symbolic meaning during his utilitarian phase or this meaning was attributed to it by the act of throwing it into the fire.⁴⁹

⁴⁵ Oliva 1996, Fig. 10; Hoppál 1994, Fig. 48.

⁴⁶ Offerings in the Brno II burial go in favour to this – 14 smaller discs of bone, mammoth tusks, haematite and marlite (Oliva 1999, 145) and several hundred shells were found.

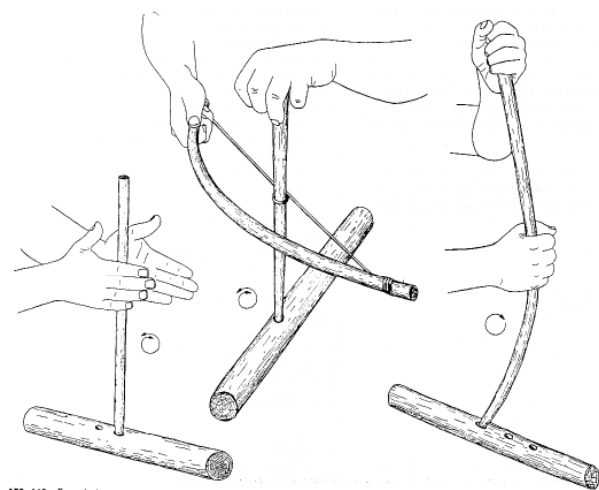
⁴⁷ Here, the connection to the fire, i.e. fire making, can be seen, which gives way to the firmer supposition that the object was “given back” to the fire after being damaged, i.e. after losing its utilitarian value.

⁴⁸ Eliade 1992, 278.

⁴⁹ This paper was originaly published in Croatian in Dizdar, M. (ed.) 2011, *Panonski prapovijesni osviti - Zbornik radova posvećenih Korneliji Minichreiter uz 65. obljetnicu života* (Festschrift dedicated to Kornelija Minichreiter for her 65th birthday) - Botić 2011, 227-245. Some alterations have been made in this English version.

Figure 10. Stone objects – 1: Brno II, Czech Republic; 2: Çayönü, Turkey; 3: Becsehely–Alsóerdő-dűlő, Hungary; 4: Valea Nandrului–Dosu Mare, Romania; 5: Turdaş–La Luncă, Romania; 6: Avebury, United Kingdom; 7: Hallan Çemi, Turkey; 8: Hallan Çemi, Turkey; 9: Körtik Tepe, Turkey; 10: Geili necropolis, Sudan; 11: Maltegard, Denmark.

1

2

Figure 11. Methods to start a fire (Feustel 1973) (1) and mechanism for drilling holes in stone objects, a reconstruction from the Museum of History and Archaeology "Alexandru Ștefulescu" in Drobeta-Turnu Severin, Romania (2).

Figure 12. Reconstruction of the equipment of a Tungus shaman
(Oliva 1996, Fig. 10 – after Hoppál 1994, Fig. 48).

Bibliography

- Başgelen, N. (ed.) 2007, *12000 Yıl Önce – Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başangıcı, Neolitik Dönem*, Istanbul.
- Beková-Berounská, M. 1989, *On Eneolithic maces in Central Europe*, *Praehistorica* 15-16, Internationales Symposium, Univerzitat Karlova, Praha, 219-222.
- Botić, K. 2011, O kamenom nalazu iz Novih Perkovaca kod Đakova (sjeverna Hrvatska), in: Dizdar, M. (ed.), *Panonski prapovijesni osviti - Zbornik radova posvećenih Korneliji Minichreiter uz 65. obljetnicu života*, Zagreb, 227-245.
- Braidwood, R. J., Çambel, H., Redman, C. L., Watson, P. J. 1971, *Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey*, *PNAS* 68, 6, Washington, 1236-1240.
- Burl, A. 1979, *Prehistoric Avebury*, Yale University Press, London.
- Caneva, I. 1989, *Food Production in the Nile Valley: Alternative Models*, in: Bökönyi, S. (ed.), *Neolithic of Southeastern Europe and its Near East Connections*, *VariaArchHung* 2, Budapest, 17-25.
- Caneva, I. 2005, *The Late Prehistory of the Nile Valley: The Redemption of Africa*, *Tüba-Ar* 8, Istanbul, 85-97.
- Eliade, M. 1992, *Tratado de história das religiões*, Porto.
- Feustel, R. 1973, *Technik der Steinzeit - Archäolithikum-Mesolithikum*, Weimar.
- Gimbutas, M. 1991, *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*, San Francisco.
- Hoppál, M. 1994, *Shamanen und Schamanismus*, Augsburg.
- Kitanoski, B., Simoska, D., Todorović, J. 1978, *Novi arheološki istraživanja na naselbata Čuka vo Topolčani kaj Prilep*, *MacAArch* 4, Prilep, 9-32.
- Kosmowska-Ceranowicz, B., Paner, H. (eds.) 1999, *Investigations into amber*, in *Proceedings of the International Interdisciplinary Symposium: Baltic Amber and Other Fossil Resins*, Gdansk.
- Kvassay, J. 2005, *Árpád-kori településnyomok Letenye vidékén (Az M7 és M70 autópályák nyomvonalán 2003-ban végzett régészeti kutatások eredményei)*, *ZalaiM* 14, 245-261.
- Marković, Z. 1985, *Ražište-tip sopotske kulture*, *ArhVestnik* 36, 39-67.
- Marković, Z. 1988, *Noviji i neobjavljeni arheološki nalazi iz Podravine i kalničko-bilogorske regije (II.)*, *PodrZb*, Koprivnica, 182-196.
- Marković, Z., Botić, K. 2008, *O neolitičkoj keramici iz Novih Perkovaca kod Đakova*, *PrilInstitArheolZagrebu* 25, 15-32.

- Maxim, Z., Marler, J., Crişan, V. 2009, *The Danube Script in Light of the Turdaş and Tărtăria Discoveries: Exhibition Catalogue*, National History Museum of Transylvania: Institute of Archaeomythology, Cluj-Napoca.
- Merlini, M. 2009, *An Inquiry into the Danube Script*, Bibliotheca Brukenthal 33, Sibiu-Alba Iulia.
- Müller-Karpe, H. 1968, *Handbuch der Vorfeschichte – Jungsteinzeit*, München.
- Niquet, F. 1938, *Das Gräberfeld von Rössen*, Halle (Salle).
- Oliva, M. 1996, *Mladopaleolitický hrob Brno II jako příspěvek k počátkům šamanismu*, ARozhl 48, Praha, 353-383.
- Oliva, M. 1999, *The Brno II Upper Palaeolithic burial*, APL 31, Leiden, 143-152.
- Oliva, M. 2007, *Gravettien na Moravě*, Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque 1, Brno-Praha.
- Özdoğan, M. 1995, *Neolithization of Europe: A view from Anatolia*, Poročilo 22 (1994), Ljubljana, 25-62.
- Pavišić, I. 1990, *Prilog poznavanju neolitika i eneolitika u Hrvatskom zagorju*, Prilozi 7, Zagreb, 5-12.
- Perrot, J., Zori, N., Reich, Y. 1967, *Neve Ur, un nouvel aspect du Ghassoulien*, IEJ 17, 4, 201-233.
- Schmidt, R. R. 1945, *Die Burg Vučedol*, Zagreb.
- Winn, M. M. Sh. 1981, *Pre-writing in Southeastern Europe: the sign system of the Vinča Culture ca 4000 BC*, Calgary, Alberta.

Sources

www.zmmi.hu/gm/m7/015_074_073.htm (5.1.2011.; page not accessible in 2013)

UN PANDANTIV DIN NEFRIT DE LA SĂLCUȚA, JUD. DOLJ

Cristian Eduard Ștefan*

Abstract: *In this paper the author presents an unpublished nephrite pendant discovered in the settlement of Sălcuța–Piscul Cornișorului (Dolj County) over six decades ago. The artefact is a schematized anthropomorphic figurine, and is the only one of its type in Romanian archaeology. We analyze here the possible significance of this artefact and the special material it was made of, as nephrite undoubtedly held special symbolic meaning in prehistory.*

Rezumat: *În acest articol autorul prezintă un pandantiv de nefrit, inedit, descoperit în așezarea de la Sălcuța–Piscul Cornișorului (jud. Dolj) cu peste șase decenii în urmă. Piesa reprezintă o figurină antropomorfă stilizată și este una dintre puținele piese de acest tip la nivelul descoperirilor arheologice din România. Cu această ocazie sunt analizate posibilele semnificații ale acestui tip de artefact și a materiei prime speciale din care a fost confecționat, fără îndoială nefritul având o încărcătură simbolică deosebită în preistorie.*

Key words: *Late Copper Age, Sălcuța, pendant, nephrite, green colour, symbol, amuletă.*

Cuvinte cheie: *Eneolitic târziu, Sălcuța, pandantiv, nefrit, culoarea verde, simbol, amulet.*

Introducere

Cu ocazia reevaluării materialelor arheologice din cadrul Muzeului Național de Antichități (Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, București) am identificat un pandantiv antropomorf din nefrit. Piesa nu avea număr de inventar, pe biletul însoțitor fiind scrise următoarele informații : „S 51, P. C.”. Acest lucru înseamnă că a fost descoperită la Sălcuța–Piscul Cornișorului, campania 1951, alte amănunte nefiind precizate.

Așezarea de la Sălcuța–Piscul Cornișorului se află pe teritoriul satului Plopșor, com. Sălcuța, jud. Dolj, pe malul drept al Desnățuiului (Fig. 1), fiind descoperită de către (elevul pe atunci) C. S. Nicolăescu-Plopșor. Primele săpături sistematice le-a întreprins aici I. Andrieșescu (1916, 1919, 1920), rezultatele rămânând în cea mai mare parte inedite. În 1918, C. Schuhhardt a săpat în așezarea de la Sălcuța, iar materialele duse la Berlin, nu au fost publicate ulterior¹. Între anii 1945 și 1946 au avut loc încă două campanii de cercetări întreprinse de către un colectiv format din H. Dumitrescu, C.S. Nicolăescu-Plopșor și D. Popescu;

* Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, Str. Henri Coandă, nr. 11, 010667, București.

¹ Nestor 1940, 109.

acestea fiind reluate în 1951, când la investigații au luat parte D. Berciu, S. Morintz, C. Preda, S. Popescu-Ialomița și D. Boișteanu² (Fig. 2).

Așezarea de la Sălcuța–Piscul Cornișorului a născut unele controverse în literatura de specialitate mai ales în privința stratigrafiei și a structurilor de habitat. Astfel, D. Berciu a identificat opt niveluri, primul fiind atribuit culturii Starčevo-Criș, iar celelalte șapte culturii Sălcuța (cu fazele I, IIa, IIb, IIc, III și IV)³. De asemenea, cu această ocazie au fost descoperite colibe de mici dimensiuni⁴, cum ar fi de exemplu L 12 din șanțul Ib, a cărei vatră avea o lățime egală cu cea a locuinței⁵. Pe de altă parte, publicarea recentă a unor săpături mai vechi, ale H. Dumitrescu, din aceeași așezare, arată că cercetătoarea a identificat numai trei niveluri de locuire și locuințe de suprafață de dimensiuni mai mari⁶.

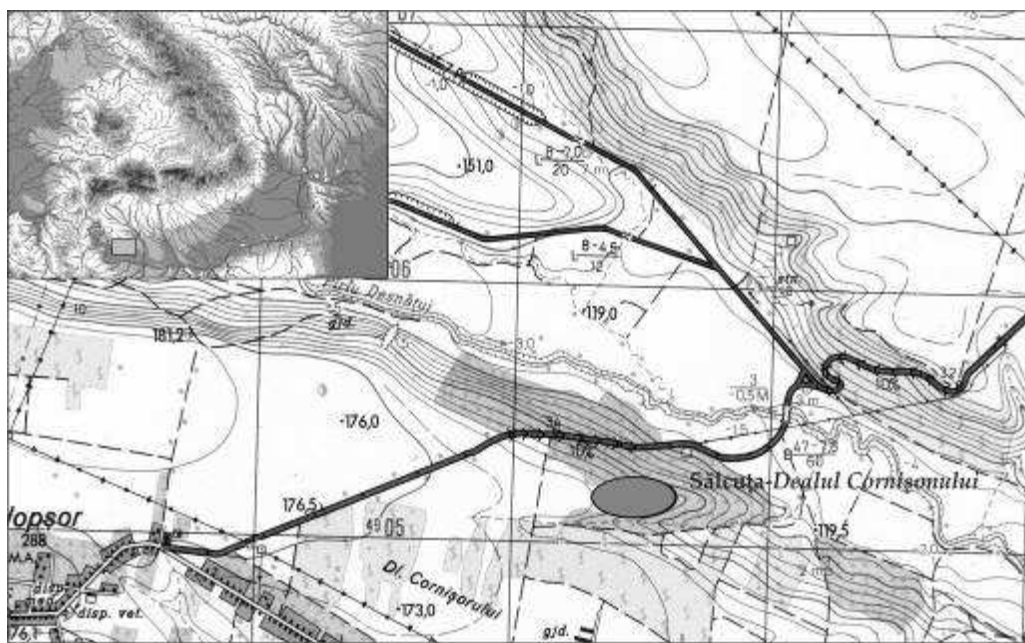

Fig. 1. Localizarea și poziția topografică a așezării de la Sălcuța–Piscul Cornișorului /
The location of the settlement from Sălcuța–Piscul Cornișorului.

² Berciu 1961, 158; Marinescu-Bîlcu, Andreescu 2005, 143-144; Pătroi 2013, 91-93.

³ Berciu 1961, 161.

⁴ Berciu 1961, 167-184.

⁵ Berciu 1961, 170, fig. 30.

⁶ Marinescu-Bîlcu, Andreescu 2005, 144-145.

Descrierea piesei, analogii si semnificatii

Pandantivul are lungimea de 3,2 cm și o lățime maximă de 2 cm, culoarea verde are mici intruziuni negre și reprezintă un corp uman stilizat (Fig. 3). Capul este reprezentat disproporționat în raport cu restul corpului, are o formă rectangulară cu colțurile rotunjite și un cerc înscris cu diametrul de 1,3 cm. De asemenea, sunt figurate două brațe și două picioare, asimetrice. Unul din picioare este mai mic, faptul datorându-se probabil unei erori în confecționarea piesei, care a fost apoi „reparată”. Un orificiu cu diametrul de circa 3 mm aflat chiar în mijlocul obiectului ne arată că cel mai probabil utilizarea obiectului ca pandantiv. Analiza atentă a zonei superioare, arată că piesa a fost șlefuită pe interior și exterior prin abraziune. Pentru realizarea cercului din interiorul capului piesei a fost folosit cel mai probabil un dispozitiv asemănător celui postulat de Semenov și preluat de Antonović și Stojanović în studiul lor despre piesa de la Zmajevac⁷.

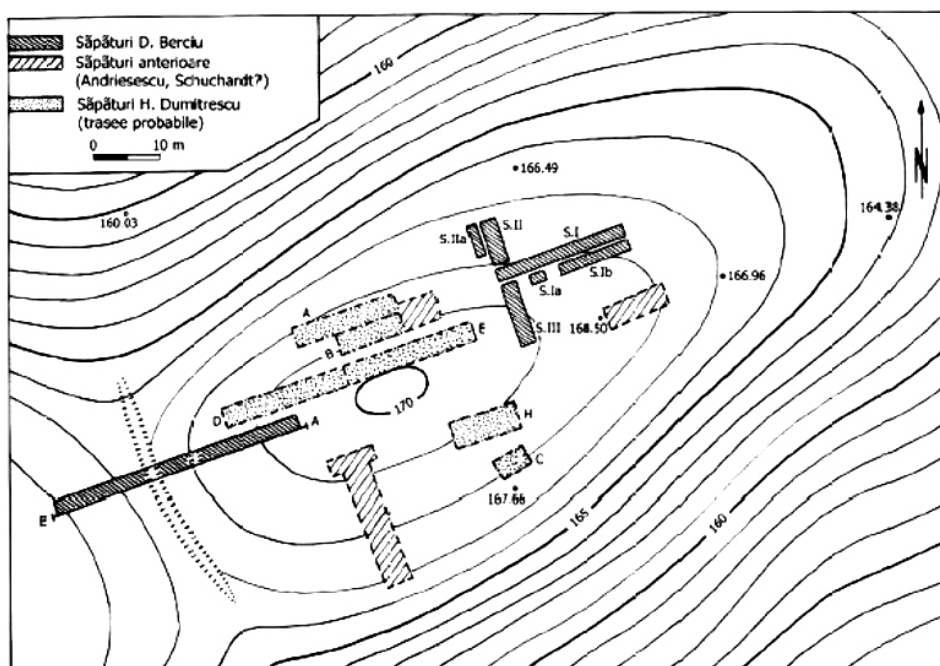

Fig. 2. Planul săpăturilor de la Sălcuța-Piscul Cornișorului / *The excavations plan from Sălcuța-Piscul Cornișorului* (Marinescu-Bîlcu, Andreescu 2005).

⁷ Antonović, Stojanović 2009, 187, fig. 5.

Din punct de vedere mineralogic, jadul⁸ este o piatră ornamentală, semiprețioasă, cu luciu sticlos, compusă din silicat natural de aluminiu, calciu și magneziu, a cărei culoare variază de la alb-verzui până la verde închis. Termenul de „jad” se referă la două roci metamorfice diferite, alcătuite din minerale silicate distincte: *nefritul* și *jadeitul*.

Jadeitul este o varietate mai rară și mai valoroasă de jad, verzui sau albicios și reprezintă o categorie de mineral numit piroxen. Acesta este compus din silicat natural de sodiu și aluminiu compact, prezentând diverse pete și striatii în culori vii și strălucitoare.

Nefritul este un mineral din seria clino-amfibolelor, de obicei de culoare verde deschis sau închis, dar poate fi și alb, gălbui, roșu-marونی sau chiar negru. În unele cazuri poate conține mici intruziuni negre, atribuite de obicei magnetitelor⁹.

Fig. 3. Pandantivul de nefrit / *The nephrite pendant*
(desen / *drawing* by C. Georgescu; foto / *photo* C. E. Ștefan).

Descoperirea unor artefacte din nefrit în Bulgaria¹⁰, Serbia¹¹, Croația, Macedonia¹² sau Grecia¹³ a dus la apariția unei noi teorii, promovate mai ales de către geologii bulgari, și anume existența unei „culturi a nefritului” începând din Neoliticului timpuriu (mil. VII-VI a.Chr.). În Bulgaria au fost găsite asemenea artefacte la Galabnik, Bulgarčevo și Kovačevo, în sud-vestul Bulgariei fiind identificată chiar și o posibilă sursă de materie primă pentru producerea obiectelor

⁸ Valdes 2007, 1.

⁹ Kostov 2005, 91; Kostov 2010, 392; Kostov *et alii* 2012, 457.

¹⁰ Kostov 2005, 91-94; Kostov 2007, 41-46.

¹¹ Antonović, Stojanović 2009, 183-191.

¹² Gimbutas 1974a, 49-52.

¹³ Gimbutas 1974b, 285, fig. 6.

de nefrit¹⁴. Raritatea materiei prime și posibilitățile dificile de prelucrare au făcut ca artefactele din nefrit să fie puse în sfera obiectelor de prestigiu, confecționarea lor necesitând aptitudini speciale¹⁵. La Kardjali și Kovačevo au fost descoperite amulete zoomorfe în formă de zvastică¹⁶, în vreme ce alte astfel de piese provin de la Ovčarovo-Gorata, Eleșnița, Iabilkovo, Harmanli, Azmak, Kazanlâk, Goljamo Porovec și Ruse¹⁷. În legătură cu piesa de la Kardžali, Chapman se exprima cu entuziasm într-unul din studiile sale¹⁸: „...The Kardzhali swastika represents a complex example of four-fold rotational symmetry, with a high degree of polish and an attractive light green finish. The maker would surely have gained enormous prestige in the transformation of nephrite from an as yet unidentified source into an object replete with such cultural symbolism. The combination of complex geometric shape, exoticity, colour and brilliance makes the Kardzhali swastika one of the most striking objects in the east Balkan Early Neolithic”.

În România, este cunoscută doar o piesă confecționată din nefrit, și anume pandantivul în formă de toporaș de la Pietrele, descoperit relativ recent¹⁹. Se presupune că materia primă folosită pentru realizarea acestui pandantiv provine din Alpi, lucru care va fi probabil tranșat cu ocazia unor analize viitoare mai detaliate.

În Serbia a fost descoperită relativ recent o altă amuletă din nefrit, la Zmajevac, oarecum asemănătoare cu piesa noastră. Sondajele realizate în așezare au relevat un nivel cu ceramică proto-Starčevo²⁰. De asemenea, autorii studiului publică un tabel cu 14 descoperiri de obiecte din nefrit de pe teritoriul Serbiei (pandantive, inele, dălți, topoare etc.)²¹.

Jadul a jucat un rol semnificativ în simbolistica arhaică a Chinei. Astfel, în ordinea socială această piatră prețioasă întruchipa puterea și suveranitatea, iar în medicină este un leac universal. Daoiștii credeau că poate acorda nemurirea, iar în practicile funerare era folosit (alături de aur) pentru a feri cadavrul de putrezire. Se considera că jadul posedă aceste calități numai datorită faptului că încorporează principiul cosmologic *yang* și, prin aceasta, este investit cu un ansamblu de calități solare, imperiale, indestructibile²². Această asociere, nefrit/jad-aur, își găsește o paralelă interesantă în

¹⁴ Kostov *et alii* 2012, 459, fig. 1. Vezi, de asemenea, Zidarov *et alii* 2010, 33-34.

¹⁵ Nikolov 2006, 79.

¹⁶ Kostov 2007, 12, fig. 1/1 și 3.

¹⁷ Kostov 2007, 41, tab. 16.

¹⁸ Chapman 2011, 164.

¹⁹ Hansen *et alii* 2011, 95, Abb. 75. Autorii nu exclud posibilitatea ca toporașul să fi fost confecționat din serpentinit.

²⁰ Antonović, Stojanović 2009, 183-184, fig. 3.

²¹ Antonović, Stojanović 2009, 186, tab. 1.

²² Eliade 1992, 400; Eliade 2008, 117-118; Lo 2002, 102-103.

necropola neolitică de la Varna II, unde a fost descoperit un ac de păr din nefrit alături de cele mai timpurii perle din aur și ceramică pictată²³.

Un aspect important referitor la obiectele din nefrit îl reprezintă culoarea acestora. Rolul foarte important pe care îl jucau culorile încă din zorile umanității a fost subliniat în câteva studii de specialitate relativ recente²⁴. De asemenea, simbolismul nefritului în cultura Xinglongwa din estul Asiei a fost pus în legătură cu succesiunea anotimpurilor și renașterea vegetației, obiectele respective fiind privite ca o materializare a unei cosmologii a plantelor²⁵.

Aceeași legătură între verdele perlelor de malachit, al sceptrelor și al altor artefacte din nefrit sau serpentinit și vegetație este evidentă și pentru Gaydarska și Chapman. De asemenea, a fost făcută o legătură și între apariția și răspândirea ceramicii negre, din mediul vinčian, și apogeul rețelelor de schimb cu piese de obsidian²⁶. Un studiu foarte interesant referitor la antropologia luminozității relevă rolul foarte important pe care culorile le joacă în viața noastră. Astfel, Bille și Sørensen, urmând-o pe Diana Young, argumentează că :*“Colours animate things in a variety of ways, evoking space, emitting brilliance, endowing things with an aura of energy and light. Conversely colours are also able to camouflage things amidst their context...”*; utilitatea albului și a interioarelor simpliste în vânzarea proprietăților imobiliare a fost studiată de aceeași Diana Young, ajungând la următoarea concluzie: *“...as commodity, the neutral property is emptied out of ‘particularity and thingliness’. Yet agency is embodied in the specific materiality of things, in this case their color, which structures the creation of space, the creation of value, and influences the attachment between people and objects”*²⁷.

Pe de altă parte este foarte important contextul în care obiectele de nefrit au fost folosite în societățile preistorice. O paralelă interesantă ne-o oferă studiul lui Saunders despre cum erau percepute perlele în epoca Marilor Descoperiri Geografice de către amerindieni, respectiv europeni, cum au fost re-contextualizate în sistemele sociale europene ale timpului ca însemne de statut și prestigiu²⁸. Din păcate, contextul multora dintre piesele de nefrit și/sau jadeit descoperite în aria balcanică este nesigur, acestea provenind din descoperiri întâmplătoare sau periegeheze. Unele indicii despre importanța deosebită la nivel simbolic a nefritului

²³ Kostov 2005, 92.

²⁴ Gage 1999, 110-112; Jones, Bradley 1999, 112-114; Spence 1999, 114-117; Barber 1999, 117-120; Taçon 1999, 120-123.

²⁵ Chung 2007, 302.

²⁶ Gaydarska, Chapman 2008, 63-64; vezi, pe aceeași linie, și simbolistica podoabelor de culoare albă din mediile Starčevo-Criș din Serbia (Vitezović 2012, 191-202).

²⁷ Bille, Sørensen 2007, 270.

²⁸ Saunders 1999, 243-257.

este dată de prezența acestor piese în necropole, cum este cazul acului de păr²⁹ de la Varna II evocat mai sus sau a unor topoare în necropola de la Varna I și Varna II și în depozitele de la Svoboda și Orlovce³⁰.

Un studiu important ne arată că un alt tip de context oferă diferite genuri de semnificații pentru consumul de jad. Astfel, într-o stațiune Maya (Cerros, Nordul Belizei, America Centrală) au fost descoperite atât obiecte de jad întregi în depozite de fundare (pandantive, cercei, perle, piese de mozaic etc.), dar și unele distruse, în ceea ce autorul numește „termination ritual”, legat de actul prin care personajele cu statut înalt distrugeau intenționat obiectele de jad la abandonul unor așezări, tocmai pentru a-și consolida acel statut și pentru a menține valoarea ridicată a jadului micșorând cantitatea totală a acestuia³¹.

Pentru piesa de la Sălcuța nu poate fi exclusă o funcție de amuletă protectoare, cu valențe apotropaice, cum au mai fost descoperite în neo-eneoliticul balcanic în mai multe situri. Mă gândesc la piesele descoperite la Blagotin, de exemplu, în mediu neolitic timpuriu, a căror funcție sugerată de autoarea studiului s-ar lega de sfera cultică. Un număr de 25 de astfel de piese au fost recuperate din podeaua unei locuințe semiîngropate de la Blagotin, întărind astfel ideea de rol protector pentru gospodărie și membrii familiei respective³².

Unicitatea pandantivului constă în forma clar umană, chiar dacă puternic stilizată, ceea ce o deosebește atât de piesa de la Zmajevac, cât și de figurinele antropomorfe plate din os din mediile sălcuțene și gumelnițene, cu care se aseamănă totuși într-o oarecare măsură. Aceasta dovedește un grad mare de specializare și calități tehnice deosebite ale persoanei care a confecționat-o, probabil în multe ore de muncă, lucru care îi sporește valoarea simbolică.

Semnificația simbolică a cercului a fost analizată recent într-un studiu referitor la un nou tip de figurină antropomorfă din aria Hamangia³³. Însăși exagerarea dimensiunilor capului în raport cu restul corpului și goliciunea cercului sunt menite să atragă atenția, într-o manieră expresionistă *avant la lettre*. Cercul sugerează ciclicitatea, succesiunea zilelor și anotimpurilor, sugerând revenirea în același punct, dar și faptul că numai ceea ce este permanent se poate schimba. Aici merită amintit faptul, deloc de neglijat, că primele încercări de măsurare a timpului au fost făcute cu instrumente în formă de cerc. De asemenea, ne atrage atenția următorul pasaj scris de

²⁹ Chapman 2008, 347, fig. 7/4.

³⁰ Pétrequin *et alii* 2012, 1231-1277.

³¹ Garber 1983, 800-807.

³² Vuković 2005, 34-36.

³³ Voinea 2010, 51-52.

Mircea Eliade³⁴: "...Știm însă că *oul cosmic este identificat formal cu Anul, expresie simbolică a Timpului cosmic: samsăra, altă imagine a duratei ciclice, redusă la cauzele ei, corespunde deci exact oului mitic...*". La aceasta se adaugă și forma unor piese din aur, de pildă acel *Ringidol* recuperat din mormântul nr. 694 de la Durankulak. Acest tip de piesă este considerat un simbol feminin, fiind găsit exclusiv în morminte de femei și fiind pus în conexiune cu practicile magice legate de naștere³⁵.

Așa cum spuneam mai sus, identificarea unor surse sigure de materie primă pentru piesele din nefrit este problematică pentru piesele din SE Europei. În Europa au fost identificate surse în Alpii elvețieni, Valea Iserului (Franța), Sestri Levante-Monterosa (Italia), Munții Harz (Germania), Usinmaki și Pakila (Finlanda) sau Jordánów (Polonia)³⁶. Tocmai din această ultimă zonă, din sud vestul Poloniei, se presupune că a fost adusă materie primă pentru producerea unora dintre artefactele din nefrit din Balcani, însă analizele chimice sunt abia la început³⁷.

Un exemplu demn de urmat în care au fost puse în evidență în mod clar rețelele de schimb în cadrul culturii ceramice liniare din zona Moraviei, ne arată principalele materii prime recuperate din această arie și zonele de proveniență. Astfel, avem aici silicit din zona Cracovia-Czestochova, metabaze din nord vestul Boemiei, radiolarit de tip Szentgál din aria Lacului Balaton și obsidian din estul Slovaciei. Există un contrast total față de precedentele epoci (Paleolitic și Mezolitic), când au fost exploatate numai resursele locale³⁸.

Un ultim aspect pe care aș vrea să îl ating în această scurtă contribuție este acela al formei oarecum bizară a capului, care poate reprezenta o mască, desigur stilizată³⁹. Măștile sunt un subiect prea amplu și complex pentru a fi tratat cu această ocazie, reprezentând numai imagini ale spiritelor, animalelor sau ale altor ființe, ci și forme de exprimare a identității⁴⁰. Dacă vom compara piesa noastră cu masca din lut descoperită în nivelul XI de construcție de la Goljamo Delčevo⁴¹ și cu piesa de la Ruginoasa⁴² vom constata că acestea au o față umană figurată *explicit*, în timp ce în cazul pandantivului de la Sălcuța, aceasta lipsește. Este posibil ca unele piese să fie făcute tocmai cu intenția de a atrage atenția mai degrabă asupra lipsurilor.

³⁴ Eliade 1994, 96-97.

³⁵ Vajsov 2002, 264, fig. 251/4.

³⁶ Gunia 2000, 166-171.

³⁷ Gil 2013, 1-22.

³⁸ Kuča *et alii* 2009, 321.

³⁹ Bailey 2005, 194.

⁴⁰ Pollock 1995, 594.

⁴¹ Todorova 1982, 100, fig. 56, B 2.

⁴² Monah 2012, 506, fig. 232/4.

Concluzii

Unicitatea piesei noastre în contextul neo-eneoliticului de la Dunărea de Jos, precum și lipsa unui context clar al descoperirii ne împiedică să facem alte considerații pe marginea acesteia. Raritatea materialului din care este produsă și abilitățile speciale ale meșterului care a confecționat-o o așează fără îndoială în categoria obiectelor de prestigiu, care confereau purtătorului un statut deosebit. Identificarea surselor de nefrit din aria balcanică sunt, după cum am văzut, la început. O analiză non-destructivă a piesei noastre pusă în contextul surselor de nefrit posibile din zonă ar indica posibilele rețele de schimb pentru piesele exotice, atribuind o valoare sporită pandantivului.

Descoperirea acestui artefact în depozitele Institutului de Arheologie din București pune problema existenței și a altora similare în depozitele unor muzee regionale sau în colecții particulare. O situație asemănătoare o avem și în cazul topoarelor de jad, alpine, din a căror hartă de distribuție teritoriul actual al României lipsește complet⁴³, deși o analiză minuțioasă a depozitelor muzeelor de arheologie din țara noastră ar duce cu siguranță la descoperirea unor astfel de piese și la noi.

⁴³ Pétrequin *et alii* 2012, 1233, fig. 1.

Bibliografie

- Antonović, D., Stojanović, A. 2009, *The nephrite amulet of Zmajevac (Cerovac, central Serbia)*, ArchKorr 39, 2, 183-191.
- Barber, E.J.W. 1999, *Colour in Early Cloth and Clothing, What Meaning had Colour in Early Societies, Viewpoint*, Cambridge Archaeological Journal 9, 1, 117-120.
- Bailey, D. 2005, *Prehistoric figurines. Representation and Corporeality in the Neolithic*, London and New York.
- Berciu, D. 1961, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București.
- Bille, M., Sørensen, T.F. 2007, *An Anthropology of Luminosity*, Journal of Material Culture 12, 3, 263-284.
- Chapman, J. 2008, *Approaches to Trade and Exchange in Earlier Prehistory (Late Mesolithic-Early Bronze Age)*, în Jones, A. (ed.), *Prehistoric Europe. Theory and Practice*, Londra, 333-355.
- Chapman, J. 2011, *Enchantment and enchainment in later Blakan prehistory: towards an aesthetic of precision and geometric order*, în Hadjikoumis, A., Robinson, E., Viner, S. (eds.), *The Dynamics of Neolithisation in Europe. Studies in honour of Andrew Sherratt*, Oxford, 152-175.
- Chung, T. 2007, *Color Symbolism and Jade Use in Prehistoric East Asia*, în Yang Hu, Liu Guoxiang, Deng Cong (eds.), *The Origin of Jades in East Asia. Jades of the Xinglongwa Culture*, Chinese University Press, 299-302.
- Eliade, M. 1992, *Tratat de istorie a religiilor*, București.
- Eliade, M. 1994, *Imagini și simboluri*, București.
- Eliade, M. 2008, *Făurari și alchimiști*, București.
- Gage, J. 1999, *Did Colours Signify? Symbolism in the Red, What Meaning had Colour in Early Societies, Viewpoint*, Cambridge Archaeological Journal 9, 1, 109-126.
- Garber, J.F. 1983, *Patterns of Jade Consumption and Disposal at Cerros, Northern Belize*, American Antiquity 48, 4, 800-807.
- Gaydarska, B., Chapman, J. 2008, *The Aesthetics of Colour and Brilliance – or Why were Prehistoric Persons interested in Rocks, Minerals, Clays and Pigments?*, în Kostov, R.I., Gaydarska, B., Gurova, M. (eds.), *Geoarchaeology and Archaeomineralogy, Proceedings of the Interantional Conference, 29-30 October 2008 Sofia*, 63-66.
- Gil, G. 2013, *Petrographic and microprobe study of nephrites from Lower Silesia (SW Poland)*, Geological Quarterly 57, 3, 1-22.
- Gimbutas, M. 1974a, *Anza, ca. 6500-5000 B. C.: A Cultural Yardstick for the Study of Neolithic Southeast Europe*, Journal of Field Archaeology 1, 1-2, 26-66.

- Gimbutas, M. 1974b, *Achilleion: A Neolithic Mound in Thessaly; Preliminary Report on 1973 and 1974 Excavations*, *Journal of Field Archaeology* 1, 3-4, 277-302.
- Gunia, P. 2000, *Nephrite from south-western Poland as potential raw material for the European Neolithic artefacts*, *Krystalinikum* 26, 166-171.
- Hansen, S., Toderaș, M., Reingruber, A., Nowacki, D., Nørgaard, H., Spânu, D., Wunderlich, J. 2011, *Die kupferzeitliche Siedlung Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2010*, *Eurasia Antiqua* 17, 45-120.
- Jones, A., Bradley, R. 1999, *The Significance of Colour in European Archaeology*, What Meaning had Colour in Early Societies, *Viewpoint*, Cambridge Archaeological Journal 9, 1, 112-114.
- Kostov, R.I. 2005, *Gemmological significance of the prehistoric balkan "nephrite culture" (cases from Bulgaria)*, *Annual of the University of Mining and Geology*, 48, Part I, Geology and Geophysics, 91-94.
- Kostov, R.I. 2007, Kostov, R. I. 2007, *Archaeomineralogy of Neolithic and Chalcolithic Artifacts from Bulgaria and their Significance to Gemmology*. Sofia, Publishing House "St. Ivan Rilski".
- Kostov, R.I. 2010, *Gem minerals and materials from the Neolithic and Chalcolithic periods in Bulgaria and their impact on the history of gemmology*, *Scientific Annals, School of Geology, Aristotle University of Thessaloniki Proceedings of the XIX CBGA Congress, Thessaloniki, Greece, Special Volume* 100, 391-397.
- Kostov, R.I., Protochristov, C., Stoyanov, C., Csedreki, L., Simon, A., Szikszai, Z., Uzonyi, I., Gaydarska, B., Chapman, J. 2012, *Micro-PIXE Geochemical Fingerprinting of Nephrite Neolithic Artifacts from Southwest Bulgaria*, *Geoarchaeology: An International Journal* 27, 457-469.
- Kuča, M., Přichystal, A., Schenk, Z., Škrdla, P., Vokáč 2009, *Lithic raw material procurement in the Moravian Neolithic: the search for extra-regional networks*, *Documenta Praehistorica* 36, 313-326.
- Lo, V. 2002, *Spirit of Stone: Technical Consideration in the Treatment of the Jade Body*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 65, 1, 99-128.
- Marinescu-Bîlcu, S., Andreescu, R. 2005, *Piscul Cornișorului. 1945-1946*, *Studii de Preistorie* 2, 143-180.
- Monah, D. 2012, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, *Piatra Neamț*.
- Nestor, I. 1940, *La Muzeul de Preistorie din Berlin*, *RPAN* 2-4, 107-110.
- Nikolov, V. 2006, *Kultura i izkustvo na Prajistoriceska Trakia*, *Plovdiv*.
- Pătroi, C.N. 2013, *Neo-eneoliticul în Oltenia. Repertoriu de așezări și descoperiri*, Craiova.

- Pétrequin, P., Cassen, S., Errera, M., Tsonev, T., Dimitrov, K., Klassen, L., Mitkova, R. 2012, *Les haches en jade alpine de Bulgarie*, în Pétrequin, P., Cassen, S., Errera, M., Klassen, L., Sheridan, A., Pétrequin, A.-M., *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen. Ve et IVe millénaires av. J.-C.*, Université de Franche-Comté, 1231-1277.
- Pollock, D. 1995, *Masks and the Semiotics of Identity*, JRAI 1, 3, 581-597.
- Saunders, N. J. 1999, *Biographies of Brilliance: Pearls, Transformations of Matter and being, c. AD 1492*, World Archaeology 31, 2, 243-257.
- Spence, K. 1999, *Red, White and Black: Colour in Building Stone in Ancient Egypt*, What Meaning had Colour in Early Societies, Viewpoint, Cambridge Archaeological Journal 9, 1, 114-117.
- Taşon, P.S.C. 1999, *All Things Bright and Beautiful: the Role and Meaning of Colour in Human Development*, What Meaning had Colour in Early Societies, Viewpoint, Cambridge Archaeological Journal 9, 1, 120-123.
- Todorova, H. 1982, *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*, München.
- Vajsov, I. 2002, *Die Idole aus den Gräberfelder von Durankulak*, în Todorova, H. (ed.), *Durankulak. Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder*, Sofia, 257-266.
- Valdes, C.O. 2007, *Jade Artifacts in the Philippine Archaeological Record*, Wilhelm G. Solheim II Foundation for Philippine Archaeology Online Reports 8, 1-3.
- Vitezović, S. 2012, *The white beauty – Starčevo culture jewellery*, Documenta Praehistorica 39, 191-202.
- Voinea, V. 2010, *Un nou simbol Hamangia*, Studii de Preistorie 7, 45-59.
- Vuković, J. 2005, *The Blagotin Amulets and Their Place in the Early Neolithic of the Central Balkans*, Journal of the Serbian Archaeological Society 21, 27-44.
- Židarov, N., Kostov, R.I., Židarov, P. 2010, *First find of nephrite in tremolite body from Ograzhden Mountain, Southwestern Bulgaria*, Bulgarian Geological Society, National Conference with international participation "GEOSCIENCES 2010", Sofia, 33-34.

CONSIDERAȚII PRELIMINARE PRIVIND LĂMPILE GRECEȘTI ȘI ELENISTICE DE LA ORGAME / ARGAMUM (COM. JURILOVCA, JUD. TULCEA)

Florin Topoleanu*

Abstract: *The ruins of the Greco-Roman city Orgame / Argamum lie 6,5 km east from Jurilovca, Tulcea County, at Capul Doloșman; quite early on, it became the focus of scholars due to the archaeological excavations systematically carried on since 1926. Orgame / Argamum was founded by colonists from Milet in the middle of the 7th century BC and was continuously inhabited until the beginning of the 7th century AD. The chronology of the main historical periods is generally established notwithstanding the modest scale of the excavation. Since the Roman and, especially, Late Roman vestiges completely overlap the remnants of earlier periods, the Hellenistic phase of the city is less known. This paper describes for the first time the Greek lamps from Orgame, a ceramic category important both for the chronological 'fine tune' and for the identification of the city's commercial partners. The 19 lamps analyzed are dated between the end of the 7th century BC and the first years of the 2nd century BC, confirming thus, once more, the pre Roman evolution of Orgame. Of these, four artefacts are complete (or could be completely restored) and six only have a complete body profile. Most of them (twelve artefacts) were gathered from the nearby beach, at the base of the promontory on which the settlement was constructed; four lamps were excavated in the city, two were excavated in the tumulus necropolis, and one was excavated in the extramural sector, westward from the Late Roman fortification. The earliest lamps (dating from the Greek Archaic and Classical periods) have an open body and are fitted with a central tube or a conical protuberance on the inside. By contrast, the Hellenistic lamps preserve many more morphological elements useful in their identification. Unfortunately, most pieces were accidentally found or came from secondary positions, thus their value in dating the stratigraphical context is low. The lot analyzed is, both typologically and chronologically, quite diverse, though scant and probably incomplete. The fine ware – issued in well established Greek production centres – stands out; alongside, artefacts loosely modelled out of coarse clay have been discovered. The possibility that the latter could have been produced at Orgame is not to be excluded; this assumption may be backed by the ceramic kilns of a similar age excavated here. Finally, the spatial distribution of the lamp finds (with a significant concentration on and around the beach) implies reconsidering the dimensions of an intensely populated area during the Greek period – completely lost after the partial collapse of the cliff that presumably occurred sometime in the Late Roman period.*

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea.

Rezumat: Cetatea greco-romană Orgame / Argamum a cărei ruine se păstrează pe Capul Doloșman, la 6,5 km de com. Jurilovca, jud. Tulcea, pe malul lacului Razelm, a intrat de timpuriu în atenția specialiștilor datorită cercetărilor arheologice sistematice începute încă din anul 1926. Întemeiată de coloniștii milesieni la jumătatea sec. VII a.Chr, orașul a cunoscut o locuire neîntreruptă până la începutul sec. VII p.Chr. Cronologia principalelor etape istorice, este în general bine conturată, chiar dacă amploarea cercetărilor este relativ modestă. Epoca greco-elenistică este mai puțin cunoscută datorită suprapunerii, pe întreaga suprafață, a monumentelor ulterioare, în special a celor romane târzii (sec. IV-VII p.Chr.). În lucrarea de față sunt publicate pentru prima dată lămpile greco-elenistice, categorie ceramică importantă pentru nuanțările cronologice și identificarea partenerilor comerciali. Cele 19 lămpi avute la dispoziție se datează începând cu sfârșitul sec. VII a.Chr. și primii ani ai sec. II a.Chr., confirmând odată în plus evoluția preromană a Orgamei. Dintre acestea patru piese s-au păstrat întregi sau au putut fi complet întregite, iar șase au doar profilul bazinului complet. Majoritatea (12 ex.), au fost recoltate de pe plaja aflată spre est, la baza promontoriului pe care a fost construită așezarea, patru au fost descoperite în cetate, două în necropola tumulară și una în sectorul extramuran din vestul fortificației. Cele mai timpurii (epoca arhaică și clasică) au bazinul deschis, prevăzute cu tub central sau cu o protuberanță conică la interior. Lămpile elenistice, cu bazinul închis, păstrează mai multe elemente morfologice pentru identificare. Din păcate, majoritatea lămpilor au fost descoperite întâmplător sau în poziție secundară, astfel că doar câteva pot contribui la datarea contextului stratigrafic. Deși restrâns și probabil incomplet, lotul studiat este de o mare varietate tipologică și cronologică. Se remarcă prezența unor piese de bună calitate, produse în centre ceramice consacrate din lumea greacă, alături de altele, modelate neglijent, din lut inferior. Nu excludem posibilitatea ca acestea din urmă să fie produse la Orgame, în sprijinul acestei ipoteze stând descoperirea unor cuptoare contemporane de ars ceramică. În sfârșit, repartizarea spațială a descoperirilor, cu o concentrare semnificativă pe plajă, presupune reconsiderarea dimensiunilor unei zone intens locuite, dispărută acum în totalitate prin prăbușirea falezei.

Key words: Orgame / Argamum, North-Western Pontic Area, Archaic, Classic and Hellenistic lamps, central tube lamps, open basin lamps, Jurilovca, Razelm Lake, local manufacturing, ceramics kilns.

Cuvinte cheie: Orgame / Argamum, nord-vestul Mării Negre, lămpi greco-elenistice, lămpi cu tub central, lămpi cu bazinul deschis, Jurilovca, Lacul Razelm, producție locală, cuptoare ceramice.

Introducere

Deși epoca greco-elenistică este în general bine cunoscută la Orgame / Argamum, atât în cetate cât și în necropola tumulară¹, lămpile nu au beneficiat de o atenție specială. Acest lucru se datorează, pe deoparte, numărului relativ mic de piese

¹ Vezi bibliografie la Mănucu-Adameșteanu 2008, XI-XV.

cunoscute, iar pe de altă parte, condițiilor de descoperire, marea majoritate fiind găsite în poziție stratigrafică secundară sau *passim*².

Cele 19 opaițe avute la dispoziție în acest moment se încadrează cronologic între sfârșitul sec. VII a. Chr. și primii ani ai sec. II a.Chr., confirmând astfel, odată în plus, îndelungata evoluție preromană a Orgamei, colonia milesiană întemeiată către jumătatea sec. VII a.Chr. Ruinele se găsesc la Capul Dolojman, situat pe malul sud-vestic al lacului Razelm, la aproximativ 6,5 km est de comuna Jurilovca, județul Tulcea.

Din păcate numai patru lămpi s-au păstrat întregi sau au putut fi complet întregite, iar altele șase au doar profilul bazinului complet. Cele mai multe sunt fragmentare, unora chiar lipsindu-le elemente morfologice esențiale pentru o clasificare sigură. Majoritatea pieselor au fost recoltate de pe plaja aflată la baza promontoriului așezării – 12 exemplare, patru au fost descoperite în cursul cercetărilor sistematice din cetate, două în necropola tumulară și una în sectorul extramuran, la vest de cetate.

În catalogul descoperirilor, lămpile sunt ordonate cronologic și tipologic după forma bazinului. Cele mai timpurii au bazinul deschis, unele sunt prevăzute cu tub central sau simple, eventual cu o protuberanță conică sau *umbo* la interior, distincția fiind de multe ori dificil de sesizat datorită stării precare de conservare. Se remarcă aici piesele de bună calitate, provenind din import, dar și produse ale atelierelor locale. Mai multe elemente morfologice păstrează lămpile cu bazinul închis, unele întregi și descoperite în context arheologic sigur, astfel că acestora le-au putut fi identificate mai lesne analogii apropiate.

Precizăm că toate lămpile studiate au fost modelate la roată, iar printre analogii, cu greu pot fi găsite unele identice datorită faptului că această tehnică oferea o mai mare libertate de exprimare meșterilor ceramiști, astfel că variantele, subvariantele

² Această primă intervenție privind lămpile greco-romane de la Orgame / Argamum, o consider preliminară deoarece unele piese descoperite în sectorul Faleză Est, condus de dr. M. Mănucu-Adameșteanu, se află în studiu la autoarea cercetărilor. În același timp, este posibil ca altele, provenind din săpăturile Mariei Coja, să se găsească undeva, în depozitele Institutului de Arheologie Vasile Pârvan din București. Astfel că lotul avut la dispoziție este alcătuit din opaițele cedate cu generozitate spre publicare de către dr. V. Lungu, responsabilă științifică a Sectorului Necropolă și cele descoperite în sectorul Basilica II din cetate, coordonat de semnatarul acestor rânduri. Un număr semnificativ de piese au fost recoltate de-a lungul timpului de pe faleza estică, aflată la baza promontoriului înalt al cetății, zonă în care procesul de eroziune a dus la prăbușirea unor depuneri arheologice în apele lacului Razelm. De aici provin lămpile din colecția Vasilăoancă / Condrat, din Jurilovca, pasionați ai locului și cele adunate de colega noastră V. Rusu, restaurator expert la I.C.E.M. Tulcea, căruia i se datorează restaurarea și conservarea materialului. Tuturor le sunt recunoscător.

sau imitațiile locale sunt foarte numeroase, dificil de catalogat. Abia odată cu generalizarea modelării lămpilor în tipare, analogiile pot contribui la încadrări tipologice și cronologice sigure. În sfârșit numeroasele ateliere greco-elenistice identificate, consacrate sau locale, dar și descoperirile izolate, beneficiază de o literatură de specialitate foarte bogată, uneori greu accesibilă.

Catalog³:

Lămpi cu bazinul deschis

1. Opaț fragmentar, se păstrează o parte din cioc și rezervor, cu spărturi pe buză; profil incomplet; 1980, Sector Bazilica III, lângă baptisteriu, pe nivel deasupra stâncii; M.I.A., inv. 50108; Dimensiuni: Lp. = 9,16; Hp. = 2,55; Dp. = 7,92 Pl. I/1.⁴ Pastă semifină, cu granule de calcar alb și mica argintie în compoziție; culoare cenușie închisă (GLEY1,4/N)⁵, firnis negru, mat (GLEY1,2.5/N), păstrat parțial; uzat; folosit.

Rezervorul deschis, rotund, cu pereții ușor curbați și buza îngroșată; ciocul rotund, cu orificiul pentru fitil larg; baza rotundă, plată, păstrează la interior, către zona centrală, peretele oblic al tubului central.

Deși păstrat fragmentar, fără să știm dacă a avut apucătoare sau încă un cioc, acest opaț pare să fie cel mai timpuriu din lotul studiat. Un profil asemănător (inclusiv unghiul peretelui oblic de la baza tubului central), dimensiuni și angobă se întâlnesc la piesele descoperite la Efes și în sudul Ioniei, datate între ultimul sfert al sec. VII și ultimul sfert al sec. VI a.Chr.⁶ Un profil apropiat, dar aparținând unor lămpi fără tub central, cu ciocul deschis și toartă orizontală, se datează la Atena către mijlocul sec. VI a.Chr.⁷

³ Abrevieri catalog: L = lungime; Lp. = lungime păstrată; H = înălțime; Hp. = înălțime păstrată; D = diametru; Dp. = diametru probabil; Do.a. = diametru orificiu de alimentare; Do.f. = diametru orificiu pentru fitil; Db. = diametru bază; □ = casetă; MIA = Muzeul de Istorie și Arheologie Tulcea. Toate dimensiunile sunt notate în centimetri (cm).

⁴ Mulțumesc colegilor Camelia Geanbai pentru desene, Gabriel Dincu fotografii, Camelia Kaim tehnoredactare, Iulian Vizauer traducere limba engleză; fotografiile și desenele pieselor sunt redată la scara 1/2.

⁵ *Munsell soil color charts*. Year 2000 revised edition, New York, 2000.

⁶ Bailey 1975, Q 146–Q 148, 93-94, pl. 28, 29. Aceiași proveniență dar cu o datare mai târzie întâlnim la Walters 1914, Forma 27, 31, nr. 95-96, pl. XXXIX.

⁷ Howland 1958, Tip 6 A, 15-16, nr. 39-40, pl. 2, 30.

2. Opaț fragmentar, se păstrează ciocul și o parte din rezervor și bordură; profil complet; 1994, Sector Bazilica II, plajă, *pass*; M.I.A., inv. 50109; Dimensiuni: Lp. = 7,29; H = 2,73; Dp. = 7,92; Do.f. = 1,16-1,47; Pl. I/2.
Pastă fină, dură, foarte rar particule de calcar alb; culoare roșie cărămie (2,5YR, 5/8), firnis negru cu luciu metalic (GLEY2, 2,5/1), păstrată parțial; puternic ars secundar; uzat; folosit.
Bazinul este tronconic în secțiune, deschis, rotund și scund; bordura îngustă, cu marginea înclinată și rotunjită spre interior; baza rotundă, plată, puțin profilată, păstrează la interior, spre zona centrală, un profil conic aparținând tubului central; ciocul mic, dreptunghiular, rotunjit la exterior, cu orificiul pentru fitil oval; bordura este decorată cu trei incizii circulare fine, practicate în angoba crudă, înainte de arderea în cuptor.
3. Opaț fragmentar, se păstrează ciocul și o parte din rezervor și bordură; profil complet; 2000, Sector Bazilica II, plajă, *pass*; colecția Vasiloancă / Condrat; Dimensiuni: Lp. = 5,35; H = 2,74; Dp. = 7,61; Do.f. = 1,15-1,30; Pl. I/3.
Material și descriere, vezi cat. nr. 2.
4. Opaț fragmentar, se păstrează ciocul și o parte din rezervor și bordură; profil incomplet; 2000, plajă, *pass*; M.I.A. inv. 50110; Dimensiuni: Lp. = 6,74; Hp. = 2,73; Dp. = 7,82; Do.f. = 1,13-1,44; Pl. I/4.
Material și descriere, vezi cat. nr. 2.
5. Opaț fragmentar, se păstrează ciocul și o parte din rezervor și bordură, spărturi ușoare sub cioc; profil incomplet; 2000, plajă, *pass*; M.I.A. inv. 50111; Dimensiuni: Lp. = 7,75; H p. = 2,36; Dp. = 9,95.; Do.f. = 1,48; Pl. I/5.
Pastă de culoare roșiatică (10R, 5 / 8), firnis negru (GLEY2, 3/106) și maro roșcat (10YR, 2/2) numai la exterior; ciocul masiv, de formă dreptunghiulară, cu orificiul de ardere larg.
Material și descriere, vezi cat. nr. 2.

Cele patru lămpi fragmentare (cat. nr. 2-5) au mai multe elemente comune: materialul din care au fost modelate, dimensiunile apropiate, dar mai ales prezența aceluiași decor pe bordură, realizat prin inciziile circulare în angoba crudă. Doar două dintre ele păstrează profilul complet al rezervorului (cat. nr. 2, 3) și numai una oferă indicii, din păcate incomplete, privind aspectul bazei la interior (cat. nr. 2). În majoritatea analogiilor consultate, asemenea lămpi sunt prevăzute cu tub central. Nu excludem însă existența la interior a unei protuberanțe conice centrale, sau „umbo”, cu

atât mai mult cu cât la Atena întâlnim ambele variante, în cadrul aceleiași tip cu aceeași încadrare cronologică: din a doua jumătate a sec. VI până la jumătatea sec. V a.Chr.⁸.

Analogii apropiate, atât pentru aspectul general al lămpilor dar mai ales pentru decorul bordurilor, au fost identificate în toată lumea greacă, demonstrând popularitatea de care sa bucurat această formă ceramică începând cu a doua jumătate a sec. VI până către sfârșitul sec. V a.Chr.⁹.

6. Opaț fragmentar, se păstrează toarta și o parte din rezervor; profil complet; 2000, Sector Bazilica II, plajă, *pass*; colecția Vasiloancă / Condrat; Dimensiuni: Lp. = 6,78; H = 1,80; Dp. = 7,53; Pl. I / 6.

Lut fin, foarte rar cu particule de calcar și mica argintie în compoziție; culoare cărămizie roșcată deschisă (2,5YR,5/6), firnis maro închis, mat (5YR, 3/1) în partea superioară a torții și pe bordură, maro roșcată cu luciu metalic (5 YR, 4/3) la interior; finisare ușor neglijentă la aplicarea torții; puțin uzat.

Bazinul este deschis, scund, cu bordura îngustă și arcuită; în zona centrală se păstrează baza conică aparținând cel mai probabil unui tub central; toarta orizontală, inelară în secțiune, de formă triunghiulară; bordura și baza la interior sunt decorate cu una, respectiv două benzi circulare, subțiri, realizate cu vopsea albă.

La Atena piese cu aceeași formă generală a rezervorului, dimensiuni și unghiul de la baza tubului central, nu sunt prevăzute cu torți, iar angoba este de culoare neagră¹⁰. O lampă cu toarta identica, dar fără tub central descoperită la Histria, este datată larg, în epoca arhaică¹¹.

Cele mai apropiate analogii însă se găsesc în nordul Mării Negre. Este vorba de produse ioniene¹² sau replici coloniale, prezente în mai multe situri¹³. Astfel, o lampă de la Olbia, datată între 525-460 a.Chr. produsă poate în „estul Greciei” (?), are un profil

⁸ Howland 1958, 39-41, Tip 19, pl. 5, 33.

⁹ Waldhauer 1914, 21, nr. 20, 22, 23, pl. II; Bovon 1966, 26, nr. 93, pl. 2; Menzel 1969, 13, nr. 27, fig. 2/3; Deneauve 1969, 40, nr. 111, pl. VI, XXVII; Bailey 1975, 301-304, Q 639-Q 640, Q 645, pl. 120-121; Guarlandi-Genito 1977, 33-34, nr. 8, 10; Pontiroli 1980, 105, nr. 54, fig. 54 a, b; Schäfer, Marczoch 1990, 19, nr. 6; Žuravlev, Vykovskaja, Želtikova 2007, 66-67, nr. 61-63.

¹⁰ Howland 1958, 52-55, Tip 22 AC, nr. 193-204, pl. 7, 35 (cca. 500-410 a. Chr.).

¹¹ Dimitriu 1966, 483, pl. 51, fără referințe în text.

¹² Dupont 2005, 75, fig. 3a,c,e.

¹³ Dupont 2005, 76, fig. 3f, notele 36-38.

asemănător și aceeași culoare aplicată pe bordură și toată orizontală¹⁴, iar în Muzeul din Kerci se păstrează o piesă aproape identică, datată între 525-500/480 a.Chr.¹⁵

7. Opaț fragmentar, se păstrează o parte din cioc și rezervor, profil incomplet; Sector Bazilica II, plajă, *pass*; colecția Vasiloancă / Condrat; Dimensiuni: Lp. = 5,40; Hp. = 1,76; Dp. = 8,96; Pl. II/7.

Lut fin, rar particule de calcar; culoare roșie cărămizie (2,5YR, 5/8), firnis roșcat (2,5YR, 4/8) pe bordură și la interior; uzat; folosit.

Bazinul este deschis, scund, bordura îngustă, plană cu marginea tăiată oblic și corpul tronconic; baza rotundă, plată cu incizii fine, circulare, de la roată; la interior urma tubului central; orificiul de ardere larg, dispus pe jumătate în bordură.

Analogiile aproape identice de la Atena, cu același profil al rezervorului, dimensiuni apropiate, prevăzute cu tub central dar cu firnis negru, datează fragmentul de la Orgame între ultimul sfert al sec. VI, până către anul 480 a.Chr.¹⁶. Aceiași încadrare cronologică este propusă și pentru descoperirile din alte centre¹⁷, mai apropiate fiind cele din nordul Mării Negre¹⁸

8. Opaț fragmentar, se păstrează ciocul și o parte din rezervor, profil incomplet; 2002, plajă, *pass*; M.I.A., inv. 50112.; Dimensiuni: Lp. = 4,26 Hp. = 1,70; Dp. = 9,41; Do.f. = 1,31-1,83; Pl. II/8.

Pastă semifină, cu granule de calcar alb în compoziție; culoare brun cafenie (10R, 6/6), firnis maro roșcat (5YR, 3/3); puternic ars secundar; uzat; folosit.

Bazinul deschis, scund, bordura îngustă, plană cu marginea tăiată oblic și corpul tronconic; ciocul scurt, rotund, cu orificiul pentru fitil larg, oval, intrat parțial în bordură.

Fragmentul aparține aceluiași tip cu precedentul opaț (cat. nr. 7), asemănarea mergând până la detalii, cum ar fi marginea bordurii tăiată oblic, spre interior. Materialul și finisarea de mai slabă calitate sugerează posibilitatea modelării sale într-un atelier local.

¹⁴ Højte 2010, 426, O-7, pl. 518.

¹⁵ Žuravlev *et alii* 2007, 38, nr. 18.

¹⁶ Howland 1958, 40-41, Tip 19 B, nr. 139, 140, pl. 5, 33.

¹⁷ Waldhauer 1014, 21, nr. 24, pl. 2; Menzel 1969, 13, nr. 25, fig. 2/6; Robinson 1952, 38, nr. 2, pl. 144; Dupont 2005, 76, fig. 2/j.

¹⁸ Žuravlev, Vykovskaja, Želtikova 2007, 31-37, nr. 1-16.

9. Opaț fragmentar, se păstrează o parte din rezervor și cioc, profil complet; 2001, Sector Bazilica II, S β, pe stâncă, la est de absidă; M.I.A., inv. 50113; Dimensiuni: Lp. = 10,34; H = 1,77; Dp. = 10, 25; Pl. II/9.

Lut moale, poros, cu pietricele, granule de calcar și rar mica în compoziție; culoare roșie cărămie (2,5YR, 6/8), firnis alburui la exterior (7,5YR, 7/1) și maro roșcat (2,5YR, 5/8) pe bordură și la interior; uzat; folosit.

Rezervorul este scund, deschis, cu bordura îngustă, puțin înclinată spre interior; baza rotundă, mai subțire și ușor concavă, cu incizii circulare de la roată; la interior amprenta tubului central (?); orificiul de ardere larg, intrat parțial în bordură; în partea opusă ciocului era dispusă o apucătoare (?).

Ultima lampă prevăzută cu tub central din lotul studiat, aparține aceluiași tip cu precedentele (cat. nr. 7, 8).¹⁹, datat între sfârșitul sec. VI și începutul sec. V a.Chr. Calitatea inferioară a lutului, a finisării și culoarea firnisului, negru în cazul analogiilor, sunt repere pentru a o atribui atelierelor locale.

10. Opaț fragmentar, se păstrează ciocul și o parte din rezervor; profil incomplet; Sector Bazilica II, plajă, *pass*; colecția Vasilăoancă / Condrat; Dimensiuni: Lp. = 4,63; Hp. = 2,35; Dp. 8,10; Do.f. = 1,10-1,31; Pl. II/10.

Pastă fină, bine aleasă, fără impurități; culoare brun roșiată (2,5YR, 5/3), firnis negru, uniform, cu luciu metalic, pe toată suprafața (GLEI 1,2,5/N); ars secundar; puțin uzat; folosit.

Bazinul este deschis, bordura îngustă, ușor convexă în partea superioară, corpul tronconic în secțiune; ciocul scurt, dreptunghiular, plat în partea superioară, cu orificiul de ardere oval.

Pentru aspectul general al bazinului, forma dreptunghiulară a ciocului, cu orificiul de ardere oval, firnisul negru, gros și chiar dimensiuni, au fost identificate analogii apropiate pe tot parcursul sec. V a.Chr.²⁰. Este vorba de lămpi joase, cu bordura îngustă și baza plată, prevăzute cu toate orizontale, eventual cu un mic vârf de con sau *umbo*, la interior, atribuite în general unui tip binecunoscut de la Atena²¹. Fragmentul de la Orgame însă, are bazinul tronconic în secțiune, mai apropiat de tipul

¹⁹ Howland 1958, 39-40, Tip 19 A, pl. 5, 33.

²⁰ Walters 1914, 31, nr. 192, Forma 26, pl. IX; Waldhauer 1914, 20, nr. 9, pl. I; Menzel 1969, 13-14, nr. 28, fig. 2/2; Bailey 1975, 42-43, Q 47-Q 48, pl. 10-11; Broneer 1977, 11, nr. 51, pl. 15; Hayes 1980, 2, nr. 11, pl. 2; Hellmann 1987, 3, nr. 5, pl. I; Schäfer, Marczych 1990, 20, nr. 7; Băluță 1994, 200, nr. 4, pl. I/6.

²¹ Howland 1958, 44-51, Tip 21, pl. 6, 22, 34; Bailey 1962, 40, nr. 16, pl. 6,b.

19 de la Atena²², datat între ultimul sfert al sec. VI și anul 480 a.Chr., astfel că poate fi considerat variantă sau formă hibridă.

11. Opaț complet, restaurat; 2000, Sector Bazilica II, □ 1 SV, - 0,90 m; M.I.A., inv. 45004; Dimensiuni: L = 8,30; D = 6,49; H = 2,17 (2,55); Do.f. = 1,18-1,88; Pl. II/11.
Lut fin, curat; culoare cărămidă roșcată (2,5YR, 6/4) firnis negru, mat, pe cioc și parțial pe bordură, roșu cafeniu (2,5YR, 5/4) în rest, slab aderent; parțial ars secundar; uzat; folosit.
Bazinul este deschis, scund, bordura îngustă, înclinată spre interior și pereții verticali; baza concavă, cu o protuberanță conică de mici dimensiuni, situată central la interior; ciocul puternic, dreptunghiular, cu orificiul pentru fitil larg, dreptunghiular.

Această formă este probabil o variantă a Tipului 21 de la Atena unde majoritatea lămpilor sunt prevăzute cu toartă orizontală, datate larg, între sfârșitul sec. VI și începutul sec. IV a.Chr.²³. Cele mai apropiate analogii însă se găsesc în nordul Mării Negre²⁴, de unde ar putea proveni și lampa de la Orgame. Majoritatea pieselor găsite în zona mediteraneană sunt datate în sec. V a.Chr.²⁵, iar aspectul hibrid sugerează modelarea lor și în ateliere locale²⁶. În nordul Mării Negre, piese asemănătoare, cu cioc identic, sunt datate larg, în sec. VI-V a.Chr.²⁷

12. Opaț complet, restaurat, exfoliat parțial în partea inferioară și la interior; 2003, Sector Faleză Est, plajă, *pass*; M.I.A., inv. 50114; Dimensiuni: L = 7,57; D = 6,13; H = 2,34; Do.f. = 1,11-1,47; Do.a. = 3,80; Pl. III/12.
Pastă grosieră, grea, cu nisip, pietricele, granule de calcar și rar mica argintie în compoziție; culoare cenușie deschisă (GLE Y1,5/N), fără firnis; modelare neglijentă; uzat; folosit.
Bazinul este deschis, bordura îngustă, cu pereții groși, ușor curbați; baza rotundă și plată; ciocul este masiv, cu orificiul de ardere oval, intrat parțial în bordură.

²² Howland 1958, 39-43, Tip 19, pl. 5, 33.

²³ Howland 1958, 48-50, Tip 21 B, C, pl. 6, 22, 34; Bailey 1962, 40, nr. 17-18, pl. 6.b.

²⁴ Hübinger 1993, 26, nr. 24, pl. 3,40; Højte 2010, 427, O-19, pl. 319; Dupont 2005, 75, pl. 32.

²⁵ Walters 1914, 29, Forma 21, nr. 174 -178, pl. IX, XXXIX; Broneer 1930, 42 -43 137, Tip V, nr. 91, pl. I; Szenléleky 1969, 31 - 32, nr. 14, fig. 14 a,b; Hellman 1987, 3, nr. 5, pl. I.

²⁶ Bovon 1966, 22, nr. 35, pl. I.

²⁷ Žuravlev, Vykovskaja, Želtikova 2007, 57, nr. 61-63.

Calitatea inferioară a lutului, modelarea și finisarea neglijente, sunt argumente pentru atribuirea lămpii unui atelier local. O piesă cu profil identic, dar cu dimensiuni mai mici, descoperită la Isthmia, este considerată tot un produs local, datat între sfârșitul sec. VI și începutul sec. V a.Chr.²⁸. Cele mai multe variante apropiate se găsesc la Corinth, cu aceiași datare²⁹. Ca ipoteză de lucru, nu excludem posibilitatea preluării unor elemente morfologice generale ale formei de către un tip binecunoscut la Atena, din sec. V a.Chr.³⁰.

Lămpi cu bazinul închis

13. Opaț fragmentar, lipsește extremitatea ciocului și apucătorii, profil complet; 2001, Sector Faleză Est, plajă, *pass*; M.I.A., inv. 4559; Dimensiuni: Lp. = 7,40; D = 5,70; H = 3,15; Do.a. = 2,20; Db. = 4,02; Pl. III/13.

Lut fin, dur, foarte rar particule de calcar alb; (2,5 YR, 6/6), firnis negru cu luciu metalic, subțire, slab aderent (GLE Y2, 2,5/5PB) baza neacoperită; uzat; folosit.

Rezervorul este înalt, cilindric, cu discul lat, concav și orificiul de alimentare larg; ciocul puternic, plat în partea superioară, delimitat de disc printr-o incizie; apendice lateral prelung, neperforat; baza rotundă, tronconică, concavă, cu protuberanță conică, joasă, la interior.

14. Opaț fragmentar, se păstrează o parte din cioc și disc, profil incomplet; 1992, Sector Bazilica II, □ C6. – 0,70 m; M.I.A., inv. 50115; Dimensiuni: Lp. = 4,97; Hp. = 1,80; Pl. III/14.

Material și descriere, vezi cat. nr. 13; fără delimitarea dintre disc și cioc.

Cele două lămpi deschid seria celor cu rezervorul închis. Având o alcătuire morfologică distinctă între lămpile epocii, acestea aparțin unui tip considerat la Atena, cel mai popular de-a lungul unei întregi generații³¹. Este vorba de tipul 23C, datat între ultimii ani ai sec. V și jumătatea sec. IV a.Chr.³². La Atena cât și în alte centre, lămpile acestui tip sunt prevăzute cu toarte orizontale iar baza nu este acoperită cu firnis³³, asemenea celor

²⁸ Broneer 1977, Tip IV B, 10-12, nr. 59, pl. 2, 15.

²⁹ Broneer 1930, Tip IV, 39-42, 134-135, nr. 62, pl. II; Bernhard 1955, 274, nr. 6, pl. II; Szentléleki 1969, 37-38, nr. 19, fig. 19 a, b.

³⁰ Howland 1958, Tip 21, 44-52, pl. 6, 34, 35.

³¹ Howland 1958, 60.

³² Howland 1958, 59-60, Tip 23 C, nr. 228, 229, pl. 8, 36.

³³ Waldhauer 1914, 21 -22, nr. 27, pl. III; Severeanu 1936, 46, nr. 13; Bovon 1966, 25, nr.89, pl. 2, B; Deneauve 1969, 49, nr. 119, pl.VI; Bailey 1975, 49-50, Q65-Q69, pl. 14, 15; Broneer 1977,

două exemplare de la Orgame / Argamum. Sunt cunoscute și lămpi cu apendice lateral³⁴, în toate cazurile profilul în secțiune fiind asemănător.

- 15.** Opaț fragmentar, lipsește extremitatea ciocului, bordura și o parte din rezervor, profil incomplet; 2001, Sector extramuros, S III, - 0,10-0,25 m; M.I.A., inv. 45993; Dimensiuni: Lp. = 7,01; Hp. = 3,93; Db. = 3,97; Dp. = 6,20; Pl. III/15.
Lut fin, rar particule de oxid; culoare roz cărămizie (2,5YR 6/6), firnis negru cu luciu metalic, subțire, slab aderent (GLEY2, 2,5/5PB), cu baza neacoperită; puternic rulat; uzat; folosit.
Bazinul este înalt, globular, cu diametrul maxim în partea inferioară; baza rotundă, discoidală, ușor concavă; la interior protuberanță conică puternică; ciocul plat în partea superioară.

Lampa fragmentară de la Orgame / Argamum păstrează elemente morfologice distincte (bazinul globular, ciocul plat în partea superioară, firnis negru, cu baza la exterior neacoperită) cu analogii apropiate la Atena. Este vorba de tipul 25A, datat între al doilea sfert al sec. IV și primul sfert al sec. III a. Chr.³⁵. Este posibil ca exemplarul nostru să fi avut toartă orizontală, frecvent întâlnită la acest tip. Lămpi cu aceleași încadrări tipologice și cronologice se întâlnesc, pe o arie largă, în toată lumea grecească³⁶.

- 16.** Opaț complet, restaurat; 1995, Necropola tumulară, T XIII; M.I.A., inv. 44118; Dimensiuni: L = 9,07; D = 6,58; H = 3,24; Do.a. = 2,46; Db. = 3,25; Pl. IV/16.
Pastă fină, curată; culoare roz cărămizie deschisă (10R, 6/4), firnis negru, mat, se mai păstrează doar în partea inferioară (GLEY2,3/5PB); puternic uzat.
Bazinul este înalt în formă de sferă turtită; discul plat, delimitat de o incizie, întreruptă în dreptul ciocului și orificiul de alimentare larg; baza tronconică, concavă, cu o protuberanță conică, joasă, la interior; ciocul tubular, de formă triunghiulară, plat în partea superioară, cu orificiul de ardere oval.

13 -14, nr. 85-86, pl. 2,16 ; Guarlandi Genito 1977, 35, nr. 16, pl. I ; Oziol 1977, 36, nr. 48, pl. 5; Teleagă 2008, 423, nr. 801, pl. 116/4, 195/4.

³⁴ Hellström 1965, 79, nr. 7, pl. 21, 39; Deneauve 1969, 50, nr. 124, pl. VI; Kuzmaniv 1992, 12, nr. 6

³⁵ Howland 1958, 67-69, Tip 25 A, nr. 269-271, pl. 9,38; Thompson 1933, 199, nr. 10 :L 189, fig. 1,2; Bailey 1962, 43-44, nr. 37-38, pl. 8,a; Bailey 1975, 55 -56, Q 83, Q 84, pl. 16-17; Młynarczyk 2012, 31 -32, 34-35, nr. 4-9, 13-16.

³⁶ Graham 1933, 279-282, Group 8, nr. 106-124, pl. 200; Bailey 1962, 43, nr. 36, fig. 36; Deneauve 1969, 50, nr. 128, pl. VII; Hayes 1980, 7, nr.15, pl. 2,3; Hübing 1993, 31-32, nr. 36-38, pl. 4,5,41.

17. Opaț complet; plajă, *pass*, colecția Vasiloancă/ Condrat; Dimensiuni: L = 7,49; D = 5,72; H = 2,81; Do.a. = 1,97; Db. = 3,49; Pl. IV/17.

Pastă fină, dură, cu particule de calcar în compoziție; culoare cenușie (5R, 5/1), firnis negru, mat, păstrat parțial în jurul bazei și la interior; puternic rulat; uzat. Bazinul înalt, în formă de sferă turtită; discul plat, delimitat de bordură printr-o incizie puternică, orificiul de alimentare larg; baza tronconică, concavă; ciocul scurt, triunghiular, plat în partea superioară, cu orificiul de ardere mic, rotund.

Variante ale aceluiași tip sunt și următoarele două lămpi, care au în comun discul plat, ciocul triunghiular, plat în partea superioară, bazinul înalt, în formă de sferă turtită și baza tronconică, concavă. La Atena, piese cu profile apropiate sunt datate între al doilea sfert al sec. IV și al doilea sfert al sec. III a.Chr.³⁷. Toate însă au baza pronunțat conică la interior, iar unele și toarte orizontale, astfel că exemplarele de la Orgame, lipsite chiar și de protuberanțele laterale, pot fi considerate variante ale unui tip cu o largă răspândire în toată lumea greco-elenistică³⁸.

18. Opaț fragmentar, se păstrează ciocul și o parte din bazin, profil incomplet; 2000, plajă, *pass*; M.I.A., inv. 50116; Dimensiuni: Lp. = 6,16; Hp. = 2,78; Do.f. = 1,03; Dp. = 6,25; Pl. IV/18.

Pastă fină, densă, foarte rar granule de calcar alb; culoare roșie cărămidie deschisă (10R, 6/8), firnis gros, aderent, culoare roșcată, mată (2,5YR,5/8) și urme de vopsea maro roșcată la interior (2,5 YR,4/8); uzat; folosit.

Rezervorul globular, cu orificiul de alimentare larg, marcat pe margine de o incizie circulară puternică; ciocul tubular, cu orificiul pentru fitil mic, rotund.

Deși fragmentar, opațul păstrează suficiente elemente morfologice pentru a fi atribuit tipului 28 B de la Atena, datat în sec. III a.Chr.³⁹. Alte analogii apropiate îi prelungească încadrarea cronologică și în prima jumătate a sec. II a.Chr.⁴⁰.

³⁷ Howland 1958, 70-74, Tip 25 A Prime, 25 B, pl. 10,23,38; Bailey 1962, 43, nr. 36, pl. 8,a; Bailey 1975, 53-54, Q 79, pl. 17-17.

³⁸ Iconomu 1967, 6, Tip II, nr. 22-58, fig. 3-6; Deneauve 1969, 52, nr. 139, pl. VII, XXXVIII; Broneer 1977, 17, nr. 132, pl. 3, 17; Sapelli 1979, 25-26, nr. 38-39, pl. IV, LI; Kuzmanov 1992, 13, nr. 22-24; Højte 2010, 432, O-62, O-63, pl. 323.

³⁹ Howland 1958, 93-94, Tip 28 B, nr. 401-403, pl. 14, 41.

⁴⁰ Broneer 1930, 49-50, Tip X, profil 39, 40, fig. 14; Bovon 1966, 31, nr. 125, pl. III; Broneer 1977, 22, nr. 218, pl. 4,18.

19. Opaț fragmentar, lipsește extremitatea ciocului, restaurat , profil complet; 2001, Necropola tumulară, T. O – rug; M.I.A., inv. 45319; Dimensiuni: Lp. = 7,49; D = 6,18; H = 3,39; Do.a. = 1,93; Db. = 3,85; Pl. IV/19.
Pastă fină, curată; culoare cenușie închisă (5Y,5/1), firnis negru, mat (5Y, 2,5/1), slab aderent; uzat.
Bazinul înalt, biconvex în secțiune, orificiul de alimentare larg, discul ușor concav, mărginit de un profil discoidal, delimitat de bordură printr-o incizie; baza tronconică, concavă, cu umbo la interior; apendice lateral neperforat; ciocul tubular.

Și ultima lampă a lotului studiat aparține unui tip bine cunoscut la Atena între sfârșitul sec. III și primii ani ai sec. II a.Chr.⁴¹ Aceeași încadrare cronologică este recunoscută și pentru alte descoperiri cu profil identic sau apropiat⁴².

Considerații finale

Așa cum aminteam mai sus, doar șapte lămpi au fost descoperite prin cercetările arheologice sistematice din citadelă (cat. nr. 1, 9, 11, 14) și din necropola tumulară (cat. nr. 15,16, 18). Din păcate, cele din cetate au fost găsite în poziție stratigrafică secundară, în zona cea mai înaltă a platoului intramuran afectată de decapările masive, până la stâncă, din epoca romană târzie.⁴³ În schimb, lămpile din necropola tumulară au fost descoperite în context arheologic, datările propuse de noi fiind confirmate în mod fericit de încadrările cronologice oferite de celelalte piese ale inventarului funerar⁴⁴. Cele mai multe piese, 12 exemplare, majoritatea fragmentare, au fost recoltate de pe plaja lacului, aflată la baza promontoriului cetății, spre est. În această zonă, mai ales în dreptul sectorului Bazilica II, „o bună parte din teren” a alunecat datorită unor lucrări de exploatare a pietrei și a eroziunii produsă de apele lacului Razelm, astfel că „în ruptură se poate studia întreaga stratigrafie a stațiunii”. Stratul de cultură, gros de „3-4 m, începe cu epoca arhaică și continuă succesiv până aproape de epoca romano-bizantină”⁴⁵.

Cele 19 lămpi studiate acoperă cronologic, inegal cantitativ, toate etapele locuirii grecești de la Orgame / Argamum: arhaică, clasică și elenistică.

⁴¹ Howland 1958, 99-101, Tip 32, nr. 425, pl. 15, 41.

⁴² Severeanu 1936, 46, nr. 14; Iconomu 1967, 8, Tip IV, fig. 9-10; Bailey 1975, 173-175, Q 382-2283, Q389-390, pl. 78, 79; Hayes 1980, 8, nr. 19, pl. 2; Kuzmanov 1992, 15, nr. 38; Băluță 1994, 202, nr. 20, 22, pl. II/ 6,7; Hölte 2010, 432-433, O-69, pl. 323; Topoleanu 2012, 46-47, nr. 7, pl. I.

⁴³ Mănucu-Adameșteanu 2001, 34; Topoleanu 2001, 195.

⁴⁴ Informație transmisă de dr. V. Lungu, căreia îi mulțumesc și pe această cale.

⁴⁵ Coja 2005, 17.

Epoca arhaică a fost identificată stratigrafic atât în cetate⁴⁶, cât și în necropola tumulară⁴⁷. Acestei perioade, poate chiar din ultimii ani ai sec. VII a.Chr., îi aparține cel mai timpuriu opaiț din lotul avut la dispoziție (cat. nr. 1), găsit lângă capela de pe latura de nord a Bazilicii III, edificiu numit de Maria Coja și baptisteriu⁴⁸. Informațiile privind condițiile descoperirii sunt incomplet transmise și deci interpretabile⁴⁹. Nu excludem existența aici a unui nivel arhaic sau a unui rest a acestuia, în condițiile în care fundațiile capelei sunt construite pe stâncă, după decaparea târzie. Analogiile de la Efes și din sudul Ioniei confirmă originea greco-orientală a majorității materialului ceramic arhaic de la Orgame⁵⁰.

Următoarele patru lămpi (cat. nr. 2-5), date din a doua jumătate a sec. VI până spre jumătatea sec. V a.Chr. și chiar sfârșitul acestei perioade, asigură trecerea de la epoca arhaică la cea clasică. Se remarcă decorul de pe bordura fragmentelor, compus din trei incizii circulare, dispuse identic, practicate în angoba crudă, înainte de arderea în cuptor. Dacă acestui element distinct îi adăugăm dimensiunile apropiate și forma bazinului, tronconic în secțiune, toate par să fi fost modelate în același atelier, poate dintr-un oraș grecesc din sudul Italiei, zonă unde se găsesc cele mai convingătoare analogii.

Aceiași încadrare cronologică este atribuită și următoarelor lămpi, epoca clasică fiind astfel cea mai complet conturată din lotul studiat. Principalele descoperiri stratigrafice ale acestei perioade au fost consemnate în sud-estul promontoriului⁵¹, acolo unde a apărut și un segment al zidului de incintă. Singurul opaiț cu bazinul deschis (cat. nr. 6), căruia i se păstrează o apucătoare orizontală, este cu siguranță un produs nord-pontic, astfel că prezența sa la Orgame și Histria este pe deplin justificată ca urmare a comerțului intercolonial.

Următoarele două fragmente (cat. nr. 7, 8) au dimensiuni și profilul păstrat în secțiune aproape identice, de remarcat fiind tăietura oblică a marginii bordurii. Prototipul attic al formei este evidențiat de analogiile foarte apropiate⁵², iar popularitatea sa în toată lumea greacă, de numeroase descoperiri. Cele două lămpi fragmentare de la Orgame sunt produse locale pontice, de o calitate diferită a lutului

⁴⁶ Coja 2005, 16-20; Mănușu-Adameșteanu 1992, 58-63; Mănușu-Adameșteanu 2001, 40-43; Mănușu-Adameșteanu 2008, *pass*.

⁴⁷ Lungu 2000, 69.

⁴⁸ Informație dr. M. Mănușu-Adameșteanu, căreia îi mulțumesc și pe această cale.

⁴⁹ Pe plicul original al piesei este notat, lângă baptisteriu, pe nivel deasupra stâncii, iar în textul recuperat, Coja 2005, 165, nu este amintit nici un nivel în această zonă, ci doar, Umplutură cu material grecesc împreună cu dărâmături de piatră.

⁵⁰ Coja 2005, 18; Mănușu-Adameșteanu 2008, 161.

⁵¹ Coja 2005, 21-24; Mănușu-Adameșteanu 1992, 63-64; Mănușu-Adameșteanu 2001, 28.

⁵² Howland 1958, 40-41, Tip 19 B.

și a finisării. Și ultimul opaiț cu bazinul deschis, ce pare să fi fost prevăzut cu tub central (cat. nr. 9), este un produs pontic, prototipul atenian, ca și în cazul celor două piese anterioare, fiind acoperit cu angobă neagră. Locul descoperirii, la exteriorul Bazilicii II, este nerelevant stratigrafic și cronologic, deoarece zona a fost deranjată până la stâncă cu ocazia refacerii monumentului de cult și a construirii zidului de incintă în sec. VI p. Chr.⁵³.

Ultimele trei lămpi cu bazinul deschis ale lotului nu sunt prevăzute cu tub central. Baza este plată sau concavă, unele cu un mic vârf de con la interior, situat central. Prima dintre ele (cat. nr. 10), complet acoperită cu o angobă groasă, aderentă, de culoare neagră, pare să fie o formă hibridă care conține elemente morfologice preluate de la două importante tipuri attice ⁵⁴ cu o largă circulație între sfârșitul sec. VI și chiar începutul sec. IV a.Chr.⁵⁵. Un alt opaiț, complet întregit (cat. nr. 11), a fost descoperit în urma cercetărilor arheologice sistematice din sectorul Bazilica II, în caseta 1 S.V. Această casetă a fost una dintre cele mai dificil de interpretat stratigrafic datorită prezenței aici a unei succesiuni nivelmetrice de ziduri orientate diferit. Cel mai recent aparține anexelor bazilicii, iar cel mai timpuriu epocii elenistice, construit într-o groapă, probabil precolonială, cercetată până la cota -3,20 m. Întreaga suprafață a fost afectată de o groapă imensă, rezultat a cel puțin două intervenții masive, astfel că la bază a fost găsită o mare cantitate de ceramică greco-elenistică fragmentară (amfore, o statueta, mărgică, etc.), iar deasupra material ceramic divers, predominant fiind cel roman târziu. Așadar, nici datarea acestui opaiț, nu poate avea drept suport contextul stratigrafic al descoperirii.

Seria lămpilor cu bazinul deschis de la Orgame / Argamum este încheiată de o formă cu bune analogii la Corinth pentru sfârșitul sec. VI - începutul sec. V a.Chr.⁵⁶ (cat. nr. 12). De data aceasta, calitatea inferioară a lutului, modelarea și finisarea neglijente, sunt elemente mai evidente decât în cazul unora dintre piesele anterior descrise, pentru a-l atribui unui atelier local, poate chiar de la Orgame. În lipsa analizelor fizico-chimice această ipoteză poate fi convingător susținută de cele două cuptoare, descoperite în sectorul Faleză Est, datate înainte de sfârșitul sec. VI a.Chr.⁵⁷. Importanța strategică și economică a cetății de la Capul Doloșman, atât în epoca greacă cât și în cea romană, demonstrată chiar și de stadiul actual relativ modest al cercetărilor arheologice, presupune existența unor cuptoare ceramice, de altfel

⁵³ Mănucu-Adameșteanu 2001, 55, 58.

⁵⁴ Howland 1958, Tip 19 și 21

⁵⁵ Vezi nota 17.

⁵⁶ Vezi nota 25.

⁵⁷ Mănucu-Adameșteanu 1992, 58; Mănucu-Adameșteanu 2001, 24, 45-46.

cercetate și consemnate în literatura de specialitate, pentru perioada elenistică⁵⁸ și romană târzie⁵⁹.

Și primele două lămpi din categoria celor cu bazinul închis (cat. nr. 13, 14) aparțin epocii clasice. Analogiile foarte apropiate de la Atena sau din alte situri grecești le încadrează unui tip foarte răspândit din ultimii ani ai sec. V, până la jumătatea sec. IV a.Chr. Exemplarul păstrat aproape întreg (cat. nr. 13) a fost descoperit în sectorul Bazilica II, caseta C 6, la -0,70 m. În casetă, aflată în partea de nord-vest a bazilicii, cea mai înaltă a platoului cetății, a fost surprins un segment de zid în colțul de sud-vest. Restul suprafeței, fără urme de construcții, probabil o stradă, a fost afectat de o groapă căruia nu i-au fost determinate dimensiunile, astfel că nici în acest caz, contextul arheologic al descoperirii nu poate contribui la încadrarea cronologică a opaițului.

O altă lampă fragmentară a fost descoperită în urma cercetărilor arheologice sistematice din zona extramurană (cat. nr. 15), în S III, secțiune orientată nord-sud, practică cu scopul determinării limitelor necropolei tumulare. Nici de data aceasta contextul stratigrafic nu oferă repere stratigrafice. De altfel, pe toată lungimea secțiunii (peste 100 m), stânca promontoriului este foarte aproape de nivelul actual de călcare iar descoperirile sunt nesemnificative. Astfel că este posibil ca fragmentul de opaiț, puternic rulat, să fi ajuns aici odată cu pământul de umplutură extras de undeva de pe malul mării antice, pentru nivelarea sau îngroșarea unei zone ce urma să fie cultivată (?), cel mai probabil în epoca romană. Încadrarea tipologică și cronologică, tipul 25 A, din al doilea sfert al sec. IV până în primul sfert al sec. III a.Chr. a fost stabilită cu ajutorul celor mai apropiate analogii, în special cele de la Atena. Și următoarele două lămpi (cat. nr. 16, 17) se încadrează ca variante ale aceluiași mare tip, studiat și catalogat la Atena. Elementele distincte sunt baza concavă, bazinul în formă de sferă turtită, discul plat și ciocul plat în partea superioară. Numeroasele variante cunoscute se deosebesc după dimensiunile ciocului, de obicei triunghiular și prezența sau forma protuberanței conice de la interior. Datarea mai largă, din al doilea sfert al sec. IV până în al doilea sfert al sec. III a. Chr. este aceeași cu cea a restului inventarului funerar din tumulul nr. XIII în care a fost descoperit primul opaiț (cat. nr. 16).⁶⁰ Menționez că este primul caz când, în lotul studiat, contextul arheologic al descoperirii este confirmat cu siguranță de analogii. Al doilea opaiț, găsit pe plajă, deși rulat, este singurul păstrat complet, cu toate elementele componente perfect conservate.

⁵⁸ Coja 2005, 26-27, 70-74, 160-161.

⁵⁹ Coja 2005, 74-81, 130-132, 134, 146-147.

⁶⁰ Datare confirmată de autoarea cercetării arheologice, dr. V. Lungu.

Cel puțin ultimele două lămpi, descrise mai sus, marchează trecerea către epoca elenistică, prezentă la Orgame / Argamum prin descoperiri de o mai „slabă consistență”, dar „cu toate acestea, materialele descoperite sunt reprezentate în toată varietatea lor ...”⁶¹. Din această perioadă sunt cunoscute atelierele ceramice, iar numeroasele toarte de amfore șampilate documentează o intensă activitate comercială⁶².

Ultimele două lămpi ale catalogului se încadrează cronologic în plină epocă elenistică. Prima dintre ele (cat. nr. 18), are bune analogii la Atena de-a lungul întregului sec. III a.Chr. Exemplarul de la Orgame ar putea fi o variantă, cu orificiul de alimentare mai larg și ciocul ușor mai scurt decât prototipul attic. În sfârșit, ultima lampă a lotului (cat. nr. 19), descoperită în necropola tumulară (TO 01), este cu siguranță un import atenian, datat în a doua jumătate a sec. III a.Chr. Aceiași încadrare cronologică este propusă de autoarea cercetărilor și pentru restul inventarului funerar descoperit în tumul⁶³.

Deși relativ restrâns, lotul de lămpi greco-elenistice de la Capul Doloșman, este de o mare varietate tipologică și cronologică. Cele mai multe analogii au fost identificate la Atena, poate și datorită faptului că descoperirile de aici au făcut obiectul unor studii de referință. Lămpile provenind din alte centre, inclusiv din nordul Mării Negre, confirmă, alături de celelalte categorii ceramice, intensele legături comerciale ale Orgamei, comparabile, la scară mai restrânsă datorită stadiului actual al cercetărilor, cu cele constatate în cazul Histriei⁶⁴. Chiar și în lipsa analizelor fizico-chimice, posibilitatea ca unele dintre piesele lotului să fi fost produse la Orgame este sugerată numai și de calitatea inferioară a lutului, a finisării, dar mai ales de prezența cuptoarelor ceramice, sigur identificate stratigrafic în toate etapele evoluției orașului Orgame / Argamum.

În sfârșit, repartizarea spațială a descoperirilor poate fi relevantă pentru studierea, în viitor, a organizării urbane în perioada greco-elenistică. Cele 12 opaițe (peste 60% din total) găsite pe plajă de-a lungul laturii de est a cetății, sugerează o concentrare a locuirii în extremitatea promontoriului, în afara incintei romane târzii vizibilă astăzi. Devine astfel necesară o reconsiderare a dimensiunilor acestei zone locuite (cartier ?), dispărută în totalitate prin prăbușirea falezei.

⁶¹ Coja 2005, 25.

⁶² Mănucu-Adameșteanu 1992, 65; Coja 2005, 27-28

⁶³ Confirmare, dr. Vasilica Lungu.

⁶⁴ Coja 2005, 28.

Bibliografie

- Bailey, D.M. 1962, *Lamps from Tharros in the British Museum*, The Annual of the British School at Athens 57, 35-45.
- Bailey, D.M. 1975, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps, Londra.
- Băluță, C.L. 1994, *Lămpile antice din colecția Severeanu*. Muzeul de Istorie și Artă al municipiului București, *Apulum* 31, 199-226.
- Bernhard, M. L. 1955, *Lampki starożytne*, Varșovia.
- Bovon, A. 1966, *Lampes d Argos*, *Etudes Peloponnésiennes* 5, Paris, 15-39.
- Broneer, O. 1930, *Terracotta Lamps, Corinth IV, part II.*, The American School of Classical Studies at Atena, Cambridge, Massachusetts.
- Broneer, O. 1977, *Terracotta Lamps*, în *Isthmia III*, Princeton, New Jersey.
- Coja, M. 1972, *Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman - Argamum(?)*, *BMI* 41, 3, 33-42.
- Coja, M. 2005, *Orgame / Argamum*. *Cercetări arheologice I. Cercetările dintre anii 1965-1985*. *Capitole dintr-o monografie arheologică inedită*. Reunite și editate de Mihaela Mănucu-Adameșteanu, București-Tulcea
- Dimitriu, S. 1966, *Cartierul de locuințe din zona de vest a cetății în epoca arhaică*. *Săpături 1955-1960*, în *Histria*, II, 19-131, 433-500 (pl. 1-68).
- Dupont, P. 2005, *Les lampes ioniennes archaïques de mer Noire: présentation générale (pl. 31 à 32)*, în L. Chrzanowski, *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique (Nyon – Genève, 29.IX-4.X.2003)*, *Monographies Instrumentum* 31, Montagnac, 73-79, pl. 31-32.
- Lungu, V. 2000, *La tombe du héros et l'organisation de la nécropole d'Orgame*, în Lungu, V. (ed.), *Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe-IVe s.av. J.-C. Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire*, Tulcea, 1997, Tulcea, 67-87.
- Deneauve, J. 1969, *Lampes de Carthage*, Paris.
- Graham, J.W. 1933, *Lamps from Olynthus*, în Robinson, D.M., *Excavations at Olynthus*, 5. *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931*, Baltimore-Londres, 265-284, pl. 197-203.
- Guarlandi Genito, M. 1977, *Lucerne fittili delle collezioni del Museo Civico Archeologico di Bologna*, Bologna.
- Hayes, J.W. 1980, *Ancient Lamps in the Ontario Museum*, Toronto.
- Hellman, M.C. 1987, *Lampes antiques de la Bibliothèque Nationale*, II. *Lampes préromaines et romaines*, Paris.
- Hellström, P. 1971, *Labraunda Pottery of Classical and Date Terracotta Lamps and Glass*, Lund.

- Højte, J. M. 2010, *Lamps*, în *Black Sea Studies*, 13,(1), The Danish National Research Foundation s Centre for Black Sea Studies; The Institute of Archaeology, The National Academy of Sciences of Ukraine. (The lower City of Olbia, sector NGS, in the 6th century B.C. to 4th century A.D.), Aarhus, 432-438.
- Howland, R.H. 1958, *Greek Lamps and their Survivals*, Athenian Agora 4.
- Hübinger, U. 1993, *Die antike Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn*, Berlin.
- Iconomu, C. 1967, *Opaițe greco-romane*. Muzeul Regional de Arheologie Dobrogea, Constanța.
- Kuzmanov, G. 1992, *Antike Lampen*, Sofia.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 1992, ...*Orgame polis...*, Pontica 25, 55-67.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 2001, *Orgame / Argamum*, Tulcea.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 2008, *Orgame / Argamum II. Ceramica arhaică*, București.
- Menzel, H. 1969, *Antike Lampen in Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*. Katalog 15, Mainz.
- Młynarczyk, J. 2012, *Terracotta oil Lamps. Tell Atrib, 1985-1995*, III, Varșovia.
- Robinson, H.S. 1952, *Excavations at Olynthus 14, Chapter IV. The Lamps*, 330-402, pl. 144-169, Baltimore.
- Schäfer, S., Marczo, L. 1990, *Archäologische Reihe Lampen der Antikensammlung, Auswahlkatalog*, Frankfurt am Main.
- Severeanu, G. 1936, *Lampes en terra-cuite appartenant aux collections du Musée Municipal de Bucarest et du dr. Severeano în Bucureștii*. Revista Muzeului Municipiului București, nr. 1-2, anul II, 39-87.
- Szentlélek, T. 1969, *Ancient Lamps*, Budapesta.
- Teleagă, E. 2008, *Griechische Importe in den Nekropolen au der intern Donau. 6.Jh.-Aufang des 3.Jhs.v. Chr.*, Marburg.
- Thompson, H.A. 1933, *Terracotta Lamps*, Hesperia 2, 2, 195-215.
- Topoleanu, F. 2001, *Argamum. Sector Bazilica II (1981-1994). Considerații preliminare privind locuirea romană târzie*, Materiale, S.N. 1, 191-201.
- Topoleanu, F. 2012, *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova–Ploiești, Ploiești*.
- Pontiroli, G. 1980, *Lucerne antiche dei Musei di Cremona*, Milano.
- Waldhauer, O. 1914, *Die Antiken Tonlampen*. Kaiserliche Ermitage, St. Petersburg.
- Žuravlev D.V., Vykovskaja, N.V., Želtikova, A.L. 2007, *Kollekcija Svetil'nikov, I, Svetil'niki VI – perboj poloviny III v. do n.e.*, Kiev.

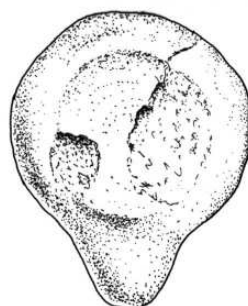
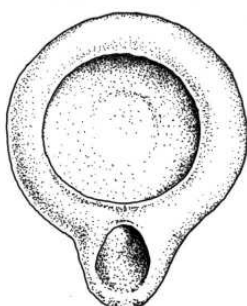
Pl. I

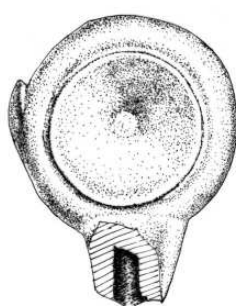
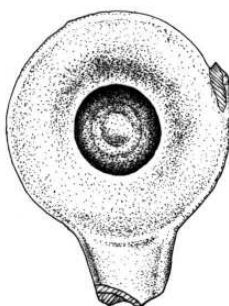
Pl. II

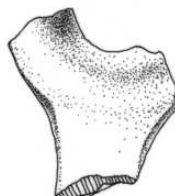
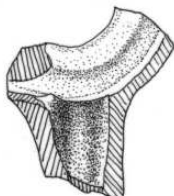
12

13

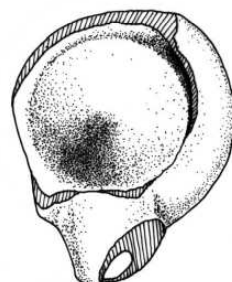
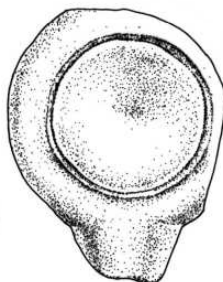
14

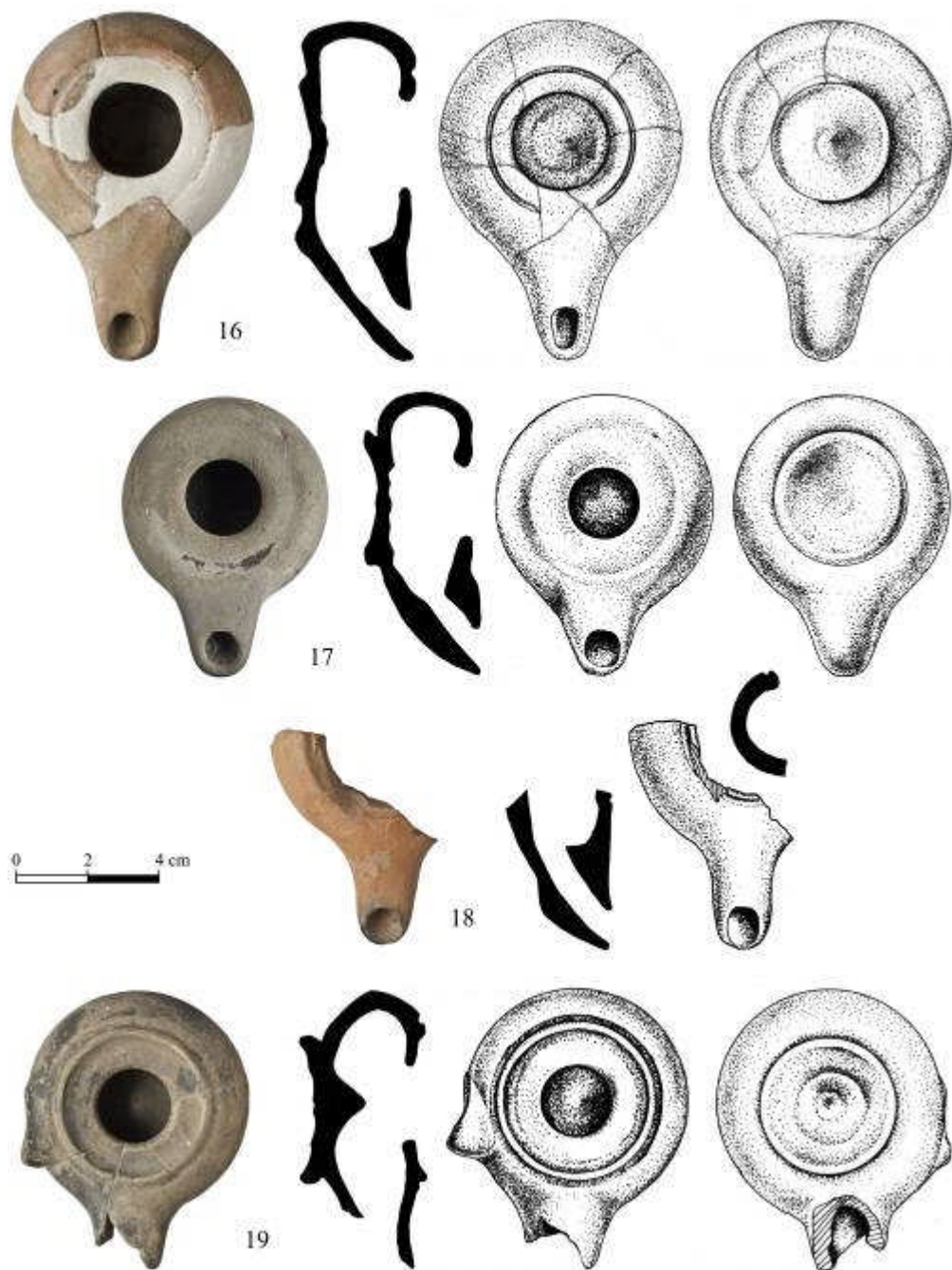
0 2 4 cm

15

Pl. III

Pl. IV

ASPECTE DIN VIAȚA SPIRITUALĂ A POPULAȚIEI RURALE DIN ZONA GURILOR DUNĂRII ÎN PRAGUL NOULUI EV CREȘTIN¹

Victor Henrich Baumann*

Abstract: *Several important archaeological finds reveal the diversity of spiritual life in the rural area of the north Scythian limes, in the transition period to the Late Roman Empire. The most significant spiritual practices concern the continuation of ancient magic-religious manifestations, which, inter alia, claim to account for the “popular” content of Romanian Christianity. We believe and we try to prove that heathen and rustic concepts are not identical, just as the concept of “heathens” cannot define pagani, rustici and gentiles. These assertions of Christian writers are a result of the “Hebrew origin of the Christian lexicon”.*

The investigations made in the archaeological sites in Northern Dobrudja have revealed the presence of vast rural settlements specific to the late Roman Empire (4th century AD). According to the definition given by Pârvan to this type of settlements, this is a derivation of the Early Roman Empire pagus. We think that the evolution of the indigenous Romanized villages towards the Roman pagus is the result of several factors, such as the pauperization of the rural population after the great crisis in the 3rd century AD, followed by the concentration of property, with all social and economic implications it entailed. It seems that during the Dominate, the name of pagani spreads in the rural area, due to the above-mentioned phenomenon. We can say that the archaeological investigations made in the rural sites from Northern Dobrudja confirm older opinions that the indigenous populations from the old habitat of the Getae-Dacians continues to pay special attention, even in the eve of the new Christian Era, to the magic-religious manifestations.

Thus, the ancient cult of the hearth continues at the beginning of the Late Roman Empire. The act of maintaining the hearth in optimal state - proven by the multiple soldering - serves both utilitarian and magic-religious purposes. The best known hypothesis regarding these ritual practices in the rural area underlines their magical purpose, as a result of preserving, from prehistoric times, the solar cult of fire, and, by extension, of the hearth and of the home. These things, considered sacred, were revered with religious sentiment.

The discovery of several ritual pits in the rural sites in Northern Dobrudja, with disconnected skeletons, mutilated cadavers deposited directly on the ground, showed another aspect of the ancient magic-religious practices maintained until the Late Roman Empire.

In 1984, in the crafts centre on Valea Morilor, dated to the 4th century AD, an artefact of exceptional importance and value was found in the “owner’s home”, fallen next to an altar, together with burnt fragments from handmade pots – jars. The object, made of clay, is the representation of the head,

¹ Lucrarea prezintă o formă îmbunătățită și actualizată a articolului *Mărturie ale spiritualității populației autohtone din zona limes-ului nord-scythic, în secolul al IV-lea e.n.*, publicat în RMI 59, 2, 1990.

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea.

neck and upper torso of an anthropomorphic idol. The technique – manual modelling of coarse clay and plastic execution of the figurine – is from the old Getae-Dacian tradition. The incomplete firing and careful finishing of the black-brownish surface made the figurine look like a polished fragment of hearth.

The anthropomorphic figurines from Cârломănești, published by M. Babeș in 1977, are the only finds on Romanian territory that stylistically resemble the artefact found in Valea Morilor, despite the half millennium separating them. Both at Cârломănești and Telița, the objects are “mouthless idols” that served magic-religious purposes, despite the completely different archaeological contexts they were found in.

The magical aspect of the idols from Cârломănești, resulting from ancient mythical thinking, symbolizes the “silence of the dead”. The male idols from Cârломănești, especially those “riding”, seem to suggest the local deity was a warrior, part of Latène Age iconography transmitted to the Hero-Horseman in the Roman Age. The cult of the ancestors, of the “immortal” souls is related to the – yet insufficiently known – symbolism of this deity; the cultural content was preserved in the Roman period.

However, the “mouthless” idol from Telița, on Valea Morilor, is a unique artefact on Romanian territory as plastic and magic-religious value. The context, the geographic location and the environment of this archaeological find are all special. Similar finds of heads with torsos, from Southern Ukraine, dated to the 3rd century BC–3rd century AD, were considered representations of female divinities related to the cult of fertility, part of an iconography close to that of the primitive idols from Rhodes, Cyprus and Egina, from the first half of the 5th century BC.

This is an iconography spread over large areas in the Eastern and South Eastern Europe, from the 5th century BC until the 4th century AD. In the same iconography, the symbolic value of the representations can differ by area and historic period. Regarding the magical value of this type of artistic creations, Mircea Eliade said that “the gestures of the anthropomorphic figurines bore not only meaning, but also power”.

In the context of production activities carried out in *officina* on Valea Morilor, the owner-craftsman is the master of the fire he uses to change the state of materials. The presence of the “mouthless idol” inside the home of *officina*’s home from “Hogea”, represents, in our opinion, the intelligence, creative force and authority of a fire-master. Given the technique of execution and the fact it was found near an altar specific to the indigenous population, we conclude this is a local product, representing the purification through fire of the material that was at the basis of the production activities of that place. Therefore, we think that the “mouthless idol” from Valea Morilor, near Telița, reflects the continuity of the cult of fire and all fire-related crafts and products along with the ancient cult of the hearth and of the home. To this effect, we can say that this local deity is similar to Hephaestus, the magician god of the Greeks, a patron of the craft involving fire – in other words, a specific and rarer type of magic.

In the crafts centre from Valea Morilor, we assume that the image of Silvanus illustrates in the 4th century AD a particular aspect of mythological syncretism. As a result of this phenomenon, Silvanus seems to have borrowed attributions of north Pontic and Greek divinities in both conceptual and iconographic aspects.

The discovery of several artefacts of North Pontic origin and the processing of ceramic objects specific to the Bosporan Kingdom (4th century AD) at the crafts centre from Telița–Valea Morilor, on Noviodunum territory, underlines the *de facto* presence of several ethnic elements from the north Pontic area, which could be the result of the political changes in the respective territories.

The indigenous ethnic element is visible in the *officina* from Valea Morilor through numerous other local objects, such as round iron clip decorated in the centre with two intertwined wolf-headed

dragons. This is an interesting artefact, as the wolf head is a Dacian totemic sign. This indicates the continuity of indigenous traditions at least until the beginning of the new Christian era.

Until the victory of Christianity, the continuity of tradition Hero cults – related to redemption and immortality – is a particular phenomenon in the indigenous spirituality in the area of the north Scythian limes. The religious symbolism revealed in the iconography of this deity is a particular feature of the religious beliefs on life and death of the rural Roman populations in Dobrudja, where death is equated to re-birth.

In the rural settlement from Telița-Amza, on the burnt floor of a sanctuary – destroyed at the end of the 4th century AD, a fragment of a votive plate of the Hero-Horseman and a figurine of the Hero Hercules were found. The votive artefacts from Telița-Amza found in an archaeological context indicating the 4th century AD represents an argument in favour of the continuity of the heathen cults in the traditional rural Roman area, as well as new proof of the intensity of the Romanization process of the indigenous population.

The finds from Telița reveal that the worship of Heroes, such as Silvanus, Hercules and the Hero-Horseman, as protectors and redeemers, continues in the rural area at the Mouths of the Danube in the 4th century AD.

In the Roman period, the religious concept of redemption was added to the old Getae beliefs incorporated in the cult of the ancestors, of the immortal souls. In the context of early penetration of paleochristian ideas, the new eschatological concepts prepare the rural community for the great leap to the Christian spirituality of the 4th century, as indicated by the exceptional find of a basilica in the large rural settlement from Telița-Amza.

Rezumat: O serie importantă de descoperiri arheologice pune în lumină aspecte dintre cele mai diverse ale spiritualității habitatului rural din zona limes-ului nord-scythic, în perioada de tranziție spre romanitatea târzie. Cele mai semnificative sunt marcate de fenomenul perpetuării unor străvechi manifestări culturale magico-religioase, fapt care, printre altele, revendică creștinismului românesc conținutul său „popular”. Credem și încercăm să demonstrăm că noțiunile de păgânism și rusticitate nu sunt identice, cum nici noțiunea de „păgâni” nu poate defini pagani, rustici și gentiles, aceste aserțiuni ale scriitorilor creștini datorându-se „originilor ebraice ale vocabularului creștin”.

Cercetările efectuate în siturile arheologice din nordul Dobrogei au evidențiat prezența unor întinse așezări rurale autohtone, specifice epocii romane târzii, mai precis sec. IV p.Chr. În conformitate cu definiția dată de Pârvan acestui tip de așezare am fi în fața unui derivat al pagus-ului din epoca romanității timpurii. Considerăm că evoluția satului autohton romanizat spre forma de „pagus” roman s-a datorat mai multor factori, mai importanți fiind pauperizarea populației rurale, în urma marelui crize a sec. III p.Chr., urmată de concentrarea proprietății, cu toate implicațiile de natură social-economică care au însoțit și au urmat acestui fenomen. Se pare că în epoca Dominatului, denumirea de pagani se extinde în mediul rural, datorită fenomenului de mai sus.

Se poate afirma că cercetările arheologice efectuate în siturile rurale din nordul Dobrogei, confirmă păreri mai vechi, conform cărora populația autohtonă din vechiul spațiu de locuire al geto-dacilor continuă să acorde, și în pragul noului ev creștin, o atenție deosebită manifestărilor cu caracter magic-religios.

Străvechiul cult al vetrei continuă să se bucure de atenția deosebită a locuitorilor din mediul rural și la începutul epocii romane târzii. Cea mai cunoscută ipoteză asupra acestor practici din mediul rural,

cu caracter ritual, evidențiază conținutul lor magic, urmare a perpetuării din timpuri preistorice a cultului solar al focului, prin extindere, al vetrei și al locuinței.

În 1984, în complexul meșteșugăresc de pe Valea Morilor, de lângă localitatea Telița, încadrat cronologic în sec. IV p.Chr., a fost descoperit un obiect de o importanță și o valoare excepțională. Obiectul, confecționat din lut, înfățișează capul, gâtul și partea superioară a bustului unui idol antropomorf. Tehnica, maniera de execuție prin modelarea manuală a argilei grosiere și realizarea plastică a figurii, sunt de veche tradiție geto-dacică. Arderea incompletă și netezirea cu grijă a suprafeței de culoare negru-brună au imprimat statuei aspectul unui fragment de vatră fățuită.

Singurele descoperiri de pe teritoriul României cu care piesa de pe Valea Morilor prezintă asemănări stilistice sunt statuetele antropomorfe de la Cârломănești. În ambele cazuri avem de-e face cu „idoli fără gură” cu caracter magico-religios, cu toate că sunt total diferite contextele arheologice în care au fost descoperite.

Conținutul magic al idolilor de la Cârломănești, rezultantă a unei gândiri mitice străvechi, simbolizează „tăcerea morților”. Idolii masculini de la Cârломănești, în special cei reprezentați „călare”, par a sugera caracterul războinic al unei divinități autohtone, întâlnită iconografic în epoca Latène, și transmisă apoi, prin filieră elenă, Eroului Cavaler din epoca romană. De simbolistica acestei divinități se leagă cultul străbunilor, al sufletelor „nemuritoare”, conținut cultural perpetuat în epoca romană.

Idolul „fără gură” de la Telița-Valea Morilor reprezintă însă un unicat al plasticii culturale de pe teritoriul României, fiind, totodată, o piesă singulară ca valoare magico-religioasă. Și atât contextul, spațiul geografic, cât și mediul ambiant în care se plasează această descoperire arheologică, sunt deosebite. Descoperiri similare de capete cu torsuri, din sudul Ucrainei, încadrate între sec. III a.Chr. și sec. III p.Chr., au fost considerate reprezentări ale unor divinități feminine legate de cultul fertilității, cu o iconografie apropiată de aceea a idolilor primitivi din Rhodos, Cipru și Egina, din prima jumătate a sec. V a.Chr.

În contextul activităților productive desfășurate în officina de pe Valea Morilor, meșterul-proprietar era un stăpân al focului care opera trecerea miraculoasă de la o stare la alta a materiei. Considerăm că „idolul fără gură” de pe Valea Morilor, reflectă, odată cu fenomenul perpetuării unui cult străvechi al focului, al vetrei și al locuinței, cultul tuturor meseriilor și produselor legate de foc. În acest sens putem spune că suntem în fața unei divinități locale asemănătoare lui Hefaistos, zeul magician al grecilor, patron al muncilor care presupuneau stăpânirea focului, formă specifică și mai rară de magie.

Bazați pe descoperirile arheologice din complexul meșteșugăresc de pe Valea Morilor, presupunem că idolul „fără gură” reprezintă o nouă imagine a lui Silvanus, care ilustrează, în sec. IV p.Chr., un aspect particular de sincretism mitologic. În urma acestui fenomen, Silvanus pare să fi preluat, conceptual și iconografic atribuții ale unor divinități arhaice, nord-pontice și grecești.

Descoperirea unor obiecte de origine nord-pontică și prelucrarea unor produse ceramice specifice Regatului Bosporan, în complexul meșteșugăresc de la Telița-Valea Morilor din teritoriul noviodunens, evidențiază și prezența de facto a unor elemente etnice provenite din zona nord-pontică, explicabilă, mai ales în condițiile modificării situației politice din teritoriile respective.

Elementul etnic autohton își face simțită prezența în stabilimentul de pe Valea Morilor prin numeroase alte obiecte și produse de factură locală, printre care o aplică rotundă din fier, verigă decorată în centru cu doi balauri încolăciți, unul dintre ei, cu cap de lup, înghițind capul celuilalt. Piesa prezintă interes, în măsura în care capul de lup reprezintă un însemn totemic dacic, evidențiind perenitatea tradițiilor autohtone, cel puțin până la începutul noului ev creștin.

Descoperirea unor piese votive la Telița-Amza, într-un context arheologic care reclamă sec. IV p.Chr., constituie un argument în favoarea afirmației cu privire la perpetuarea cultelor păgâne în mediul tradițional al romanității rurale și, în același timp, o nouă dovadă a intensității procesului de romanizare a populației autohtone. Descoperirile de pe valea Teliței relevă că venerarea unor Eroi, precum Silvanus, Hercules și Eroul-Cavaler, continuă în lumea satelor de la Gurile Dunării și în sec. IV p.Chr., în ipostaza de protectori, ocrotitori și mântuitori.

Vechilor credințe ale geților, legate de cultul străbunilor, al sufletelor nemuritoare, li s-a adăugat în epoca romană conceptul religios al mântuirii. În condițiile pătrunderii timpurii a ideilor paleocreștine, noile concepții eschatologice pregătesc comunitatea sătească pentru marele salt în spiritualitatea creștină a sec. IV, fenomen evidențiat de excepționala descoperire a unei bazilici sătești în marea așezare rurală de la Telița-Amza.

Key words: Roman Period, Dobrudja, Telița, rural habitat, Christianity.

Cuvinte cheie: epocă romană, Dobrogea, Telița, habitat rural, creștinism.

0.0. Zonele deluroase și împădurite din care își pornesc apele cele două pârâuri mai importante, Telița și Taița, ce traversează nordul Dobrogei de la nord-vest spre sud-est, ascund numeroase vestigii din toate timpurile istorice². O serie importantă de descoperiri arheologice efectuate în ferme romane de tip *villa rustica*, așezări rurale și în complexe meșteșugărești specializate în reducerea minereului de fier sau în prelucrarea ceramicii³, pun în lumină aspecte dintre cele mai diverse ale spiritualității habitatului rural din zona *limes*-ului nord-scythic, în perioada de tranziție spre romanitatea târzie.

Cele mai semnificative în procesul dialectic al devenirii spirituale a poporului român sunt marcate, la începutul noului ev creștin, de fenomenul perpetuării unor străvechi manifestări culturale de factură magică, fapt care, printre altele, revendică creștinismului românesc conținutul său „popular”⁴.

„Oricare ar fi adevărul în această privință – scria D. M. Pippidi în 1969 – se poate, cred, admite fără șovăire că în prima jumătate a sec. IV, Scitia era departe de a fi

² Vezi *Lista monumentelor istorice din județul Tulcea*, publicată în anul 2010.

³ În acest sens: Suceveanu 1977, 31-109; Baumann 1983, 47-151; Suceveanu, Barnea 1991, 72-115; Baumann 1993, 163-172; Baumann 1995, 211-230; Baumann 1997, 31-53; Suceveanu 1998, 113-173; Baumann 2000, 231-246; Bărbulescu 2001, 69-180; Baumann 2003, 155-232; Baumann 2004, 63-74; 83-117.

⁴ cf. Zugravu 1997, autorul unei importante și originale sinteze asupra creștinismului daco-roman. În aceeași măsură, vezi comentariul lui Vulcănescu 1987, 134: „Creștinismul primitiv s-a greșit peste credințe și tradiții mitice dace și daco-romane, care nu contraveneau în esență și forma lor rituală doctrinei creștine. Așa se face că în această fază a mitologiei daco-romane putem vorbi de o *interpretatio christiana* chiar a unor aspecte și elemente ale vieții în Dacia romană”.

convertită pe de-a-ntregul la religia nouă”⁵. Sec. IV – secolul evanghelizării Sciției Mici și, prin extensie, a teritoriilor daco-romane – este pe departe legat încă, prin numeroase tradiții, de antichitatea păgână.

Desigur că nu se poate identifica noțiunea de *păgânism* prin aceea de *rusticitate*, chiar dacă acestea s-au suprapus uneori, urmare a identificării păgânilor cu *pagani*, *rustici* și *gentiles* de către scriitorii creștini, datorită „originilor ebraice ale vocabularului creștin”, așa cum, pe bună dreptate, afirma M. Roblin⁶. Pentru scriitorii creștini din sec. V p.Chr., termenul *pagan* deriva din cuvântul grecesc *pagos*, care definea gospodăria rustică din împrejurimile Atenei, echivalentul *villa-ei rustica* romane⁷. Sensul cuvântului *pagus* a variat în funcție de țară și de epocă fără a avea peste tot aceeași valoare⁸. În epoca Principatului locuitorii unei circumscripții rurale se numeau *pagani communes* sau *compagani*, locuiau în ferme rurale de tip *villa rustica* și se grupau în sate romane de tip *vicus*. În sistemul administrativ roman există noțiunea de *pagus*, care desemnează un „canton rural”⁹, în sensul de comună în care erau cuprinse sate de tip *vicus* și ferme rurale de tip *villa rustica*¹⁰. În teritoriul cetății Noviodunum, centrul unui astfel de *pagus*, alcătuit din nuclee de locuire de tip *villa rustica*, trebuie să fi fost în așezarea vicană de la Niculițel¹¹.

Oficial *pagus* semnifica administrativ o subdiviziune rurală a unui teritoriu urban, iar locuitorii acesteia, numiți *pagani*, formau un grup social, religios, administrativ. *Pagus* reprezenta un organism distinct și viabil, cu divinități proprii, cu altare și monumente, cu *patroni*-protectori etc.¹². În Dobrogea întâlnim și fenomenul transformării *pagi*-lor, la origine târguri spre care gravitau satele din apropiere¹³, în circumscripții teritoriale¹⁴.

⁵ Pippidi 1969, 301.

⁶ Roblin, M. 1953, *Paganisme et rusticité*, Annales, ESC, 183 (*apud* Le Goff 1986, I, 209).

⁷ Cassiodor, *Expositio in Canticum Cantictorum*; Issidor de Sevilla, *Etymologiae*, VIII,10; Sulpicius Severus, *Epistola ad Desiderium de Vita Martini*, XIII, XIV.

⁸ Referitor la această problemă, Saglio, s.v. *Pagus, pagani*. Vezi și definiția dată de V. Pârvan acestui tip de așezare – „sat mare, compus din gospodării singuratice, împrăștiate pe o mare întindere de pământ” (Pârvan 1913, 337).

⁹ Întreaga discuție la Marquardt 1889, 4-7; 16-18; cf. Suceveanu 1982 (s.v. *pagus*); Suceveanu 1998, 110; Munteanu, 1971, 133.

¹⁰ Macrea 1960, 368-369: *pagi*-comune rurale de tip roman, constituite pe teritoriul unei colonii.

¹¹ Baumann 1983, 71-75; Baumann 2003, 167; Baumann 2007, 192-193.

¹² Saglio 1877/1923, s.v. *Pagus, pagani*.

¹³ Tudor 1968, 381.

¹⁴ Munteanu 1971, 133 – exemplifică cu situația de la Capidava și Ulmetum, unde, două mărturii epigrafice atestă numele de *pagani*, Aurelius Hermes din Capidava și Aurelius

Cercetările efectuate în siturile arheologice din nordul Dobrogei au argumentat teoria conform căreia, în primele secole de stăpânire romană, așezările rurale ale indigenilor nu erau concepute după modele urbane, precum *vici* romani, ci continuau tradiția satelor din epoca getică. Aceste cercetări arheologice au evidențiat prezența unor întinse așezări rurale autohtone, specifice epocii romane târzii, mai precis sec. IV p.Chr.¹⁵. În sec. IV p.Chr., ele capătă înfățișarea unor sate mari, nefortificate¹⁶, cu gospodării risipite pe o întinsă suprafață de teren, cu edificii publice, civile și de cult, care concentrează viața comunității¹⁷. În conformitate cu definiția dată de V. Pârvan acestui tip de așezare, am fi în fața unui derivat al *pagus*-ului din epoca romanității timpurii¹⁸. Evoluția satului autohton romanizat spre forma de *pagus* roman s-a datorat mai multor factori, cei mai importanți fiind pauperizarea populației rurale, în urma marelui crize a sec. III p.Chr., urmată de concentrarea proprietății, cu toate implicațiile de natură social-economică care au însoțit și au urmat acestui fenomen¹⁹.

Se pare că în epoca Dominatului denumirea de *pagani* se extinde în mediul rural, datorită fenomenului de mai sus. Supuși la plata impozitului *capitatio-iugatio*, *pagani* – mici posesori de terenuri agricole – vor ajunge să depindă, cu timpul, de protecția mai marilor proprietari de pământuri (*patrocinium vicorum*)²⁰, aflați în cetățile de pe malul Dunării²¹.

Sisinus din Ulmetum definindu-se astfel (Florescu *et alii* 1958, 109, nr. 31 – cf. CIL III 12478; Pârvan 1913, 333-335, nr. 3).

¹⁵ Baumann 1995 (în special așezarea de pe *valea Amza*, din vecinătatea de NE a localității Telița, din teritoriul noviodunens și cea din punctul *Sărătura*, la sud de Sarichioi, din teritoriul argamens).

¹⁶ După părerea noastră, satul întărit cu șanțuri (*fossatum* – cf. Popescu 2002, 158, n. 46, 47), sau cu val de pământ (așa cum a fost surprins la Niculițel – cf. Baumann 1973-1975, 115-116), apare în sec. V p.Chr., în condițiile marilor incursiuni ale hunilor.

¹⁷ Vezi, în acest sens, Baumann 2007, 187-204 (așezarea de la Telița–Amza).

¹⁸ Pe care R. Vulpe îl caracteriza astfel: „...tip de așezare risipită total opusă categoriei urbane” (Vulpe 1968, 200).

¹⁹ Baumann 2007, 192-193; cf. Suceveanu, Barnea 1991, 222; Sâmpetru 1994, 18-75; Suceveanu 1998, 110; Popescu 2002, 156.

²⁰ Suceveanu 1998, 110; cf. Laffi 1966, *Adtributio e contributio*.

²¹ Vezi, mai sus : Suceveanu, Barnea 1991, 222; Sâmpetru 1994, 18-75 ; Popescu 2002, 156 (143-156). În sec. IV, însă, în condițiile unei bune conviețuiri a fermierilor cu *pagani*-i din întinsele așezări rurale, ca aceea de la Telița, de pe valea Amzei, considerăm insuficiente dovezile asupra latifundiilor constituite, cel puțin în zona Gurilor Dunării. Poziția noastră are în vedere faptul că, pe parcursul întregii epoci romane, pădurile și pășunile au acoperit cea mai mare parte a zonei de nord a Dobrogei, iar degringolada începută la sfârșitul sec. IV cu răscoala vizigoților, continuată cu invaziile hunilor din prima jumătate a sec. V și cu

Pe îndepărtatul *rusticus paganus*, istoricul francez Jacques Le Goff îl vede legat spiritual „de vechile superstiții țărănești cât și de păgânismul organizat, instituționalizat al religiei romane”²². Dacă se are în teoria expusă de I. I. Russu în *Religia geto-dacilor*, conform căreia geto-dacii alcătuiau „un popor de țărani și păstori trăind în formă apropiată de natură, fără artă religioasă”²³, nu se poate nega fenomenul păstrării unor vechi credințe locale, sub haina romană a numeroaselor divinități, în special agreste, larg răspândite în spațiul isto-pontic²⁴.

1.0. Confirmăm părerea lui Le Goff, și adăugăm că țăranii romanizați de la Gurile Dunării continuau să fie dominați, și la începutul epocii romane târzii, de păgânismul culturii tradiționale²⁵. Credințele populare sunt determinante în viața locuitorilor satelor romanizate din Sciția Mică. Și aceste credințe, cu înfățișarea lor magică, exprimă – scrie Lucian Blaga – „ceea ce se întâmplă realmente într-un mare număr de cazuri”²⁶.

Se poate afirma că cercetările arheologice efectuate în siturile rurale din nordul Dobrogei confirmă păreri mai vechi, conform cărora populația autohtonă din vechiul

permanentele năvăliri de mai apoi, ale slavilor și bulgarilor, au reprezentat un serios impediment în calea constituirii unor mari latifundii.

²² Le Goff 1986, 210.

²³ *Apud* Vulcănescu 1987, 107.

²⁴ Amintim, în acest sens, *interpretatio Romana* și sincretismul religios, fenomene destul de frecvente în lumea satelor, mai ales din sec. III p.Chr. – cf. Cumont 1909; Macrea 1969; Baumann 1980, 289-290; Baumann 1991 a, 117-120; Baumann 1995, 49-50; Baumann 2006, 225-242; Bărbulescu 2001, 245. Un astfel de exemplu îl constituie cultul lui *Silvanus*. Zeu arhaic din mitologia romană, *Silvanus* a fost așezat printre geniile protectoare ale pădurii, pășunilor și vegetației, al vieții rurale, în general. Primii și cei mai fervenți adoratori au fost țăranii. Aceștia i-au asimilat sincretistic, în provinciile romane, personaje divine locale, i-au impus o înfățișare asemănătoare lor, de țăran îmbrăcat cu tunică și mantie închisă la gât, cu bonetă pe cap, purtând în mână cosorul de pădurar (*falx silvatica*). *Silvanus* apare în schemele iconografice cele mai răspândite: nud, sprijinit de un arbore și însoțit de câinele său. În acest context, prezența lui *Silvanus* pe altarul funerar al lui *Quadratus* și al soției sale, *Iulia Terentia*, ne apare firească și fără echivoc (vezi: Bărbulescu 2001, 252-253, cu bibl. problemei; Covacef 2002, 132-133). În religia romană *Silvanus* era o divinitate agrestă, a pământurilor necultivate (Gramatopol 1982, 725, s.v. *Silvanus*). Pădurea, însă, a fost cadrul viu în care, într-un trecut primordial, s-au desfășurat acțiunile acestui personaj mitic, erou eliberator.

²⁵ Le Goff 1986, 211 – folosește expresia „structuri țărănești subiacente dotate cu o mare rezistență la schimbări”, făcând trimitere, în nota 32, la André Varagnac 1948, *Civilisation traditionnelle, et genres de vie*, Paris.

²⁶ Blaga 1987, 319-320, 323.

spațiu de locuire al geto-dacilor continuă să acorde o atenție deosebită manifestărilor cu caracter magic-religios²⁷.

Un prim aspect are în vedere străvechiul cult al vetrei²⁸ care continuă, și la începutul epocii romane târzii, să se bucure de atenția deosebită a locuitorilor din mediul rural²⁹. Amplasată în mijlocul locuințelor sau în spații deschise, vatra întâlnită în sec. IV p.Chr. în siturile arheologice de la Gurile Dunării păstrează aceeași formă și sistem constructiv ca străvechea vatră a geto-dacilor. Menținerea ei în condiții optime de funcționare, demonstrată de urmele de lipitură repetată, are un dublu caracter, utilitar și magico-religios³⁰. Astfel, când vatra devine impracticabilă, ca urmare a unor incidente sau evenimente speciale, ori, pur și simplu datorită nevoii de a construi una nouă, după dezafectare, părțile ei componente sunt păstrate și apoi depuse în partea de sus a gropilor reziduale.

În complexul meștegugăresc de la *Hogea*, de pe *Valea Morilor*, și, mai ales, în marile așezări autohtone de la *Telița-Amza* și *Sarichioi-Sărătura*, s-au descoperit gropi menajere cu numeroase fragmente de vetre, în asociere cu bucăți de lutuală, provenite din locuințele distruse și dezafectate la sfârșitul sec. al III-lea p.Chr.³¹

Uneori vatra este ascunsă în întregime, pentru a fi încorporată unei noi locuințe. În clădirea fermei din punctul *Pomăsita*, din nord-estul *Teliței*, o lespede de piatră, descoperită la nivelul ultimei faze de locuire, masca, realmente, o vatră rectangulară în perfectă stare de funcționare. În scopul conservării, fusese înconjurată cu fragmente

²⁷ Bichir 1984, 80.

²⁸ Vulcănescu 1987, 109 (grecii despre divinitățile dacilor): „zeița vetrei și a focului e un fel de *Hestia*...”. În această privință, Vulcănescu observa și faptul că „au rămas în suspensie....resturi de rituri fără mituri, cum ar fi riturile focului terestru și solar...”.

²⁹ Bichir 1973, 140-145; Bichir 1984, 82, În mod deosebit, vezi teza de doctorat a M. Marcu, *Populația daco-romană din sud-estul Transilvaniei în secolul al IV-lea*, București, 1980.

³⁰ În ferma de la *Telița-La Pod* au fost descoperite două vetre în interiorul clădirii principale. Cea de-a treia vatră se afla în spațiul deschis, destinat unui cuptor de ars material ceramic. De mici proporții (1,00 × 0,70 m), vatra era plasată în peretele nordic al gropii de alimentare a cuptorului, fiind pardosită cu material tegular (Baumann 1984, 53 și 464, Pl.VII/2). Cercetarea complexului de olărit din punctul *Hogea*, de la *Telița-Valea Morilor*, a prilejuit, în 1989, descoperirea unei vetre asemănătoare în apropierea cuptorului nr. 2, și în aceeași poziție față de acesta (Baumann 1995, 297, Pl. VIII), ca și în cazul vetrei din punctul *La Pod*, relevând caracterul ritualic al acestora. Vetre cu caracter „ritual” sunt cunoscute în stațiunile getice din sec. II a.Chr. – III p.Chr. : Popești pe Argeș (Vulpe 1967, 231-232); Mătăsaru din Câmpia Română (Bichir 1984, 10-11, pl. IV); Revărsarea-Cotul *Tichilești* pe malul dobrogean al Dunării (Baumann 1995, 238, pl. XII/2; VII/1-2).

³¹ Baumann 1995, 44, 183.

de *tegulae*, iar suprafața de ardere, pe care se păstrase stratul de cenușă cu cărbunii stinși, era acoperită de alte țigle fragmentare³².

Este cunoscută, și în cazul de față evidentă, relația intimă dintre vatră și locuință. Străvechiul cult solar al focului și al vetrei³³ asociază în mod natural căminului familial credințe magico-religioase, care continuă să străbată epoca romană³⁴.

Descoperirile de gropi rituale în siturile rurale din nordul Dobrogei, cu cadavre mutilate, schelete lipsite, în cea mai mare parte, de conexiune anatomică, și depuse direct în pământ, reprezintă un alt aspect al menținerii unor străvechi practici cu caracter magic-religios³⁵. În groapa G-19 din zona nordică a așezării de la Sarichioi–Sărătura s-au aflat resturile bulversate ale unui schelet uman, de sex feminin, cu craniul plasat la NV³⁶. În zona cuptorului nr. 1 din ferma de la Telița–La Pod, lipită de marginea răsăriteană a gropii de depozitare a bombardelor arse, a fost descoperită o groapă ovală, cu pereții drepți, adâncă de 0,86 m, la baza căreia se aflau depuse resturile unui schelet uman, într-o poziție nefirească. Lipsa unor părți din schelet și a conexiunilor anatomice evidențiază o înhumare secundară cu caracter ritual, într-o groapă care avusese, inițial, o altă funcționalitate. Dacă în Gr. 19 de la Sarichioi s-au găsit câteva fragmente atipice de ceramică romană, groapa rituală de la Telița era lipsită de orice fel de inventar³⁷.

³² Baumann 1979, 197-203, în special planul clădirii de la *Pomăsita*, cu cele două vetre din secțiunea S-1 (sud – nord).

³³ Pentru vechimea indo-europeană a acestuia, vezi Gimbutas 1989, 242. Grecii ionieni, creatori ai *Heladicului mijlociu*, au adus cu ei o serie de elemente culturale, specifice zonei bazinului danubian, printre care: acoperișul în două ape și *încăperile încălzite cu vetre* (*apud* Drimba 1984, 494). Din *epoca geometrică*, arhitectura templului grec, derivată din megaronul micenian, conceput ca „locuință a zeului”, domină întreaga arhitectura grecească. Cele mai vechi temple, din perioada secolelor X–VIII a.Chr. (ale Herei din Samos și Peloponez și al lui Apollo din Santorin) au *încăperea principală* = megaronul propriu-zis *înzestrată cu vatră* (Curinschi Vorona 1979, 15 *sqq.*)

³⁴ Aceste lucruri, socotite sacre, erau privite prin prisma sentimentului religios. Ori, una din funcțiile ideii magice este cea religioasă (Blaga 1987, 332-335). Cea mai cunoscută ipoteză asupra acestor practici cu caracter ritual, din mediul rural, evidențiază conținutul lor magic, urmare a perpetuării din timpuri preistorice a *cultului solar al focului, prin extindere, al vetrei și al locuinței*.

³⁵ Astfel de înmormântări rituale sunt cunoscute la Gurile Dunării, încă din prima epocă a fierului, în aria culturii Babadag (vezi Ailincăi, Topoleanu 2003, 46-47) și sunt întâlnite apoi în așezările geto-dacilor din epoca Latène-clasică (cf. Sîrbu 1987, 180; Sîrbu 1993, 40, 52).

³⁶ Baumann 1995, 183; Baumann 1998, 259, nota 68.

³⁷ Baumann 1983, 128; Baumann 1984, 53 și pl.VII/4.

2.0. În 1984, în complexul meșteșugăresc de pe Valea Morilor a fost descoperit un obiect de o importanță și o valoare excepțională. Piesa a fost găsită în pavilionul sudic al stabilimentului, rezervat locuinței proprietarului³⁸. Era căzută lângă un altar proptit de peretele de sud al unei încăperi, în dreapta intrării, împreună cu fragmentele arse ale unor oale de tip borcan, lucrate cu mâna³⁹.

Altarul scund⁴⁰, construit din pietre legate cu pământ, avea platforma pătrată, acoperită cu fragmente de *tegulae*. Obiectul, confectionat din lut, înfățișează capul, gâtul și partea superioară a bustului unui idol antropomorf. Tehnica, maniera de execuție, prin modelare manuală a argilei grosiere și realizarea plastică a figurii sunt de veche tradiție geto-dacică.

Arderea incompletă și netezirea cu grijă a suprafeței de culoare negru-brună au imprimat statuei aspectul unui fragment de vatră fățuită. Figura plată, ovală, a idolului, cu nasul acvilin, bărbie împinsă înainte și ochi proeminenți, oftalmici, este dominată de lipsa gurii.

Într-una din lucrările sale, V. Sîrbu aprecia că semnificațiile figurinelor antropomorfe pot fi precizate atât de contextul arheologic al descoperirilor, cât și de iconografia lor⁴¹. Considerându-le reprezentări ale unor practici magic-religioase, autorul credea că apariția lor trebuie privită „ca o resurecție plastică a unor credințe magico-religioase la un anumit stadiu de dezvoltare a vieții spirituale”. Excluzând posibilitatea apartenenței lor unor divinități din panteonul geto-dacic, întrucât lipsesc astfel de descoperiri din edificiile publice „oficiale” din perioada clasică a civilizației geto-dacice, Sîrbu afirma că, atât vechimea, tipologia, cât și aria de răspândire sunt concludente pentru originea lor locală. Desigur, cercetătorul avea în vedere, în primul rând, micile statuete antropomorfe, larg răspândite în prima și a doua epocă a fierului în lumea traco-geto-dacă⁴² și al căror conținut magic este indubitabil⁴³.

³⁸ Baumann 1995, 280-281.

³⁹ Oale-borcan, asemănătoare celei de la Hogeia, din sec. IV p.Chr., s-au descoperit și-n alte situri pe Valea Teliței: în ferma *La Pod* (vezi Baumann 1983, 192, cat. 19, fig. 54/5) și în așezarea de la *Amza* (Baumann 2000, 202, Locuința L-12).

⁴⁰ Despre altarele geților: Vulcănescu 1987, 130-131, amintește un studiu al său din 1976 (*Aspetti di civilizzazione e di cultura getica nell'opera di Ovidio*), publicat în *Acta Conventus omnium Ovidianis studiis fovendis*, București, 615-622, în care, referindu-se la interesul lui Ovidius pentru ambientul mitic al geților, evidențiază și faptul că poetul pomeneste **altarele scunde** ale acestora.

⁴¹ Sîrbu 1987, 113.

⁴² Reluând în 1999 problema idolilor antropomorfi, Sîrbu preciza că, la acea dată, erau cunoscute cca. 280 de figurine antropomorfe, din 50 de situri hallstattiene de pe teritoriul României (Sîrbu 1999, 47-89).

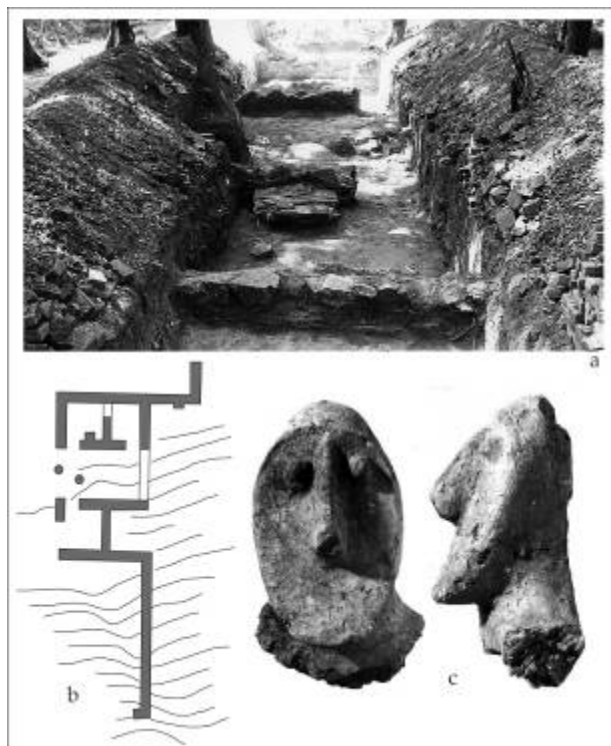

Fig.1. a, b. Vedere asupra locului din *officina* de pe Valea Morilor, unde a fost descoperit altarul; c. idolul antropomorf „fără gură” / a, b. View of the area in *officina* from Valea Morilor, where the altar was found; c. anthropomorphic “mouthless” idol.

Am insistat asupra acestor păreri, întrucât printre figurinele prezentate mai sus, au fost înseriate și statuetele antropomorfe din groapa rituală de la Cârломănești (jud. Buzău), publicate de M. Babeș în 1977⁴⁴, singurele descoperiri de pe teritoriul României cu care piesa de pe Valea Morilor prezintă asemănări stilistice, cu toate că le desparte o jumătate de mileniu.

Apreciind iconografia pieselor descoperite la Cârломănești, Babeș găsisese argumente ale celtismului acestora, în redarea nasului acvilin și a bărbiei împinse înainte, ipoteză respinsă în 1982 de M. Gramatopol⁴⁵. Pentru acesta din urmă nu existau dovezi peremptorii ale preexistenței unui model celtic al figurinelor de la

⁴³ Vezi, în acest sens, prezentarea figurinelor antropomorfe din cele două „truse” descoperite la Babadag, cu comentariile autorului – Jugănaru 2003, 75-90.

⁴⁴ Babeș 1977, 336 *sqq.*, fig. 2 (Gr. 65).

⁴⁵ Gramatopol 1982a, 103, 107-109.

Cârlomănești, redarea bărbiei fiind aidoma detaliilor respective pe plăcile de la Letnița, Bulgaria⁴⁶, iar nasul acvilin poate fi văzut și pe aversul monedei de tip *Jiblea pandacic*, din sec. IV-III a.Chr.⁴⁷.

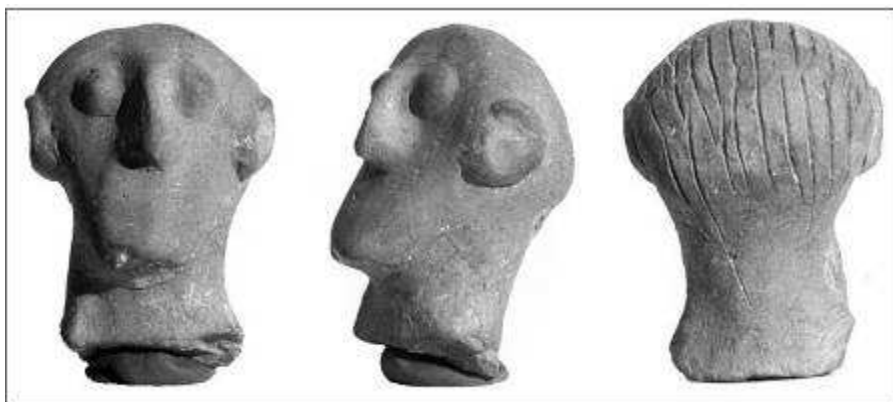

Fig. 2. Cap de idol descoperit într-o groapă rituală la Cârlomănești, jud. Buzău /
Idol head found in a ritual pit at Cârlomănești, Buzău County.

Atât la Cârlomănești, cât și la Telița, avem de-a face cu „idoli fără gură”, cu toate că sunt total diferite contextele arheologice ale celor două descoperiri. Preocupări mai vechi asupra acestor descoperiri au existat și în literatura istorică din Franța interbelică⁴⁸. Conform părerii lui J. Hubert, „idolul fără gură” apărea pe teritoriul Franței în reprezentări figurative în preistorie și la începutul evului mediu. Cele din epoca merovingiană se găsesc pe centiroane cu valoare talismanică și pe unul din colțurile relicvarului din biserica Saint-Benoit-sur-Loire, în a doua jumătate a sec. VIII, ceea ce a făcut ca sfântul Benoit să fie denumit *părinte al tăcerii și al rugăciunii*⁴⁹.

2.1. Pentru Gramatopol, populațiile traco-dacice, din marea familie a neamurilor indo-europene, aveau o gândire mitică prin care orice lucru se autodefinia printr-o dublă valoare⁵⁰. În aceste societăți artistul pare un „meșteșugar înțelept” care

⁴⁶ Venedikov 1965 (*apud* Gramatopol 1982, 90).

⁴⁷ Gramatopol 1982a, 109-117.

⁴⁸ A se urmări: Loth 1928, 7, 16; Hubert 1930, 115-117; Luquet 1930, 70-75; autori și lucrări citate de Deonna 1931, 229-230.

⁴⁹ Deonna, care-l citează pe Hubert, considera că absența unui organ în reprezentările primitive nu are valoare simbolică în nicio epocă, regiune sau artă, fiind „un expedient tehnic universal”, primitivismul care schematizează corpul uman, omite în mod voit organe care nu-i par indispensabile (Deonna 1931, 230).

⁵⁰ Gramatopol 1982a, 109. C. Levi-Strauss considera că societățile cu mod de gândire mitic se găsesc la jumătatea drumului între gândirea magică și cunoașterea științifică (Levi-Strauss

crează obiecte, în același timp cu valoare materială și valoare de simbol (ca obiecte de cunoaștere).

Încercăm să folosim această optică ca punct de pornire în descifrarea semnificației pieselor asemănătoare de la Cârломănești și Telița–Valea Morilor. Idolii masculini de la Cârломănești, în special cei reprezentați „călare”, par a sugera caracterul războinic al unei divinități autohtone⁵¹, întâlnită iconografic în epoca Latène pe piesele de la Agighiol, Letnița, pe paharul din argint din colecția Severeanu⁵², ca și pe aplicile-falere din tezaurul dacic de argint de la Surcea, unde sunt asociate grifonului și motivului vegetal. Această iconografie a fost transmisă apoi, prin filieră elenă, iconografiei *Eroului Cavaler* din epoca romană⁵³. De simbolistica acestei divinități, încă insuficient cunoscută, se leagă cultul străbunilor, al „sufletelor nemuritoare”⁵⁴, perpetuat și în epoca romană⁵⁵. Conținutul magic al idolilor de la Cârломănești, rezultantă a unei gândiri mitice străvechi, simbolizează într-adevăr, ceea ce M. Loth definea în 1928 ca „tăcerea morților”⁵⁶.

Aceste statuete nu au nicio legătură cu restul figurinelor prezentate de V. Sîrbu, rezultat al unor practici magico-religioase, întâlnite și în complexul arheologic de pe Valea Morilor în sec. al IV-lea p.Chr.

Aici, în zona de nord, destinată producției artisanale, a fost găsită o figurină de lut, asemănătoare numeroaselor figurine de origine locală⁵⁷. Figurina de la Telița are, însă, cap de pasăre, reprezentând probabil „imaginea aviformă a sufletului și a strămoșului”⁵⁸, ceea ce accentuează caracterul său magic. Prezența acestei piese în

1970, 164; Levi-Strauss 1978, 220). R. Vulcănescu vedea mitologia la jumătatea drumului între magie și religie (Vulcănescu 1987, 108).

⁵¹ Vezi afirmația autorului asupra identificării, în plastica de la Cârломănești, a unui personaj ecvestru înarmat – Babeș 1977, 340.

⁵² Vezi, la Gramatopol 1982a, 107, pl. 24/e, f; 25/ b, d; 27/ a,b; 50/b.

⁵³ Sanie 1981a, 210-211.

⁵⁴ Încărcătura magico-religioasă a acestor piese cu caracter funerar este fără echivoc. Consider că suntem în fața unor credințe în nemurire a căror substanță mitică este dată, în cazul pieselor de la Surcea, de prezența grifonului și a Cavalerului într-un cadru vegetal, asociere de elemente întâlnită în thanatologia geto-dacilor în epoca lor clasică, modificată în epoca romană, prin aceea, că locul grifonului a fost luat de șarpele păzitor al „arborelui sacru”; cf. Baumann 1991a, 263.

⁵⁵ În acest sens a se urmări Sanie 1981b, 174-195. Calul, ca simbol al imortalității, evocă apoteoza și eroizarea defunctului (Sanie 1981a, 210).

⁵⁶ Cf. Deonna 1931, 229.

⁵⁷ Baumann 1995, 291, Pl. 65/9 (*MIA Tulcea, inv.38.381*).

⁵⁸ Evseev 1994, 129, citându-l pe M. Eliade 1977, *Yoga. Immortalité et Liberté*, Paris, Payot, 326: *Acest mit al sufletului-pasăre conține în germen toată metafizica autonomiei și libertății spirituale a omului.*

officina de pe Valea Morilor are o importanță aparte, în contextul menținerii, în sec. al IV-lea p.Chr., a acestor practici magico-religioase în mediul rural al zonei. După părerea noastră, astfel de obiecte erau produse la comandă, pentru *pagani* din teritoriu. Aceștia le împărțeau, ne spune Evseev, în zilele de pomenire a morților, pentru a fi păstrate sau chiar purtate ca talisman⁵⁹.

Fig. 3. Statuetă antropomorfă descoperită la Telița–Valea Morilor /
Anthropomorphic figurine founded at Telița–Valea Morilor.

Zona colinară și împădurită a Dealurilor Niculițelului, udată de pârâul Telița și de afluentul său Ciliș, era populată în antichitatea romană de numeroase ferme rurale de tip *villa rustica*⁶⁰. Economia acestora avea un caracter mixt, îmbinând meșteșuguri legate de prelucrarea ceramicii, a pietrei și a fierului, cu agricultura și viticultura pe suprafețe restrânse, cu apicultura și păstoritul⁶¹. Idolul „fără gură” de la Telița–Valea Morilor reprezintă, însă, un unicat al plasticii cultuale de pe teritoriul României, fiind, totodată, o piesă singulară ca valoare magico-religioasă. De aceea, contextul arheologic al descoperirii necesită o scurtă prezentare, pentru a reaminti aspecte peste care am trecut mai ușor în publicațiile anterioare.

În jurul localității Niculițel au fost documentate numeroase ferme cu caracter păstoresc⁶². O descoperire din anul 1973, făcută în una din aceste ferme, îl înfățișează

⁵⁹ *Apud* Evseev 1994. Șanțuirea din jurul gâtului fiind un indiciu al prinderii lor cu o curelușe.

⁶⁰ Baumann, 1983, 87-106; 123-132; Baumann 2000, 231-240.

⁶¹ Baumann 1989, 53-59; Baumann, 1995, 398-437; Baumann 1998, 250-258

⁶² Baumann 1983, 71-75.

pe *Priapus*, divinitate arhaică agrestă, ca și *Silvanus*, în ipostaza de protector al turmelor și păstorilor⁶³.

Un altar *priapic* descoperit la începutul sec. XX în curtea Mănăstirii Celic-Dere a fost sculptat în bloc de calcar cretacic în altorelief, în nișă. Altarul îl înfățișează pe zeu cu barbă și căciulă rotundă pe capul din care pornesc doi ciorchini mari de struguri⁶⁴. Dacă la Niculițel *Priapus* preia atribute animaliere, proprii satyrilor, pentru a ilustra un simbolism cultural familiar mediului păstoresc⁶⁵, lângă Telița, pe valea Cilicului, *Priapus* apare ca zeu al fertilității viilor și livezilor, identificându-se cu *Dionysos*. Ca și în cazul statuetei de la Niculițel, suntem în fața unui monument cu caracter sincretist, și în acest sens ciorchinii din creștet și fructele din poală simbolizează abundența și fertilitatea viilor și livezilor, în general, a vegetației din zonă.

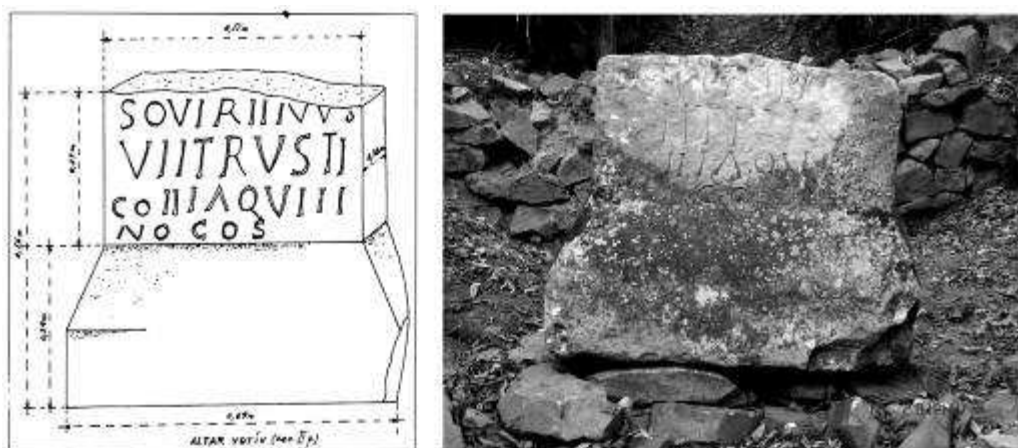

Fig. 4. Altar votiv descoperit în officina de la Telița–Valea Morilor /
Votive altar found in officina from Telița–Valea Morilor.

2.2. Complexul de olărit din sec. al IV-lea p.Chr., de pe Valea Morilor, din punctul Hogeia, aflat în extremitatea de vest a localității Telița, se află într-o zonă care, din antichitate, a fost și a rămas până în prezent, împădurită. În cursul săpăturilor au fost descoperite și obiecte anterioare sec. IV, printre care monede romane timpurii, partea inferioară a unui altar votiv din calcar și trei fragmente din calcar, sculptate, desprinse dintr-un relief distrus. Altarul conține o inscripție trunchiată, pe care s-a păstrat

⁶³ Baumann 1984, 208, nr. 3 (*Priapus*).

⁶⁴ Semnalat de C. Moisil în 1911, altarul a fost publicat de D. Tudor în 1935, 29, nr. 18, fig.6. Vezi Baumann 2006, 225-242.

⁶⁵ Pe două reliefuri votive din München, *Priapus* însoțește turma de bovine, alături de păstor (cf. White, 1970, fig.73-74).

informația despre un anume *Vir(ius) Linus* veteranul, care a pus un *ex votum*, în urma unui vis, pe vremea consulilor Rusticus și Aquilinus⁶⁶, colegi de consulat în anul 162 p.Chr., pe când era împărat Marcus Aurelius⁶⁷. Avem de-a face, așadar, cu un altar votiv, închinat („în urma unui vis”) de către veteranul Virius Linus, probabil în calitate de fermier, unei divinități cinstite în zona respectivă. Într-una din construcțiile stabilimentului, altarul a folosit ca bază pentru susținerea unui stâlp, dar grija cu care suprafața scrisă a fost așezată în jos, pentru a fi protejată, ne îndeamnă să credem că meșterii din sec. IV, care însoțiseră gestul lor cu o monedă de argint, denar de la Diva Augusta Faustina⁶⁸, pusă sub altar, aveau știință de caracterul cultural al monumentului.

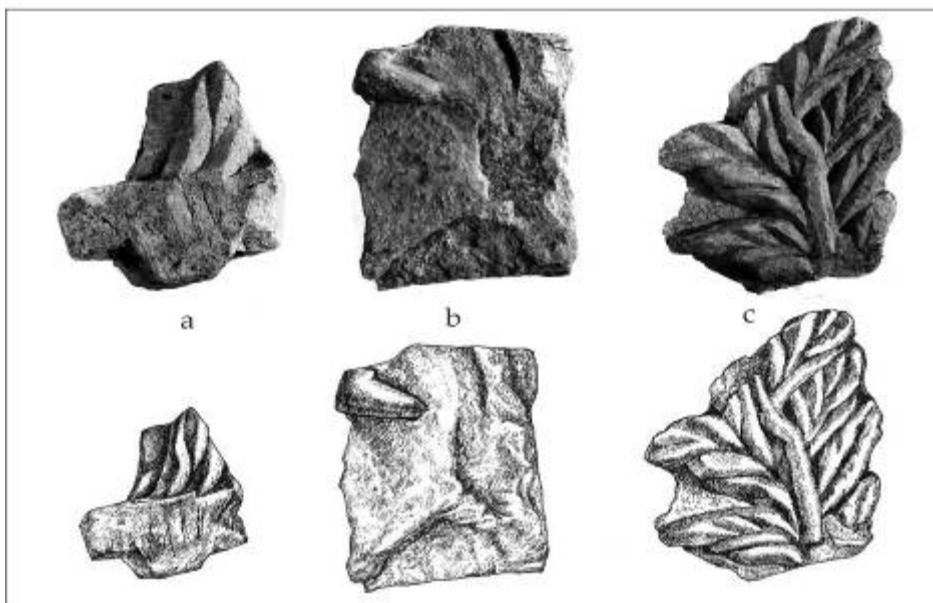

Fig. 5. Fragmente de calcar sculptate descoperite în *officina* de pe Valea Morilor /
Sculpted limestone fragments found in *officina* from Valea Morilor.

Cele trei fragmente sculptate în basorelief au păstrat imaginea unei crengi groase de copac înfrunzit și laba piciorului unui personaj uman⁶⁹. Cu rezerva cuvenită, le considerăm corespunzătoare schemei iconografice a lui *Silvanus*, prezentată mai

⁶⁶ Baumann 1995, 295 și 393, pl. 79: [...*ex vi*] so (posuit) *Vir(ius) Linus v<e>t (eranus) Rustico et Aquilino co(n)s(ulibus)*.

⁶⁷ Cf. IDR 1975, 203-205, *Tab.Cer.D*, III.

⁶⁸ Baumann 1995, 292.

⁶⁹ Baumann 2006, 228-230.

sus⁷⁰, cu bune analogii în Transilvania⁷¹, după cum altarul votiv se poate înscrie, după părerea noastră, printre epigrafele închinat aceleleași divinități.

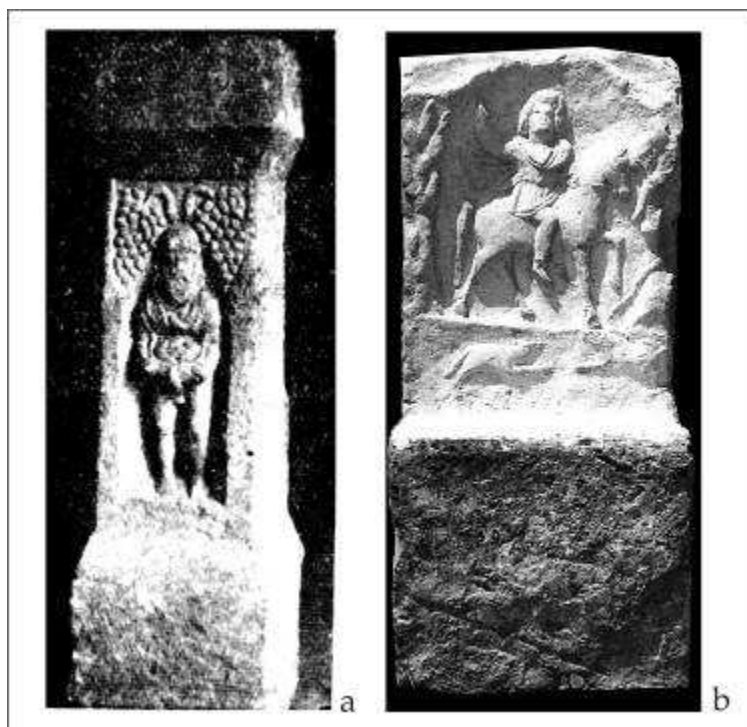

Fig. 6. Altare votive descoperite în nordul Dobrogei / *Votive altars found in northern Dobruđa*: a. Telița–Valea Cilicului; b. Traian, com. Cerna.

Tema pădurii, în majoritatea civilizațiilor antice, era încorporată gândirii mitice⁷². Se pare că adorarea celor două divinități agreste, *Silvanus* și *Priapus*, se făcea în locuri consacrate, în jurul unor altare plasate în aer liber, în crânguri și dumbrăvi.

⁷⁰ *Supra*, nota 24.

⁷¹ Rusu 1973, 397 fig.5.

⁷² Referitor la diferența dintre gândirea magică și gândirea mitică, vezi Blaga 1987, 220-221, citez: „*Gândirea magică* implică întotdeauna ideea, fie a unei substanțe magice (care constituie identitatea misterioasă între ființe total diferite), fie a unei puteri magice (despre care se pretinde că ar trece, cauzal, de la un lucru – imaginea desenată a unei ființe, asupra ființei propriu-zise)”. *Ideea* nu poate desluși misterul, de vreme ce continuă să-l păstreze, spre deosebire de *gândirea mitică* care convertește imaginarul misterului. *Gândirea mitică* este „o revelare, sub unghi configurativ, împlinită, a misterului”, pe când „*gândirea magică* înseamnă mai curând o semirevelare stereotipă a misterelor existenței” (291)

Monumentul lui Priapus de la Telița, specific primei jumătăți a sec. III, ca și monumentele votive de pe *Valea Morilor*, legate de cultul lui Silvanus, au fost produse în ateliere locale, aflate pe proprietățile funciare din zonă, pentru a fi așezate în astfel de locuri consacrate⁷³.

În Dacia, existența unor locuri de cult, destinate lui Silvanus, în mediul rural, este documentată arheologic și epigrafic: crânguri sacre, propuse pe Valea Sângeorgiului⁷⁴, și un *lucus* descoperit la Alburnus Maior⁷⁵. În Dobrogea, un astfel de loc, destinat cultului lui Silvanus, îl bănuim în crângul din vecinătatea de vest a localității Telița, în punctul *Hogea* de pe *Valea Morilor*⁷⁶, în locul în care, peste un secol și jumătate, se puneau bazele unui complex meșteșugăresc.

2.3. Revenind la capul antropomorf descoperit lângă altarul „locuinței proprietarului”, încercăm să-i descifrăm semnificațiile și se naște întrebarea firească, dacă obiectul aparține fondului etnic autohton, și, dacă nu, cine sunt creatorii lui?

În acest context, trebuie menționate descoperirile similare de capete cu torsuri, făcute în sudul Ucrainei, în zona vechiului *Regat Bosporan*, la Semenovkii, Mîsovka, Tasunovo, Kimerike, Ilurat, în Crimeea, la Ialta și Neapole scitic, în Pricuban, în așezările de la Danilovka și Caravan⁷⁷. Cele mai timpurii descoperiri aparțin epocii elenistice, sec. al III-lea a.Chr., cele mai târzii sec. al III-lea p.Chr. Kruglikova le-a considerat reprezentări ale unor divinități feminine legate de cultul fertilității, cu o iconografie apropiată de aceea a idolilor primitivi din Rhodos, Cipru și Egina, din prima jumătate a sec. V a.Chr.⁷⁸

Avem de-a face, așadar, cu o iconografie, dacă nu comună, răspândită, însă, pe spații largi, în părțile de răsărit și de sud-est ale Europei, din sec. al V-lea a.Chr. până în sec. al IV-lea p.Chr. În cadrul aceleiași iconografii, valoarea simbolică a

⁷³ Kernbach 1989, 341, s.v. *Silvanus*. Cultul lui Silvanus provine probabil dintr-o formă de dendrolatrie legată de un tabu primitiv (569) iar originea dendrolatriei se află în animism – totemismul arboricol fiind un aspect inedit al complexului animologic specific civilizațiilor de tip gentilic (477). Din acest complex s-a născut ideea identificării arborelui „preferat” cu *Pomul Vieții* (Vulcănescu 1972, 7-22).

⁷⁴ Popa 2001, 104 (IDR, III, 1977, 33)

⁷⁵ Popa 2001, 105 (Wollmann 1985, 253-296); *apud* Chouquer, Favory 2006, 135, s.v. *Lucus* = pădure sacră folosită ca element de bornaj, în care găsim un cult închinat lui Sylvanus.

⁷⁶ Ipoteză formulată încă din anul 2006 (Baumann 2006, 230). Ipoteza noastră are în vedere și descoperirea, în zona vestică a stabilimentului, a unui fragment de calcar, sculptat în genul altarelor, cu bazamentul trapezoidal, neinscripționat (Baumann 1995, 303, campania de săpături din 1990), care pare să fie o *bermula*, un *terminus angustus* – bornă întrebuințată ca element de bornare a limitelor unui *lucus* (Chouquer, Favory 2006, 47, 135, 201).

⁷⁷ Kruglikova 1970, 100, 108, fig. 2, pl. 50-51.

⁷⁸ Kruglikova 1970, 109.

reprezentărilor poate fi diferită de la o zonă la alta, de la un timp istoric la altul, și în acest sens cazul idolilor de la Cârlomănești și de la Telița, este semnificativ.

În privința valorii magice a acestui gen de creații artistice, Mircea Eliade făcea precizarea că „gesturile figurilor antropomorfe erau încărcate nu numai de semnificație, ci și de putere”⁷⁹.

Din *Dicționar-ul* lui I. Evseev *de simboluri și arhetipuri culturale* cităm: „**Capul** simbolizează principiul activ, inteligența, autoritatea de a guverna ... I se atribuie un caracter sacru, deoarece *este considerat sediul spiritului, al sufletului și al forței divine (manei)*”. „**Gura** este simbolul forței creatoare, al medierii, dar și al distrugerii...*Gura e asociată focului, care, la rândul său, e pus în legătură cu verbul (vorbirea)*. Gura închisă și buzele strânse semnifică păstrarea unui secret...*inteligența și inspirația poetică pot fi redată și prin imaginea unui cap lipsit de gură*”⁸⁰.

Cum pot fi interpretate aceste informații, când, și în prezent, „au rămas necunoscute mituri nominale fără rituri, cum ar fi riturile focului terestru și solar”⁸¹

În contextul activităților productive desfășurate în *officina* de pe Valea Morilor, meșterul-proprietar este un *stăpân al focului* care operează trecerea miraculoasă de la o stare la alta a materiei, în condițiile în care cuptorul înlocuiește „matricea telurică”⁸². Activitatea sa zilnică se constituie într-un „microunivers” care „devine un centru misterios și sacru, bogat în semnificații”⁸³. Se creează o legătură intimă între arta meșteșugarului și tehnicile oculte, menținută până târziu în evul mediu, care îi dau acestuia siguranța păstrării „secretelor” meseriei.

Prezența capului de „idol fără gură” în interiorul locuinței proprietarului *officina-ei* de la Hogeia semnifică, după părerea noastră, reprezentarea plastică a inteligenței, forței creatoare și autorității unui mănuitor al focului. Maniera de execuție a idolului și descoperirea sa lângă un altar specific populației autohtone, ne pun în fața unui produs local, semnificând purificarea prin foc a materiei care stătea la baza activităților artisanale ale stabilimentului. Avem în vedere nu numai materia argiloasă, din care erau produse obiectele ceramice, ci și fierul brut⁸⁴, din care se făceau numeroase unelte și ustensile, atât de necesare paganilor din vecinătatea

⁷⁹ Eliade 1981, 27.

⁸⁰ Evseev 1994, 28; Eliade 1981, 34, referindu-se la semnificația depozitelor neolitice de crani, preciza că, se poate presupune un act magico-religios, întrucât capul (creierul) era considerat drept sediu al sufletului.

⁸¹ Vulcănescu 1987, 117.

⁸² Eliade 1981, 27.

⁸³ Eliade 1981, 35.

⁸⁴ Mai precis, buretele de fier obținut prin topirea minereului de fier în cuptoare speciale, ca cele descoperite la NV de localitatea Telița, din sec. II-III p.Chr. (Baumann 1983, 90-92).

complexului meșteșugăresc. Desigur, producerea ceramicii utilitare reprezenta principala activitate productivă a *officina*-ei și, în acest sens, descoperirea cuptoarelor de ardere a obiectelor ceramice și a bazinului de fermentare a argilei constituie argumente irefutabile. În același timp, nu putem neglija existența unei cantități apreciabile de zgură de fier⁸⁵, urmare a activității artisanale de prelucrare a fierului prin forjare, ca și numărul mare de obiecte din fier forjat, provenit din clădirile stabilimentului, piese destul de diverse sub aspectul lor uzual⁸⁶.

Din aceste motive, considerăm că „idolul fără gură” de pe Valea Morilor, din vecinătatea localității Telița, reflectă, odată cu fenomenul perpetuării unui cult străvechi al vetrei și al locuinței, *cultul focului și al tuturor meseriilor și produselor legate de foc*. În acest sens, putem spune că suntem în fața unei divinități locale asemănătoare lui Hefaistos, zeul magician al grecilor, care, „mai mult decât un zeu al focului, el a trebuit să fie un zeu patron al muncilor care presupuneau *stăpânirea focului*, altfel spus, o formă specifică și mai rară, de magie”⁸⁷.

Descoperirea unor obiecte de origine nord-pontică și prelucrarea unor produse ceramice specifice Regatului Bosporan, în sec. IV p.Chr., în complexul meșteșugăresc de la Telița–Valea Morilor⁸⁸, din teritoriul noviodunens, evidențiază și prezența *de facto* a unor elemente etnice provenite din zona nord-pontică. Capul idolului antropomorf are bune analogii pe malurile Azovului⁸⁹; o sabie scurtă din fier forjat, cu garda decupată în lățimea lamei, descoperită în 1990 (MIA Tl, inv. 42779), se încadrează în *tipul alanic*, fiind întâlnită în mediul bosporan, în sec. III și IV p.Chr.⁹⁰; amfora de la Telița, *tip III Valea Morilor* este asemănătoare *tipului II Myrmekion*, fiind întâlnită numai pe litoralul Mării de Azov, în centrele grecești de la Tanaïs și Myrmekion⁹¹; suportii ceramici pentru recipiente, descoperiți în zona cuptoarelor de la Hogeia, se regăsesc la Tiritaki, tot în zona de nord a Mării Negre, din sec. V a.Chr. până în sec. IV p.Chr.⁹², ceramiștii nord-pontici întrebuintău-i în procesul de producție, în special pentru susținerea amforelor.

⁸⁵ Baumann 1995, 273-274, 282.

⁸⁷ În cursul săpăturilor arheologice au fost recuperate peste 100 de obiecte metalice: unelte, ustensile, instrumente, piese de harnașament etc. A se urmări aceste descoperiri la Baumann 1995, 269-395.

⁸⁸ Eliade 1981, 281. Originile acestei divinități, a cărei structură arhaică este evidentă, au rămas necunoscute.

⁸⁹ Baumann 1995, 281, 302, 423, 427-429.

⁹⁰ Kruglikova 1970, 100 *sqq.*, fig. 2 și pl. 50-51.

⁹¹ Planșă realizată de Maslenikov 1984, 316 (pl. 125a.)

⁹² Gaidukevici 1952, 206, fig. 124; Zeest 1960, 90-91.

⁹³ Gaidukevici 1952, 24, 37, fig. 14, 33.

Teritoriile circumpontice au constituit întotdeauna o zonă de interferență geo-istorică, în care au acționat factori diverși, care au produs fenomene de întrepătrundere culturală, *interculturația* reprezentând un fenomen *sine qua non* în înțelegerea istoriei vechi a comunităților omenești trăitoare pe aceste meleaguri.

Prezența produselor de proveniență nord-pontică la Gurile Dunării reprezintă un fenomen firesc, dacă ținem seamă de evoluția teritoriilor circumpontice după marea colonizare greacă. Trei momente mai importante au marcat evoluția politică a acestor teritorii: momentul Mithridates al VI-lea Eupator, politica pontică a marelui rege Burebista și încadrarea litoralului nord-pontic în sfera de influență romană⁹³.

Existența raporturilor comerciale avantajoase între vechile colonii grecești din spațiul pontic, pe de o parte, și vehicularea de variate produse, prin intermediul negustorilor și militarilor romani⁹⁴, pe de altă parte, explică prezența atât a produselor și a influențelor, cât și a persoanelor venite din spațiul nord-pontic, mai ales în condițiile modificării situației politice din teritoriile respective⁹⁵.

Aceste descoperiri, care evidențiază în sec. al IV-lea p.Chr. prezențe nord-pontice în *officina* de pe *Valea Morilor* și, prin extensie, la Gurile Dunării, demonstrează, o dată în plus, rolul civilizator al elenismului și importanța romanității dunărene în evoluția unor populații autohtone cu adânci rădăcini tracice⁹⁶.

⁹³ Zona nord-pontică era controlată de sarmații roxolani aflați în clientela Romei, încă din timpul lui Nero, și de regii bosporani, dependenți politic de Imperiu de pe vremea lui Augustus. În acest sens vezi DID II, 118.

⁹⁴ Baumann 2008a, 215.

⁹⁵ Bine organizați din punct de vedere militar în puternice confederații de triburi, *goții-thervingi* sau vizigoții își extind în sec. IV dominația de la Nistru până la Carpați, din nordul Moldovei până la Dunăre și Olt, în timp ce ținuturile răsăritene nord-pontice, până la Don și Marea de Azov, intră sub stăpânirea *goților-greuthungi*, a ostrogoților.

⁹⁶ Baumann 2009, 285–294. Menționăm, și cu acest prilej, produsele ceramice getice modelate cu mâna și săbiile de „tip tracic”, cu un singur tăiș, din perioada sec. IV-I a.Chr., descoperite în toată aria nord-pontică (Nazarov 1996, 401), ca și atestarea antropologică a tracilor în sec. IV a.Chr. la Berezan și în sec. IV-I a.Chr. la Olbia (Nazarov 1996a, 402), descoperiri care evidențiază, prin extensie, o prezență getică în aceste teritorii, înainte de cucerirea romană. Un studiu recent (Cojocar 2004) istorico-epigrafic, destinat cunoașterii influențelor diferitelor etnii sub raport antropomic, în contextul evoluției istorice a comunităților nord și nord-vest pontice, prezintă un tabel cu antroponime trace din perioada sec. VI-I a.Chr. Cea mai timpurie mărturie a prezenței tracice în zona cercetată datează de la începutul sec. V a.Chr. și provine din insula Berezan. Două dintre concluziile autorului prezintă un interes aparte: a) prezența tracilor în acest areal geografic, explicabilă mai ales prin *autohtonismul etniei respective la nordul Mării Negre*; b) *evidența arheologică* de care trebuie să se țină seamă, conform căreia, ceramica lucrată cu mâna, de factură tracică, este prezentă atât la Tyras și Olbia, cât și în Regatul Bosporan, până la realizarea sintezei pontice a lui Mithridates al VI-lea Eupator. În anul

În aceste condiții, ne putem gândi la idolul antropomorf „fără gură” de la Telița–Valea Morilor ca la o divinitate locală, reprezentată sincretistic din punct de vedere iconografic, ilustrând mai mult decât ceea ce Mihai Bărbulescu definea *interpretațio dacica* (getica – n.n.), și anume, un aspect particular de *sincretism mitologic*, fenomen în urma căruia, în cazul de față, *Silvanus*, divinitate arhaică agrestă, de origine italică, răspândită în mediul rural nord-dobrogean, și documentată arheologic, așa cum arătam mai sus, în punctul *Hogea*, de la Telița–Valea Morilor, asimilează, la începutul epocii romane târzii, conceptual și iconografic, atribuții ale unor divinități arhaice nord-pontice și grecești⁹⁷.

Elementul etnic autohton își face simțită prezența în stabilimentul de pe *Valea Morilor* prin numeroase alte obiecte și produse de factură locală⁹⁸. Dintre acestea, menționăm o aplică rotundă din fier forjat și trefilat; piesă de harnașament alcătuită dintr-o verigă decorată în centru cu doi balauri încolăciți, unul dintre ei, cu cap de lup, devorându-l pe celălalt⁹⁹. Cei doi monștri aflați în luptă sunt prinși de verigă prin opt piciorușe sudate.

Piesa prezintă interes în măsura în care capul de lup reprezintă un însemn totemic dacic¹⁰⁰, iar reprezentarea spiralică a dragonului pe aplica de la *Hogea* este întrucâtva asemănătoare decorului spiralic, alcătuit din frunze de acant terminate cu

25 a.Chr., Plautius Silvanus Aelianus instalează garnizoane romane pe țărmul sudic al Crimeei și, foarte probabil în Regatul Bosporan. Constituirea provinciei Moesia Inferior la Dunărea de Jos, în vremea Flavilor, cu extinderea sa „burebistană”, reprezenta o formă de încadrare a neamurilor getice într-o singură provincie supusă Romei. Odată cu întărirea Regatului Bosporan, Imperiul roman își retrage trupele din interiorul acestuia, îi plătește subvenții în schimbul unor mercenari și-l sprijină în asigurarea supremației asupra sarmaților și taurosciților din Crimeea. Împărțirea teritoriilor nord și nord-vest pontice, în sec. III și IV p.Chr., între confederațiile germanice ale goților, pare interesantă, întrucât ține seamă de principalul fond etnic, locuitor statornic pe aceste mari spații geografice: partea vestică continuând să fie locuită și-n această perioadă de populații de origine tracică, partea estică, populată de numeroase populații semi-nomade, aflate până atunci sub controlul Regatului Bosporan.

⁹⁷ Reamintim că Kruglikova consideră aceste reprezentări plastice, divinități ale vegetației și fertilității. Bărbulescu 1984 – citat de Vulcănescu 1987, 129 – se referă la divinități latine care „și-au suprapus atribuțiile peste vechi divinități locale”. *Silvanus* a cunoscut o largă răspândire în întreaga lume romană, fiindu-i asimilate sincretistic numeroase divinități locale. În acest sens, vezi și Pascal 1964, 170-176. Sincretismul mitologic, după Vulcănescu 1987, 119, apare după sinteza mitologiei dace cu cea romană și se menține sub influența creștinismului primitiv.

⁹⁸ Baumann 1995, 269-431.

⁹⁹ MIA Tl, inv. 43.337.

¹⁰⁰ Eliade 1980, 30-32 (*Dacii și lupii*)

capete de lupi cu gurile deschise, sculptat pe friza de sub metopele monumentului triumfal de la Adamclisi¹⁰¹. În acest caz, avem de-a face cu una din mărturiile arheologice care evidențiază perenitatea tradițiilor autohtone¹⁰², cel puțin până la începutul noului ev creștin.

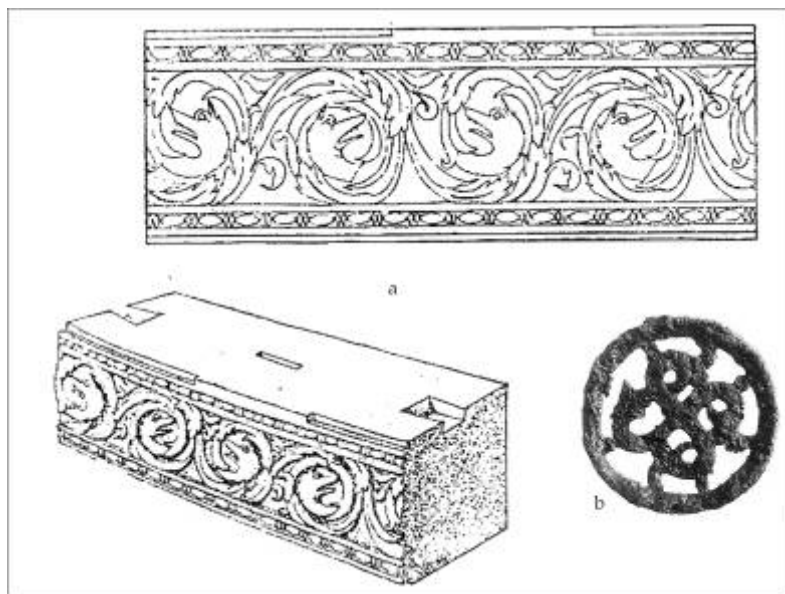

Fig. 7. Însemne totemice dacice pe o aplică descoperită în officina de pe Valea Morilor și pe friza de sub metopele monumentului triumfal de la Adamclisi / *Dacian totemic marks on a clip found in officina from Valea Morilor and on the frieze under the metopes of Adamclisi monument* (a. după / according to Vulcănescu 1987).

3.0. Până la victoria creștinismului, fenomenul perpetuării cultelor tradiționale ale *Eroilor*, legate de mântuire și nemurire, constituie un aspect particular al spiritualității autohtonilor din zona *limes*-ului nord-scythic.

M. Eliade evidențiază faptul că o trăsătură caracteristică a *Eroilor* este moartea lor¹⁰³. Speranțele populației rurale legate de regenerarea periodică a vegetației aveau în vedere triumful *Eroilor*. Și Silvanus, divinitate arhaică, a fost inițial un erou eliberator.

¹⁰¹ Vulcănescu 1987, 110.

¹⁰² Tradiție totemică - cf. Kernbach 1980, s.v. *Likantropie*, 311.

¹⁰³ Eliade 1981, 301.

Fig. 8. Statuetă de marmură, reprezentându-l pe Hercules, descoperită în așezarea de la Telița-Amza, în interiorul unui sanctuar /
Marble Hercules statuette found in the settlement at Telița-Amza, inside the sanctuary.

Simbolismul religios relevat în iconografia acestor divinități¹⁰⁴, reprezintă un aspect particular al credințelor religioase despre viață și moarte ale populațiilor rurale romane din Dobrogea istro-pontică¹⁰⁵, pentru care moartea echivala cu o nouă zămislire¹⁰⁶.

Dovadă a intensității procesului de romanizare a comunităților rurale din zona Gurilor Dunării, în așezarea de la Telița-Amza este edificat în *epoca Severilor* un sanctuar destinat cultului *Eroilor* mântuitori și ocrotitori ai satelor, *Eroului-Cavaler*¹⁰⁷ și lui Hercules, fenomen care reflectă grefarea unor noi concepții religioase pe fondul intim, afectiv al autohtonilor.

¹⁰⁴ Vulcănescu, 1987, 89, de reținut: *Pomul Vieții* și creanga de conifer veșnic verde, ca *arbore totem-parțial*, la care, putem adăuga câinele, „animal chthonian...”, vestitor al morții și călăuză a sufletelor” (*apud* Evseev 1994, 22-23, s.v. *câine - asociat focului, purtător al energiei pământului etc.*)

¹⁰⁵ Este important să urmărim cadrul natural în care sunt plasate iconografic, atât Silvanus, cât și *Eroul Cavaler*.

¹⁰⁶ Ceea ce M. Eliade definea *eterna întoarcere* (Eliade 1949, 133).

¹⁰⁷ Kazarow 1918, s.v. *Heros* (*Ἡρώς*), RE Suppl. III, col. 1132-1149.

În anul 1987, în așezarea rurală de la Telița–Amza au fost descoperite două piese sculpturale, sparte din antichitate¹⁰⁸: un fragment dintr-o plăcuță votivă, cu reprezentarea părții din spate a calului și a faldurilor mantiei *Eroului-Cavaler*, și o statueta a *Eroului-Hercules* spartă în două¹⁰⁹. Cele două piese au fost găsite pe podeaua incendiată a unui sanctuar rectangular, distrus la sfârșitul sec. IV p.Chr.¹¹⁰, în spațiul intrării, în apropierea unui altar asemănător celui de pe *Valea Morilor*, lângă care a fost descoperit capul de idol antropomorf¹¹¹. Aceste descoperiri, adăugate la proporțiile edificiului și structurii sale conceptuale, evidențiază o construcție „țărănească” destinată celebrării de către săteni a unor vechi divinități populare, identificate sincretistic în cultul eroilor cu Hercules și cu *Eroul-Cavaler*. Analiza stilistică și tehnica de execuție a celor două piese votive ne pun în fața unor realizări artistice din prima jumătate a sec. III p.Chr.¹¹². Maniera stilistică aparte pe care o întâlnim în realizarea celor două piese sculpturale, și, mai ales a lui Hercules-îmbinare a *tipului Mastai* cu *tipul Farnese* – reprezintă o dovadă grăitoare asupra constituirii, la momentul respectiv, a unei arte sculpturale specifice provinciei romane de la Dunărea de Jos, care reflectă psihologia proprie populației din acest ținut¹¹³.

Descoperirea pieselor votive de la Telița–Amza, într-un context arheologic care indică sec. IV p.Chr., constituie un argument în favoarea afirmației de mai sus, cu privire la perpetuarea cultelor păgâne în mediul tradițional al romanității rurale și, în același timp, o nouă dovadă a intensității procesului de romanizare a populației autohtone.

¹⁰⁸ Ambele piese au fost publicate inițial în Baumann 1990, 6, fig. 4-5, apoi în lucrarea Baumann 1995, 28, 34-35, pl. 35/4-5. Pieseile fac parte din patrimoniul MIA TI (inv. 40.382 – Hercules; inv. 43.163 – plăcuța Cavalerului).

¹⁰⁹ Baumann 1990, pl. 2-3.

¹¹⁰ Baumann 2007, 191-192.

¹¹¹ Baumann 1995, 280-283. O descoperire similară a fost făcută în 1984 în complexul meșteșugăresc de pe *Valea Morilor*, la aproximativ 3 km SV față de așezarea de la *Amza*, și contemporan cu aceasta în sec. IV p.Chr. Și în așezarea de la *Amza* avem de-a face cu un altar scund, construit din cărămizi legate cu pământ, cu platforma patrulateră (latura de 0,75 m) acoperită cu fragmente de țigle și cărămizi.

¹¹² Baumann 1991a, 119 – cf. Bordenache 1969, 71, nr. 131 (*statueta*). Tăblița poate fi încadrată printre reliefurile din *grupa A* din clasificarea lui Kazarov (Kazarow 1938, nr. 225, fig. 124; nr. 904, fig. 444).

¹¹³ Asupra fenomenului de întrepătrundere a credințelor religioase cu arta, de afirmare a acestora printr-o nouă expresie artistică, specifică timpului și populației trăitoare într-un spațiu geo-istoric dat, a se urmări Picard 1962, 7.

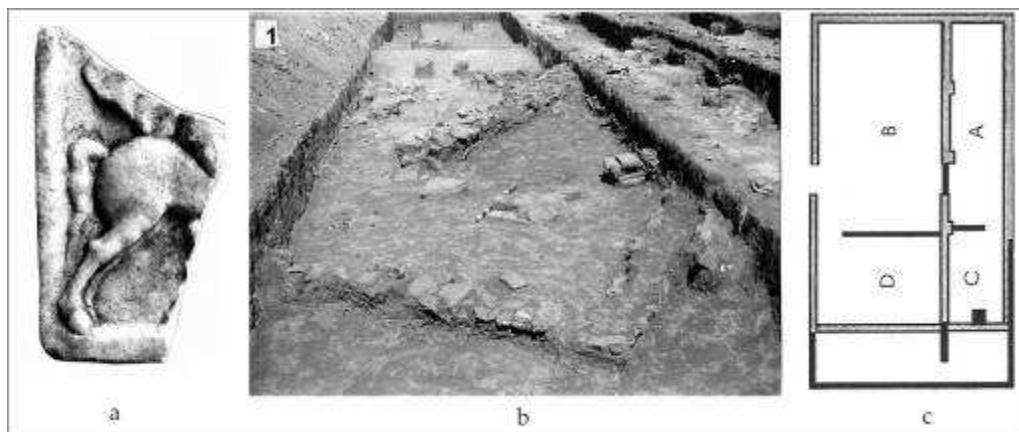

Fig. 9. a. Fragment de basorelief - plăcuță votivă cu *Eroul Cavalier*; b. locul altarului indicat de jalon în imaginea foto; c. locul altarului din sanctuarul de la *Amza*, în plan în spațiul C / a. Bas-relief fragment – *Hero Horseman* votive plate; b. place of altar; c. place of altar in the sanctuary from *Amza*.

Cei doi *Eroi* se identificau sincretistic cu vechi divinități locale populare¹¹⁴, ceea ce se reflectă în numărul impresionant de piese votive, plăcuțe și statuete de genul celor de mai sus, descoperite, în cea mai mare parte, în teritoriile moesice¹¹⁵.

Considerăm necesar să menționăm, cu acest prilej, și o descoperire de excepție, inedită până în prezent, făcută cu ocazia lucrărilor agricole în primăvară anulului 1991, în apropierea localității Traian, comuna Cerna¹¹⁶. Piesa, aflată actualmente în patrimoniul Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea, este un altar monumental, anepigrafic, de peste 1,60 m înălțime, cu imaginea *Eroului-Cavaler* aflat în ipostaza sa pașnică, dar cu sulia ridicată în mâna dreaptă. Ca și în cazul altarului priapic de pe *Valea Cilicului*, scena este sculptată în basorelief, în nișă, în bloc masiv de calcar devonian. Evident, altarul aparținea unui sanctuar¹¹⁷, distrus, ca și în multe alte locuri, din ignoranță, de lama tractorului.

¹¹⁴ Petolescu 1996, 228, cu referire specială la Dacia.

¹¹⁵ Pippidi, 1976, 323-324; Petolescu 1994, 267.

¹¹⁶ Amintim această descoperire, întrucât în zonă a fost descoperită și o plăcuță cu Cavalerul trac, publicată de Opaiț 1973-1975, 128-130, fig. 1; reluată de Baumann 1984, 210-211, fig. 10.

¹¹⁷ Până în prezent nu avem cunoștință despre existența unui sanctuar al *Eroului* - Cavaler, pe teritoriul Dobrogei. Kazarov 1938 pomenește o serie de sanctuare ale *Eroului* pe teritoriul Thraciei, informație preluată de Vermaseren 1979. O discuție specială despre acest altar și problemele pe care le ridică, cu un alt prilej.

Alături de eroizarea defunctului, conținută mai ales în mesajul ideatic al Cavalerului¹¹⁸, și Hercules reprezenta un simbol al nemuririi, consecință a curajului moral, a luptelor duse, a suferințelor îndurate cu curaj pentru mântuirea omenirii¹¹⁹.

4.0. Caracterul eschatologic al cultelor respective le-au menținut, după părerea noastră, o vreme foarte îndelungată. Descoperirile de pe *Valea Teliței* relevă că venerarea *Eroilor* continuă în lumea satelor de la Gurile Dunării și în sec. IV p.Chr., în ipostaza de protectori, ocrotitori și mântuitori¹²⁰. Vechilor credințe ale geților, legate de cultul străbunilor, al sufletelor nemuritoare¹²¹, li s-a adăugat în epoca romană conceptul religios al mântuirii. În condițiile pătrunderii timpurii a ideilor paleocreștine¹²², noile concepții eschatologice pregătesc comunitatea rustică pentru marele salt în spiritualitatea creștină a sec. IV.

Înlocuirea treptată a cultelor și credințelor păgâne și victoria creștinismului sunt fenomene ale aceluiași proces dialectic, noua religie rămânând tributară credințelor magico-religioase străvechi, adânc înrădăcinate în spiritualitatea comunităților rurale, și nu numai. În cadrul acestui proces de lungă durată, credința în nemurire și veșnica nevoie de mântuire și de ocrotire a vieții oamenilor și a căminelor lor, manifestată syncretistic în *cultul Eroilor*, se încorporează organic celei mai umane și mai profunde credințe în mântuire și nemurire – religia creștină.

Adoptarea creștinismului de către populația satelor romanizate reflectă unul dintre cele mai complexe fenomene istorice petrecute în plan spiritual la începutul epocii romane târzii. În zona istro-pontică, și, în special, a *limes*-ului nord-scythic, unde pătura țărănească era puternică, cultura populară¹²³ era, așa cum arătam mai sus, deosebit de activă. În aceste ținuturi, cultura ecleziastică a trebuit să se înscrie în cadrele culturii populare, fapt relevat și arheologic de descoperirea unei biserici sătești, la mijlocul sec. IV p.Chr., în *pagus*-ul de la Telița–*Amza*¹²⁴.

Excepțională creație a mediului romanic autohton, biserica de la *Amza* reflectă fenomenul de pătrundere a creștinismului organizat în satele autohtone, în vederea răspândirii noii credințe, în condițiile unei conviețuiri de o jumătate de secol cu alte

¹¹⁸ Hamparțumian 1979; Sanie 1982, 176.

¹¹⁹ Devanbez 1970, 266-277.

¹²⁰ Florescu 1980, 181-182.

¹²¹ În acest sens, vezi cultul *Eroului-Cavaler*, despre care am amintit anterior. Remarcăm și faptul că, în cazul lui Herakles (Hercules la romani) „dacă simbolul acceptat de greci era obținerea nemuririi prin suferință, simbolismul structural al mitului e obscur” (Kernbach 1989, 219-221), ceea ce, considerăm că este valabil și pentru *Eroul-Cavaler*.

¹²² Baumann 2003, 171-173. Baumann 2004 (2005), 32-62; Baumann 2008b, 219-227.

¹²³ Le Goff 1986, 2, 10-11, 15-16.

¹²⁴ Baumann 1995, 31-34, pl. 17-18; Baumann 2000, 246-256; Baumann 2004 (2005), 64-70, fig. 10-11.

culte tradiționale, precum cele ale *Eroilor*. Această realitate evidențiază un grad de toleranță nebanuit și nemaîntâlnit la acești *pagani*¹²⁵.

Fig. 10. Bazilica paleocreștină de la Telița-Amza /
Paleochristian basilica from Telița-Amza (photo M. Matarangă 1988).

În a doua jumătate a sec. IV p.Chr., în baza unei noi legislații imperiale, elaborată în manieră creștină¹²⁶, care se dorea a fi pe măsura intoleranței romane din

¹²⁵ Baumann 2004 (2005), 69-70.

¹²⁶ Decretul imperial din anul 356 p.Chr., al împăratului Constantius II, de închidere a templelor și de pedepsire cu moartea a celor care se închinau idolilor (Câteia 2004, 531), considerăm că a marcat hotărâtor momentul definirii unei noi noțiuni, aceea de *păgân*.

primele secole după Hristos¹²⁷, este posibil ca sanctuarul *Eroilor* din așezarea de la Telița–Amza să fi fost părăsit sau distrus parțial¹²⁸. Credem, totuși, că acest fapt nu s-a întâmplat atunci, tocmai datorită comuniunii spirituale a *pagani*-lor, care va impune creștinismului istro-pontic, un conținut „popular”, transmis apoi întregii creștinătăți carpato-dunărene. Nu putem afla ce s-a întâmplat la sfârșitul secolului, când fenomenul de distrugere sistematică a lăcașurilor și statuilor păgâne a căpătat un caracter devastator, extinzându-se și în mediul rural¹²⁹, deoarece așezarea de la Telița–Amza a fost distrusă și părăsită.

Bibliografie

- Ailincăi, S., Topoleanu, Fl. 2003, *Noi complexe cu oseminte umane în așezarea de tip Babadag de la Niculițel-Cornet*, Peuce, S.N 1, 46-47
- Babeș, M. 1977, *Statuetele geto-dace de la Cârlomanești*, SCIVA, 3, 319-352.
- Baumann, V.H. 1973-1975, *Observații arheologice asupra poziției și cronologiei așezărilor romane din zona de nord a Niculitelului*, Peuce 4, 109-124.
- Baumann, V.H. 1979, *Cercetări arheologice în zona Sarica–Niculițel*, Materiale, 197-203.
- Baumann, V.H. 1980, *Deae Minervae, matri musarum*, Peuce 8, 289-290.
- Baumann, V.H. 1983, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea.
- Baumann, V.H. 1984, *Piese sculpturale și epigrafice în colecția Muzeului de istorie și arheologie din Tulcea*, Peuce 9, 207-233, 597-630.
- Baumann, V.H. 1989, *Cu privire la cultura viței-de-vie în nordul Dobrogei, în antichitatea romană*, RMM 31, 53-59.
- Baumann, V.H. 1990, *Mărturii ale spiritualității populației autohtone din zona limes-ului nord-scythic în secolul al IV-lea e.n.*, RMI 2, 3-11.
- Baumann, V.H. 1991a, *Cultul lui Hercules în așezările romane din zona Poșta–Telița (județul Tulcea)*, Peuce, 10, 117-120, 139-144.
- Baumann, V.H. 1991b, *O piesă deosebită de toreutică romană. Grifonul de la Telița, Pontica* 24, 263.

¹²⁷ Trousson 1997, 20-30

¹²⁸ O refacere a spațiilor sudice și o nouă compartimentare a edificiului în a doua jumătate a sec. IV p.Chr. au fost surprinse arheologic (Baumann 2007, 192).

¹²⁹ Dintr-un document oficial din 10 iulie 399 p.Chr., al cancelariei împăratului Theodosius I, aflăm că acest fenomen, aducător de pagube materiale și morale, s-a extins în întreg imperiul, pricinuind pierderi mari și în lumea satelor: „*Si qua in agris templa sunt; sine turba ac tumultu diruantur. His enim delectis alque sublati omnis superstitioni materia consumetur*” – apud Pippidi 1969, 303.

- Baumann, V.H. 1993, *Appareils et édifices romains de caractère rural dans la zone du limes nordscythique*, în Alicu, D., Bögli, H. (eds.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain (IIe-IVe siècles après J.-C.)*. Actes du Ier Colloque Roumano-Suisse, Cluj-Napoca, 163-172.
- Baumann, V.H. 1995, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p.Ch)*, BibliIP-A 1, Tulcea.
- Baumann, V.H. 1997, *La céramique utilitaire du IVe siècle fabriquée par l'officina romana de Valea Morilor (Telița, dép. de Tulcea)*, în *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Moesie Inferieure*, Timișoara, 31-53 (+ 14 planșe).
- Baumann, V.H. 1998, *Fermiers et autochtones dans la Dobroudja romaine*, în Baumann V.H. (ed.), *La politique édilitaire. Actes du IIIeme Colloque Roumano-Suisse. La vie rurale dans le provinces romaines: vici et villae*, Tulcea, 250-258.
- Baumann, V.H. 2000, *Scurtă privire asupra ocupațiilor agricole din mediul rural al Dobrogei romane*, în Oberländer-Târnoveanu, E., Iacob, M., Topoleanu, F. (eds.), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare (1950-2000)*, Tulcea, 231-246.
- Baumann, V.H. 2003, *Vestigii paleocreștine descoperite în mediul rural autohton de pe Valea Teliței, județul Tulcea*, în *Studia Historica et Theologica (Omagiu profesorului Emilian Popescu)*, Iași, 169-183.
- Baumann, V.H. 2004 (2005), *Sângele martirilor*, Constanța-București.
- Baumann, V.H. 2006, *Culte romane agreste – Divinități arhaice pe teritoriul Dobrogei – Silvanus și Priapus*, în Mihăilescu-Bîrliaba, L., Bounegru, O. (ed.), *Studia Historiae et Religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie*, București, 225-242.
- Baumann, V.H. 2007, *Edificiile publice din așezarea romană de la Telița-Amza, jud.Tulcea*, Peuce, S.N. 5, 187-204 .
- Baumann, V.H. 2008a, *Ceramica terra sigillata de la Noviodunum*, Peuce, S.N. 6, 207- 250.
- Baumann, V.H. 2008b, *Anciens témoignages chrétien à Noviodunum*, în Ailincăi, S., Micu, C., Mihail, F. (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 219-227.
- Baumann, V.H. 2009, *Note referitoare la istoria veche a teritoriilor nord și vest-pontice*, în Zanoci, A., Arnăut, T., Băț, M. (eds.), *Studia Archeologiae et Historiae Antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiță, annoseptuagesimoaetatissuae, dedicatur*, Chișinău, 285-294.
- Bărbulescu, M. 1984, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj Napoca.
- Bărbulescu, M. 2001, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Constanța.
- Bichir, Gh. 1973, *Cultura carpică*, București.
- Bichir, Gh. 1984, *Geto-dacii din Muntenia epoca romană*, București.
- Blaga, L. 1987, *Trilogia valorilor*, în *Opere* 10, București.

- Bordenache, G. 1969, *Sculpture grecque et romane nel Museo Nazionale di Antichita di Bucarest*, I, București.
- Câteia, A. 2001, ΥΠΟΓΡΑΜΜΟΣ – Modelul neotestamentar al martiriului, *Pontica* 33-34, 525-534.
- Chouquer, G., Favory, F. 2006, *Dicționar de termeni și expresii gramatice*, Iași.
- Cojocaru, V. 2004, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I î.e.n. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.
- Covacef, Z. 2002, *Arta sculpturală în Dobrogea romană sec. I-III*, Cluj-Napoca.
- Cumont, Fr. 1904, s.v. *Priapus*. în Daremberg Ch., Saglio E., *Dictionnaire des antiquités grecque et romaines*, IV, Paris, 645-647.
- Cumont, Fr. 1909, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, I, București.
- Curinschi Vorona, Gh. 1979, *Istoria universală a Arhitecturii*, II, București.
- Deonna, W. 1931, *Les figures humaines sans bouche*, RA 33, Paris, 219-232.
- Devanbez, P. 1970, s.v. *Heracles*, în *Enciclopedia civilizației grecești*, București, 266-267.
- Drimba, O. 1984, *Istoria culturii*, I, București.
- Eliade, M. 1949, *Le Mythe de l'Eternel Retour*, Paris.
- Eliade, M. 1980, *De la Zalmoxiz la Genghis-Han.*, București.
- Eliade, M. 1981, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I, București.
- Evseev, I. 1994, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara.
- Florescu, R. 1980, s.v. *Hercules*, în Florescu, R., Daicoviciu, H., Roșu, L., *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, 181-182.
- Florescu, Gr., Florescu, R., Diaconu, P. 1958, *Capidava. Monografie arheologică*, I, București.
- Gaidukevici, V.F. 1952, *Raskopki Tiritaki v 1935-1940*, MIA 25, 16-134.
- Gimbutas, M. 1989, *Civilizație și cultură*, București.
- Le Goff, J. 1986, *Pentru un alt ev mediu*, I, București.
- Gramatopol, M. 1982a, *Artă și arheologie dacică și romană*, București.
- Gramatopol, M. 1982b, s.v. *Silvanus*, în Tudor, D., *Enciclopedia Civilizației Romane*, București, 725.
- Hamparțumian, N. 1979, *Corpus Cultus Equitis Thracii: Moesia Inferior (Roumanian section) und Dacia*, Leiden.
- Hubert, J. 1930, *La chaesse de Mummole à Saint Benoît-sur-Loire*, Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France, 115-134.
- Jugănar, G. 2003, *Coroplastica în cultura Babadag*, Peuce, S.N. 1, 75-90.
- Kazarow, G. 1918, s.v. *Heros* (*Ἡρώς*), în Pauly, A., Wissowa, G., Kroll, W., Ziegler, K. (eds.), *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, Suppl. III.
- Kazarow, G. 1938, *Die Deukmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Leipzig.

- Kernbach, V. 1989, s.v. *Silvanus*, *Dicționar de mitologie generală*, București, 341.
- Kruglikova, I.T. 1970, *Terakoty iz selskih poselenii europeisoi ceasti bosporskovo gosudarstvo*, *Arheologia SSSR*, G 1-4 (*Terakoty Severnovo Pricernomoria*), Moscova.
- Laffi., U. 1966, *Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa.
- Levi-Strauss, C. 1970, *Gândirea sălbatică*, București.
- Levi-Strauss, C. 1978, *Antropologia structurală*, București.
- Loth, M. 1928, *L'idole néolithique sans bouche. Le silence et le mort chez les Latins et les Celtes insulaires*, *Mémoires Antiquaires de France* 7.
- Luquet, M. 1930, *L'art primitif*, Paris.
- Macrea, M. 1960, *Orașele și satele din dacia romană*, în Daicoviciu, C., Condurachi, Em., Nestor, I., Matei, M.D., *Istoria României*, I, 359-369.
- Macrea, M. 1969, *Viața în Dacia romană*, București.
- Marquardt, J. 1889, *Organisation de l'Empire Romain*, I, Paris.
- Maslenikov, D.A. 1984, în Koșelenko, G.A., Kruglikova, I.T., Dolgorukov, V.S., *Antičnye gosudarstva Severnogo Pricernomorija*, II. *Material'naija i duhovnaija kul'tura*, *Arheologija SSSR*, Moscova, 316.
- Munteanu, M. 1971, *Despre magistraturile sătești din Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)*, *Pontica* 4, 125-136.
- Nazarov, V.V. 1996, *Single – edged swords of „Thracian type” in the North Pontic Area*, în *The Thracian at the Crossroads of Civilisations. Reports and Summaries. The 7th International Congress of Thracology*, București, 401.
- Nazarova, T. 1996, *Zür Frage der Thraken in Olbia (antropologischer Anblick des Problems)*, în *The Thracian at the Crossroads of Civilisations. Reports and Summaries. The 7th International Congress of Thracology*, București, 402.
- Opaiț, A. 1973-1975, *Două reliefuri ale Cavalerului Trac din nordul Dobrogei*, *Peuce* 4, 128-130.
- Pascal, C.-B. 1964, *The cults of Cisalpine Gaul*, *Latomus* 85, Bruxelles.
- Pârvan, V. 1913, *Cetatea Ulmetum (II)*, *AARMSI* 30.
- Petolescu, C.C. 1994, s.v. *Cavalerul trac*, în Preda, C. (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, I (A-C), București, 267.
- Petolescu, C.C. 1996, s.v. *Herakles (Hercules)*, în Preda, C. (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, II (D-L), București, 227-228.
- Picard, G.-C. 1962, *L'art romain*, Paris.
- Pippidi, D. M. 1969, *Studii de istorie a religiilor antice*, București.
- Pippidi, D. M. 1976, s.v. *Silvanus*, *Dicționar de istorie veche a României*, București, 539.
- Popa, D. 2001, *Viața rurală în Transilvania romană*, Sibiu.
- Popescu, E. 2002, *Satul în Scythia Minor*, în *Omagiu. Virgil Cândea la 75 de ani*, București.
- Rusu, A. 1973, *Considerații privind cultul lui Silvanus în Dacia romană*, *Sargetia* 10, 395-401.

- Sanie, S., 1981a, *Plastica și unele aspecte ale cultelor și credințelor geto-dacice*, în *Studii dacice*, 174-195.
- Sanie, S. 1981b, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.)*, Iași.
- Sanie, S. 1982, s.v. *Cavalerul Trac*, în Tudor, D. (coord.), *Enciclopedia Civilizației Romane*, București, 176.
- Saglio, Ed. 1877-1929, s.v. *pagus, pagani*, în Daremberg Ch. et Saglio, Ed., *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris.
- Sâmpetru, M. 1994, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, BiblThr 5, București.
- Sîrbu, V. 1987, *Figurinele antropomorfe traco-geto-dacice din prima și a doua epocă a fierului*, Istros 5, 91-157.
- Sîrbu, V. 1993, *Credințe și practici funerare religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila.
- Sîrbu, V. 1999, *Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică*, Istros 9, 47-89.
- Suceveanu 1977, *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I-III e.n.*, București.
- Suceveanu, Al. 1980, *Piese de sculptură și arhitectură din așezarea rurală de la Fântânele*, SCIVA 31, 559-568.
- Suceveanu, Al. 1982, s.v. *pagus*, în Tudor, D. (coord.), *Enciclopedia Civilizației romane*, București, 560.
- Suceveanu, Al. 1998, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București.
- Suceveanu, Al., Barnea, Al. 1991, *La Dobroudja romaine*, București.
- Trousson, R. 1997, *Istoria gândirii libere. De la origini până la 1789*, Iași.
- Tudor, D. 1935, *Antichități din Scythia Minor în colecția Maria Istrati Capșa din Muzeul "Palatul Cultural" din Turnu Severin (cu 8 clișee)*, Analele Dobrogei 16, 24-32.
- Tudor, D. 1968, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București.
- Venedikov, I. 1965, *Les trésors d'art des terres bulgares*, Sofia.
- Vermaseren, M.J. 1956-1960, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, 1-2, Haga.
- Vulcănescu, R. 1972, *Coloana cerului*, București.
- Vulcănescu, R. 1987, *Mitologie română*, București.
- Zeest, I.V. 1960, *Keramikeskaia Tara Bospora*, MIA 83.
- Zugravu, N. 1997, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București.
- White, K.D. 1970, *Roman Farming*, Londra.

SIXTH-CENTURY FIBULAE WITH BENT STEM

Florin Curta*,
Andrei Gândilă*

Abstract: *Fibulae with bent stem are among the commonest dress accessories found on sixth-century sites in the Balkans—hilltop forts or cemeteries. Syna Uenze, the first archaeologist who dealt systematically with this category of artifacts, has advanced the idea that those dress accessories derived from fourth-century specimens most typical for the Sântana de Mureș-Chernyakhov culture. According to her, the fibulae with bent stem were a symptom of the barbarization of the Balkan provinces of the Empire. In this article, we propose a new classification of sixth-century fibulae with bent stem, which are distinguished from their fourth-century counterparts by the U-shaped stem. We have thus identified 12 classes of fibulae with bent stem, only two of which (3 and 6) appear in the entire Balkan region. Classes 1 and 8 are restricted to the northern Balkans, while the only classes that appear in Macedonia and the surrounding regions are 2, 9, and 11. The careful examination of the archaeological context in which some of those fibulae have been found contradicts Syna Uenze's idea of an evolutionary development from the fourth- to the sixth-century fibula with bent stem. No fibula is known to have been found in an archaeological assemblage securely dated to the fifth century. This can only mean that the fibula with bent stem in the shape of the letter U is an essentially sixth-century fashion phenomenon. In fact, the majority of the specimens found in datable contexts appear to be from the second half of that century. Fibulae with bent stem have been found both singly and in pairs in houses, towers, cisterns, and churches built inside early Byzantine forts. However, as demonstrated by specimens found in Histria and Nea Anchialos, such fibulae were not restricted to the military population, but were also known in cities. Burial assemblages with fibulae with bent stem indicate that those were female dress accessories. Where the skeletal material has been properly sexed, it reveals that women buried with such fibulae had died in their prime age. Only occasionally were those fibulae deposited in graves of children, presumably of little girls. Fibulae with bent stem were most likely produced in the Balkans, and all fibulae found outside the Balkans have analogies in the region. A very interesting cluster of finds on the territory or in the hinterland of the modern city of Dnipropetrovsk, on the Lower Dnieper, raises new questions concerning the relations between the Balkan provinces of the Empire, the Crimea, and the steppe lands during the sixth and early seventh century.*

Rezumat: *Fibulele cu picior întors pe dedesubt reprezintă o categorie de podoabe frecvent întâlnită în Peninsula Balcanică în sec. VI, atât în așezări fortificate, cât și în necropole. Syna Uenze, primul arheolog care a studiat în mod sistematic această categorie de obiecte, a avansat ideea potrivit căreia la originea acestor podoabe s-ar afla exemplare datate în sec. IV și întâlnite în aria culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Potrivit cercetătoare germane, fibulele cu picior întors pe dedesubt ar fi deci un simptom al barbarizării provinciilor balcanice ale Imperiului. În articolul de față, autorii propun o nouă clasificare a fibulelor cu picior întors pe dedesubt din sec. VI, ce se deosebesc în mod clar de cele din sec. IV prin piciorul îndoit în*

* Department of History, 202 Flint Hall, P.O. Box 117320, University of Florida Gainesville, FL 32611-7320.

forma literei U. Au fost stabilite astfel 12 tipuri de fibule, dintre care numai două (3 și 6) apar în întreaga regiunea balcanică. Tipurile 1 și 8 nu apar în afara zonei nord-balcanice, în timp ce singurele tipuri care apar în Macedonia și în regiunile învecinate sunt 2, 9 și 11. Studiul atent al contextului arheologic în care unele din aceste fibule au fost descoperite demonstrează faptul că Syna Uenze greșea atunci când susținea ideea unei evoluții liniare de la fibulele de sec. IV la cele de sec. VI. Nu există de fapt nici o fibulă care să fi fost găsită într-un context arheologic datat în mod clar în sec. V, ceea ce înseamnă că fibulele cu picior întors pe dedesubt în forma literei U au fost la modă cu precădere în sec. VI. Cea mai mare parte a exemplarelor găsite în contexte arheologice bine databile sunt de fapt din cea de-a doua jumătate a acestui secol. Fibulele cu picior întors pe dedesubt au fost găsite atât în câte un exemplar, cât și în perechi în locuințe, turnuri, cisterne și biserici construite în interiorul fortificațiilor romano-bizantine din Peninsula Balcanică. Cu toate acestea, așa cum demonstrează exemplarele de la Histria și Nea Anchialos, ele nu erau purtate numai în interiorul acestor fortificații, ci și de către populația urbană. Atunci când își fac apariția în morminte, fibulele cu picior întors pe dedesubt sunt îndeobște găsite în morminte de femei. În cele câteva cazuri în care sexul scheletului a fost stabilit pe baza unei analize antropologice (și nu pe baza inventarului funerar), s-a dovedit că femeile în cauză muriseră în puterea vârstei. Numai rareori astfel de fibule apar și în morminte de copii, probabil de fete. Fibulele cu picior întors pe dedesubt au fost produse în regiunea balcanică și toate cele găsite în afara ei au analogii balcanice. O anume concentrare de descoperiri a fost semnalată în regiunea actualului oraș Dnypropetrovske din Ucraina, pe Niprul de Jos, ceea ce ridică noi întrebări cu privire la relațiile dintre provinciile romane din Balcani, Crimeea și lumea stepelor nord-pontice în decursul sec. VI și la începutul sec. VII.

Key words: *fibulae with bent stem, early Byzantine hillforts, female burials, Balkan region, Christianity, Roman army*

Cuvinte cheie: *fibule cu picior întors pe dedesubt, fortificații romano-bizantine, morminte de femei, regiunea balcanică, creștinism, armata romană*

Twenty years ago, on the basis of specimens found in two early Byzantine fortifications excavated in the 1930s in Sadovec (Bulgaria), the German archaeologist Syna Uenze first attempted to put some order in the bewildering variety of fibulae with bent stem known from the Balkans¹. Their number increases every day, and between four and five times more fibulae have now been published than there were known at the time of Uenze's publication. Time is ripe therefore for a re-evaluation of Uenze's classification in the light of new discoveries. However, the purpose of this paper is to go beyond just that, and to propose a new classification and chronology for this type of fibulae.

Uenze's classification was based on the decoration of either foot or bow. While distinguishing between fibulae with bow loop (*Bügel Schlaufe*) and spiral hook or peg (*Spiral haken*), Uenze noticed that relatively short specimens with bows much wider than their stems, and richly decorated, are very similar to each other. She therefore

¹ Uenze 1992, 146-154.

believed that fibulae from Heraclea (Perinthus), Korbovo, Pernik and Bucharest-Militari were all produced in a single workshop possibly located in Prahovo. Although it was not possible for her to narrow down the chronology of this group within the sixth century, Uenze believed it to have been at the origin of the later fibulae found on sites of the so-called Koman(i) culture². By contrast, on the basis of the specimen from the female burial in Kiszombor, she dated fibulae with narrow bow with a longitudinal rib to the first half of the sixth century³. According to Uenze, fibulae with spiral hook (*Spiralhaken*) appear mostly in the northern Balkans, along the Danube frontier of the Empire, and must be regarded as a material correlate of the massive building program of Emperor Justinian. Because some specimens display a triangular cross-section of the bow—much like fifth-century fibulae—and because of their association with Justinianic forts, Uenze advanced a date within the first half of the sixth century for the fibulae with spiral hook⁴. She sought their origin in fibulae with bent stem found in the fourth-century in assemblages of the Sântana de Mureş-Chernyakhov culture excavated in the lands north of the river Danube. The Gothic invasion of the Balkans brought the fashion with fibulae with bent stem to the Balkans. According to Uenze, the widespread popularity of this type of fibulae in the sixth-century Balkans may be a symptom of the barbarization of the imperial provinces⁵. As soon as the Danube frontier collapsed, the fashion with fibulae with bent stem disappeared as well, except the isolated survivals in the area of the Koman(i) culture and in the Middle Dnieper region⁶.

Because of its incomplete character, Uenze's typology cannot be effectively used for the classification of newly discovered fibulae⁷. While she was indeed right about the connection between fibulae with a triangular section of the bow dated to the fifth and sixth century, respectively, the U-shaped stem has by now been recognized as a fundamental trait on the basis of which sixth-century fibulae could be easily distinguished from those most typical for Sântana de Mureş-Chernyakhov, fourth-century assemblages⁸. Uenze's historical interpretation is also open to criticism from various angles. The settlement of the Goths in the Balkans did not coincide with a

² Uenze 1992, 147-149.

³ Uenze 1992, 149. The Kiszombor assemblage served also as the basis for Uenze's conclusion, according to which fibulae with bent stem made of iron were worn singly (Uenze 1992, 149-150).

⁴ Uenze 1992, 150 and 151.

⁵ Uenze 1992, 158-159.

⁶ For the link between the sixth-century fibulae in the Balkans and the seventh-century fibulae in the Middle Dnieper region, see Gavritukhin, Oblomskii 1996, 39-40.

⁷ Milavec 2009, 234.

⁸ Almgren 1923, 77; Pescheck 1949-1950, 264; Gavritukhin 2003, 201.

widespread adoption of Sântana de Mureș-Chernyakhov cultural traits. On the contrary, the impact of the *Hunnensturm* of the first half of the fifth century drastically curtailed both the chances of Roman survival (especially in the northern Balkans) and the contacts with the lands to the north of the river Danube⁹. If it is true that the popularity of the fibulae with bent stem reached its peak in the sixth century, then this was during a period of restoration of Roman power, not of “barbarization.” Syna Uenze’s methodological mistake was to equate the military and political role of separation played by the Danube frontier with its cultural role of allowing, or even facilitating, cultural contact between the Empire and *barbaricum*. That sixth-century fibulae with bent stem must have been produced in fortresses defending the frontier provinces in the Balkans results from a mere comparison between the larger number of finds in the Empire and the comparatively smaller number of finds in *barbaricum*. However, given the relatively low level of technology required for their production, there is no reason for which such dress accessories could not have been imitated in the lands north of the Danube frontier. While the fourth-century fibula with bent stem may have been a creation of the Sântana de Mureș-Chernyakhov environment, and may have later become fashionable in the Balkans, its sixth-century counterpart was by now a thoroughly Roman product which communities north of the river were anxious to acquire as Roman imports. The increasing demand for this type of fibula in the fortresses of the Balkans as well as in *barbaricum* is evidenced by the mass production of cast fibulae during the second half of the sixth century, in itself a local (“Roman”) imitation of fibulae with bent stem¹⁰. On the other hand, if fibulae with bent stem were especially fashionable in the central and northern regions of the Balkans, and if the Roman frontier collapsed in the early seventh century, it remains unclear why and how could the fashion of such fibulae have survived at all in Albania and the surrounding areas.

Our analysis focuses on fibulae made of copper-alloy or iron, the basic feature of which is that in order to create a catch plate, the metal band of the stem is bent over and backwards, then wound a number of times around the point of separation between bow and stem. This was the fundamental criterion for compiling the corpus of data for our analysis. Thus we excluded crossbow fibulae or cast fibulae with bent stem, which are morphologically different in that the catch plate is cast together with the body of the fibula. However, in doing so, we also had to abandon further morphological criteria, such as those Syna Uenze used to distinguish between fibulae with bow loop (*Bügel Schlaufe*) and those with spiral hook (*Spiral haken*) or bow knob (*Bügel knopf*). Such features are too randomly distributed to allow for clear-cut

⁹ Heather 2007.

¹⁰ For cast fibulae with bent stem, see Măgureanu 2008; Curta, Gândilă 2011.

distinctions between types and variants—the main reason for which Uenze's typology cannot be used for the classification of the newly discovered specimens. Various technological solutions for the construction of the spring have neither chronological, nor stylistical relevance (because they do not appear to have been used in one area more than in another).

The new typology we propose is meant to put order in a large body of data, according to the principles set out almost 70 years ago by Alex D. Krieger: "each type should approximate as closely as possible that combination of mechanical and aesthetic executions which formed a definite structural pattern in the minds of a number of workers, who attained this pattern with various degrees of success and interpretation."¹¹ In order to build our types, we looked for specific combinations of features and not for individual features¹². This is true even for classes named after just one feature (e.g., Class 2—"Fibulae with inscriptions on the stem"), as indicated in the description of each class. The limitations of this approach are quite obvious, as it all depends upon the degree of preservation of the artifact, and of course upon the quality of its publication. To be sure, it is impossible to assign a large number of specimens to any of the existing classes¹³. In several cases, the absence of more detailed information is to be regretted, given that the fibulae in question have been found in well dated assemblages¹⁴.

¹¹ Krieger 1944, 278. See also Spaulding 1982 and Minta-Tworzowska 1993.

¹² In this respect, we understand type to be a "collection of characteristics" in the sense of Cowgill 1977, 127.

¹³ Arangel (Lilčić 1996, 69 fig.); Bočar (Girić, Dimitrijević 1971, 191); Borki (Spicyh 1901, 84-85); Gamzigrad (Janković 1983, 136; 135 fig. 109/4); Kamenovo (Simoni 1977-1978, 209-210 and pl. I/2); Karataš (Špehar 2010, 60); Kiszombor (Csallány 1961, 180 and pl. CXXXV/2); Longa (3 specimens: Moutsopoulos 1995, 137; 147 fig. 10); Nova Cherna (Milchev, Angelova 1970, 37; 35 fig. 10); Pogradec (Anamali 1979-1980, 229; 247 pl. VIII/1-4); Rupkite (Herrmann 1992, 175); Svishtov (3 specimens: Pawlak 1995, 46); Szentes-Berekhat (Csallány 1961, 81-82 and pl. LXXV/1); Szentes-Gógánypart (Csallány 1961, 103-104 and pl. CX/4); Szolnok (Bóna, Nagy 2002, 217; 318 pl. 44.118.4); and Tigani (Drandakis, Gkiole 1980, 256).

¹⁴ E.g., the fibula in grave 4 in Bočar, which is said to have been found together with a bow fibula with rectangular head-plate, an amber bead, two currycombs, and a gold coin struck for Emperor Justinian (Girić, Dimitrijević 1971, 191).

*Class 1: Fibulae with trapeze-shaped stems and circle-and-dot decoration*¹⁵

Fibulae of Class 1 are either covered with that ornament on both bow and stem (Fig. 1/1, 3, 5, 8, 10, 11; Fig. 2/4) or have ornament only on the stem (Fig. 1/2, 6, 7, 9; Fig. 2/1-3, 5, 6). Those are not very large fibulae, ranging in length between 4 and 8 cm. Their bows have flat cross-sections and are slightly larger than their stems, which are in the shape of a trapeze. Most specimens have spiral hooks, although the smallest fibula in this class (Gradnica, Fig. 1/10) clearly displays a bow loop (*Bügel Schlaufe*). When the bow is not decorated with the circle-and-dot ornament, it typically takes a simple decoration with a series of longitudinal lines (Fig. 1/2; Fig. 2/1-3, 5). With a few exceptions (Fig. 1/3, 8), the circle-and-dot ornament is arranged in a meander-like pattern of running spirals (a motif known in German as "laufender Hund"). The pattern is clearly visible on the bows of the fibulae from Abrit, Karataš, and Piatra Frecăței, as well as on the stems of two fibulae from Dragoevo and Pernik. The visual contrast between the long bow and the trapeze-shaped stem is reinforced by the disposition on the latter of circles and dots in a triangular pattern (Fig. 1/3, 10, 11; Fig. 2/3, 4). Fibulae with circle-and-dot ornament have been found only in the northern Balkans (the three specimens from Pernik and Bela Voda are the only ones found south of the Stara Planina range). There is a clear cluster of finds in northeastern Bulgaria, with only one specimen found outside the region, in Crimea (Eski Kermen, Fig. 1/7). Despite similarities, no two fibulae are identical, and each seems to have been manufactured separately by artisans following only general principles of construction and decoration. In both Eski Kermen and Piatra Frecăței, fibulae of this class have been found in burial assemblages, but without any other datable grave goods¹⁶. While the fibula from Piatra Frecăței was found with the skeleton of a child, nothing is known about the archaeological context in the burial chamber 337 in Eski Kermen which produced a fibula with circle-and-dot ornament. The exact stratigraphical position for the fibulae found in Bela Voda, Gamzigrad, Karataš, and Pernik is also unknown. There is therefore no basis for establishing a precise date for this class of fibulae, although a sixth-century date seems quite probable.

¹⁵ Abrit (Kharalambieva 1989, 32 and pl. II/9); Bălskovo (Kharalambieva 1989, 34 and pl. III/10); Bela Voda (Liubenova 1995, 12 fig. 116); Dragoevo (3 specimens; Kharalambieva, Atanasov 1992, 101 pl. V/4 and 103 pl. VI/1, 13); Eski Kermen (Aibabin 2007, 133 and 146 fig. 6/3); Gamzigrad (1983, 136 and 135 fig. 109/3); Gradnica (Koicheva, Kharalambieva 1993, 71 and pl. VI/5); Karataš (2 specimens; Špehar 2010, 63 and pl. III/69, 76); Ovidiu (Teodor 1988, 211 and 213 fig. 2/5); Pernik (2 specimens; Liubenova 1981, 130 and 171 fig. 110/9, 16); Piatra Frecăței (Petre 1987, 79 and pl. 146 fig. 240b); Riakhovo (Kharalambieva, Ivanov 1986, 10 and pl. II/17); and an unknown location in Bulgaria (Kharalambieva 1989, 33-34 and pl. II/5).

¹⁶ The fibula from grave D21 in Piatra Frecăței was found on the right upper arm bone of the child skeleton. There was also an iron belt buckle on the coxal bone, stuck to a vertebra (Petre 1987, 79).

*Class 2: Fibulae with inscriptions on stems*¹⁷

Anna Kharalambieva believed that the inscriptions on the stems of those fibulae betray their Christian symbolism. Indeed, while most inscriptions read MINNA, probably in reference to St. Menas, there are also specimens with the names of the archangels Gabriel and Michael¹⁸. MAPIA on the Shumen fibula (Fig. 3/5) may be a reference to the Holy Virgin¹⁹. Two more fibulae (Philippoi and Veselinovo, Fig. 3/1, 7) have the word AMIN (AMN+N) instead of MINNA. All those fibulae are between 5.4 and 7.1 cm long, most likely in order to allow for letters sufficiently large to be identified from a distance. They all have spiral hooks. Every whole specimen presents a longitudinal ornament on the bow which consists of two rows of finely engraved punches. Despite that, the bow may have a flat (as in the case of the Stan fibula; Fig. 3.4) or oval cross-section (as in the case of the fibulae from Kirilovo and an unknown location in Bulgaria; Fig. 2/10; Fig. 3/6). The distribution of fibulae with inscriptions is in sharp contrast to that of Class 1. Although several specimens have been found in northeastern Bulgaria, most other fibulae are from the central region of the Balkans, including Macedonia²⁰. Unfortunately, much like in the case of Class 1, there are no archaeological assemblages with fibulae with inscriptions, which could provide some indication of precise dates²¹. However, because the fibulae from Batoshevo and

¹⁷ Batoshevo (Koicheva, Kharalambieva 1993, 70 and pl. I/1); Dragoevo (Kharalambieva, Atanasov 1992, 103, pl. VI/2); Izvoarele (Irimia 2005-2006, 251 and 258 fig. 1a); Kirilovo (Gencheva 1989, 33 fig. 2A); Philippoi (Sève 1981, 919-920 and 919 fig. 3); Plovdiv (KKharalambieva 1998, 373 fig. 5/7); Riakhovo (Kharalambieva, Ivanov 1986, 10 and 12-13; pl. III/18); Shumen (Kharalambieva, Atanasov 1992, 102 pl. V.1); Stan (Kharalambieva 1989, 32 and pl. II/1); Taor (Mikulčić 2002, 188-189 and 189 fig. 81/1); Veselinovo (Kharalambieva, Atanasov 1992, 115 and 103 pl. VI/12); and unknown location in Bulgaria (Kharalambieva 1989, 33 and pl. II/2).

¹⁸ Kharalambieva 1998, 369-370. MINNA appears on the fibulae from Batoshevo, Dragoevo, Kirilovo, Stan, Taor, and an unknown location in Bulgaria. For Gabriel, see the inscription on the fibula from Plovdiv. For Michael, see the inscription on the fibula from an unknown location in Bulgaria.

¹⁹ This may also be true for the Izvoarele fibula, the inscription of which is said to read MAPIN. Kharalambieva 1998, 370 mentions another fibula now in the Gabrovo Museum, with the inscription LANA and a star.

²⁰ There is very little basis for Evgeniia Gencheva's idea that all fibulae with the inscription MINNA have been produced in a workshop in northern Bulgaria (Gencheva 1989, 34).

²¹ The absence of the archaeological context also makes it difficult to accept Anna Kharalambieva's suggestion, according to which fibulae with inscriptions were worn by members of the military elite in the Balkans (Kharalambieva 1998, 370).

Philippoi have been found inside early Byzantine sites (in Batoshevo, in a basilica), a sixth-century date may be hypothetically advanced for the entire class.

Class 3: Fibulae with bows and stems of similar width²²

One of the most numerous classes of fibulae with bent stem, this is a quite heterogeneous one as well. Several specimens are made of iron, not bronze (Cherencha – Fig. 4/1; Debelo Brdo – Fig. 4/3, 5; Gabrovo – Fig. 6/2, 5-7; Gradishte – Fig. 7/3; Kălnovo – Fig. 7/5; Koprivec – Fig. 8/1; Mogila – Fig. 8/7; Morești – Fig. 8/9; Nikiup – Fig. 8/10; Petrov dol – Fig. 9/4, 5; Salona – Fig. 9/10, 12; Šipkovică – Fig. 10/4). Some are very small (the fibula from house 18 in Gabrovo is only 3.1 cm long – Fig. 7/2), others are more than twice as large (one of the fibulae from Dragoevo is 8 cm long, followed by the specimen from Gradishte, which is 7.9 cm long – Figs. 5/3 and 7/3). Some

²² Barovo (2 specimens; Mikulčić 2002, 146-147, 148, fig. 39/1, 3); Batoshevo (Koicheva, Kharalambieva 1993, 68 and pl. I/2); Budinarci (Mikulčić 2002, 199-200; 200 fig. 95/2); Cherencha (Kharalambieva, Atanasov 1992, 59 and 48 pl. IV/7); Čučer (Mikulčić 2002, 155, 157-158; 156 fig. 47/1); Davideni (Mitrea 2001, 121-122; 326 fig. 66/6); Debelo brdo (3 specimens; Vinski 1967, pl. XXXIII/9-11); Dragoevo (6 specimens; Kharalambieva, Atanasov 1992, 100 pl. III/4; 101 pl. IV/2); Gabrovo (14 specimens; Koicheva, Kharalambieva 1993, 58, 68-71; pls. I/4-6; II/1, 6, 8; III/4, 11; IV/1-3, 5, 6, 7-10); Gradishte (Kharalambieva, Atanasov 1992, 113; 101 pl. IV/10); Hradyz'ke (Rutkivs'ka 1979, 358; 341 fig. 22/9); Kălnovo (Kharalambieva, Atanasov 1992, 58, 60; 48 pl. IV/1); Karataš (2 specimens; Špehar 2010, 60 and pl. III/70, 75); Keszthely (Müller 1999, 158 and 173 fig. 4/23.1); Koprivec (Kharalambieva, Ivanov 1986, 12 and pl. II.16); Korbovo (Janković 1981, 249 pl. XV/16); Kramolin (Koicheva, Kharalambieva 1993, 70; pl. VI/4); Kranj (Stare 1980, 120-121; pl. 135/7); Krivnia (Kharalambieva 1996-1997, 113; 128 pl. XII/103); Luchistoe, burial chamber 38, skeleton 17 (2 specimens; Khairidinova 2000, 127 fig. 13/1-2); Mogila (Kharalambieva, Atanasov 1992, 61; 51 pl. VI/8); Moldoveni (Mitrea 1973, 663 and 665; 664 fig. 1/1); Morești (2 specimens; Horedt 1979, 145-146; 108 fig. 51/4; pl. 41/4, 8); Nikiup (2 specimens; Poulter 1988, 79; 83 fig. 10/11-12); Pernik (Liubenova 1981, 171 fig. 110/5, 7, 11); Petrov dol (Kharalambieva 1996-1997, 113; 128 pl. XII/105, 110); Riakhovo (Kharalambieva, Ivanov 1986, 12-13 and pl. III/19); Rish (Kharalambieva, Atanasov 1992, 113; 102 pl. V/3); Sadovec-Golemannovo kale (Uenze 1992, pl. 2/9, 14); Salona (7 specimens; Vinski 1967, pl. XXXIII/1-5, 7-8); Šipkovică (Lilčić 1996, 70; 69 fig); Stan (Kharalambieva 1989, 32; pl. II.3); Stara Zagora (Nikolov, Kalchev 1986, 61; 57 fig. 18/1); Stari Kostolac, grave 100 (Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 160 and 161 pl. 10/T100.1), Stari Kostolac, grave 154 (2 specimens; Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 200 and 201 pl. 32/T154.1, 2); Strazhata (Tabakova-Canova 1981, 110; 141 fig. 7b); Suuk Su, grave 153 (Repnikov 1907, 116-117; 146 fig. 111); Târgșor (Teodorescu 1971, 108-109; 126 fig. 2/2); Tetovo (Mikulčić 2002, 470 and fig. 388/2); Zdravkovec (Koicheva, Kharalambieva 1993, 70; pl. VII/2); and unknown locations in Bulgaria and Romania (Kharalambieva 1992, 133; 135 pl. IV/4; Popescu 1941-1944, 505; 503 fig. 10/116).

have a simple spring, with the cord running underneath the bow (Barovo and Čučer – Fig. 3/9, 12; Gabrovo – Figs. 4/6 and 6/1; Moldoveni – Fig. 8/8; Salona – Fig. 9/12; Tetovo – Fig. 10/13)²³. Others show a bow loop (Gabrovo – Figs. 5/4, 6; 6/3, 6; and 7/2; Korbovo – Fig. 7/9; Koprivec – Fig. 8/1; Kranj – Fig. 8/3; Petrov dol – Fig. 9/4; unknown location in Romania – Fig. 11/1). Several specimens have either a spiral hook (Dragoevo – Fig. 4/9; Gabrovo – Figs. 5/1 and 6/7; Kálnovo – Fig. 7/5; Karataš – Fig. 7/6; Krivnia – Fig. 8/4; Stara Zagora – Fig. 10/6; Suuk Su – Fig. 10/11) or a bow knob (Budinarci – Fig. 3 Drandakis, N. V., Gkiole 10; Dragoevo – Fig. 4/10; Keszthely – Fig. 7/8; Salona – Fig. 9/10, 11). The latter is most pronounced in the case of three fibulae from Salona (Fig. 10/1-3), which Syna Uenze classified as “West Balkan” because of the cast spring-axle loop²⁴. In all other respects, however, those fibulae are very similar to others from the same class. Moreover, the presence of the knob on fibulae without a cast spring-axle loop (e.g., Budinarci) raises doubts about Uenze’s classification, specifically her criteria for distinguishing a separate, so-called “West Balkan” group. Fibulae of the third class have bows with oval (Gabrovo – Fig. 4/6, 8; Nikiup – Fig. 8/10; Sadovec-Golemannovo kale – Fig. 9/8; Stara Zagora – Fig. 10/6) or flat cross-section (Barovo – Fig. 3/8; Batoshevo – Fig. 3/11; Gabrovo – Figs. 4/9 and 6/7; Kálnovo – Fig. 7/5; Mogila – Fig. 8/7; Sadovec-Golemannovo kale – Fig. 9/9²⁵; Stan – Fig. 10/5). Only the fibula from Tetovo has a slightly raised rib in the middle (Fig. 10/13). Otherwise the bow may be decorated with two longitudinal, engraved lines (Batoshevo – Fig. 3/11; Keszthely – Fig. 7/8; Korbovo – Fig. 7/9; Sadovec-Golemannovo Kale – Fig. 9/8; Salona – Fig. 9/11; Stan – Fig. 10/5; Stara Zagora – Fig. 10/6; Stari Kostolac – Fig. 10/7-, 8; Suuk Su – Fig. 10/11; unknown location in Bulgaria – Fig. 11/2). The only exceptions are the fibulae from Hradyz’ke and Kranj, the bows of which are covered with a zigzag ornament. Much more variation exists in the decoration of the stem: tessellation (Batoshevo – Fig. 3/11), groups of horizontal lines (Gabrovo – Fig.

²³ This spring system is most typical for fourth-century fibulae with bent stem, but the wide, U-shaped stem of the specimens from Barovo, Čučer, Gabrovo, Moldoveni, Salona, and Tetovo suggests a later date within the sixth century.

²⁴ This group is also known as the “Dalmatian type” (Milavec 2009, 234-235).

²⁵ According to Uenze 1992, 149, the iron fibula from Golemannovo kale has a good analogy in grave 88 in Kiszombor, in which it was presumably deposited together with three glass beads in a purse attached at the waist of the woman buried there. However, the assemblage in grave 88 produced two fragmentary brooches, one of iron, the other of bronze—both found above the waist line, together with a belt buckle (Török 1936, 10; Csallány 1961, 177). There were no glass beads in that area of the skeleton, only 38 glass and amber beads around the neck, an isolated amber bead without any indication of location, and two chalk spindle whorls. Moreover, the fragmentary state of preservation of both brooches found in grave 88 makes it impossible to compare them with the iron fibula from Golemannovo kale.

5/1; Salona – Fig. 9/13); X-motif (Gabrovo – Fig. 6/3; Moldoveni – Fig. 8/8, Pernik – Fig. 9/2, 3), longitudinal or zigzagging engraved lines (Karataš – Fig. 7/6; Kranj – Fig. 8/3; Salona – Figs. 9/11 and 10/1; Stara Zagora – Fig. 10/6; Stari Kostolac – Fig. 10/8; Strazhata – Fig. 10/10), or more elaborate patterns (Hradyz'ke – Fig. 7/4; Keszthely – Fig. 7/8; Korbovo – Fig. 7/9; Pernik – Fig. 9/1; Sadovec – Golemannovo kale – Fig. 9/8; Stan – Fig. 10/5)²⁶. Most other fibulae, especially those made of iron, not bronze, have no decoration whatsoever (Figs. 4; 5/2-5; 6/1, 2, 4-7; 7/1-3, 5, 7; 8/1, 4-7, 9, 10; 9/4, 5, 12; 10/2-4, 12, 14; 11/1)²⁷. Despite the great number of either stray or metal detector finds (especially in northeastern Bulgaria), several specimens have been found in well dated (or datable) archaeological assemblages²⁸. In grave 100 of the large cemetery in Stari Kostolac (Više Grobalja), a fibula of the third class was found on the skeleton of a woman who died at 23 years of age. The associated assemblage also included a second fibula with bent stem and a bronze buckle. The excavators describe the latter as a “vaguely shield-on-tongue” specimen in reference to the slightly enlarged base of the buckle tongue²⁹. In Central Europe, shield-on-tongue buckles are most typical for assemblages dated to first half of the sixth century, such as those in Slovenia or Hungary³⁰. The Stara Zagora fibula is said to have been found in a hoard of iron implements and weapons³¹. The assemblage included two scythes, two sickles, a billknife, a double-tined drag-hoe, a mattock, a pickaxe, and a spade. None of those tools may be dated with any degree of certainty, but the fact that there are more harvesting than tilling tools is a feature most typical for sixth-century hoards in the Balkans³². If indeed the fibula was part of that assemblage, it is important to note that

²⁶ Uenze 1992, 148 believes that the decoration with opposing triangles on the stem of the Golemannovo kale fibula (Fig. 9/8) is a symbolic representation of the cross with an apotropaic function.

²⁷ *Pace* Uenze 1992, 149, there are many more undecorated than decorated fibulae with bow and stem of almost equal width.

²⁸ Unfortunately, neither the bell pendants, nor the glass beads in grave 53 in Strazhata (Bulgaria)—all found together with a single fibula with bent stem—are chronologically sensitive artifacts (Tabakova-Canova 1981, 110; 157 fig. 12/5; 163 fig. 15/4). The burial chamber 153 in Suuk Su (Crimea) contained three skeletons, two females and one male. The fibula with bent stem was found on the right collar bone of one of the female skeletons and was associated with 37 amber beads and 7 glass beads, a bronze bracelet, as well as a silver buckle of an unknown type. In the absence of any published illustration of the latter artifacts, it is impossible to assess more exactly the age of that burial (Repnikov 1907, 116-117).

²⁹ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 160: “ardillon à base vaguement scutiforme.”

³⁰ Martin 2000, 166; Cseh *et alii* 2005, 154. See also Nieveler, Siegmund 1999, 6 and 10.

³¹ Nikolov, Kalchev 1986, 61.

³² Curta 2013a.

the hoard was found in a house of the early Byzantine city and it may well have been buried before its abandonment in the early seventh century. Similarly, one of the two fibulae from Moreşti was found in a sunken-featured building (no. 20) of the sixth-century settlement³³. In addition to the iron fibula, the assemblage associated with that building also included fragments of Grey Ware. Some of them display a typically burnished ornament, while another was from a handled pot with a spout, a ceramic category often found on sixth- and early seventh-century sites in the Carpathian Basin³⁴. The fibula from Davideni was found in house 75 together with wheel- and handmade pottery (including fragments of an amphora and of clay pans) and a ladle³⁵. Most amphora finds in the lands north of the river Danube are of a sixth- or early seventh-century date. The same is true for the earliest clay pans and ladles found in the region³⁶. One of the fragments of handmade pottery found in house 75 in Davideni had an applied clay knob. Such pottery has also been found in a kiln in Dulceanca together with a fragment of a handmade pot with an incised cross, a type of decoration which appears on sites excavated in Romania, Moldova, and Ukraine and dated to the second half of the sixth or the early seventh century³⁷. To the same period may also be dated the many fibulae from Gabrovo, several of which have been found in houses inside the early Byzantine fort. Unfortunately, the excavations in Gabrovo have not yet been properly published, and nothing is known about other datable artifacts from those houses³⁸. A date within the first half of the seventh century may also be advanced for the fibula from grave 28 discovered in 1963 in the cemetery outside the southern rampart of the Roman fort in Keszthely³⁹. There were two iron bracelets on the hands of the female skeleton, but also a bronze earring with a bead-pendant of the Tószeg type, which is characteristic for the Early Avar period (*ca.* 570 to *ca.* 630)⁴⁰. Two fibulae were found with a (presumably) female skeleton (no. 17) in the burial chamber 38 in Luchistoe (Crimea). They were linked with a double bronze chain running across the chest in parallel to a necklace of glass and amber beads.

³³ Horedt 1979, 96, 125, 128, 145, and 213; 91 fig. 40/20; 108 fig. 51/1-16; pls. 36/3, 6, 8; 41/4; 63/5.

³⁴ Vida 1999, 62.

³⁵ Mitrea 2001, 121-122; 310 fig. 50/4; 335 fig. 74/5; 389 fig. 128/7-8, 11, 13-14; 391 fig. 130/2-5, 8, 14; 392 fig. 131/6, 8-10, 16; 393 fig. 132/8; 395 fig. 134/6, 8, 13.

³⁶ For amphora finds and clay pans, respectively, see Curta 2001, 242-243 and 296-297. For ladles, see Curta 2006, 450 and 447 fig. 20.

³⁷ Teodor 2005, 239 and 241; Teodor, Stanciu 2009.

³⁸ For the early Byzantine fort in Gabrovo, see Milchev, Koicheva 1978; Koicheva 1992. It is important to note that many houses in Gabrovo produced pairs of fibulae with bent stem (e.g., houses 12, 14, and 28).

³⁹ Müller 2010, 53 and 284, pl. 37/28.

⁴⁰ Ormándy 1995, 159-161.

Hanging from one of the chains were two bell pendants⁴¹. Pairs of fibulae linked with chains or necklaces was a specifically late sixth- and early seventh-century fashion well documented archaeologically in Crimea and the Middle Dnieper region⁴². The irregularly shaped amber beads—all roughly cut, but with polished edges—point to the same date⁴³. Both amber beads and bell pendants appear in hoards of bronze in the Middle Dnieper region, which include artifacts (e.g., belt mounts with open-work ornament—so-called “Martynovka mounts”) dated to the late sixth and early seventh century⁴⁴. There is therefore enough evidence to support the idea that fibulae of the third class were in use throughout the entire sixth century, but mostly during its second half and perhaps also during the first few decades of the seventh century. Such fibulae appear especially in the northern and northeastern Balkans, with no less than 14 specimens from Gabrovo alone⁴⁵. However, sites in the western Balkans (Salona and Debelo Brdo) have also produced large numbers of specimens. Moreover, fibulae of the third class have been found beyond the Danube frontier of the early Byzantine Empire, as far west as Keszthely in western Hungary and as far east as Hradyz’ke on the Middle Dnieper in Ukraine. Despite the apparent similarity between the iron fibulae from Morești, Gabrovo, and Nikiup, one cannot exclude the possibility that fibulae with bent stem of the third class were also produced in *barbaricum*⁴⁶. That much results from the close examination of the decoration of the Keszthely and Hradyz’ke fibulae, with no exact analogies on any site in the Balkans. Besides Keszthely, no other fibula from the lands north (or west) of the river Danube has been found in a burial assemblage. However, it is important to note that fibulae of the third class appear in female graves both singly (Strazhata, Suuk Su) and in pairs (Stari Kostolac, Luchistoe). While the Keszthely fibula was found under the chin, in Suuk Su it has been found on the right collar bone. In both cases, the brooch may have fastened a dress or a shroud. When in pairs, the fibulae were commonly found on the shoulders or on the upper chest, perhaps fastening a *peplos*-like dress.

⁴¹ Khairedinova 2000, 127, fig. 13.

⁴² Curta 2009, 62-63.

⁴³ Khairedinova 2007, 24. For irregularly shaped amber beads with polished edges, see Bliujienė 2011, 223-224.

⁴⁴ Curta 2011b, 165, 167, and 170.

⁴⁵ Koicheva, Kharalambieva 1993, 61 even advanced the idea of a local workshop for the production of such fibulae.

⁴⁶ *Contra*: Curta 1992, 87.

*Class 4: Fibulae with knobs on both bows and stems*⁴⁷

Only three fibulae are known from this class, two of which have been found in central Greece. The Nea Anchialos fibula (Fig. 11/4) came from a *villa urbana* at the foot of the acropolis of ancient Thebes. The house discovered through salvage excavations carried out in 1964 produced a great number of coins, two which—a Vandal coin of unknown denomination attributed to Hilderic, and a five-nummia piece struck in Thessalonica for Emperor Justin II—were found next to the eastern wall of the *villa*, in the same general area in which the fibula was also found⁴⁸. Another coin from the building is a *folles* struck for Emperor Justinian in Constantinople in 549/50, which came out of the room between the walls K2, K4, and K6⁴⁹. Even though the numismatic evidence strongly suggests a date within the second half of the sixth-century date for the occupation of the *villa*, the coins are of no use for establishing the age of the fibula. The lack of any contextual information makes it impossible to assess the chronological relation between brooch and coin. Theoretically, however, the possibility cannot be excluded that the fibula coincided in time with the five-nummia piece from Thessalonica, and may thus be placed chronologically after Justinian's death⁵⁰. The fibula from Dolichis (Fig. 11/3) is somewhat different from that discovered in Nea Anchialos in that it has an additional pair of knobs on the stem, while the Shumen fibula (Fig. 11/5) has neither the stem knobs, nor the single knob on the upper bow.

⁴⁷ Dolichis: Deriziotis, Kougioumtzioglou 2009, 481; 487 fig. 17. Nea Anchialos: Lazaridis 1965, 327-334; pl. 394 β. Shumen: Kharalambieva, Atanasov 1992, 103 pl. VI/6.

⁴⁸ For Vandal copper coins, see now Berndt, Steinacher 2008, 263-267. To be sure, Paulos Lazaridis attributed the five-nummia piece to Emperor Justinian, not Justin II. In doing so, he was most likely misled by the numismatic literature available to him at that time. In 1965, when he published his note about the excavations in Nea Anchialos, he had no access to the reference catalogues from Dumbarton Oaks (Bellinger 1966) and the Bibliothèque Nationale in Paris (Morrisson 1970), or to Wolfgang Hahn's corpus (Hahn 1973). He must have used the catalogue of the collection of Byzantine coins in the British Museum, which was published by W. Wroth in 1908. One of the many mistakes in that early catalogue is the attribution of five-nummia pieces with monogram to Justinian (Wroth 1908, 72 with n. 2). However, there are no such coins struck for Justinian in Thessalonica, not even after 562 when the Macedonian mint abandoned its idiosyncratic system of denominations and adopted the eastern system. In reality, the coin found in Thebes is most likely an issue of Justin II, dated between 565 and 578, as clearly demonstrated by Bury 1924.

⁴⁹ Lazaridis 1965, 327-334.

⁵⁰ For Thebes during the second half of the sixth century, see Karagiorgou 2001, 189.

*Class 5: Fibulae with crosses on stems*⁵¹

Much like with other types of fibulae with bent stem, members of class 5 have either a bow loop (Figs. 11/6, 9, 10 and 12/1, 2) or a spiral hook (Fig. 12/4)⁵². The main characteristic of this class is the decoration of the stem in the form of a cross with four ends of triangular shape⁵³. In order to accommodate that decoration, the stems of those fibulae are invariably in the form of a trapeze. On the fibulae from Ljubljana, Prahovo, Stari Kostolac, and an unknown location in northern Bulgaria (Fig. 11/9, 10) the margins of the trapeze-shaped stem are also decorated with a punched ornament. By contrast, the bows may take a variety of ornamental patterns. Both fibulae from grave 112 in Stari Kostolac are decorated with the same tessellation that appears on one of the three fibulae from Dragoevo (Figs. 11/7 and 12/1, 2). Similarly, the fibulae from Ablanica and an unknown location in northern Bulgaria have the same engraved ornament of two bands running longitudinally along the bow (Figs. 11/6 and 12/3). This may well be a simplified imitation of the zigzag pattern on both sides of the Prahovo fibula bow (Fig. 11.10). Finally, the bows of the fibulae from Botevo, Karataš, and Venchan (Figs. 11/8, 11 and 12/4) are simply decorated with engraved, longitudinal lines. In that respect, the most interesting specimen of this class is the fibula from Ljubljana, the bow of which has an engraved inscription reading VMM. The Ljubljana fibula is morphologically different from those in Class 2, all of which have an inscription on the stem, not the bow. Moreover, VMM is most likely an abbreviated Latin, not Greek inscription. As the first word is probably “vivas” or “vivat,” this may well be a good-luck inscription, such as found in the sixth century on other accessories of personal use⁵⁴. The fibulae of the fourth class are of moderate length. The shortest is one of the two fibulae from Stari Kostolac—3.8 cm long—while the longest are the fibulae from Ablanica and Karataš—both 6.5 cm long. The two fibulae from grave 112 in Stari Kostolac were found with a female skeleton, in the

⁵¹ Ablanica (Văzharova 1976, 287, 286 fig. 178/1); Botevo (Kharalambieva 1998, 371, fig. 1/1); Dragoevo (Kharalambieva, Atanasov 1992, 103, pl. VI/9); Karataš (2010, 60 and fig. 32; and pl. III/77); Ljubljana (Bitenc, Knific 2001, 58, no. 169); Prahovo (Janković 1981, 213-214; pl. XVI/5); Stari Kostolac (2 specimens: Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 162 and 163 pl. 11/T112.4, 5); Venchan (Kharalambieva 1989, 33 and pl. II/7); and unknown location in northern Bulgaria (Kharalambieva, Ivanov 1986, 12 and pl. III/21).

⁵² For the Ljubljana fibula, see Milavec 2009, 234.

⁵³ Four triangles arranged in a cross-like pattern also appear on the stem of the fibula from Sadovec-Golemannovo kale (Fig. 9/8), which is included in Class 3.

⁵⁴ See, for example, the finger-ring from Stan (Bulgaria), published in Vladimirova-Aladzhova 2005.

region of the chest and abdomen, respectively⁵⁵. On the right side of the skull, there was a wheel-made pot, the shape of which is remarkably similar to finds from sixth-century cemeteries in the Carpathian Basin⁵⁶. Among the 14 beads found around the neck of the skeleton in grave 112, there were three elongated, barrel-shaped beads made of amber⁵⁷. Such beads also appear in burial assemblages of the northwestern region of the Balkans. In grave 358 of the large cemetery in Pristava near Bled (Slovenia), a necklace with five such beads and other specimens of glass was associated with a crossbow fibula of the Invillino class dated between 570 and 600⁵⁸. This suggests that the assemblage in grave 112 in Stari Kostolac could be equally dated to the last quarter of the sixth century. The suggestion is further substantiated by the presence in that grave of the remains of a wooden bucket with iron handle and hoops⁵⁹. The deposition of buckets in graves is unknown in the Carpathian Basin before the onset of the Avar age (*ca.* 570). In fact, the earliest buckets appear in burial assemblages dated to the Early Avar period (*ca.* 570 to *ca.* 630) on the basis of such artifacts as sword scabbard, pyramid-shaped strap loops⁶⁰, silver bracelets with club-shaped ends⁶¹, stirrups with elongated attachment loop⁶², or trapeze-shaped bronze pendants⁶³. If the date for the burial assemblage in grave 112 proves to be correct, then the same may be true for grave 55 in Ablanica. This was a double burial, with the skeleton a woman and, next to it, that of a child⁶⁴. A fibula with bent stem was found on the right collar bone of the female skeleton, a position reminding one of that in grave 153 in Suuk Su, with a fibula of class 3. There were no other grave goods. However, this is most likely one of the oldest among the 94 burial assemblages excavated in Ablanica, along with graves 40 and 57 which produced earrings with

⁵⁵ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 162. According to the excavators, the middle part of the skeleton had been disturbed prior to the excavation (“le squelette est disloqué au niveau de la poitrine et des hanches”).

⁵⁶ E.g., grave 49 in Bistrița (Gaiu 1992, 119 and fig. 4/4); grave 327 in Kiszombor (Csallány 1961, 189 and pl. CCXLV.9); grave 23 in Egerlövö (Lovász 1986-1987, 139 and 134, fig. 8).

⁵⁷ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 163 pl. 11.112.3.

⁵⁸ Knific 2004, 100 pl. 8.7; Milavec 2009, 226. Another necklace with barrel-shaped amber beads is known from the small cemetery outside the early Byzantine fort in Gradishte (Koicheva 2002, 183 fig. 5a). Unfortunately, nothing is known about the archaeological context and, therefore, about the date of the grave in which it was found.

⁵⁹ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 163 pl. 11/112.7.

⁶⁰ Unirea-Vereșmort, grave 13 (Roska 1934, 128, 127 fig. 4 A. 16; see also Vida 2000, 169-170).

⁶¹ Pécs, grave 59 (Kiss 1977, 98; pl. L.59.5; Müller 2008, 280 with n. 8).

⁶² Bácsújfalu (Csallány 1953, 133-134; pl. XXXI.12; Curta 2008, 304-307).

⁶³ Oroszlány, grave 11 (Sós 1958, 109; 110 fig. 21; Gavritukhin 1997).

⁶⁴ Vážharova 1976, 287.

chain pendants of the so-called Buzet class which appeared in the last decades of the sixth century⁶⁵. If grave 55 truly belongs to the earliest phase of the cemetery, then it could just as well be dated shortly before and after AD 600. With the exception of the specimens from Ablanica and Ljubljana, fibulae of class 5 have been found only in two areas of the northern Balkans—the Iron Gates segment of the Danube frontier and the Ludogorie Plateau of northeastern Bulgaria.

Class 6: Fibulae with bows wider than the stems⁶⁶

The second largest type of fibulae with bent stem (49 specimens), Class 6 is documented archaeologically more in the northern and northwestern than in the northeastern Balkans. The class consists of fibulae larger than those of other classes. Most specimens are longer than 5 cm, with the largest from Biogranci being 11.5 cm long (Fig. 12/5). A relatively large number of specimens (21, or 42.86 percent of all specimens in the class) are made of iron, not copper alloy. This suggests that the reason for the typical feature of the class—the bow wider than the stem—is that in order to be able to wind the iron band around the stem, one needed to make the latter much narrower than the bow. Very little room was thus left for ornament, which is why stems of iron fibulae are never decorated. With copper-alloy fibulae, stems may however be decorated with simple, horizontal lines (Pernik – Fig. 14/8-10; Prahovo – Fig. 15/2), a zigzag (Izvoarele – Fig. 18/10), or a repetitive pattern of squares or small circles (Pernik – Fig. 14/7; Stari Kostolac – Fig. 16/9). Particularly interesting in this

⁶⁵ Angelova, Marvakov 2001, 15-16; Angelova, Koleva 2001, 265. For the Buzet class, see Bierbrauer 1987, 157 and Manière-Lévêque 1997, 100.

⁶⁶ Biogranci (Čremošnik 1987-1988, pl. IV/6); Čezava (Vasić 1982-1983, 113 and 119; 112 fig. 17/14); Čučer (Mikulčić 2002, 155, 157-158; 156 fig. 47/2); Dragoevo (3 specimens: Kharalambieva, Atanasov 1991, 48 pl. IV/4; 51 pl. VI/7; Kharalambieva, Atanasov 1992, 103 pl. VI/11); Gabrovo (6 specimens: Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. I/7a, 9; II/5, 7; V.9, 10); Izvoarele (Curta 1992, 43 and 46; 45 fig. 7/58); Karataš (3 specimens: Špehar 2010, 60-62; 62 fig. 33; pl. III/71, 85, 88); Korinjski hrib (Ciglencečki 2008, 511 and 510 fig. 15/4); Kostol (Špehar 2010, 61; pl. III/86); Mačvanska Mitrovica (Ercegović-Pavlović 1982, 20; pls. II/1; III/4); Malāk Preslavec (Kharalambieva, Ivanov 1986, 10-11; pl. II/15); Mora Vagei (Špehar 2010, 60 and pl. III/72); Pernik (4 specimens: Liubenova 1981, 171 fig. 110/3, 10, 13, 15); Prahovo (7 specimens: Janković 1981, 213-214; pls. XV/11, 15, 17; XVI/7-10); Rogachevo (Kharalambieva 1989, 35 and pl. III/12); Sadovec-Golemannovo kale (5 specimens: Uenze 1992, pl. 2/13; pl. 3/1-4); Shumen (4 specimens: Kharalambieva, Atanasov 1992, 51; 102, pl. V/4, 10; 103 pl. VI/4, 9); Smiadovo (Kharalambieva, Atanasov 1992, 58, 61-62; pl. VI/2, 4, 5); Stari Kostolac (3 specimens: Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 180 and 190; 181 pl. 21.T133; 191 pl. 26.T143.6); Suuk Su (Repnikov 1907, 117-118, 146, fig. 112); Svishtov (Press *et alii* 1973, 130 and 132 pl. II/1); and an unknown location (Popescu 1941-1944, 505; 503 fig. 10/115).

respect is the V-shaped engraved ornament on the fibulae from Korinjski hrib (Fig. 17/1) and an unknown location (Fig. 17/2). The visual effect of this ornament was meant to make the stem appear even thinner in relation to the bow⁶⁷. One of the two copper-alloy fibulae from Karataš (Fig. 14.3) displays a small square area at the end of the stem, which has an engraved X. This detail is strikingly reminiscent of the decoration of fourth-century, so-called “Gothic” fibulae with bent stem⁶⁸. Fibulae of class 6 have springs built with bow loops (Stari Kostolac – Fig. 13/7; Karataš – Fig. 14/2), spiral hooks (Dragoevo – Fig. 12/8, 9; Karataš – Fig. 14/3; Pernik – Fig. 14/8; Sadovec – Golemannovo kale – Fig. 16/3; Shumen – Fig. 22/8; Stari Kostolac – Fig. 16/9; and unknown location – Fig. 17/2) or knobs (Biograci – Fig. 12.5; Stari Kostolac – Fig. 13/8; Prahovo – Figs. 14/13 and 15/2; Korinjski hrib – Fig. 17/1⁶⁹). In most cases, the bow has a flat cross-section and no decoration whatsoever (Figs. 12/6, 7, 9; 13/1-6; 14/1, 4-6, 12; 15/3, 6, 8; 16/4-8). The X-shaped decoration of the bow appears on both copper-alloy (Biograci – Fig. 12.1; Sadovec-Golemannovo kale – Fig. 16/1) and iron specimens (Sadovec-Golemannovo kale – Fig. 16.3). The bows of the fibulae from Dragoevo (Fig. 12/8), Stari Kostolac (Fig. 13/7), Karataš (Fig. 14/2, 3), Pernik (Fig. 14/7-10), Prahovo (Fig. 14.13), Sadovec-Golemannovo kale (Figs. 15/7 and 16/2), Shumen (Fig. 22/8), and an unknown location (Fig. 17.2) display a simple longitudinal line ornament. The same ornament appears in a much more elaborate form on the bows of the fibulae from Prahovo (Fig. 15/4), Shumen (Fig. 22/9,10), Stari Kostolac (Figs. 16/9 and 17/1), and Suuk Su (Fig. 19/12), while the visual effect of the longitudinal line is somewhat mitigated by the tessellation on the bow of another fibula from Stari Kostolac (Fig. 13/8). One of the earliest assemblages with fibulae of Class 6 is that found in grave 155 in Suuk Su (Crimea). This was a multiple grave with three skeletons (a man, a woman, and a child) laid side by side. The fibula was found on the collar bone of the child skeleton⁷⁰. The woman had two bow fibulae of Zaseckaia’s class IV62 dated to the first half of the sixth century⁷¹. Since this was an inhumation, not a burial chamber, it is

⁶⁷ This is particularly true for the fibula from an unknown location. Because the bow of the Korinjski hrib fibula is not considerably wider than the stem and, in addition, it is decorated with the same ornament, the visual effect is not as impressive.

⁶⁸ Curta 1992, 85.

⁶⁹ According to Milavec 2009, 235, the Korinjski hrib fibula is a specimen of the “West Balkan” or “Dalmatian” type similar to that from grave 112 in Kranj (Stare 1980, pl. 41/7). No morphological differences exist, however, between the Biograci, Stari Kostolac (Fig. 13/8), Prahovo, and Korinjski hrib fibulae—all of which have a bow wider than the stem, and are thus very different from the Kranj fibula.

⁷⁰ Repnikov 1907, 117-118. The associated necklace included 25 amber beads. There was also a silver finger-ring on the left hand.

⁷¹ Zaseckaia 1997, 450.

likely that all three bodies were laid to rest at the same time. This would suggest that the fibula with bent stem on the child skeleton coincided in time with the pair of bow fibulae which were attached to the dress of the woman. If so, then the latter may be used to date the entire assemblage. However, that all those artifacts were buried together at the same time is no indication of the moment of burial. The possibility cannot be excluded that the most recent artifact in the assemblage is the fibula with bent stem, which could post-date the bow fibulae, if only by a few decades. In that case, the assemblage in grave 155 in Suuk Su should be dated to the middle or the beginning of the second half of the sixth century. Fibulae of Class 6 were most certainly in use at that time on early Byzantine fortified sites in the northern Balkans. At Čezava, the fibula was found in one of the towers⁷². Four specimens were found in four different houses in Gabrovo (nos. 23-25 and 28)⁷³. A fibula of Class 6 was found near a house in the Sadovec-Golemannovo kale fort (the so-called "Nestor house"). The excavation of the house produced a hoard of gold coins, the latest of which is a solidus struck for Emperor Maurice in Constantinople between 584 and 602⁷⁴. This suggests that the last phase of occupation ended into the second half of the sixth century or even the first decades of the seventh century. Could the fibula found outside the house be dated to the same period? In the absence of a clear archaeological context, it is not possible to answer that question. However, a date in the middle or second half of the sixth century may be advanced for the iron fibula from Mačvanska Mitrovica, which was found in a brick- and tile-lined grave of a female. The fibula was on the left side of the chest, while a second, copper-alloy sheet fibula with rectangular plate was found above the waist⁷⁵. Next to the latter was a buckle with a diamond-shaped plate decorated with an intricate scrollwork ornament, which Attila Kiss has dated to the late fifth or early sixth century on the basis of its association with the fibula with rectangular plate⁷⁶. However, most analogies for the latter are of a later date⁷⁷. In Szentes-Berekhat, a pair of such fibulae was found in grave 202 together

⁷² Vasić 1982-1983, 113 and 119. The fibula was found in the stratigraphical layer A, which is dated to the sixth century (Vasić 1990, 907).

⁷³ Koicheva, Kharalambieva 1993, 68-71.

⁷⁴ Uenze 1992, 116, 118-119, 302, 332-333, 403, 477-478. For the hoard, see Morrisson, Popović, Ivanišević 2006, 325. Several coins have been found next to the house, in the same general area as the fibula. The latest are two half-folles struck in Thessalonica for Emperor Justin II between 565 and 578 and another struck in Constantinople in 573/4.

⁷⁵ Ercegović-Pavlović 1982, 20; pls. II/4 and III/2.

⁷⁶ Ercegović-Pavlović 1982, pls. II/4 and III/2; Kiss 1984, 64, 66, 72, and 74; Hilberg 2009, 141 and 144.

⁷⁷ None of the direct analogies for the Mačvanska Mitrovica buckle was found in a well dated archaeological context. Such buckles were still in use during the second half of the sixth

with a bronze buckle with animal heads dated to the first half of the sixth century⁷⁸. In Pecica, a fragmentary fibula of the same kind was found together with a fragment of a belt buckle of the Sucidava-Beroe I B class, which cannot be dated earlier than the mid-500s⁷⁹. A date within the second half of the sixth century may also be advanced for the assemblage in grave 133 in Stari Kostolac, which produced a fibula with bent stem of Class 6. Unlike the situation in Mačvanska Mitrovica, the fibula in question was found on the left hip, while another cruciform fibula made of gilded silver was on the left shoulder⁸⁰. Another cruciform fibula, very similar to the one in grave 133, has been found in grave 138 on the neck of a female skeleton⁸¹. The fibula in grave 138 was associated with a one-sided comb, the analogy of which was found in grave 141 with a belt buckle with rectangular plate of the so-called "Pleidelsheim Y20" class⁸². A similar buckle is known from a rich female grave in Gračanica (Kosovo), which also produced a solidus freshly minted in Constantinople at some point between 538 and 545⁸³. Moreover, the shield-on-tongue belt buckle from grave 128 is a specimen of a group that may be dated to the middle or to the third quarter of the sixth century⁸⁴. A third cruciform fibula is a stray find from Kasidol, a site in the immediate vicinity of the cemetery in Stari Kostolac⁸⁵. Another was found in the tower of the early Byzantine fort in Khārlec (Bulgaria), while a fifth one is known from a female grave of the sixth-century cemetery in Szolnok-Szanda⁸⁶. All those fibulae belong to a group of Jutlandic brooches with Animal Style I decoration, which appear especially in Sjaelland and

century, as demonstrated by the specimen found in grave 121 in Noşlac (Harhoiu 2004-2005, 292-293). Gavritukhin, Kazanskii 2006, 319 and 322 were the first to note that the chronology of belt buckles with diamond-shaped plate and scrollwork ornament (Kiss's "Mačvanska Mitrovica-Noşlac" group) may be extended to the mid-sixth century.

⁷⁸ Csallány 1961, 88-89 and pl. LXXXIII/1, 2. For the dating of the buckle, see Hilberg 2009, 112. For bow fibulae with rectangular plate and circle-and-dot ornament, see Cseh *et alii* 2005, 112-13.

⁷⁹ Csallány 1961, 143-144 and pl. 213.15; Curta 2011a, 422-424.

⁸⁰ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 181 pl. 21/133

⁸¹ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 184 and 187 pl. 24/138. Although a little larger than the brooch in grave 133, the fibula in grave 138 appears to be its simplified copy.

⁸² Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 188 and 189 pl. 25/8.

⁸³ Milinković 2002, 343-344; 347 pl. II; 349 pl. III/11. For the analogy between the Stari Kostolac and Gračanica fibulae, see Bóna, Nagy 2002, 125.

⁸⁴ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 184 and 187 pl. 24/138.2; Martin 2000, 172.

⁸⁵ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 232 and 233 pl. 46.

⁸⁶ Mashov 1976, 35-36 with fig. 1; Bóna, Nagy 2002, 211-212 and 373, pl. 99/1. The parallel between the Szolnok-Szanda and the Khārlec fibulae is drawn by Nagy 2007, 87 and 189 pl. 55. A sixth fibula of the same group is known from a stray find in Solany (Czech Republic), for which see Svoboda 1965, 274 and pl. LXXX/7.

western Sweden. The Khårlec and Szolnok-Szanda specimens may well be Scandinavian products, but the two fibulae from Stari Kostolac and that from Kasidol are without doubt local imitations. The Scandinavian members of this group have been dated to the late fifth and early sixth century, but their imitations have been found in Mazurian cemeteries together with artifacts most typical for the second half of the sixth century⁸⁷. Judging from the assemblage in grave 138 in Stari Kostolac, this may also be true for the imitations produced in the Danube region.

*Class 7: Fibulae with bows wider than the stems, and decorated with zigzag ornament*⁸⁸

Much like members of Class 6, fibulae of Class 7 may have a bow loop (Bratia Kunchevi – Fig. 17.3; Bucharest-Militari – Fig. 17/4; Karataš – Fig. 19/1; Nevsha – Fig. 18/12, Prahovo – Fig. 18/15, 16; Snezhina – Fig. 19/6; Stari Kostolac – Fig. 19/8, 10, 11, 14), a spiral hook (Gabrovo – Fig. 17/5; Celei – Fig. 18/2; Izvoarele – Fig. 18/10; Novakovo – Fig. 19/2; Pazarište – Fig. 18/11; Sadovec-Golemannovo kale – Fig. 19/4; Salona – Fig. 19/5; Stari Kostolac – Fig. 19/9; Suuk Su – Fig. 19/13; Sv. Nikola – Fig. 19/15; Svishtov – Fig. 19/16; Venchan – Fig. 20/3; Vezenkovo – Fig. 20/4; and unknown location in northeastern Bulgaria – Fig. 20/1), or a bow knob (Gamzigrad –

⁸⁷ Hilberg 2009, 182-185. See, for example, grave 15a in Tumiany, in which an imitation of a Scandinavian fibula was found with a typically late sixth-century, lance head-shaped strap end (Jakobson 2009, 106 pl. 5 a, d).

⁸⁸ Bratia Kunchevi (Gencheva 1989, 33 fig. 23); Bucharest (Zirra, Cazimir 1963, 56, 60, 63; 69 fig. 17/3); Celei (Tudor 1945-1947, 197; 196 fig. 41/14); Dragoevo (Kharalambieva, Atanasov 1992, 103 pl. VI/11); Gabrovo (4 specimens; Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. I/8; II/9; III/3, 7); Gamzigrad (2 specimens: Janković 1983, 140 cat. 194; Petković 2011, 274 fig. 8b); Gradina (Miletić 1978, 144; pl. I/10); Karataš (Špehar 2010, 61 and pl. III/82); Korbovo (Janković 1981, 215 and 126 fig. 70); Nevsha (Kharalambieva 1989, 32 and 37; pl. II/8); Novakovo (Kharalambieva 1989, 34 and 39; pl. III.3); Pazarište (Popović 1999, 73; 101 fig. 58/2); Pernik (2 specimens: Liubenova 1981, 168-170; 171 fig. 110/1, 7); Prahovo (4 specimens: Janković 1981, 213-214 and pl. XVI/1, 3, 6; Špehar 2010, 61 and pl. III/81); Riakhovo (Kharalambieva, Ivanov 1986, 10 and 12-13; pl. III/22); Sadovec-Golemannovo kale (Uenze 1992, pls. 3/5 and 121/5); Salona (Vinski 1967, pl. XXXIII/6); Snezhina (Kharalambieva 1989, 35 and pl. III/9); Stari Kostolac (6 specimens: Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 160, 180, and 190; 161 pl. 10.T100.2; 179 pl. 20.T132/2, 3, 7, 8; 191 pl. 27/T144.3); Suuk Su (Repnikov 1907, 117-118; 145 fig. 93; 146 fig. 113); Sv. Nikola (Kharalambieva 1989, 34 and 39; pl. III/5); Svishtov (Pawlak 1995, 46 and 42 fig. 1/7); Szolnok-Szanda (Bóna, Nagy 2002, 220; 376 pl. 102/8); Venchan (Kharalambieva 1989, 33, 34, 37 and 39; pl. III/6); Vezenkovo (Kharalambieva 1989, 34-35; pl. III/8); Zdravkovec (Koicheva, Kharalambieva 1993, 70; pl. VII/9); Zvonets'ke (Bodjanskij 1960, 274 and 275; 273 fig. 1/7); and an unknown location in northeastern Bulgaria (Kharalambieva 1992, 133; 135 pl. IV/6).

Fig. 18/4; Gradina – Fig. 18/8). In fact, from a morphological point of view, Class 7 is not very different from Class 6: the same bow with flat or mildly rounded cross-section (Figs. 17/3; 18/7, 10, 12; 19/2, 4, 6, 15; 20/3, 4) and the same stem narrower than the bow. The only major difference is that of all specimens of Class 7 known so far, none is made of iron. They are also of smaller size, with many specimens under 5 cm⁸⁹. This may also explain why fibulae of Class 7 received a much more elaborate decoration than those of Class 6⁹⁰. The stem is often decorated with a series of stars (Figs. 17/4, 18/15, 19/12, 15), sometimes replaced with X motifs (Fig. 18/9, 14; 20/5, 6), horizontal (Fig. 18/12, 13; 19/5, 9, 10, 14) or longitudinal lines (Fig. 19/6, 7, 11), and a zigzag ornament (Fig. 18/2, 16; 19/3, 16; 20/3⁹¹). Two fibulae present an ornamental pattern engraved on the stem, in the form of two concentric circles (or ovals) with a smaller circle in the middle (Karataš – Fig. 19/1; Stari Kostolac – Fig. 19/8). This motif is vaguely reminiscent of that on the stem of the fibula from Silistra (a member of Class 12) and may well represent an attempt to render schematically a circular motif (in itself, the simplification of the eagle with spread wings and a star between them) onto a much smaller surface with a rectangular framework. Even more interesting from the point of view of relations between different classes of fibulae with bent stem are the specimens from Sadovec-Golemannovo kale and Szolnok. Their stems are decorated with a V-shaped ornamental pattern, the reversed version of that decorating the stem of the fibula from an unknown location, which has been assigned to Class 6 (Figs. 17/2, 18.4, and 20/2). Similarly, the fibula from Dragoevo (Fig. 18.3) has a small square at the end of the stem, with an engraved X-motif, much like the fibula from Karataš, which belongs to Class 6 (Fig. 14/3). The bow of the fibulae of Class 6 has an elaborate ornamental pattern, more often than not divided by a median rib, sometimes visible in the cross-section (Figs. 19/15 and 20/4). The pattern consists of two bands on either side of the rib, each decorated with a zigzag-and-dot ornament (Figs. 17/4; 18/1, 2, 4-7, 9, 14-16; 19/1, 3, 6, 7, 13-15); 20/1, 4-6). This ornament is sometimes replaced by X motifs (Figs. 17/5 and 19/16) or by the V-shaped ornament (Fig. 19/4). A few fibulae have instead a band of the zigzag-and-dot ornament running longitudinally as the median rib (Figs. 18/3, 11, 13; 19/5, 8-11; 20/2, 3). That band is replaced either by X motifs (Fig. 19/2) or by an ornamental

⁸⁹ Large specimens of between 8 and 9 cm have been found only in northern Bulgaria (Gabrovo – Figs. 17/5 and 18/1; Nevsha – Fig. 18/12).

⁹⁰ Only a few fibulae have no decoration on either the stem (Gabrovo – Fig. 17/5; Gradina – Fig. 18/8) or bow (Izvoarele – Fig. 18/10).

⁹¹ On the basis of its decoration, the fibula from Venchan may just as well be assigned to Class 8. However, judging from the published line drawing, the bow of the fibula is wider than its stem, which is why we included this specimen in Class 7.

pattern based on partially overlapping semi-circles (Fig. 18/12). On the fibula from Gradina, the X motif is barely visible, although it may have been running in two parallel bands along the bow (Fig. 18/8)⁹². Like fibulae of Class 6, specimens of Class 7 have been found in houses of the early Byzantine fort in Gabrovo⁹³. The Bucharest fibula was found inside a sunken-featured building (no. 6) of the settlement excavated in the Militari residential area⁹⁴. The ceramic assemblage from that building including fragments of handmade pottery with finger impressions and notches on the lip, which strongly suggests a date within the second half of the sixth or the early seventh century⁹⁵. As it was the only artifact found in there, not much can be said about the fibula from grave 10 in Gradina⁹⁶. Similarly, none of the artifacts found together with a fibula with bent stem in grave 145 of the Szolnok-Szanda cemetery is chronologically sensitive enough for a more precise dating⁹⁷. However, the fibula from grave 155 in Suuk Su was associated with another of Class 6⁹⁸. As we have seen, the assemblage may be dated to the first half of the sixth century, if not a little later. This conclusion may be substantiated by the fibula from grave 100 in Stari Kostolac⁹⁹. Like that in Suuk Su, this one was also associated with another fibula with bent stem of Class 3. Because of the associated shield-on-tongue buckle, the assemblage in grave 100 may be dated to the first half of the sixth century¹⁰⁰. To the same direction points the analysis of the assemblage in grave 132 in Stari Kostolac. The 45-year old woman was buried in that grave together with four (instead of just two) fibulae with bent stem—two found on the left shoulder, and the other two above the waist¹⁰¹. Next to the skull was a ceramic beaker with the largest diameter in the lower part of the vessel (*Knickwandbecher*) and burnished

⁹² The special character of the Gradina fibula has also been noted by Milavec 2009, 236, who believes it to be a specimen of the “West Balkan” or Dalmatian type of fibulae.

⁹³ Houses 12, 24, and 25 (Koicheva, Kharalambieva 1993, 68-71).

⁹⁴ Zirra, Cazimir 1963, 60 and 63; Sgîbea 1963, 373 and 378-380; 379 pl. II/1; Teodorescu 1972, 93 and 78 fig. 2/3. There were two clay ovens in the northeastern corner of the building, one of which had partially overlapped and destroyed the other, an indication of two distinct occupation and building phases.

⁹⁵ Curta 2001, 291 and 294. According to Janković 1980, 179 the Bucharest and Korbovo fibulae must be dated to the seventh century, after the “fall of the limes.”

⁹⁶ Marić 1969, 241; Miletić 1978, 144.

⁹⁷ Bóna, Nagy 2002, 220 and 321 pl. 47/145. The fibula was found by the right hip of the female skeleton.

⁹⁸ Repnikov 1907, 117-118.

⁹⁹ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 160.

¹⁰⁰ See n. 30.

¹⁰¹ Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 180

ornament. Within István Bóna and Margit Nagy's classification of the wheel-made pottery from sixth-century burial assemblages in Hungary, this is without any doubt a member of class III B2 dated to the first half and middle of the sixth century¹⁰². A similar dating may be advanced for the assemblage in grave 144 in Stari Kostolac. The fibula with bent stem of Class 7 was found above the waist next to a shield-on-tongue belt buckle, which may be dated shortly before or after the middle of the sixth century¹⁰³. The six fibulae from Stari Kostolac represent the largest number of specimens of Class 7 on any site in the Balkans. Although the majority of the known specimens have been found in the northern part of the region (including on sites north of the river Danube, such as Celei and Bucharest), fibulae of Class 7 also appear occasionally in the central and western Balkans, the Crimea, and in *barbaricum*, as far away from the Danube frontier of the early Byzantine Empire as the valleys of the Middle Tisza and Lower Dnieper rivers.

*Class 8: Fibulae with stems wider than the bows, and with zigzag ornament*¹⁰⁴

Class 8 stands out among all other classes of fibulae with bent stem in that all its members have a spiral hook. There are no known fibulae of this class with either a bow loop or a bow knob. There are also no large fibulae, the longest of all being that from Izvoarele (Fig. 21/1) with 7.4 cm. There are also very small fibulae, such as that from Nikiup, which is only 3.5 cm long. From the viewpoint of decoration, this is one of the most homogenous classes. The bows have all a flat cross section and are decorated with a longitudinal indentation, sometimes decorated with engraved horizontal lines (Figs. 20/9 and 21/4) or a zigzag ornament (Fig. 21/1). On the fibulae from Histria and General Kantardzhievo (Fig. 20/10, 12), the indentation is replaced with a simple, engraved line, while the small fibula from Nikiup has two longitudinal indentations (Fig. 21/2). Very little variation exists for the decoration of the stem. Most fibula have a zigzag ornament between two rows of engraved lines (Figs. 20/8, 9, 11-13; 21/2, 4, 5). Only the fibula from Histria has two zigzag lines running in parallel (Fig. 20/10), while on the Izvoarele fibula, the two lines cross

¹⁰² Bóna, Nagy 2002, 138 and 131 fig. 66.

¹⁰³ Ivanišević, Kazanski, Mastikova 2006, 190 and 192 pl. 27.144.5; Martin 2000, 174.

¹⁰⁴ Adamclisi (2 specimens: Barnea *et alii* 1979, 223 fig. 174.10.3; 224 fig. 175.10.3); Bucharest (Sgîbea 1963, 373, 378-380; 379 pl. II); General Kantardzhievo (Kharalambieva 1989, 34 and 37; pl. III/2); Golesh (Atanasov 1997, 127-129; 138 fig. 5/4); Histria (Condurachi *et alii* 1957, 16-21; 20 fig. 7b); Iğren' (Prykhodniuk 1998, 140 fig. 71.2); Izvoarele (Curta 1992, 46 and 47 fig. 9/67); Nikiup (Poulter 2007, 19 and 22 fig. 2.1.10); Stari Kostolac (Ivanišević, Kazanski, Mastikova 2006, 190 and 191 pl. 26.T144.2); Svishtov (Pawlak 1995, 46 and 42 fig. 1/6); Vetren (Atanasov, Jordanov 1994, 107 pl. XI/101).

each other at equal intervals (Fig. 21/1). Finally, the stem of the Stari Kostolac fibula display a zigzag-and-dot ornamental pattern (Fig. 21/3). The Stari Kostolac fibula was found together with a specimen of Class 7 in grave 144. We have seen that, on the basis of the associated shield-on-tongue buckle, the assemblage in that grave may be dated to the middle or the beginning of the second half of the sixth century. The Bucharest fibula was found inside an abandoned clay oven (perhaps part of a sunken-featured building) of the sixth- and early seventh-century settlement excavated in the Militari residential area¹⁰⁵. A good analogy for the Bucharest fibula has been found in grave 475 of the Diurso cemetery on the eastern coast of the Black Sea, together with belt mounts with open work ornament—so-called “Martynovka mounts”—the chronology of which is also restricted to the late sixth and early seventh century¹⁰⁶. Similarly, the Histria fibula was found on the western side of room E in the house excavated in 1955 next to the city rampart III¹⁰⁷. No other artifacts are known from that room, but several coins have been found in the adjacent rooms, the latest of which was struck for Emperor Justin II¹⁰⁸. A date within the third quarter of the sixth century is further confirmed by the cast fibula with bent stem found in room C¹⁰⁹. Such fibulae have been recently dated to the last two or three decades of the sixth century on the basis of the evidence of coin hoards that include also dress accessories¹¹⁰. With the exception of the Stari Kostolac and Igren’ fibulae, all specimens of Class 8 are from the Lower Danube region (including sites north of the river, such as Bucharest).

¹⁰⁵ Sgîbea 1963, 373. The oven was found during the first campaign (1958). As the subsequent excavations moved to the north and to the east, it remains unclear whether the area was completely excavated to reveal the possible sunken-floored house to which the oven may have belonged (Zirra, Cazimir 1963, 49).

¹⁰⁶ Dmitrev 1982, 78; 76 fig. 3.21; 96 fig. 11

¹⁰⁷ Condurachi *et alii* 1957, 16-21

¹⁰⁸ The coin is said to have been found on top of the western wall of room B. The catalogue of coins found in excavations at Histria between 1914 and 1970 does not include details about the exact location of the finds. There are no less than eight coins struck for Justin II and found in 1955 in the general area of the city rampart III. The earliest is a follis from 569/70, the latest—a half-follis dated 574/5 (Preda, Nubar 1973, 209-216). There is no way to tell which one of those coins is that found room B. For Histria in the late sixth century, see Condurachi 1957, 259-260; Suceveanu, Angelescu 1994, 205 and 208.

¹⁰⁹ Condurachi *et alii* 1957, 20 fig. 7b.

¹¹⁰ Curta, Gândilă 2011, 67.

*Class 9: Fibulae with bows wider than the stems, with striations*¹¹¹

Although most specimens known so far have been found in northeastern Bulgaria, Class 9 is different from all others (except class 11) because of its presence on sites in Macedonia. There are no such fibulae either in the Iron Gates region of the Danube valley or in the western Balkans. The Davideni fibula is the only member of the group found in *barbaricum*. The fact that it is also the only fibula from this class to be made of iron suggests a locally produced imitation. The stems of fibulae of Class 9 are typically decorated with horizontal striations, some of them quite deep (Figs. 21/7, 9; 22/1, 3, 12), others less so (Figs. 21/10; 22/2, 11). The three fibulae from Pernik (Fig. 22/5-7) are different from specimens of Class 6 found on the same site (Fig. 14/8-10) in that the horizontal lines on their stems also have indentations, most likely an attempt to imitate regular striations. To enhance the visual effect of the striations, some fibulae have bows decorated with longitudinal striations (Figs. 21/7; 22/2, 3, 12), while others have one or two engraved lines running along the bow (Figs. 21/9, 10; 22/5). Those are large fibulae, none of which is less than 5 cm long (the shortest, from Kiten, is 5.8 cm long). Some have spiral hooks (Kiten – Fig. 21/9; Gradnica – Fig. 21/10; Pet Mogili – Fig. 22/2; Veselinovo – Fig. 22/4) or bow knobs (Longa – Fig. 22/1; Tetovo – Fig. 22/3). There is no fibula with bow loop. No fibula has been found in a datable archaeological context and it is therefore impossible to say anything about the chronology of this class.

*Class 10: Fibulae with bows of triangular cross-section*¹¹²

The triangular cross-section of the bow appears with fibulae from fourth-century assemblages in the Upper Bug region of present-day Ukraine¹¹³. It may therefore be seen as an "archaic" feature¹¹⁴. Because of the triangular cross-section, the

¹¹¹ Cherencha (Kharalambieva, Atanasov 1992, 114 and 102 pl. V.12); Davideni (Mitrea 2001, 138-139; 329 fig. 68/1); Gorno Čalje (Mikulčič 2002, 453 and fig. 369/2); Gradnica (Koicheva, Kharalambieva 1993, 69 and 71; pl. VI/8); Kiten (Kharalambieva 1989, 34 and 37; pl. II/6); Longa (Moutsopoulos 1992, 10 and 9 fig. 8); Pernik (3 specimens: Liubenova 1981, 168-170; 171 fig. 110.2, 4, 14); Pet Mogili (Kharalambieva, Atanasov 1992, 100 pl. III.5); Riakhovo (Kharalambieva, Ivanov 1986, 10 and 12-13; pl. III/23); Shumen (Kharalambieva, Atanasov 1992, 103 pl. VI/7); Tetovo (Mikulčič 2002, 470 and fig. 388/3); Veselinovo (Kharalambieva, Atanasov 1992, 57 and 59; 55 pl. VII/5).

¹¹² Brza Palanka (Janković 1981, 248 pl. XVI.11); Kavetchina (Vakulenko, Prykhodniuk 1984, 82 and 57 fig. 32.9); Riakhovo (Kharalambieva, Ivanov 1986, 10 and 12-13; pl. III/20); Sadovec-Golemannovo kale (2 specimens: Uenze 1992, pls. 2/12 and 3/6); Stara Zagora (Gencheva 1989, 33 fig. 2e); and unknown location in the Stara Zagora region of Bulgaria (1989, 33, fig. 2ж).

¹¹³ E.g., Kosanovo and Petrykivtsi (Magomedov 2001, 269 fig. 68/4, 6).

¹¹⁴ Uenze 1992, 151.

bows of fibulae of Class 10 are never decorated. The only decoration appears on the stem, in the form of the V-shaped motif on the fibula from an unknown location in the Stara Zagora region (Fig. 23.6) or a series of indentations reminiscent of the striations so typical for Class 9 (Brza Palanka – Fig. 23/1). Fibulae of Class 10 have bow loops (Fig. 23/5, 6) or spiral hooks (Fig. 23/1, 3). Besides the large, U-shaped opening between stem and catch plate, the other feature that distinguishes them from fourth-century specimens is the large size. The longest is the iron fibula found among the stones of a ruined oven in a sunken-featured building (no. 27) of the settlement excavated between 1974 and 1977 on the left bank of the Dniester river, in Kavetchina¹¹⁵. No other artifacts are known to have been found next to the fibula or on the house floor, but the filling of the pit produced handmade pottery and a battle axe¹¹⁶. On the basis of the battle axe, the excavators proposed a late fifth-century date for the fibula and, by default, for the entire assemblage¹¹⁷. However, the axe was found in the filling of the house pit, which means that it was deposited there long time after the abandonment of the house, i.e., after the deposition of the fibula among the stones of the dismantled oven. Both the axe and the pottery are much later than the fibula, but cannot be dated by themselves with any degree of certainty. Moreover, in a recent paper entirely dedicated to a discussion of the Kavetchina fibula and the implications of its dating for the chronology of the earliest assemblages of the so-called “Prague” culture attributed to the Slavs, Igor Gavritukhin has advanced the idea of a Balkan origin of the artifact. According to him, the Kavetchina fibula must therefore be dated to the last decades of the fifth and the first half of the sixth century¹¹⁸. However, none of the analogies cited by Gavritukhin may be dated with any degree of certainty, for none comes from a well dated assemblage. The Golemannovo kale fibulae (Fig. 23/3, 4) are similar in some respects to the Kavetchina brooch, but different in others. None of the Balkan fibulae with a triangular cross-section of the bow presents like the Kavetchina brooch a small square at the end of the stem, which is decorated with the X motif. This detail may be found on fibulae of

¹¹⁵ Vakulenko, Prykhodniuk 1984, 82; Vakulenko, Prykhodniuk 1985, 126 fig. 81 (house plan and associated artifacts).

¹¹⁶ Vakulenko, Prykhodniuk 1984, 57 fig. 32/2-8, 11; 68 fig. 39/9.

¹¹⁷ Vakulenko, Prykhodniuk 1985, 97-99. In addition, “archaeo-magnetic measurements” are said to have yielded a late fifth-century date for the assemblage. It remains unclear what exactly was measured and by what means. Nor is the methodology explained, by which the date has been obtained with such a degree of accuracy. In the absence of any published data regarding those measurements, their results must be treated with suspicion.

¹¹⁸ Gavritukhin 2003, 201. See also Gavritukhin 2005, 406. For a critique of the concept of “Prague culture,” see Curta 2001.

other classes, such as Dragoevo (Fig. 18/3), Gamzigrad (Fig. 18/4), and Karataš (Fig. 14/3). If the relevance of this particular detail is accepted and if the general chronology advanced in this paper for the classes to which those fibulae belong is correct, then the Kavetchina fibula may be dated to the sixth, rather than the fifth century. There are in fact no fibulae securely dated before 500 with which the Kavetchina fibula may be compared. Nonetheless, in the absence of any well dated analogies, its chronology remains unclear.

*Class 11: Fibulae with trapeze-shaped stems*¹¹⁹

In several cases, the trapeze-shaped stem is not decorated at all, especially when the fibula is made of iron, not copper alloy (Figs. 24/2, 3; 25/1, 4, 5, 7; 26/1; 27/1, 4). On the Štrbovac and Trgovište fibulae (Figs. 27/10, 28/2), as well as the fibulae from an unknown location in northeastern Bulgaria (Fig. 28/3, 4), an engraved contour is meant most likely to accentuate the trapeze shape of the stem. The same effect may be at work with the reversed V-shaped decoration on the fibulae from Dragoevo and Gabrovo (Fig. 25/3, 7), which also appears, albeit in a much more elaborate form, on one of the fibulae from Hradyz'ke (Fig. 26/5). The hourglass-shaped motif on the stem of

¹¹⁹ Adamclisi (Barnea *et alii* 1979, 223 fig. 174.10.4; 224 fig. 175.10.4); Barovo (Mikulčič 2002, 146-147; 148 fig. 39.2, 4); Belgrade (Ivanišević, Kazanski 2002, 137 and 155 pl. VII.82.1); Budinarci (Mikulčič 2002, 199-200; 200 fig. 95/3); Cherencha (Kharalambieva, Atanasov 1991, 48 pl. IV/9); Davideni (Mitrea 2001, 138-139; 326 fig. 66/2); Dobrich (Kharalambieva 1992, 133 and 135 pl. IV/3); Dragoevo (4 specimens; Kharalambieva, Atanasov 1991, 51 pl. VI/6; Kharalambieva, Atanasov 1992, 101 pl. IV/3, 7; 103 pl. VI/13); Gabrovo (12 specimens: Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. I/3; II/4; III/9, 10, 12; V/5); General Kantardzhievo (Kharalambieva 1989, 34 and 37; pl. II/4); Gornji Streoc (Ivanišević, Špehar 2005, 138 and 139 fig. 3.2); Graište (Mikulčič 2002, 300; 301 fig. 199/2); Hradyz'ke (3 specimens: Rutkivs'ka 1979, 358 and 341 fig. 22/1-3); Jegunovce (Mikulčič 2002, 461 and fig. 378/2); Knin (Simoni 1989, 83; Vinski 1989, 60 pl. XI/4); Krivina (Gomolka-Fuchs 1982, pl. 55/263); Longa (Moutsopoulos 1992, 10 and 9 fig. 7); Markovi Kuli (2 specimens: Mikulčič, Nikuljska 1978, 147 and 148 fig. 17; Mikulčič, Lilčič 1995, 257 and 256 pl. I.5); Miokazi (Mikulčič 2002, 474 and fig. 392/2); Orašje (Mikulčič 2002, 463 and fig. 383/2); Pece (Pērzhita 1990, pl. X/5); Poian (Székely 1992, 263 and 269 fig. 17); Sadovec-Sadovsko kale (Uenze 1992, pl. 2/8); Shumen (Kharalambieva, Atanasov 1992, 103 pl. VI.8); Smiadovo (Kharalambieva, Atanasov 1992, 100 pl. III/6); Stara Zagora (Gencheva 1989, 33 fig. 21); Štrbovac (Janković 1980, 174 fig. 2/5); Svishtov (Press *et alii* 1973, 130 and 132 pl. II/4); Taor (Mikulčič 2002, 188-189 and 189 fig. 81/2); Trgovište (Pescheck 1949-1950, 262 and 263 fig. 4.4); Volos'ke (Prykhodniuk 1998, 156 and 142, fig. 74/4); Zheläg (Kharalambieva, Atanasov 1992, 114 and 102 pl. V/11); unknown locations in northeastern Bulgaria (3 specimens: Kharalambieva 1992, 133; 134 pl. III/12; 135 pl. IV/6; Kharalambieva 1996-1997, 113 and 128 pl. XII/107) and in the region of L'viv (Gavritukhin, Oblomskij 1996, 231 fig. 52/16).

another fibula from Hradyz'ke may have derived from that ornamental pattern (Fig. 26/7). By contrast, the V-shaped ornament on the stems of the fibulae from Adamclisi and General Kantardzhievo (Figs. 24/1 and 26/2) was meant to accentuate the elongated form of the stem. The same may be true for the row of X-motifs on the stems of the fibulae from Gornji Streoc and Krivina (Fig. 26/3, 9) and for the zigzag ornament on the stems of the Belgrade and Smiadovo fibulae (Figs. 24/4 and 27/8). The same effect was obtained with one or many engraved lines running along the stem (Graište – Fig. 26/4; Longa – Fig. 24/10; Sadovsko kale – Fig. 27/6; Zheläg – Fig. 28/7). When, on the contrary, the trapeze-shaped stem is wider, approaching, as it were, the shape of a rectangle, there is room for a more elaborate decoration, in the form of concentric circles, such as on the fibulae from Markovi Kuli and Pece (Fig. 27/2, 3). The spring system of class 11 may take various forms: bow loop (Fig. 25/2, 5, 6, 8), as well as spiral hook (Figs. 24/4, 6; 25/1, 3, 7; 26/2, 6, 9; 27/7, 9, 10, 11; 28/1, 2, 4; 28/6, 7) or bow knob (Figs. 20/7; 24/2, 5; 26/ 8; 27/3)¹²⁰. It is important to note that in at least three cases (Barovo and Longa – Fig. 24/3, 10; Markovi Kuli – Fig. 27/1), the spring cord runs underneath the bow, much like with specimens of Class 3. There are several other parallels with fibulae from other classes. For example, the bow of the Belgrade fibulae (Fig. 24/4) has a central, longitudinal rib with zigzag-and-dot ornament on either side, much like fibulae of Class 7. A simplified variant of that ornamental pattern appears also on the bows of the fibulae from General Kantardzhievo, Gornji Streoc, and Hradyz'ke (Fig. 26/1, 3, 5). By contrast, the engraved, longitudinal band in the middle of the bow of the Trgovište and Graište fibulae (Figs. 26/4 and 28/2) reminds one of fibulae with inscriptions on the stem (Class 2) and those of Class 8. The longitudinal striations on the bows of the fibulae from Knin (Fig. 20/7), Krivina (Fig. 26/9), Markovi Kuli (Fig. 27/2), Miokazi (Fig. 27/4), Sadovsko kale (Fig. 27/6), Smiadovo (Fig. 27/8), Stara Zagora (Fig. 27/9), Taor (Fig. 27/12), and Zheläg (Fig. 28/7) may also be found in other classes as well (e.g., Figs. 1/2; 2/2, 3, 9; 3/10; 7/8; 8/2; 10/5, 10, 11; 11/8, 11; 19/12; 21/7; 22/2). Unique are only the tessellation at the end of the bow of the Adamclisi fibula (Fig. 24/1) and the hourglass motifs on the Hradyz'ke fibula (Fig. 26/7). Class 11 includes the only golden fibula with bent stem so far known¹²¹. It was part of a small hoard discovered in 1980 in the main cistern of the early Byzantine fort at Vodno, near Markovi Kuli, on the southeastern outskirts of Skopje¹²². The hoard also included a golden pendant with a polyhaedral attachment, a golden earring with pendants, and a fragmentary buckle with open-work ornament in the form of a human face (Schulze-Dörrlamm's class D2), which is dated to the second third of the sixth

¹²⁰ All specimens with bow knob are from Macedonia and the surrounding region.

¹²¹ However, according to Mikulčić 2002, 194, the fibula is simply gilded, not really made of gold.

¹²² Mikulčić, Bilbija 1981-1982, 212 and 213 fig. 7.

century¹²³. A late sixth-century date may be advanced for the Knin fibula, which was found next to the left elbow of a male skeleton in grave 61. Associated with the fibula was a buckle with triangular plate with open-work ornament¹²⁴. Its loop had been cast together with the plate, a detail which enables us to attribute this artifact to a relatively large number of similar buckles known as the "Krainburg type," which are primarily found on sites in the western Balkans and are dated to the last third of the sixth century¹²⁵. That date is further confirmed by the analysis of the assemblage found in grave 82 of the cemetery excavated between the Tadeuš Koščuška, Gospodar Ivanova, and Rige od Fere streets in Belgrade. The assemblage included a fibula with bent stem, which was found next to the right elbow of the child skeleton. On the right side of the skull, there was a bronze earring with three chains. Attached to one of the chains was a glass bead¹²⁶. Two such earrings have been found in Bracigovo (Bulgaria) in a hoard of early Byzantine coins, the latest of which had been struck for Emperor Justin II between 565 and 573¹²⁷. A late sixth- or early seventh-century date may also be advanced for the assemblage in a sunken-featured building (no. 20) in Poian, which produced a fibula with bent stem. Only handmade pottery was found in that building, including fragments of clay pans¹²⁸. In the lands north of the river Danube, the earliest assemblages with clay pans may be dated to the late sixth century¹²⁹. Like most other fibulae with bent stem, those of class 11 appear in the northern Balkans, with the largest number of specimens (14) from Gabrovo. Unlike most other classes, it is however well documented on many sites in Macedonia.

*Class 12: Fibulae with circular or oval stems*¹³⁰

The most remarkable member of this very small class is the fibula from Eski Kermen (Fig. 28/9). Its bow is decorated with a row of small engravings running in the middle and with an another cutting across, at the very end of the bow. The latter detail is reminiscent of the Adamclisi fibula in Class 11 (Fig. 24/1). The stem has a decoration of intersecting zigzagging lines with X-motifs in the middle, again bringing to mind the

¹²³ Uenze 1992, 186; Varsik 1992, 80; Schulze-Dörrlamm 2002, 152-155. For a slightly later date within the second half of the sixth century, see Fiedler 1992, 73.

¹²⁴ Simoni 1989, 83; Vinski 1989, 60 pl. XI/5.

¹²⁵ Ibler 1991, 136-138.

¹²⁶ Ivanišević, Kazanski 2002, 137 and 155 pl. VII.82.2.

¹²⁷ Mušmov 1928-1929, 328-329; 329 fig. 191. For the identification of the latest coins, see Iurukova 1969, 262.

¹²⁸ Székely 1992, 263.

¹²⁹ Curta 2001, 296.

¹³⁰ Eski Kermen (Ajbabin 2007, 133; 146 fig. 6.1); Liubivka (Gavritukhin 2004, 208-209 and 217 fig. 2/23); Silistra (Angelova 2003, 247-248 and 251 pl. II/4).

decoration of the Izvoarele (Fig. 21/1), Korbovo (Fig. 15/9), Krivina (Fig. 26/9), Moldoveni (Fig. 8/8), and Pernik (Fig. 14/7) fibulae. Unlike all of them, the stem of the Eski Kermen specimen ends with a circular appendix decorated with an eagle with spread wings, and a six-pointed star between them. Aleksandr Aibabin, who first published the fibula, believes it belonged to a high-ranking officer, for the eagle with spread wings was a symbol of imperial authority¹³¹. Given that the artifact was found in a trench excavated in 1937 by Nikolai Repnikov on the eastern side of the early Byzantine fort, without any archaeological context, it is difficult to assess Aibabin's interpretation¹³². However, it is perhaps not an accident that the fibula from Silistra, the stem of which is completely circular, was found next to one of the city's main towers¹³³. The bow of the Silistra fibula is also decorated with X-motifs in the middle and with striations on the bow margins, an ornamental pattern which reminds one of the Stari Kostolac fibula of class 6 (Fig. 16/9). Similarly, the bow of the Stari Kostolac specimen of Class 6 (Fig. 13/8) is the only parallel for the tessellation on the bow of the Liubivka fibula (Fig. 28/8). That fibula was found in a female burial together with another fibula and two bracelets, the ends of which were also decorated with tessellation¹³⁴. Igor Gavritukhin advanced a date within the second half of the fifth or the first decades of the sixth century on the basis of the other fibula, but the few analogies for the two bracelets point rather to a late sixth or early seventh century¹³⁵. Unlike the Eski Kermen and Silistra fibulae—both with spiral hooks—the spring system of the Liubivka fibula consists of a cord running underneath the bow. The fact that two out of three members of class 12 have been found outside the Balkans strongly suggests that those fibulae were rare or, in any case, neither produced nor worn in the region.

The only classes that appear in the entire Balkan region are 3 and 6, with specimens of the class 3 found also in the Crimea and in *barbaricum*. Absent from the central region of the Balkans (Macedonia and the surrounding areas) are the classes 5, 7, and 10, even though the latter two are present in *barbaricum* and in the Crimea, respectively. By contrast, the only classes that appear in Macedonia and the surrounding areas are 2, 9, and 11. Classes 1 and 8 are restricted to sites in the northern Balkans, even though they also appear sporadically in Crimea and in *barbaricum*. Tabulating the results of the analysis of datable assemblages with fibulae with bent stem it becomes clear that the geographical contrasts are also linked to chronological issues (Fig. 29). To be sure, the tabulation shows that in Southeastern and Eastern Europe, the fibula with bent stem is an essentially sixth-century phenomenon. No assemblages exist which could be securely dated to the fifth

¹³¹ Aibabin 2007, 134.

¹³² For the early Byzantine fort in Eski Kermen, see Haritonov 2004; Herdick, Schreg 2009.

¹³³ Angelova 2003, 247.

¹³⁴ Gavritukhin 2004, 208 and 217 fig. 2.25-26.

¹³⁵ Rodinkova, Sedin 2004, 240 and 241 fig. 4/3.

century, a conclusion which casts doubts on Syna Uenze's idea of an evolutionary development from the fourth- to the sixth-century fibula with bent stem. Furthermore, it appears that the majority of well dated specimens are from assemblages of the second half of the sixth century, thus invalidating Uenze's other claim that no possibility exists of narrowing down the dating of fibulae with bow wider than the stem¹³⁶. In fact, chronology may explain the contrasts of the geographical distribution. Only members of the classes 3 and 6 appear in both earlier and later assemblages¹³⁷. Fibulae from Class 11, which appears in Macedonia and the surrounding areas, are all dated to the second half of the sixth century. Many specimens are known from fortified, hilltop sites which must have been occupied at that time, but only rarely from archaeological contexts that could shed some light on the use of those dress accessories. Fibulae with bent stem have been found both singly and in pairs in houses built inside the early Byzantine forts at Gabrovo, Golemannovo kale near Sadovec, and Stara Zagora. They also appear in towers (Čezava), cisterns (Markovi Kuli), and churches (Batoshevo). As demonstrated by the specimens found in Histria and Nea Anchialos, such fibulae were not restricted to the military population, but were also known in cities. Burial assemblages with fibulae with bent stem indicate that those were female dress accessories (Fig. 30)¹³⁸. Where the skeletal material has been properly sexed, it reveals that women buried with such fibulae had died in their prime age. Only occasionally were those fibulae deposited in graves of children, presumably of little girls. In such cases (Piatra Frecăței, Belgrade, Suuk Su), fibulae appear either singly or in pairs on the upper body, in a position that suggests they were used as fasteners. This is true only for some of the graves of mature women. In the Balkans, pairs of fibulae appear only in the cemetery of the ancient city of Viminacium excavated in Stari Kostolac. Only in grave 100 were both fibulae found on the upper part of the body, presumably as dress fasteners. In grave 144, one fibula was found on the right shoulder, the other just above the waist line. Similarly, one of the fibulae in grave 112 was found on the chest, the other on the abdomen. The mirror image of such a configuration, but with four, instead of two fibulae, appears in grave 132. In grave 143, one of the fibulae was found on the right hip, the other by the right knee. Single fibulae were also found in the hip region in grave 133 in Stari Kostolac and grave 145 in Szolnok-Szanda. The presence of

¹³⁶ Uenze 1992, 148.

¹³⁷ This also contradicts Uenze 1992, 149, who believed that specimens of her type 2 (like the fibula from Korbovo, which we included into our class 3) may be dated only to the first half of the sixth century.

¹³⁸ The only burial assemblage associated with a male skeleton is that from grave 61 in Knin. It remains unclear, however, whether the sexing of the skeletons from that cemetery is the result of the anthropological analysis or merely "derived" from the nature of the grave goods.

fibulae in the waist line area of the body suggests that in such cases they were not used as dress fasteners. Instead they may have fastened the shroud—of which there are however no remains—or were attached to the belt. In fact, in four out of seven cases in which fibulae appear in the waist area, they were found there in association with buckles. The fibula found by the right knee of the skeleton in grave 143 may have been attached to a strap hanging from the belt, a fashion which appeared in Transdanubia (i.e., the region west of the Middle Danube) during the second half of the fifth century¹³⁹. If so, they definitely did not have any functional role, but were merely used as ornaments. However, in two cases (graves 112 and 133 in Stari Kostolac), fibulae with bent stem were found in the waist area together with other objects of personal care, such as combs and tweezers. They may have been deposited in purses attached to the belt (but no buckle was found in grave 112), in which case they had neither functional, nor decorative role. Instead, they may have been treated as amulets.

Although no manufacturing remains have so far been found, a quick glimpse at the distribution map (Fig. 31) strongly suggests a local, Balkan origin of the fibulae with bent stem. All fibulae found outside the Balkans have analogies in the region¹⁴⁰. Moreover, there seems to be a cluster of finds in northern and northeastern Bulgaria. In spite of the widely spread use of metal detectors in the area, that density of finds is unlikely to be a mere accident of research¹⁴¹. Whether or not fibulae with bent stem were produced only in Bulgaria, they certainly were imitated there in cheaper materials. In those classes which have specimens made of iron, instead of copper alloy, finds from Bulgaria are by far the most numerous¹⁴². The only iron specimens in the classes 9 and 10 are also from Bulgaria. If the chronology we proposed for the various classes is correct, then their geographical distribution may be interpreted as an indication that a fashion created in the first half or the middle of the sixth century in the northern Balkans spread to the central region of the peninsula during the second half of that century. Given the consistent association between fibulae with bent stem and fortified, military sites, a possible explanation for this phenomenon may be the transfer of troops from the northern and northeastern to the

¹³⁹ Bóna 1976, 41; Zeman 1987, 521; Freeden, Vida 2005, 373-375.

¹⁴⁰ This is true also for the four fibulae from Diurso not taken into consideration in our analysis (Dimitriev 1982, 78 and 76 fig. 3/18-21).

¹⁴¹ That fibulae with bent stem may have been produced in northern Bulgaria has first been noted by Gencheva 1989, 34.

¹⁴² There are 18 specimens each for the classes 3 and 6, in which no more than three iron fibulae are known from Macedonia, Serbia, or Bosnia-Herzegovina. That iron imitations were produced in Bulgaria has first been suggested by Uenze 1992, 149-150.

central region of the Balkans¹⁴³. It is worth mentioning in this respect that among coins hoards found within the territory of present-day Macedonia, twice as many are dated to the second than to the first half of the sixth century¹⁴⁴. We have elsewhere argued that coin hoards reflect the presence of the military in a given region, and as such they appear to reflect the same phenomenon as that highlighted by the distribution of fibulae with bent stem¹⁴⁵.

Most likely as an imitation of the Balkan fashions, fibulae with bent stem also appear on settlement sites in the lands north of the Danube River. In Bucharest and Kavetchina, such dress accessories were found in ovens. This may signal a ritual associated with the abandonment of the house, which has otherwise been noted in relation to the archaeological context in which bow fibulae were also found on late sixth- and early seventh-century sites in Romania, Moldova, and Ukraine¹⁴⁶. A very interesting cluster of finds on the territory or in the hinterland of the modern city of Dnipropetrovs'ke, on the Lower Dnieper, raises new questions concerning the relations between the Balkan provinces of the Empire, the Crimea, and the steppe lands during the sixth and early seventh century. While various authors have noted striking parallels to the Balkans in the archaeological record of the Middle Dnieper region, particularly of the hillfort in Pastyrs'ke, there is yet no systematic study of those parallels¹⁴⁷. Particularly important is to clarify the role of Crimea—whether mediating the Balkan influence or the region from which artifacts with Balkan analogies may have originated. To judge from the existing evidence, the role played by Crimea in the diffusion of Balkan fashions to the steppe lands is similar to the one played by the Iron Gates region in relation to the Carpathian Basin, particularly to sites along the Tisza River. In fact, the parallel may be extended even further. After military, fortified sites in the Balkans were abandoned in the early seventh century, the use of fibulae with bent stem survived in only two regions at a great distance from each other—Albania and Left-Bank Ukraine¹⁴⁸. This coincidence may well be the result of the popularity which late antique Balkan fashions still enjoyed in the seventh century. In that respect, fibulae with bent stem may indeed be regarded as part of the transition from Antiquity to the Middle Ages.

¹⁴³ Although other authors have noted it (Dunn 2002, Snively 2006), the phenomenon has not yet received a satisfactory explanation.

¹⁴⁴ Out of ten hoards of the first half of the sixth century, four are dated to the reign of Emperor Justinian (527-565) and could therefore have been of the second half of the century.

¹⁴⁵ Curta, Gândilă 2011-2012.

¹⁴⁶ Curta 2004, 72. For the archaeology of house abandonment, see Cameron 1991.

¹⁴⁷ See, however, Ambroz 1968 and Prykhodniuk 1994.

¹⁴⁸ Curta 2013b. For seventh-century fibulae with bent stem in Ukraine and southwestern Russia, see Goriunov, Kazanskii 1978, 25-26; Gavritukhin, Oblomskii 1996, 39-40.

Bibliography

- Aibabin, A. I. 2007, *Problemy khronologii vizantiiskoi kreposti na plato Eski-Kermen*, *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii* 12, 129-50.
- Almgren, O. 1923, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Leipzig.
- Ambroz, A. K. 1968, *Dunaiskie elementy v rannesrednevekovoi kul'ture Kryma (VI-VII vv.)*, *KSIA* 113, 10-23.
- Anamali, S. 1979-1980, *Kështjella e Pogradecit*, *Iliria* 9-10, 211-258.
- Angelova, S. 2003, *Etnicheskiat sastav na naselenieto v rannovizantiiskii Dorostol prez 6-7 v.*, *Godishnik na Sofiiskiiia Universitet "Kliment Ohridski". Istoricheski Fakultet. Studia archaeologica* 1, 245-251.
- Angelova, S., Koleva, R. 2001, *Zur Chronologie frühmittelalterlicher Nekropolen in Südbulgarien*, in Wendel, M. (ed.), *Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. 15 Jahre Ausgrabungen in Karasura. Internationales Symposium Čirpan/Bulgarien, 1996*, Weissbach, 263-270.
- Angelova, S., Marvakov, T. 2001, *Über zwei Nekropolen aus Südwestbulgarien*, in Galuška, L., Kouřil, P., Měřínský, Z. (eds.) *Velká Morava mezi východem a západem. Sborník příspěvku z mezinárodní vědecké konference. Uherské Hradiště, Stare Město 28.9.-1.10.1999*, Brno, 13-27.
- Atanasov, G. 1997, *Martyrium et hagiomon dans le castel bas-byzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préliminaire)*, in Kholiolchev, Khr., Pillinger, R., Harreither, R. (eds.), *Von der Scythia zur Dobrudža*, Wien, 127-139.
- Atanasov, G., Iordanov, I. 1994, *Srednovekovniiat Vetren na Dunav*, Shumen.
- Barnea, A., Barnea, I., Bogdan Cătănciu, Mărgineanu-Cârstoiu, M., Papuc, Gh. 1979, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București.
- Bellinger, A. 1966, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, Washington.
- Berndt, G., Steinacher, R. 2008, *Minting in Vandal North Africa: coins of the Vandal period in the Coin Cabinet of Vienna's Kunsthistorisches Museum*, *Early Medieval Europe* 16, 3, 252-298.
- Bierbrauer, V. 1987, *Invillino-Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum*, München.
- Bitenc, P., Knific, T. (eds.) 2001, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*, Ljubljana.
- Bliujienė, A., *Northern Gold. Amber in Lithuania (c. 100 to c. 1200)*, Leiden, Boston.
- Bodianskii, A. V. 1960, *Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozh'e*, *SovArh* 1, 274-77.

- Bóna, I. 1976, *The Dawn of the Dark Ages. The Gepids and the Lombards in the Carpathian Basin*, Budapest.
- Bóna, I., Nagy, M. 2002, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet*, I, Budapest.
- Bury, J. B. 1924, *A misinterpreted monogram of the sixth century*, in *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger, membre de l'Institut, à l'occasion du quatre-vingtième anniversaire de sa naissance*, vol 2, Paris, 301-302.
- Cameron, C. M. 1991, *Structure abandonment in villages*, *Archaeological Method and Theory* 3, 155-194.
- Ciglencéki, S. 2008, *Castra und Höhensiedlungen vom 3. bis 6. Jahrhundert in Slowenien*, in Steuer, H., Bierbrauer, V. (eds.) *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, Berlin/New York, 481-532.
- Condurachi, E. 1957, *Histria à l'époque du Bas-Empire d'après les dernières fouilles archéologiques*, *Dacia* 1, 243-263.
- Condurachi, E. et al. 1957, *Şantierul arheologic Histria*, *Materiale* 4, 9-101.
- Cowgill, G. L. 1977, *The trouble with significance tests and what we can do about it*, *American Antiquity* 42, 350-368.
- Csallány, D. 1953, *A Bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához*, *Archaeologiai Értesítő* 80, 133-140.
- Csallány, D. 1961, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapest.
- Cseh, J., Istvánovits, E., Lovász, E., Mesterházy, K., Nagy, M., Nepper, I. M., Simonyi, E. 2005, *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*, Budapest.
- Curta, F. 1992, *Die Fibeln der Sammlung "V. Culică"*, *Dacia*, N.S. 36, 37-97.
- Curta, F. 2001, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge/New York.
- Curta, F. 2004, *Werner's class I H of "Slavic" bow fibulae revisited*, *Archaeologia Bulgarica* 8, 1, 59-78.
- Curta, F. 2006, *Slavic bow fibulae? Werner's class I D revisited*, *ActaArchHung* 57, 423-474.
- Curta, F. 2008, *The earliest Avar-age stirrups, or the "stirrup controversy" revisited*, in Curta, F. (ed.), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Leiden/Boston, 297-326.
- Curta, F. 2009, *Neither Gothic, nor Slavic: bow fibulae of Werner's class II B*, *Archaeologia Austriaca* 93, 45-77.
- Curta, F. 2011a, *Still waiting for the barbarians? The making of the Slavs in "Dark-Age" Greece*, in Curta, F. (ed.) *Neglected Barbarians*, Turnhout, 403-478.
- Curta, F. 2011b, *Zhenshchina iz Danchen' ili k voprosu o fibulakh tipa II C po Verneru*, *Tyragetia*, SN 5, 1, 153-192.

- Curta, F. 2013a, *Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the archaeology of warfare in the sixth- to seventh-century Balkans*, in Sarantis, A., Christie, N. (eds.) *The Archaeology of Late Antique Warfare*, Leiden/Boston, 809-850.
- Curta, F. 2013b, *Seventh-century fibulae with bent stem in the Balkans*, *Archaeologia Bulgarica* 17, 1, 49-70.
- Curta, F., Gândilă, A. 2011, *Too much typology, too little history: a critical approach to the classification and interpretation of cast fibulae with bent stem*, *Archaeologia Bulgarica* 15, 3, 51-81.
- Curta, F., Gândilă, A. 2011-2012, *Hoard and hoarding patterns in the early Byzantine Balkans*, *Dumbarton Oaks Papers* 65-66, 45-112.
- Čremošnik, I. 1987-1988, *Rimsko utvrđenje na gradini u Biogradsima kod Listice*, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 42-43, 83-128.
- Deriziotis, L., Kougioumtzoglou, S. 2009, *Neoteres ereunes sten christianike Perraibian. Anaskaphikes ergasies sto "Kastri" Doliches-Libadiou*, in Mazarakis-Ainian, A. (ed.) *Archaiologiko ergo Thessalias kai Stereas Helladas. 2. Praktika epistemonikes synanteses Bolos 16.3-19.3.2006*, Volos, 475-487.
- Dimitriev, A. V. 1982, *Rannesrednevekove fibuly iz mogil'nika na r. Diurso*, in Ambroz, A. K., Erdélyi, I. (eds.), *Drevnosti epokhi velikogo pereseleniia narodov V-VIII vekov. Sovetsko-vengerskii sbornik*, Moskva, 69-107.
- Drandakis, N. V., Gkiole, N. 1980, *Anaskaphe sto Tegani tes Manes*, *Praktika tes en Athenais Archaiologikes Hetaireias* 135, 247-258.
- Dunn, A. W. 2002, *Was there a militarisation of the southern Balkans during Late Antiquity?* In Freeman, Ph. (ed.), *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxford, 705-712.
- Ercegović-Pavlović, S. 1982, *An Eastern Germanic grave from Mačvanska Mitrovica*, in Duval, N., Ochsenschlager, E. L., Popović, V. (eds.) *Sirmium. Recherches archéologiques en Syrmie*, Beograd, 19-27.
- Fiedler, U. 1992, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Bonn.
- Freedman, U. v., Vida, T. 2005, *Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. Vorbericht und Überblick über langobardenzeitlichen Besiedlung am Plattensee*, *Germania* 85, 359-384.
- Gaiu, C. 1992, *Le cimetière gépide de Bistrița, Dacia*, *N.S.* 36, 115-124.
- Gavritukhin, I. O. 1997, *Malen'kie trapecievidnye podveski s poloskoi iz pressovannykh tocek po nizhnemu kraiu*, *Histarychna-arkhealagichny Zbornik* 12, 43-58.
- Gavritukhin, I. O. 2003, *Fibula iz Luki-Kavetchinskoi v kontekste slaviano-vizantiiskikh sviazei*, in Dulinicz, M. (ed.) *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, edited by Marek Dulinicz, Lublini/Warszawa, 197-206.

- Gavritukhin, I. O. 2004, *Srednedneprovskie ingumacii vtoroi poloviny V-VI v.*, in Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.) *Kul'turnye transformacii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekov'e. Doklady nauchnoi konferencii, posviashchennoi 60-letiiu so dnia rozhdeniia E.A. Goriunova (Sankt-Peterburg, 14-17 noiabria 2000 g.)*, Sankt Peterburg, 208-220.
- Gavritukhin, I. O. 2005, *Kompleksy prazhskei kul'tury s datiruiushchimi veshchami*, in Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.), *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19-21 listopada 2001*, Kraków, 403-462.
- Gavritukhin, I. O., Kazanskii, M. 2006, *Bospor, tetraksity i Severnyi Kavkaz vo vtoroi polovine V-VI vv.*, *Arkheologicheskie vesti* 13, 297-344.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996, *Gaponovskii klad i ego kul'turno-istoricheskii kontekst*, Moskva.
- Gencheva, E. 1989, *Za tipologicheskoto razvitie na kasnorimskite fibuli s podvito krache v Iuzhna Bălgariia*, *Arheologija* Sofia 31, 4, 30-36.
- Girić, M., Dimitrijević, D. 1971, *Pesak près de Bočar - nécropole gépide*, in *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Beograd, 9-15 septembre 1971, Beograd, 190-191.
- Gomolka-Fuchs, G., *Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. aus Iatrus*, in *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, Berlin, 149-174.
- Goriunov, E. A., Kazanskii, M. M. 1978, *O proiskhozhdenii shirokoplastinchatykh fibul*, *KSIA* 155, 25-31.
- Hahn, W. R. O. 1973, *Moneta Imperii Byzantini*, Wien.
- Harhoiu, R. 2004-2005, *Allgemeine Betrachtungen zum Bestattungssittenbild Siebenbürgens im 4. und bis zum Mitte des 9. Jahrhunderts*, *Dacia*, N.S. 48-49, 283-334.
- Heather, P. 2007, *Goths in the Roman Balkans c. 350-500*, in Poulter, A. (ed.) *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*, London, 163-190.
- Herdick, M., Schreg, R. 2009, *Das Bergland der Krim im Frühmittelalter: Die "Höhlenstädte" Mangup, Eski Kermen und ihr Umland*, in Biermann, F., Kersting, Th., Klammt, A. (eds.) *Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum*, Langenweissbach, 295-315.
- Herrmann, J. 1992, *Karasura 1981-1991. Zu den bisherigen Ergebnissen von Ausgrabungen und Forschungsarbeiten in Südthrakien zwischen Stara Zagora und Plovdiv*, *Zeitschrift für Archäologie* 26, 153-180.
- Hilberg, V. 2009, *Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren*, Neumünster.

- Horedt, K. 1979, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București.
- Ibler, U. 1991, *Studien zum Kontinuitätsproblem am Übergang von der Antike zum Mittelalter in Nord- und Westjugoslawien*, Ph. D. Dissertation, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn.
- Irimia, M. 2005-2006, *Fibulă cu inscripție din zona Izvoarele (com. Lipnița, jud. Constanța)*, Peuce, SN 3-4, 251-258.
- Iurukova, I. 1969, *Les invasions slaves au sud du Danube d'après les trésors monétaires*, *Byzantinobulgarica* 3, 255-263.
- Ivanišević, V., Kazanski, M. 2002, *La nécropole de l'époque des grandes migrations à Singidunum*, in Popović, M. (ed.) *Singidunum* 3, Beograd, 101-157.
- Ivanišević, V., Kazanski, M., Mastykova, A. 2006, *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations*, Paris.
- Ivanišević, V., Špehar, P., *Early Byzantine finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo)*, *Starinar* 55, 133-159.
- Jakobson, F. 2009, *Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr.*, Neumünster.
- Janković, Đ. 1980, *Pozdneantichnye fibuly VI-VII vekov i slaviane*, in Chropovský, B. (ed.), *(Rapports du III-e Congrès international d'archéologie slave. Bratislava, 7-14 septembre 1975, vol. 2, Bratislava, 171-181.*
- Janković, Đ. 1981, *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd.
- Janković, Đ. 1983, *Ranovizantijski Gamzigrad*, in Srejić, D., Celić, S. (eds.), *Gamzigrad, kasnoantichki carski dvorac*, Beograd, 120-141.
- Karagiorgou, O. 2001, *Demetrias and Thebes: the fortunes and misfortunes of two Thessalian port cities*, in Lavan, L. (ed.) *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, Portsmouth, 182-215.
- Khairedinova, E. A. 2000, *Zhenskii kostium s iuzhnokrymskimi orlinogolovymi priazhkami*, *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii* 7, 91-133.
- Khairedinova, E. A. 2007, *Le costume des barbares aux confins septentrionaux de Byzance (VIe-VIIe siècle)*, in Aibabin, A. I., Ivakin, G. Iu. (eds.) *Kiev-Cherson-Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19-25 August 2001)*, Kiev/Simferopol, 11-44.
- Kharalambieva, A. 1989, *Dva tipa kāsnoantichni fibuli vāv Varnenskiia muzei*, *Izvestija Varna* 25, 29-40.
- Kharalambieva, A. 1992, *Fibuli ot I-VII v. v Dobrichkiia muzei*, *Dobrudža* 9, 127-140.
- Kharalambieva, A. 1996-1997, *Fibulite ot I-VII v. v muzeia na Dālgopol*, *Izvestija Varna* 32-33, 89-129.

- Kharalambieva, A. 1998, *Darstellungen christlicher Symbole, Inschriften und Heiligen auf Trachtzubehör des 4.-7. Jhs. aus heutigem Bulgarien*, in Cambi, N., Marin, E. (eds.) *Radovi XIII. Međunarodnog Kongresa za starokršćansku arheologiju. Split-Poreč (25.9.-1.10. 1994)*, Vatican/Split, 367-373.
- Kharalambieva, A., Atanasov, G. 1991, *Fibuli ot V-VI v. v Shumenskiia muzei*, *Izvestija Varna* 27, 42-63.
- Kharalambieva, A., Atanasov, G. 1992, *Fibuli ot Novopazarsko ot I-VII v.*, *Godishnik na muzeite ot Severna Bălgariia* 18, 57-73.
- Kharalambieva, A., Ivanov, D. 1986, *Kăсноantichni fibuli ot Muzeia v Ruse*, *Godishnik na muzeite ot Severna Bălgariia* 12, 9-20.
- Kharitonov, S. V. 2004, *Drevnii gorod Eski-Kermen. Arkheologiiia, istoriia, gipotezy*, Sankt Peterburg.
- Kiss, A. 1977, *Avar Cemeteries in County Baranya*, Budapest.
- Kiss, A. 1984, *Über eine silbervergoldete gepidische Schnalle aus dem 5. Jahrhundert von Ungarn*, *Folia Archaeologica* 35, 57-76.
- Knific, T. 2004, *Arheološki sledovi blejskih prebivalcev iz pozne antike in zgodnjega srednjega veka*, in Dežman, J. (ed.), *Bled 1000 let. Blejski zbornik 2004*, Radovljica, 93-117.
- Koicheva, K. 1992, *Zhilishta ot IV-VI v. na m. Gradishte kraj Gabrovo*, *Godishnik na muzeite ot Severna Bălgariia* 18, 41-54.
- Koicheva, K. 2002, *Cerkva i nekropol pri ukrepenoto selishte na m. Gradishte pri Gabrovo*, in Ruseva-Slokoska, L., Ivanov, R. T., Dinchev, V. (eds.) *The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000)*, Sofia, 178-183.
- Koicheva, K., Kharalambieva, A. 1993, *Fibuli ot Istoricheskiia Muzeia v Gabrovo (III-VII vek)*, *Godishnik na muzeite ot Severna Bălgariia* 19, 57-72.
- Krieger, A. D. 1944, *The typological concept*, *American Antiquity* 9, 3, 271-288.
- Lazaridis, P. 1965, *Nea Anchialos*, *Archaiologikon Deltion* 20, 2, 326-334.
- Lilčić, V. 1996, *Nauchno-istrashuvachki projekt severo-zapadna Makedonija vo docnata antika i sredniot vek Polog, Kichevija, Poreche*, *Makedonsko nasledstvo* 2, 53-84.
- Liubenova, V. 1981, *Selishteto ot rimskata i rannovizantiiskata epokha*, in Changova, I., Ivanov, T. (eds.) *Pernik I. Poselishten zhivot na khălma Krakra ot V khil. pr. n. e. do VI v. na n. e.*, Sofia, 107-203.
- Liubenova, V. 1995, *Bronzovi predmeti ot kăсноantichnata vila pri rudnik "Bela voda", Pernik*, *Arheologiiia Sofia* 37, 3, 7-17.
- Lovász, E. 1986-1987, *Gepida haz Egerlővőn*, *A Herman Otto Múzeum Évkönyve* 25-26, 127-140.
- Magomedov, B. 2001, *Cherniakhovskaia kul'tura. Problema etnosa*, Lublin.
- Măgureanu, A. 2008, *Fibulele turnate romano-bizantine*, *Materiale*, S.N. 4, 99-155.

- Manière-Lévêque, A.-M. 1997, *L'évolution des bijoux "aristocratiques" féminins à travers les trésors proto-byzantins d'orfèverie*, RA 1, 79-106.
- Marić, Z. 1969, *Kasnoantička nekropola na praistorijskoj gradini u Koritima kod Duvna*, in Benac, A. (ed.) *Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena"*, održan 24-26. oktobra 1968 u Mostaru, Sarajevo, 239-243.
- Martin, M. 2000, *Mit Sax und Gürtel ausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in der Nekropole von Kranj (Slowenien)*, in Kos, P. (ed.) *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze*, Ljubljana, 141-198.
- Mashov, S. 1976, *Rannosrednovekovni fibuli ot Avgusta pri s. Khärlec, Vrachanski okrąg*, ArheologijaSofia 18, 1, 35-39.
- Mikulčić, I. 2002, *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte-Vici-Refugien-Kastelle*, München.
- Mikulčić, I., Bilbija, M. 1981-1982, *Markovi Kuli, Vodno, Skopje, 1979 i 1980, Macedoniae Acta Archaeologica* 7-8, 205-220.
- Mikulčić, I., Lilčić, V. 1995, *Fibuli i pojasi ukrasi od 6. i 7. vek vo Makedonija*, Godishen zbornik. Filosofski fakultet na Univerzitetot Skopje, 255-275.
- Mikulčić, I., Nikuljska, N. 1978, *Ranovizantiski grad "Markovi kuli" na Vodno, Macedoniae Acta Archaeologica* 4, 137-150.
- Milavec, T. 2009, *Crossbow fibulae of the 5th and 6th centuries in the southeastern Alps*, AVes 60, 223-248.
- Milchev, A., Angelova, S. 1970, *Razkopki i prouchvaniia v m. Kaletu kraj s. Nova Cherna*, ArheologijaSofia 12, 1, 26-38.
- Milchev, A., Koicheva, K. 1978, *Ranovizantiiska bazilika v m. Gradishte, kraj Gabrovo*, ArheologijaSofia 20, 4, 25-33.
- Miletić, N. 1978, *Ranosrednjovekovna nekropola u Koritima kod Duvna*, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu 33, 141-204.
- Milinković, M. 2002, *Ulpijana kod Grachanice na Kosovu i gradina na Jelici kod Chachka u svetlu akulturacionih procesa u Iliriku VI v.*, in Maksimović, Lj., Radošević, N., Radulović, E. (eds.), *Tretja jugoslovenska konferencija vizantologa. Krushevac, 10-13 maj 2000*, Beograd/Kruševac, 343-360.
- Minta-Tworzowska, D. 1993, *Classification et les moyens d'interpretation dans l'archéologie*, in Pavuj, J. (ed.), *Actes du XII-e Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Bratislava, 1-7 septembre 1991, Bratislava, 40-44.
- Mitrea, I. 1973, *Câteva fibule romano-bizantine descoperite în Moldova*, SCIVA 24, 4, 663-664.
- Mitrea, I. 2001, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VIII*, Piatra Neamț.

- Morrisson, C. 1970, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, Paris.
- Morrisson, C., Popović, V., Ivanišević, V. 2006, *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Paris.
- Moutsopoulos, N. K. 1992, *Anaskaphes byzantinon kastron ste D. Makedonia*, To Archaïologiko ergo ste Makedonia kai Thrake 6, 1-26.
- Moutsopoulos, N. K. 1995, *Anaskaphikes ergasies kai ereunes se byzantinous oikismous kai kasta tes Makedonias kai tes Thrakes (1992-1993). Melete byzantinon kai metabyzantinon ekklesion*, Byzantiaka 15, 133-154.
- Müller, R. 1999, *Sági Károly temetőfeltárása a Keszthely-fenékpusztai erőd déli fala előtt*, Zalai Múzeum 9, 153-179.
- Müller, R. 2008, *Neue germanische Funde aus der Festung Keszthely-Fenékpuszt*, ActaArchHung 59, 2, 231-245.
- Müller, R. 2010, *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszt*, Budapest/Leipzig.
- Mushmov, N. A. 1928-1929, *Izvorata Sv. Troica pri Bracigovo*, IzvestijaSofia 5, 328-330.
- Nagy, M. 2007, *Állatábrólások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken*, Budapest.
- Nieveler, E., Siegmund, F. 1999, *The Merovingian chronology of the Lower Rhine area: results and problems*, in Hines, J., Høilund Nielsen, K., Siegmund, F. (eds.), *The Pace of Change. Studies in Early-Medieval Chronology*, Oxford, 3-20.
- Nikolov, D., Kalchev, K. 1986, *Razkopki na obekt "Mladezhki dom" v Stara Zagora prez 1982 g.*, Izvestiia na muzeite ot Iugoiztochna Bălgariia 9, 39-66.
- Ormándy, J. 1995, *Granulációs díszítés avar kori tárgyakon. Gúla- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók*, Móra Ferenc Múzeum Evkönyve. Studia Archaeologica 1, 151-181.
- Pawlak, P. 1995, *A typological-chronological classification of the fibulae found during excavations at Novae in the years 1970-1992*, in Biernacki, A. B. (ed.) *Novae. Studies and Materials, I*, Poznań, 41-46.
- Përzhita, L. 1990, *Kështjella e Pecës në periudhën e antikitetit të vonë dhe mesjetë (rrëthi i Kukësit)*, Iliria 20, 201-241.
- Pescheck, Chr. 1949-1950, *Zur Südausbreitung der Fibel mit umgeschlagenem Fuß*, PZ 34-35, 255-266.
- Petković, S. 2011, *Late Roman Romuliana and mediaeval Gamzigrad from the end of 4th to 11th centuries A. D.*, in Heinrich-Tamáska, O. (ed.) *Keszthely-Fenékpuszt im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Budapest/Leipzig/ Keszthely/Rahden, 267-284.
- Petre, A. 1987, *La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècles de notre ère). Recherches archéologiques*, Bucureşti.

- Popescu, D. 1941-1944, *Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in București, Dacia* 9-10, 485-505.
- Popović, M. 1999, *Tvrđava Ras*, Beograd.
- Poulter, A. G. 1988, *Nicopolis ad Istrum, Bulgaria: an interim report on the excavations 1985-7*, *Antiquaries Journal* 68, 69-89.
- Poulter, A. G. 2007, *The metalwork*, in Poulter, A. G. (ed.), *Nicopolis ad Istrum, a Late Roman and Early Byzantine City. The Finds and the Biological Remains*, Oxford, 15-64.
- Preda, C., Nubar, H. 1973, *Histria III. Descoperirile monetare de la Histria 1914-1970*, București.
- Press L., Dąbrowski, L., Kajzer, L., Nadolski, A. Sarnowski, T., Szubert, W., Tabasz, Z. 1973, *Novae-sektor zachodni, 1971. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk ekspedycji archeologicznej Uniwersitetu Warszawskiego*, *Archeologia* 24, 101-146.
- Prykhodniuk, O. M. 1994, *Balkano-dunais'kyi regyon ta starodavni skhydni slov'iany*, in Mykhaylyna, L. P., Motsia, O. P. (eds.) *Naselennia pruts'ko-dnistrovs'kogo mezhyrichchia ta sumizhnykh terytorii v druhii polovyni I-na pochatku II tysiacholit' n.e. Mizhnarodnyi istoryko-arkheolohichnyi seminar, Chernivtsi, 22-24 veresnia 1994 roku. Tezy dopovidei ta povidomlen'*, Chernivtsi, 9-10.
- Prykhodniuk, O. M. 1998, *Pen'kovskaia kul'tura: kul'turno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*, Voronezh.
- Repnikov, N. I. 1907, *Nekotorye mogil'niki oblasti krymskikh gotov*, *Zapiski Imperatorskago Odesskago Obshchestva Istorii i Drevnosti* 27, 101-148.
- Rodinkova, V. E., Sedin, A. A. 2004, *Braslety Nikodimovskogo gorodishcha*, in Makarov, N. A., Chernecov, A. V., Lopatin, N. V. (eds.) *Vostochnaia Evropa v srednevekov'e. K 80-letiiu Valentina Vasil'evicha Sedova*, Moskva, 234-246.
- Roska, M. 1934, *Das gepidische Gräberfeld von Veresmart*, *Germania* 18, 123-130.
- Rutkivs'ka, L. M. 1979, *Arkheologicheskie pamiatniki IV-VI vv. v raione Kremenchugskogo moria (Ukraina)*, *SlovArch* 27, 2, 316-361.
- Schulze-Dörrlamm, M. 2002, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Teil I: Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 6. bis 7. Jahrhunderts*, Mainz.
- Sève, M. 1981, *Rapports sur les travaux de l'Ecole Française en Grèce en 1980*. *Philippes*, BCH 105, 918-923.
- Sgîbea, M. 1963, *Fibule din sec. III și VI e. n. descoperite în săpăturile arheologice de la Militari*, CAB 1, 373-384.
- Simoni, K. 1977-1978, *Dva priloga istraživanju germanskih nalaza seobe naroda u Jugoslaviji*, *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 10-11, 209-233.

- Simoni, K. 1989, *Knin-Greblje. Kataloški opis grobova i nalaza*, Starohrvatska prosvjeta 19, 75-119.
- Snively, C. S. 2006, *Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia: prolegomena to the study of a late antique fortification*, in Rakocija, M. (ed.) *Niš and Byzantium. IV Symposium, Niš, 3'- June 2005. The Collection of Scientific Works 4*, Niš, 227-244.
- Sós, A. Cs. 1958, *Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány*, Folia Archaeologica 10, 105-124.
- Spaulding, A. C. 1982, *Structure in archeological data: nominal variables*, in Whallon, R., Brown, J. A. (eds.) *Essays in Archaeological Typology*, Evanston, 1-20.
- Spicyn, A. A. 1901, *Drevnosti basseinov rek Oki i Kamy*, Sankt Peterburg.
- Stare, V. 1980, *Kranj. Nekropola iz časa pereseljavanja ljudstev*, Ljubljana.
- Suceveanu, A., Angelescu, M. V. 1994, *Nouvelles données concernant Histria à l'époque romaine*, Ktema 19, 195-208.
- Svoboda, B. 1965, *Čechy v době stěhování národů*, Praha.
- Székely, Z. 1992, *Așezări din secolele VI-XI p. Ch. în bazinul Oltului superior*, SCIVA 43, 2, 245-306.
- Špehar, P. 2010, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utordenja u Derdapu*, Beograd.
- Tabakova-Canova, G. 1981, *Käsnoantichniiat nekropol v mestnostta Strazhata krai grad Pleven*, Izvestiia na Nacionalniia Istoricheski Muzei 3, 102-184.
- Teodor, D. Gh. 1988, *Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII în spațiul carpato-danubiano-pontic*, ArhMold 12, 197-223.
- Teodor, E. S. 2005, *The shadow of a frontier: the Walachian Plain during the Justinianic age*, in Curta, F. (ed.) *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, Turnhout, 205-245.
- Teodor, E. S., Stanciu, I. 2009, *About crosses on wet clay as a cultural marker*, EphemNap 19, 129-155.
- Teodorescu, V. 1971, *O nouă cultură arheologică recent precizată în țara noastră, cultura Ipotești-Cîndești (sec. V-VII)*, in *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, dec. 1964*, București, 104-130.
- Teodorescu, V. 1972, *Centre meșteșugărești din sec. V/VI-VII în București*, Materiale de istorie și muzeografie 9, București, 73-99.
- Török, G. 1936, *A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között*, Szeged.
- Tudor, D. 1945-1947, *Sucidava III. Quatrième (1942), cinquième (1943) et sixième (1945) campagnes de fouilles et de recherches archéologiques dans la forteresse de Celei, département de Romanați, Dacia* 11-12, 166-208.
- Uenze, S. 1992, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec. Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937*, München.

- Vakulenko, L. V., Prykhodniuk, O. M. 1984, *Slavianskie poseleniia I tys. n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*, Kiev.
- Vakulenko, L. V., Prykhodniuk, O. M. 1985, *Problema preemstvennosti cherniakhovskikh i rannesrednevekovykh drevnostei v svete novykh issledovani na srednem Dnestre*, *SlovArch* 33, 1, 71-136.
- Varsik, V. 1992, *Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donaauraum im 6. und 7. Jahrhundert*, *SlovArch* 40, 1, 77-103.
- Vasić, M. 1982-1983, *Chezava - Castrum Novae*, *Starinar* 33-34, 91-122.
- Vasić, M. 1990, *Čezava-Castrum Novae. La stratigraphie, la chronologie et les phases architectoniques*, in Vetters, H., Kandler, M. (eds.), *Akten des 14. internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, Wien, 897-911.
- Văzharova, Zh. 1976, *Slaviani i prabălgari po dannii na nekropolite ot VI-XI v. na teritoriia na Bălgariia*, Sofia.
- Vida, T. 1999, *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh.)*, Berlin/Budapest.
- Vida, T. 2000, *Merowingische Spathagurte der Awarenzeit*, *ComArchHung*, 161-175.
- Vinski, Z. 1967, *Kasnoantički starosjedioci u Salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 69, 5-98.
- Vinski, Z. 1989, *Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje*, *Starohrvatska prosvjeta* 19, 5-73.
- Vladimirova-Aladzhova, D. 2005, *Zlaten prăsten s nadpis ot s. Stan, Shumensko*, in Iotov, V., Pavlova, V. (eds.) *Bălgarskite zemi prez srednovkovieto (VII-XVII v.)*. *Mezhdunarodna konferenciia v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandăr Kuzev*, Varna, 241-244.
- Wroth, W. W. 1908, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, London.
- Zaseckaia, I. P. 1997, *Datirovka i proiskhozhdenie pal'chatykh fibul bosporskogo nekropolia rannesrednevekovogo perioda*, *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii* 6, 394-478.
- Zeman, J. 1987, *Böhmen im 5. und 6. Jahrhundert*, in Bott, G., Meier-Arendt, W. (eds.) *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*, Nürnberg, 515-527.
- Zirra, V., Cazimir, Gh. 1963, *Unele rezultate ale săpăturilor arheologice de pe Cîmpul lui Boja din cartierul Militari*, *CAB* 1, 56-71.

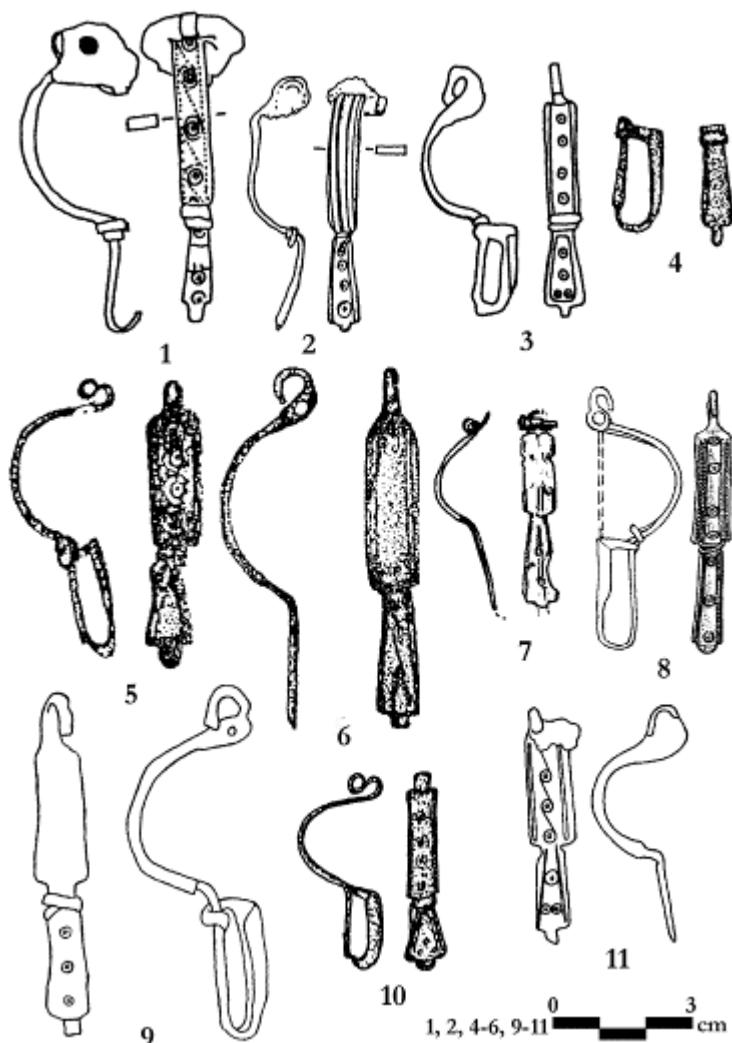

Fig. 1. Fibulae with trapeze-shaped stem with circle-and-dot decoration: 1 – Abrit; 2 – Bălskovo; 3 – Bela Voda; 4-6 – Dragoevo; 7 – Eski Kermen, burial chamber 337; 8 – Gamzigrad; 9, 11 – Karataš; 10 – Gradnica. After Kharalambieva 1989, pls. II/9 and III/10; Liubenova 1995, 12 fig. 116; Kharalambieva, Atanasov 1992, 101 pl. IV/4 and 103 pl. VI/1,13; Aibabin 2007, 146 fig. 6/3; Janković 1983, 135 fig. 109/3; Špehar 2010, pl. III/69, 76; Koicheva, Kharalambieva 1993, pl. VI/5.

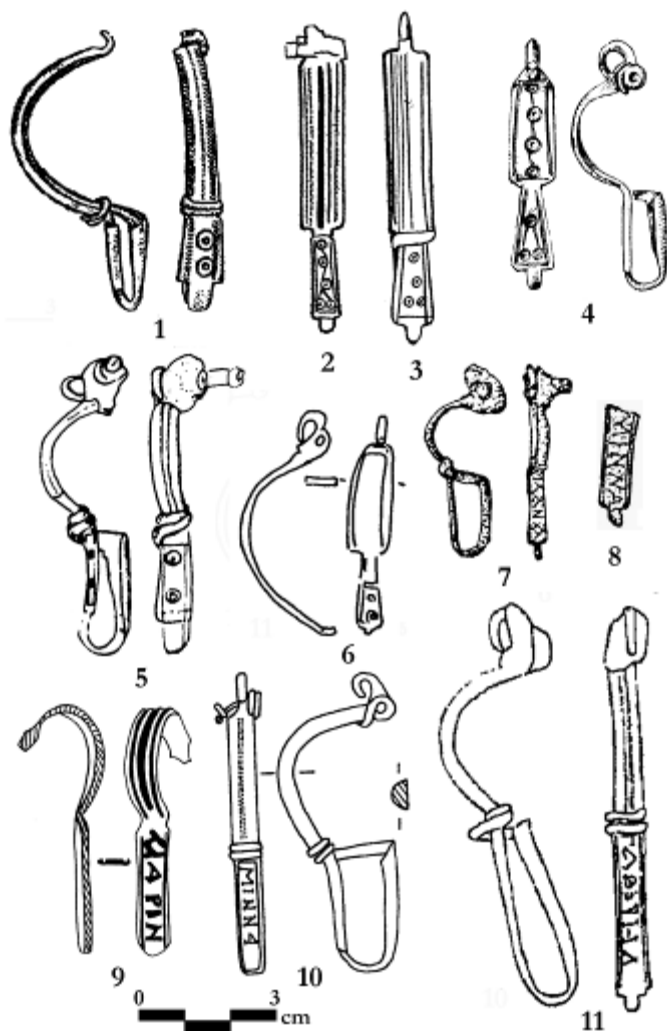

Fig. 2. Fibulae with trapeze-shaped stem with circle-and-dot decoration (1-6) and fibulae with inscription on the stem (7-11): 1 – Ovidiu, 2, 3 – Pernik; 4 – Piatra Frecăței; 5 – Riakhovo; 6 – unknown location in Bulgaria; 7 – Batoshevo; 8 – Dragoevo; 9 – Izvoarele; 10 – Kirilovo; 11 – Plovdiv. After Teodor 1988, 213 fig. 2/5; Liubenova 1981, 171 fig. 110/9, 16; Petre 1987, pl. 146 fig. 240b; Kharalambieva, Ivanov 1986, pl. II.17; Kharalambieva 1989, pl. II. 15; Koicheva, Kharalambieva 1993, pl. I/1; Kharalambieva, Atanasov 1992, 103 pl. VI/2; Irimia 2005-2006, 258 fig. 1a; Gencheva 1989, 33 fig. 2a; Kharalambieva 1998, 373 fig. 5/7.

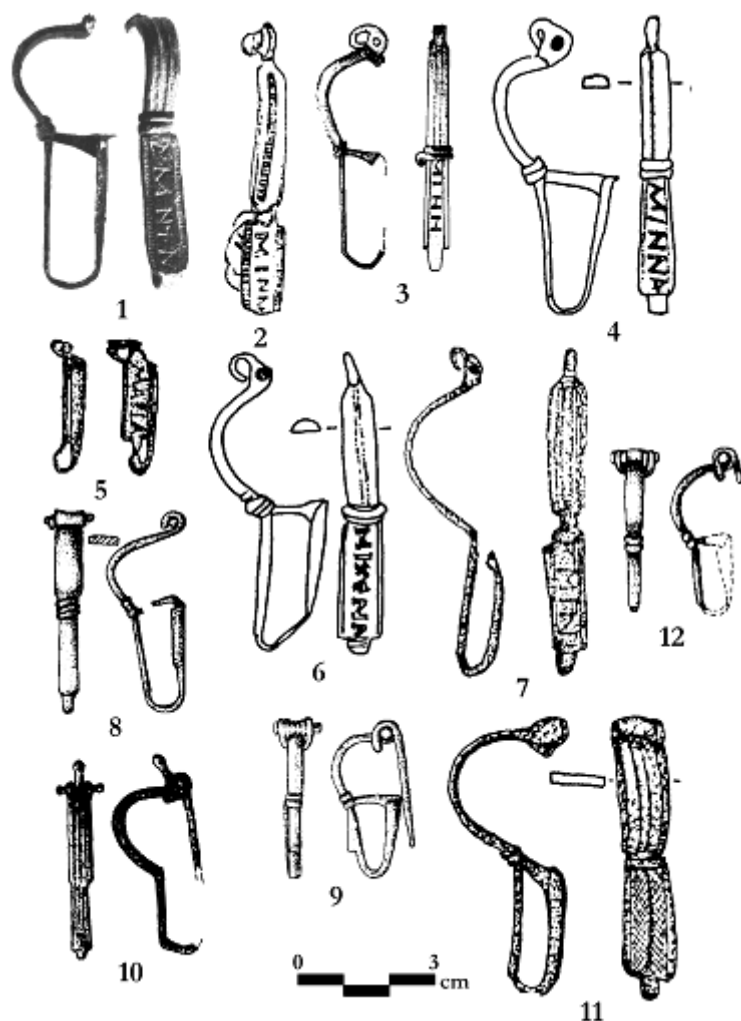

Fig. 3. Fibulae with inscription on the stem (1-7) and fibulae with bow and stem of similar width (8-12): 1 – Philippoi; 2 – Riakhovo; 3 – Taor; 4 – Stan; 5 – Shumen; 6 – unknown location (Bulgaria); 7 – Veselinovo; 8-9 – Barovo; 10 – Batoshevo; 11 – Budinarci; 12 – Čučer. After Sève 1981, 919 fig. 3; Mikulčić 2002, 148 fig. 39/1, 3; 156 fig. 47/1; 189 fig. 81; 200 fig. 95/2; Kharalambieva, Ivanov 1986, pl. III/18; Kharalambieva, Atanasov 1992, 102 pl. V.1 and 103 pl. VI/12; Kharalambieva 1989, pl. II/1, 2; Koicheva, Kharalambieva 1993, pl. I/2.

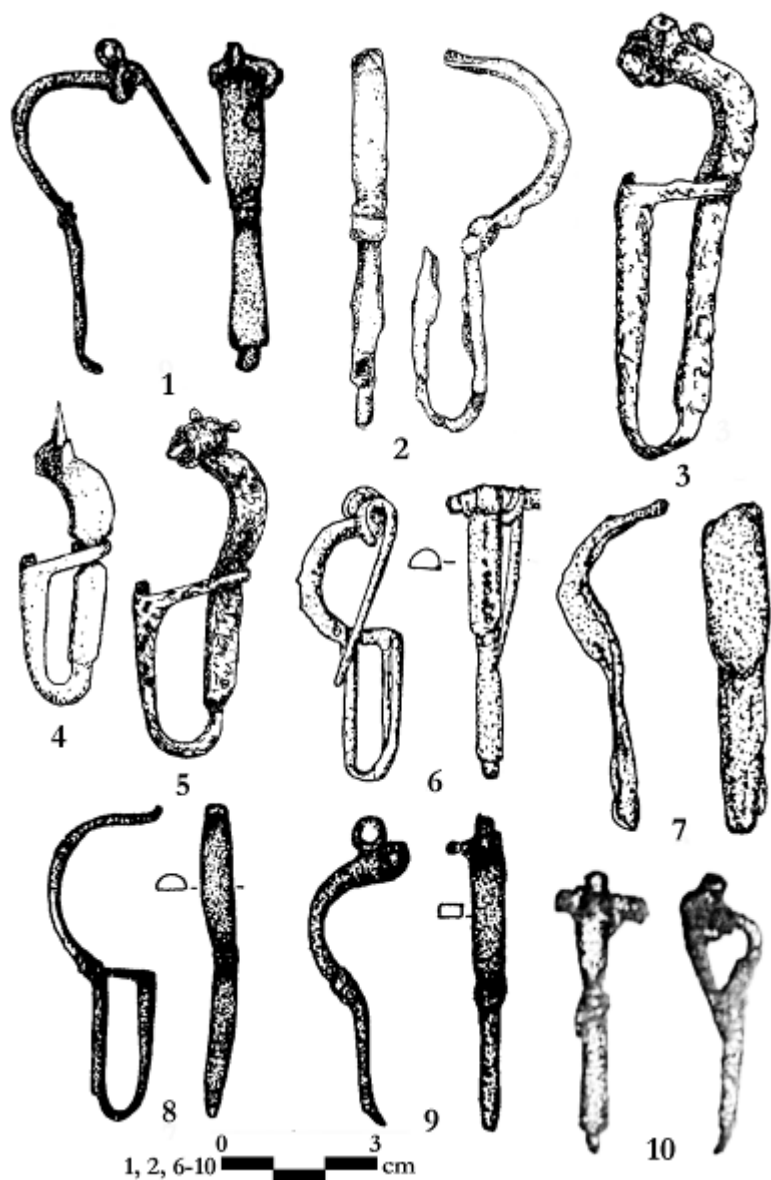

Fig. 4. Fibulae with bow and stem of similar width: 1 – Cherencha; 2 – Davideni; 3-5 – Debelo Brdo; 6-7 – Gabrovo; 8-10 – Dragoevo. After Kharalambieva, Atanasov 1991, 48 pl. IV. 5-7; Mitrea 2001, 326 fig. 66/6; Vinski 1967, pl. XXXIII/9-11; Koicheva, Kharalambieva 1993, pl. IV/1, 6, 7.

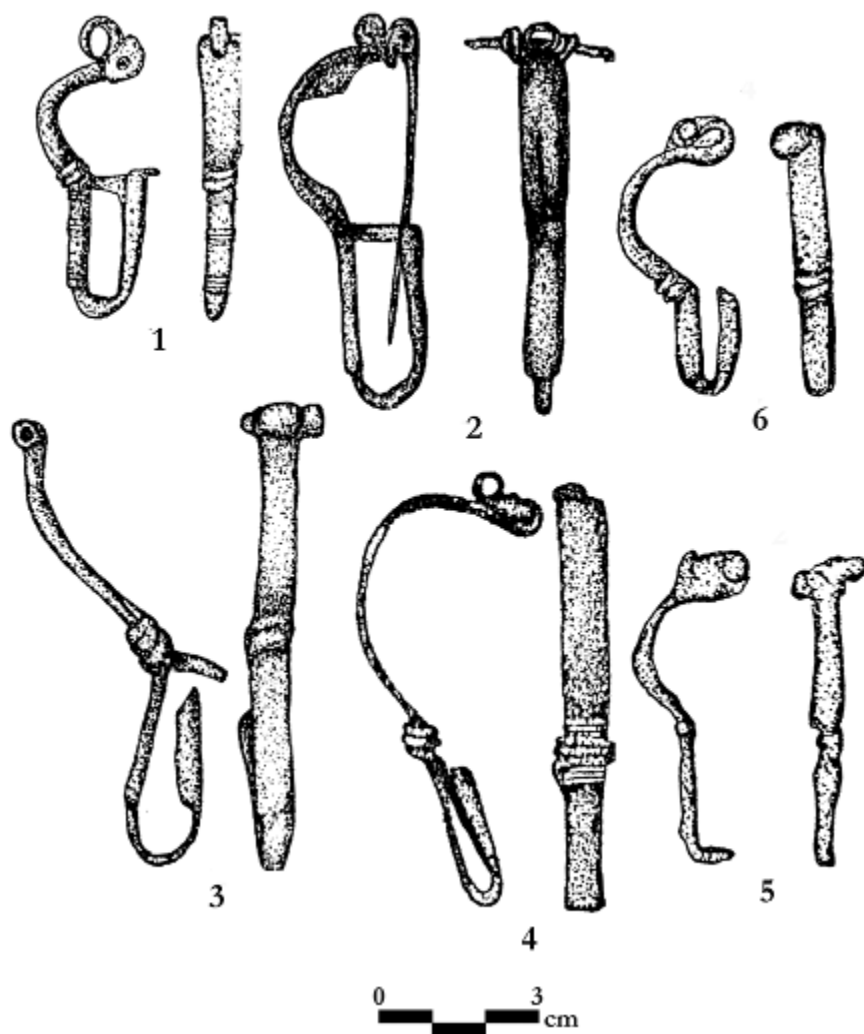

Fig. 5. Fibulae with bow and stem of similar width: 1, 5, 6 – Gabrovo (1 – house 10; 5, 6 – house 12); 2- 4 – Dragoevo. After Kharalambieva, Atanasov 1991, 49 pl. V.3 and 55 pl. VII/6; Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. I/5 and II/1; Kharalambieva, Atanasov 1992, 100 pl. III/4 and 101 pl. IV/2.

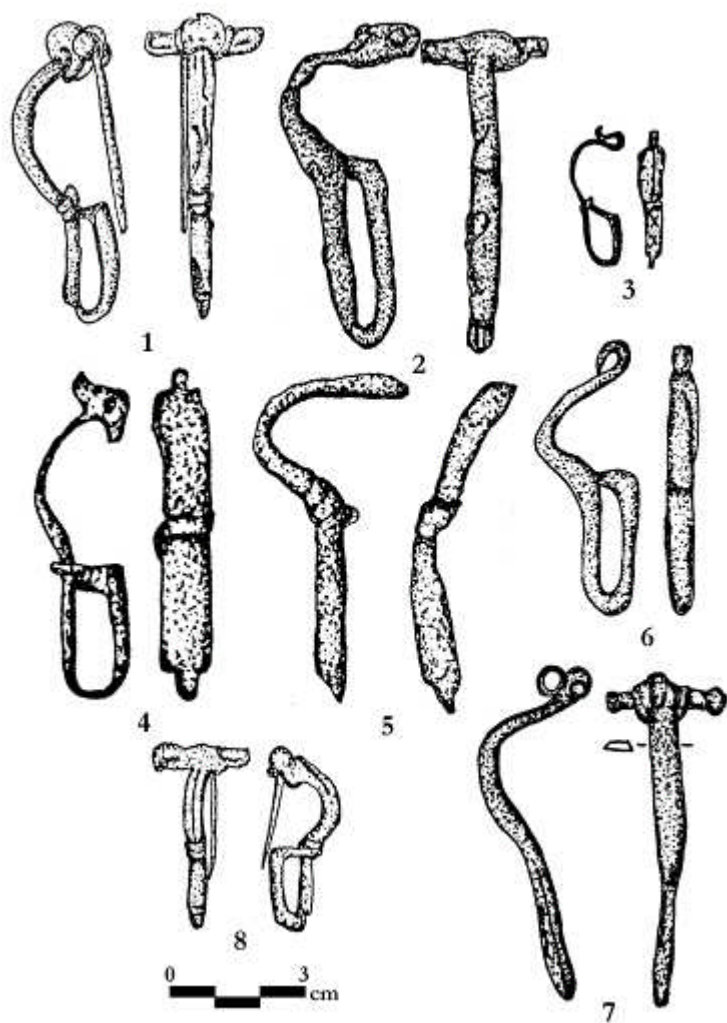

Fig. 6. Fibulae with bow and stem of similar width: 1-8 – Gabrovo (1-2 - house 14; 3 – house 18; 4 – house 23; 5 – house 24; 6-7 – Gabrovo, house 25; 8 – Gabrovo, house 27). Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. I/4, 6; II/5; III/4; IV/3, 5, 8.

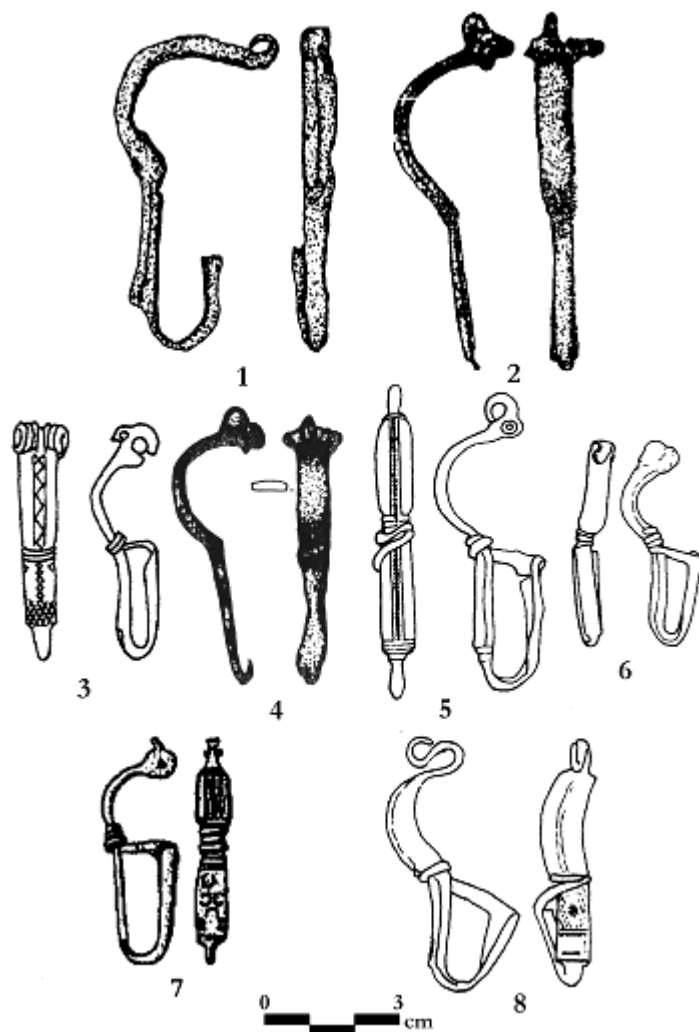

Fig. 7. Fibulae with bow and stem of similar width: 1 – Gabrovo – house 28; 2 – Gradishte; 3 – Hradyz'ke; 4 – Kálnovo; 5, 6 – Karataš; 7 – Keszthely; 8 – Korbovo. After Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. I/7, 11 and VI/4; Kharalambieva, Atanasov 1992, 101 pl. IV/10; Rukovskaia 1979, 341 fig. 22/9; Kharalambieva, Atanasov 1991, 48 pls. IV/1; Špehar 2010, pl. III/70, 75; Müller 1999, 173 fig. 4.23.1; Bodienskii 1960, 277 fig. 4/2; Janković 1981, 249 pl. XV/16.

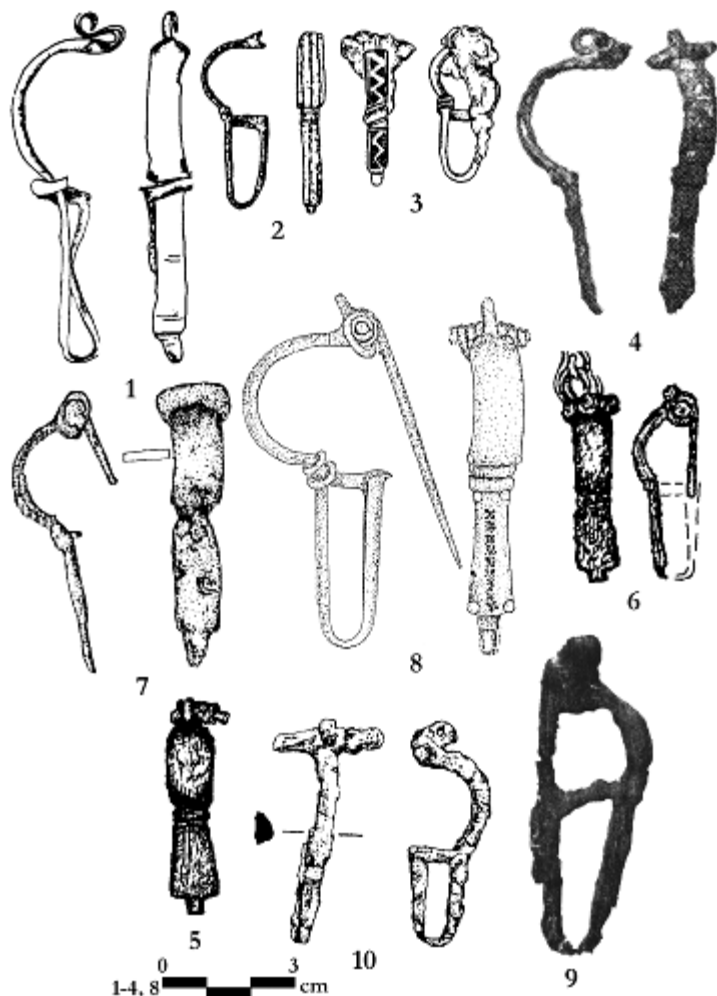

Fig. 8. Fibulae with bow and stem of similar width: 1 – Koprivec; 2 – Kramolin; 3 – Kranj; 4 – Krivnia; 5, 6 – Luchistoe; 7 – Mogila; 8 – Moldoveni; 9 – Morești, house 20; 10 – Nikiup. After Kharalambieva, Ivanov 1986, pl. II.16; Koicheva, Kharalambieva 1993, pl. VI/4; Stare 1980, pl. 135/7; Kharalambieva 1996-1997, 128 pl. XII/103; Khairedinova 2000, 127 fig. 13/1-2; Kharalambieva, Atanasov 1991, 51, VI/8; Poulter 1988, 83 fig. 10/11; Mitrea 1973, 664 fig. 1/1; Horedt 1979, pl. 41/4.

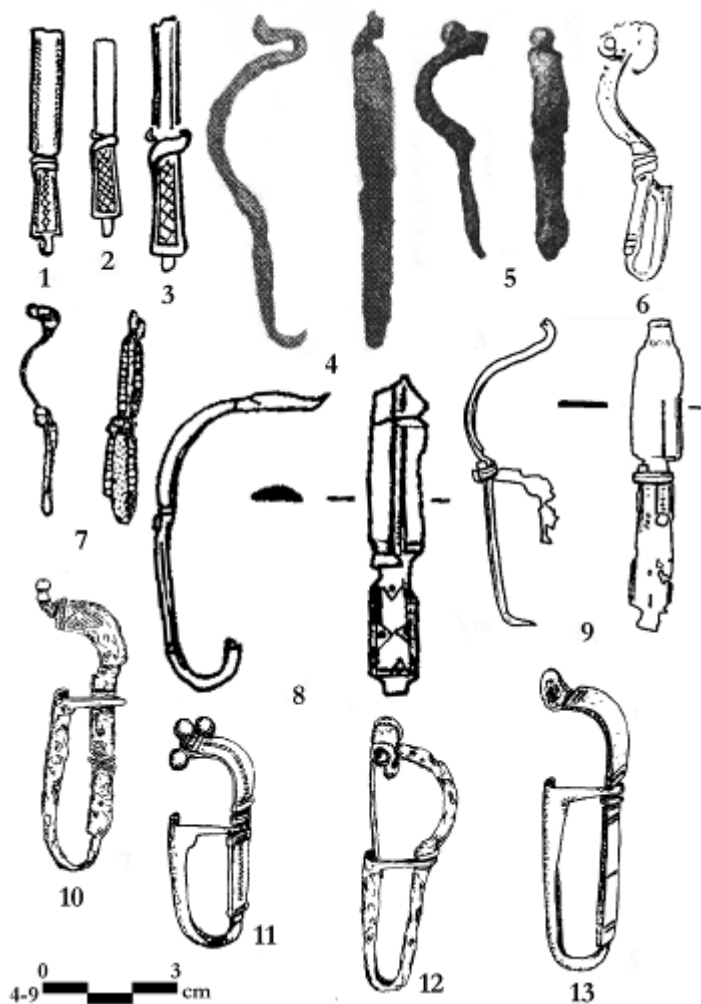

Fig. 9. Fibulae with bow and stem of similar width: 1-3 – Pernik; 4-5 – Petrov dol; 6 – Riakhovo; 7 – Rish; 8, 9 – Golemannovo kale; 10-13 – Salona. After Liubenova 1981, 171 fig. 110/5, 7, 11; Kharalambieva 1996-1997, 128 pl. XII/105, 110; Kharalambieva, Ivanov 1986, pl. III/19; Kharalambieva, Atanasov 1992, 102 pl. V.3; Uenze 1992, pl. 2/9 and 14; Vinski 1967, pl. XXXIII/1- 4.

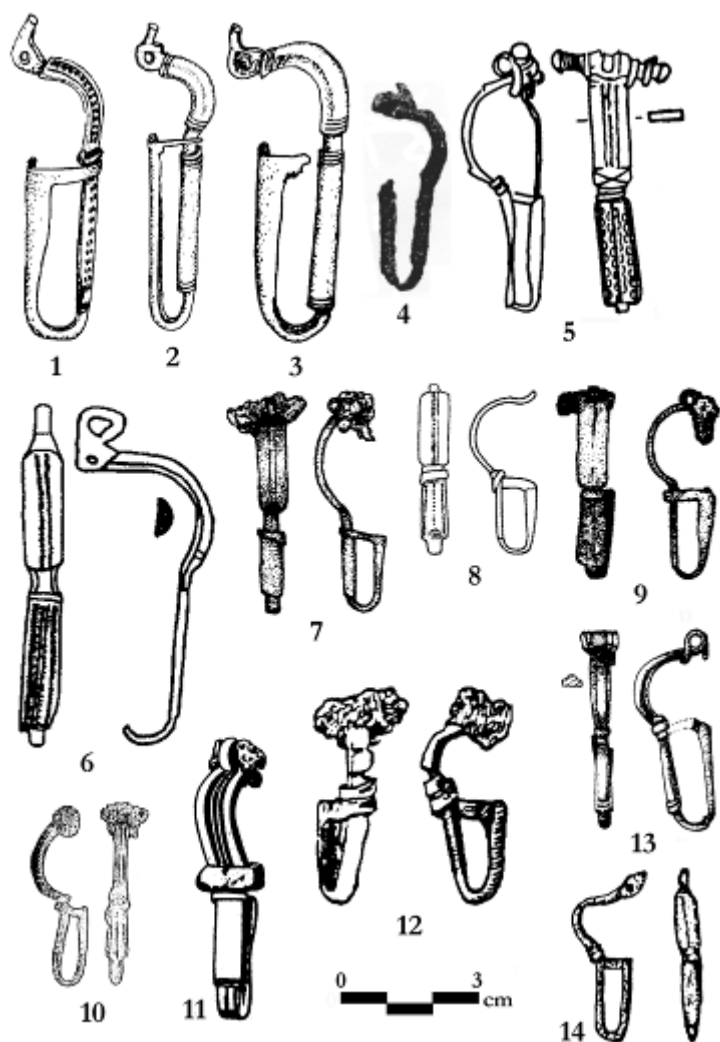

Fig. 10. Fibulae with bow and stem of similar width: 1-3 – Salona; 4 – Šipkovica ; 5 – Stan; 6 – Stara Zagora; 7-9 – Stari Kostolac (7 - grave 100; 8-9 - grave 154); 10 – Strazhata; 11 – Suuk Su, burial chamber 153; 12 – Târgșor; 13 – Tetovo; 14 – Zdravkovec. After Vinski 1967, pl. XXXIII.5, 7-8; Lilčić 1996, 69 fig.; Kharalambieva 1989, pl. II.3; Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 161 pl. 10.T100.1 and 201 pl. 32.T154.1, 2; Tabakova-Canova 1981, 141 fig. 7b; Repnikov 1907, 146 fig. 111; Teodorescu 1971, 126 fig. 2/2; Mikulčić 2002, 470 fig. 388/2; Kharalambieva 1992, 135 pl. IV/6.

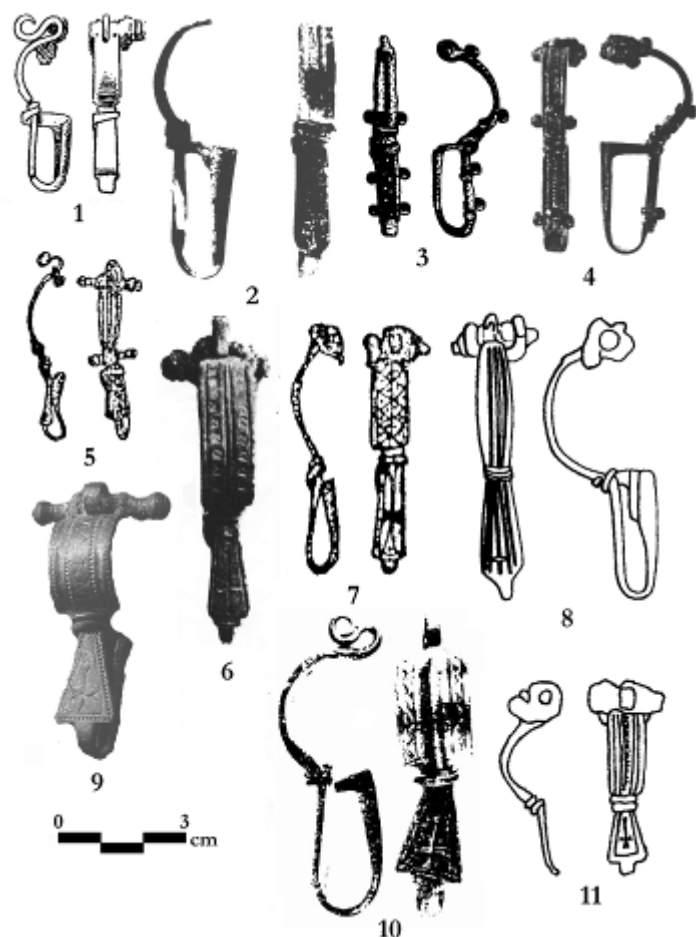

Fig. 11. Fibulae with bow and stem of similar width (1-2), fibulae with knobs on bow and stem (3-5), and fibulae with cross on the stem (6-11): 1 – unknown location (Romania); 2 – unknown location (northeastern Bulgaria); 3 – Dolichis; 4 – Nea Anchialos; 5 – Shumen; 6 – Ablanica; 7 – Dragoevo; 8 – Karataš; 9 – Ljubljana; 10 – Prahovo; 11 – Botevo. After Popescu 1941-1944, 503 fig. 10/116; Kharalambieva 1992, 135 pl. IV/4; Deriziotis, Kougioumzioglou 2009, 487 fig. 17; Lazaridis 1965, pl. 394β; Kharalambieva, Atanasov 1992, 103 pl. VI/6, 9; Văzharova 1976, 286 fig. 178/1; Špehar 2010, pl. III/77; Bitenc and Knific 2001, 58 no. 169; Janković 1980, 174 fig. 2.3; Kharalambieva 1998, 371 fig. 1/1.

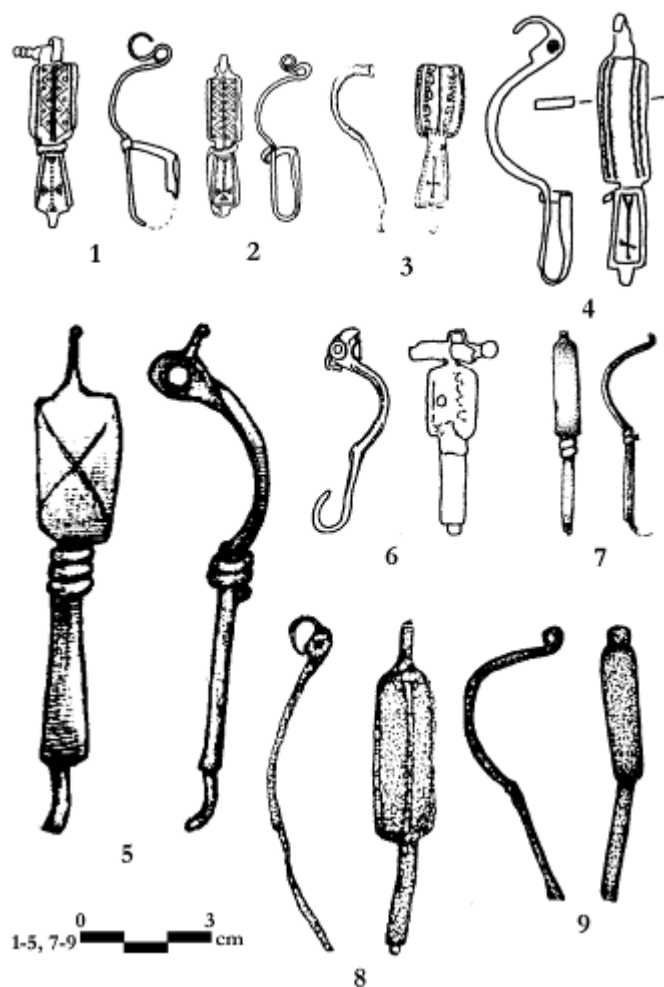

Fig. 12. Fibulae with cross on the stem (1-4) and fibulae with bow wider than the stem (5-9): 1, 2 – Stari Kostolac, grave 112; 3 – unknown location (northeastern Bulgaria); 4 – Venchan; 5 – Biogradi; 6 – Čezava; 7 – Čučer; 8, 9 – Dragoevo. After Ivanišević, Kazanski, Mastikova 2006, 163 pl. 11.T112.4, 5; Kharalambieva 1992, 135 pl. IV/6; Kharalambieva 1989, pl. II.7; Čremošnik 1987-1988, pl. IV/6; Vasić 1982-1983, 112 fig. 17/14; Mikulčić 2002, 156 fig. 47/2; Kharalambieva, Atanasov 1992, 103 pl. VI/13; Kharalambieva, Atanasov 1991, 48 pl. IV/4.

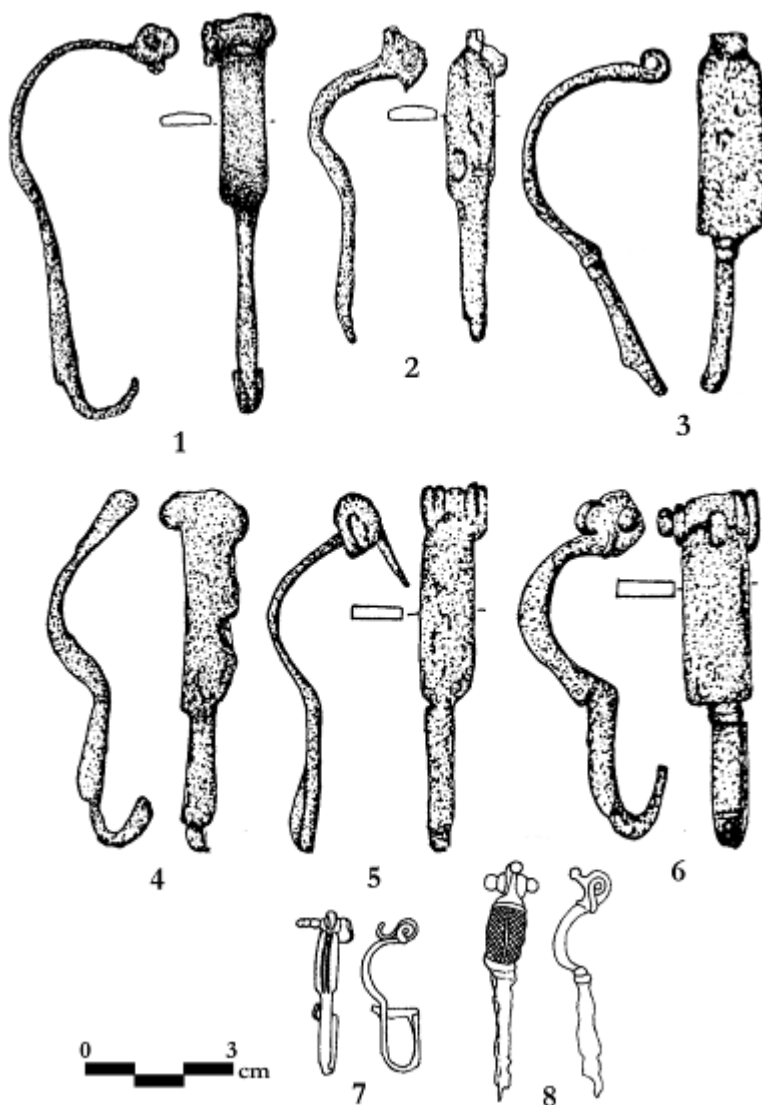

Fig. 13. Fibulae with bow wider than the stem: 1 – Dragoevo; 2-6 – Gabrovo (3 – house 23; 4 – house 24; 5 – house 25; 6 – house 28); 7-8 – Stari Kostolac, grave 143. After Kharalambieva, Atanasov 1991, 51 pl. VI/7; Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. I/7a, 9; II/5, 7; and V/9, 10; Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 191 pl. 26.T143.6.

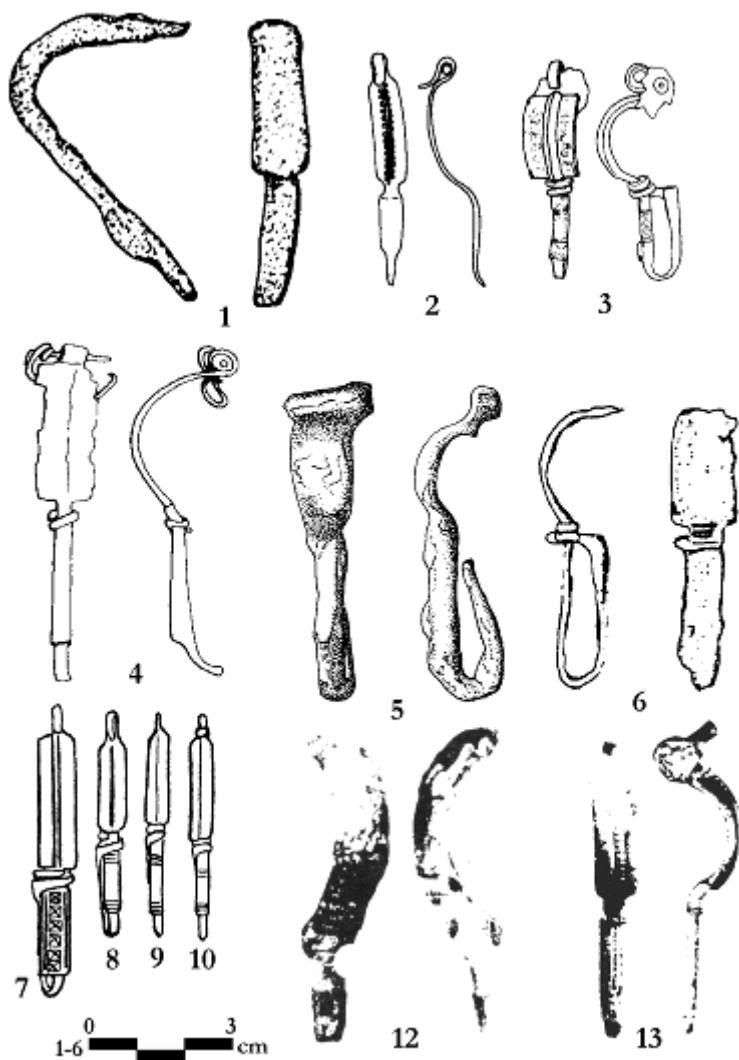

Fig. 14. Fibulae with bow wider than the stem: 1 – Gabrovo; 2-4 – Karataš; 5 – Mačvanska Mitrovica; 6 – Malāk Preslavec; 7-10 – Pernik; 12-13 – Prahovo. After Koicheva, Kharalambieva 1993, pl. I/7a; Špehar 2010, pl. III/71, 85, 88; Ercegović-Pavlović 1982, pl. II/1; Kharalambieva, Ivanov 1986, pl. II/15; Liubenova 1981, 171, fig. 110/3, 10, 13, 15; Janković 1981, pls. XV/11, 15

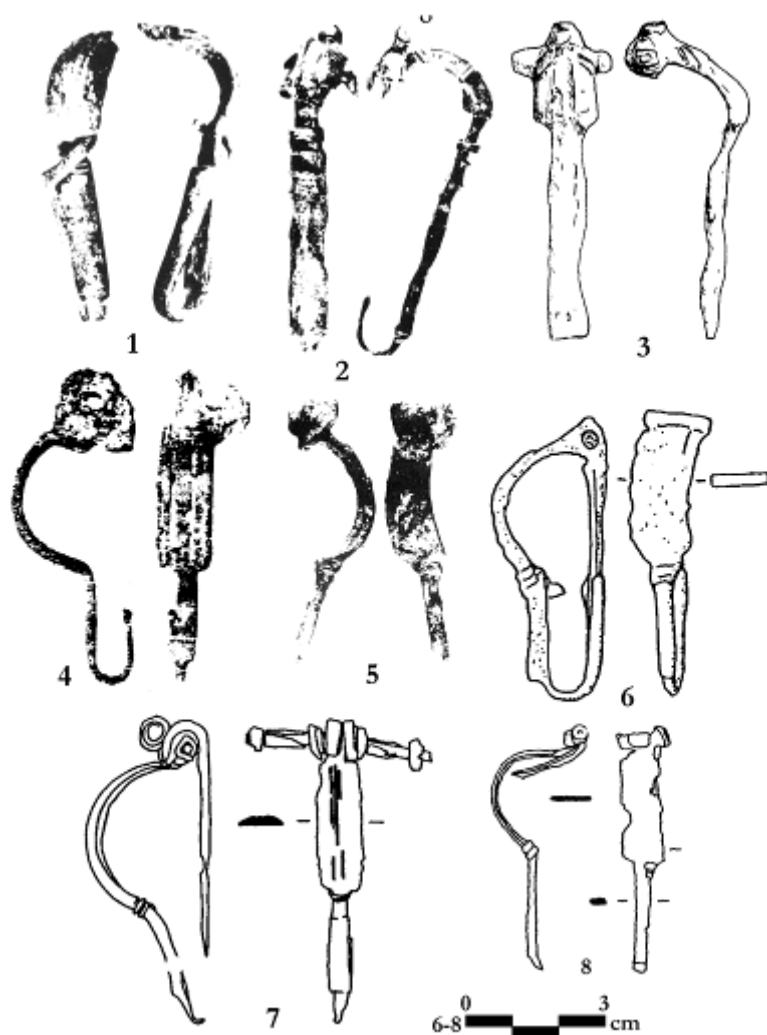

Fig. 15. Fibulae with bow wider than the stem: 1-5 – Prahovo; 6 – Rogachevo; 7-8 – Sadovec. After Janković 1981, pls. XV/17, XVI/7-10; Kharalambieva 1989, pl. III/12; Uenze 1992, pls. 2/13 and 3/2.

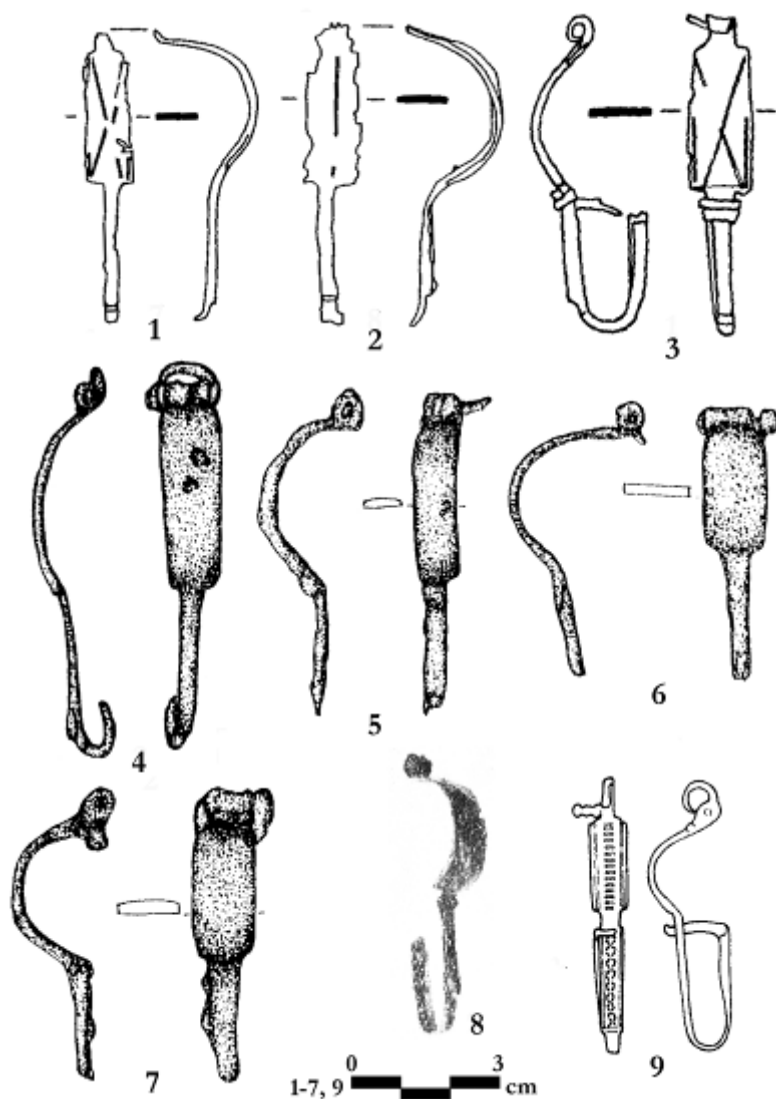

Fig. 16. Fibulae with bow wider than the stem: 1-2 – Sadovec; 3 – Golemannovo kale, “Nestor house”; 4 – Shumen region; 5-7 – Smiadovo; 8 – Svishtov; 9 – Stari Kostolac, grave 133. After Uenze 1992, pl. 3.1, 3, 4; Kharalambieva, Atanasov 1991, 51 pl. VI/2, 4, 5, 9; Press *et al.* 1973, 132 pl. II/1; Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 181 pl. 21.T133.4.

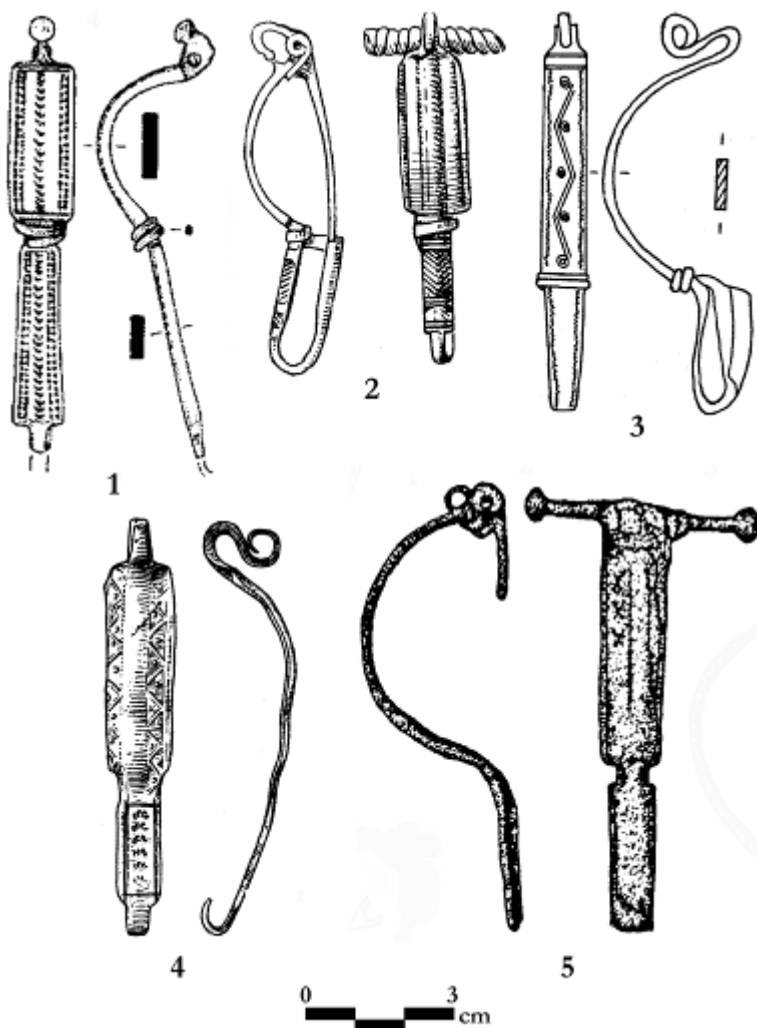

Fig. 17. Fibulae with bow wider than the stem (1, 2) and fibulae with bow wider than the stem, with zigzag ornament (3-5): 1 – Korinjski hrib; 2 – unknown location (Romania); 3 – Bratia Kunchevi; 4 – Bucharest; 5 – Gabrovo, house 12. After Milavec 2009, 248 pl. 2/13; Popescu 1941-1944, 503 fig. 10/115; Gencheva 1989, 33 fig. 13; Zirra and Cazimir 1963, 69 fig. 17.3; Koicheva, Kharalambieva 1993, pl. I/8.

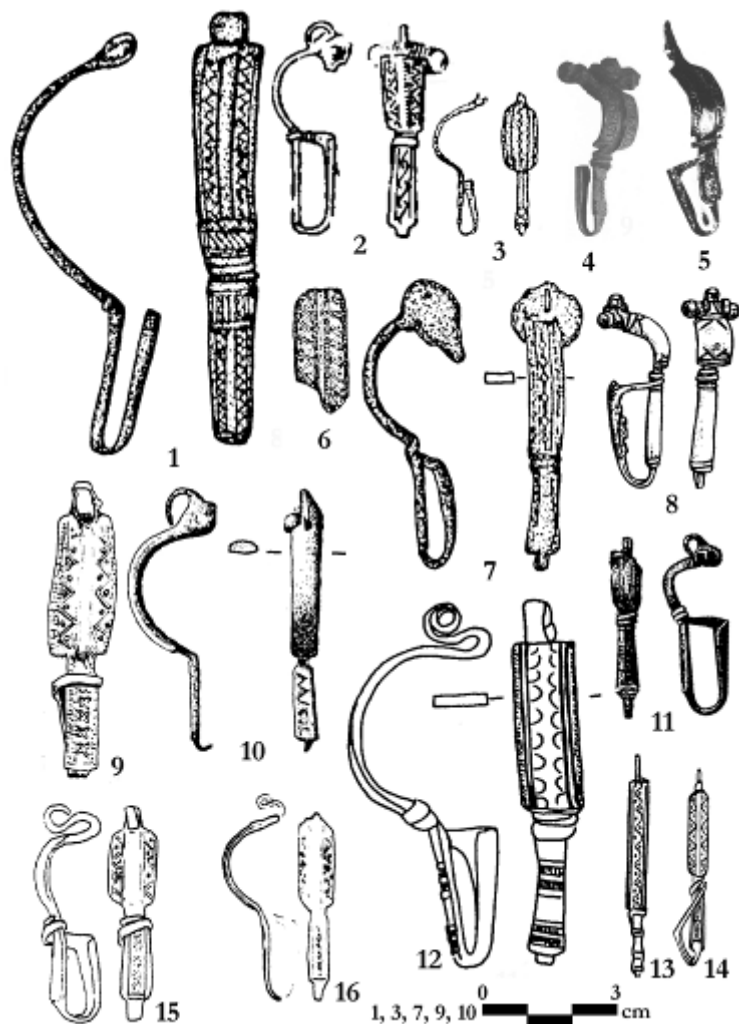

Fig. 18. Fibulae with bow wider than the stem (10) and fibulae with bow wider than the stem, with zigzag ornament (1-9, 11-16): 1, 6, 7 – Gabrovo (1 - house 24; 7 – house 25); 2 – Celei; 3 – Dragoevo; 4-5 – Gamzigrad; 8 – Gradina; 9 – Korbovo; 10 – Izvoarele; 11 – Pazarište; 12 – Nevsha; 13-14 – Pernik; 15-16 – Prahovo. After Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. II/9 and III/3, 7; Tudor 1945-1947, 196 fig. 41/14; Kharalambieva, Atanasov 1992, 103 pl. VI.5; Petković 2011, 274 fig. 8b; Janković 1983, 140; Milić 1978, pl. I/10; Janković 1981, 126 fig. 70 and pl. XVI.1, 6; Curta 1992, 45 fig. 7/58; Popović 1999, 101 fig. 58/2; Liubenova 1981, 171 fig. 110/1 and 7.

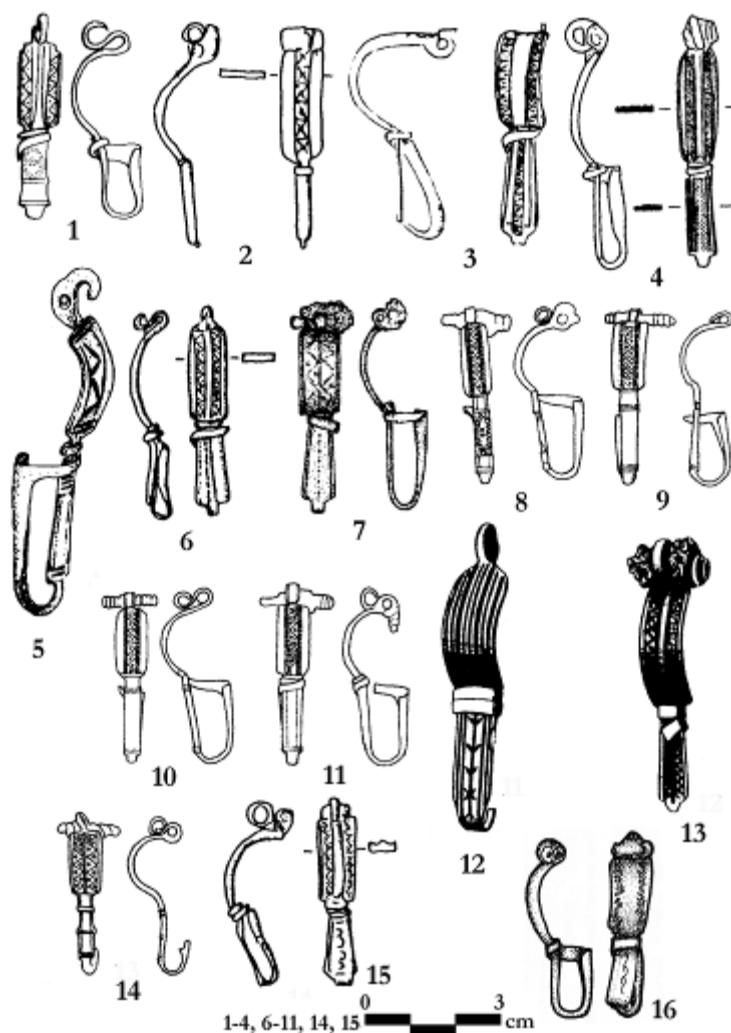

Fig. 19. Fibulae with bow wider than the stem (12) and fibulae with bow wider than the stem, with zigzag ornament (1-11, 13-16): 1 – Karataš; 2 – Novakovo; 3 – Riakhovo; 4 – Golemannovo kale; 5 – Salona; 6 – Snezhina; 7-11, 14 – Stari Kostolac (7 – grave 100; 8-11 – grave 132; 14 – grave 144); 12-13 – Suuk Su, grave 155; 15 – Sv. Nikola; 16 – Svishtov. After Špehar 2010, pl. III/82; Kharalambieva 1989, pl. III/3, 5, 9; Kharalambieva, Ivanov 1986, pl. III.22; Uenze 1992, pl. 3/5; Vinski 1967, pl. XXXIII/6; Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 161 pl. 10.T100.2, 179 pl. 20.T132/2, 3, 7, 7, and 191 pl. 27.T144.3; Repnikov 1907, 146 figs. 112-113; Pawlak 1995, 42 fig. 1/7.

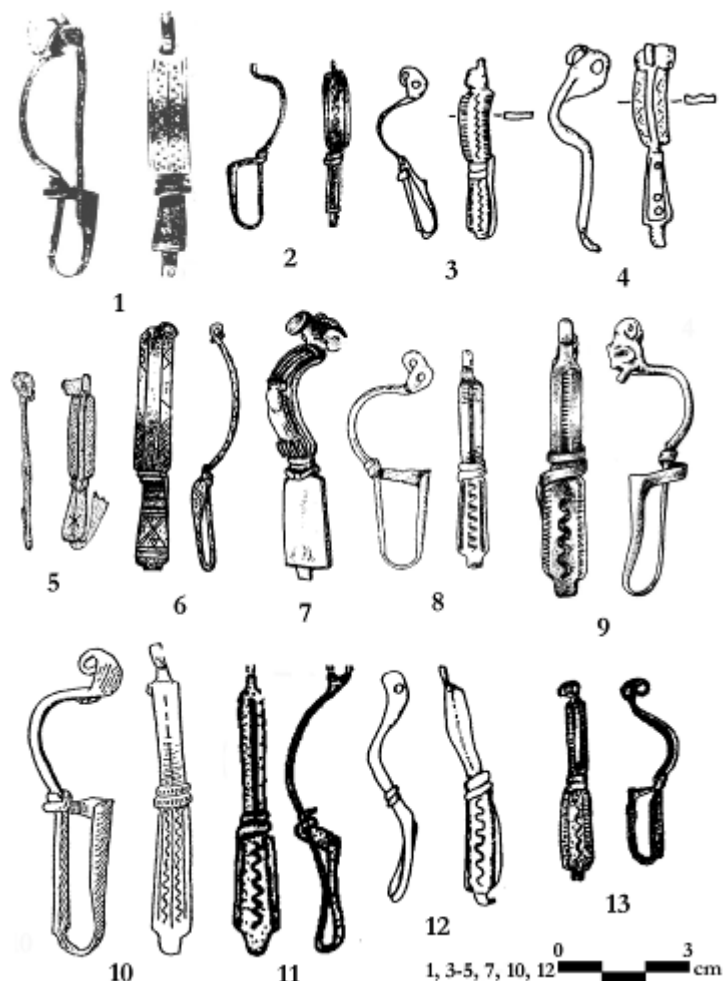

Fig. 20. Fibulae with bow wider than the stem, with zigzag ornament (1-6), with trapeze-shaped stem (7), and with stem wider than the bow, with zigzag ornament (8-13): 1 – unknown location (northeastern Bulgaria); 2 – Szolnok; 3 – Venchan; 4 – Vezenkovo; 5 – Zdravkovec; 6 – Zvonets'ke; 7 – Knin; 8 – Adamclisi; 9 – Bucharest; 10 – Histria; 11 – Igren'; 12 - General Kantardzhievo; 13 – Golesh. After Kharalambieva 1992, 135 pl. IV/6; Bóna and Nagy 2002, 376 pl. 102/8; Kharalambieva 1989, pl. III/2, 6, 8; Koicheva, Kharalambieva 1993, pl. VII/9; Bodianskii 1960, 273 fig. 1/7; Vinski 1989, 60 pl. XI/4; Barnea *et alii* 1979, 223 fig. 174.10.3; Sgîbea 1963, 379 pl. II; Condurachi *et al.* 1957, 20 fig. 7b; Prykhodniuk 1998, 140 fig. 71/2; Atanasov 1997, 138 fig. 5/4.

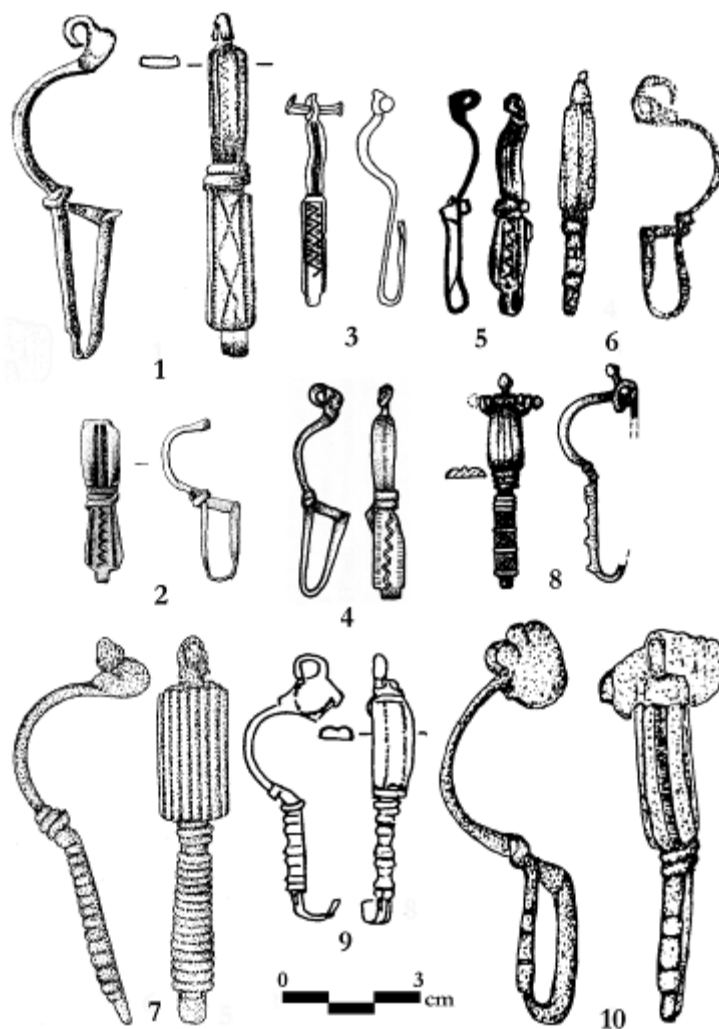

Fig. 21. Fibulae with stem wider than the bow, with zigzag ornament (1-5) and fibulae with bow wider than the stem, with striations (6-10): 1 – Izvoarele; 2 – Nikiup; 3 – Stari Kostolac, grave 144; 4 – Svishtov; 5 – Vetren; 6 – Cherencha; 7 – Davideni; 8 – Gorno Čalje; 9 – Kiten; 10 – Gradnica. After Curta 1992, 47 fig. 9.67; Poulter 2007, 22 fig. 2.1.10; Ivanišević, Kazanski, Mastyskova 2006, 191 pl. 26.T144.2; Pawlak 1995, 42 fig. 1/6; Atanasov, Iordanov 1994, 107 pl. XI/101; Kharalambieva, Atanasov 1992, 102 pl. V/12; Mitrea 2001, 329 fig. 68/1; Mikulčić 2002, 453 fig. 369/2; Koicheva, Kharalambieva 1993, pl. VI/8; Kharalambieva 1989, pl. II/6.

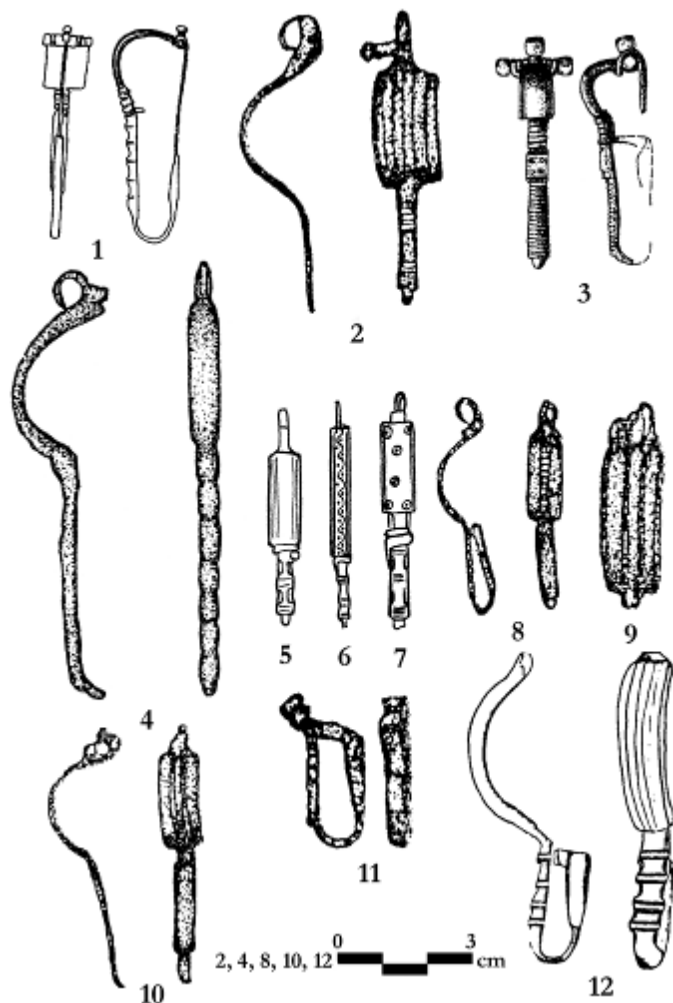

Fig. 22. Fibulae with bow wider than the stem (8-10) and fibulae with bow wider than the stem, with striations (1-7, 11, 12): 1 – Longa; 2 – Pet Mogili; 3 – Tetovo; 4 – Veselinovo; 5-7 – Pernik; 8-11 – Shumen region; 12 – Riakhovo. After Moutsopoulos 1992, 9, fig. 8; Kharalambieva, Atanasov 1992, 100, pl. III/5, 102 pl. V.4, 10, and 103 pl. VI/4, 7; Mikulčić 2002, 470 fig. 388/3; Kharalambieva, Atanasov 1991, 55, pl. VII/5; Liubenova 1981, 171, fig. 110/2, 4, 14; Kharalambieva, Ivanov 1986, pl. III/23.

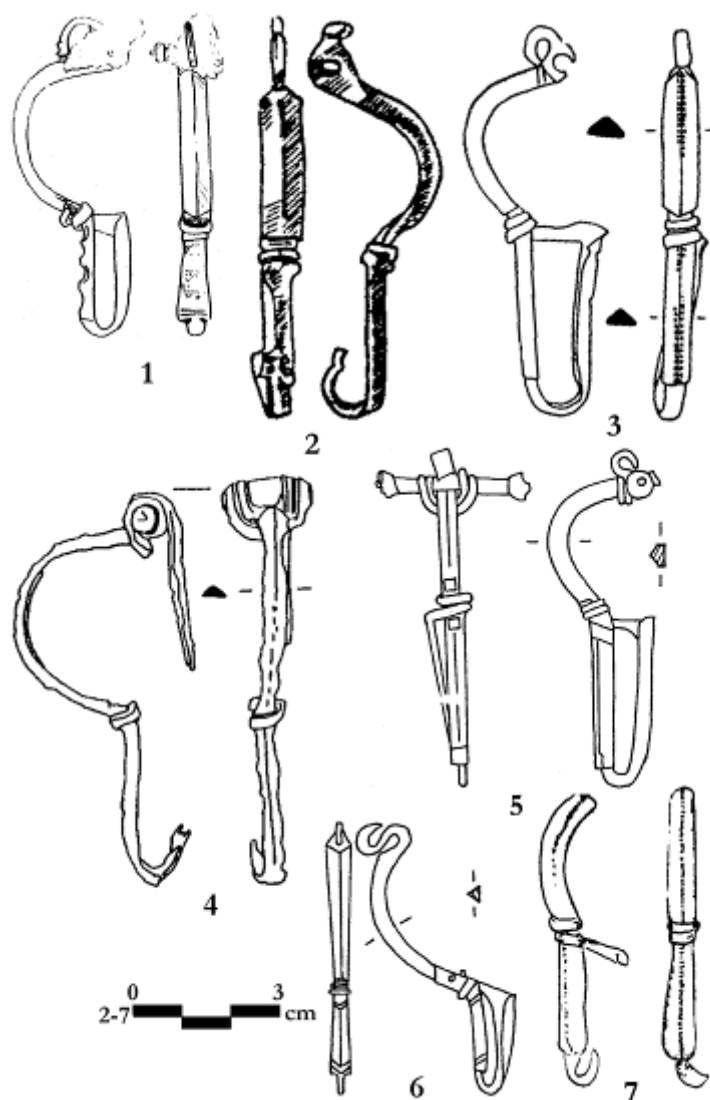

Fig. 23. Fibulae with triangular bow section: 1 – Brza Palanka; 2 – Kavetchina; 3-4 – Golemannovo kale; 5 – Stara Zagora; 6 – unknown location in the Stara Zagora region; 7 – Riakhovo. After Janković 1981, 248 pl. XVI.11; Vakulenko, Prykhodniuk 1984, 57 fig. 32/9; Uenze 1992, pls. 2/12 and 3/6; Gencheva 1989, 33 fig. 2e, ж; Kharalambieva, Ivanov 1986, pl. III/20.

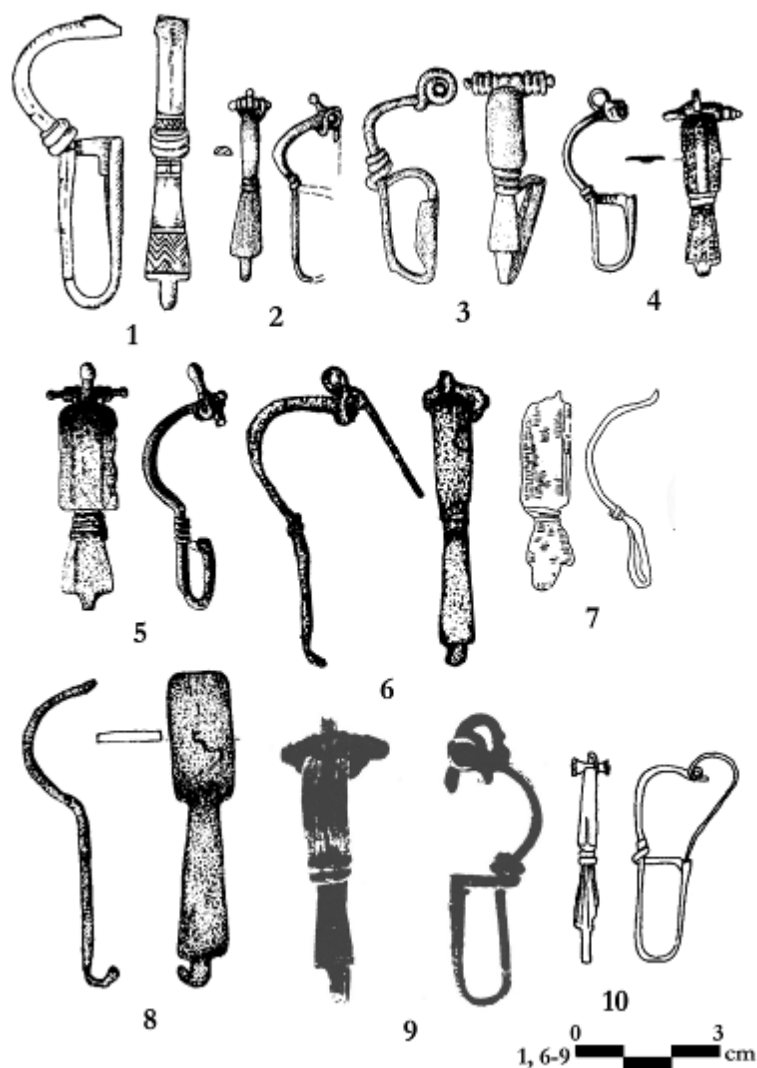

Fig. 24. Fibulae with trapeze-shaped stem: 1 – Adamclisi; 2-3 – Barovo; 4 – Belgrade; 5 – Budinarci; 6 – Cherencha; 7 – Davideni; 8 – Dobrich; 9 – Dragoevo; 10 - Longa. After Barnea *et al.* 1979, 224 fig. 175.10.4; Mikulčić 2002, 148 fig. 39/2, 4 and 200 fig. 95/3; Ivanišević, Kazanski 2002, pl. VII.82.1; Kharalambieva, Atanasov 1991, 48 pl. IV/9 and 50 VI.6 Mitrea 2001, 326 fig. 66/2; Kharalambieva 1989, 135 pl. IV/3; Moutsopoulos 1992, 9 fig. 7.

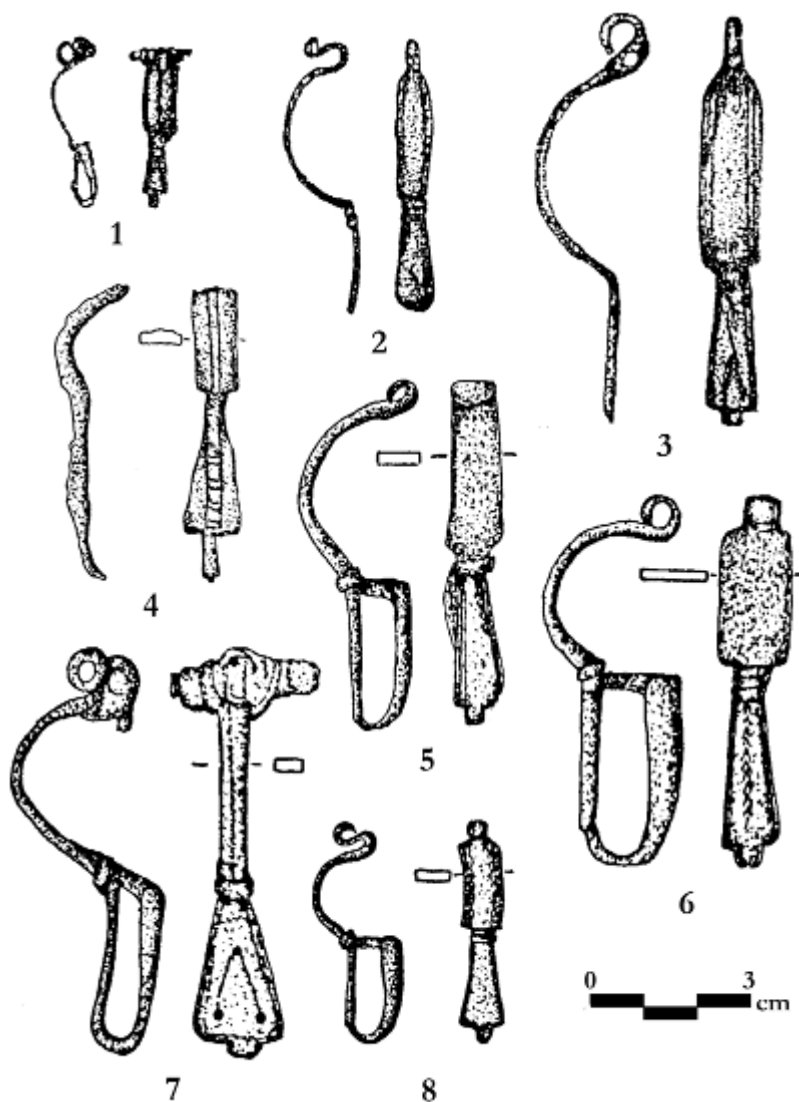

Fig. 25. Fibulae with trapeze-shaped stem: 1-3 – Dragoevo; 4-8 – Gabrovo (5-6 – house 4, 7 – house 23; 8 – house 26). After Kharalambieva, Atanasov 1992, 101 pl. IV/3, 7, and 103, pl. VI/13; Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. I/3, II/4, III/9, 12, and V/5.

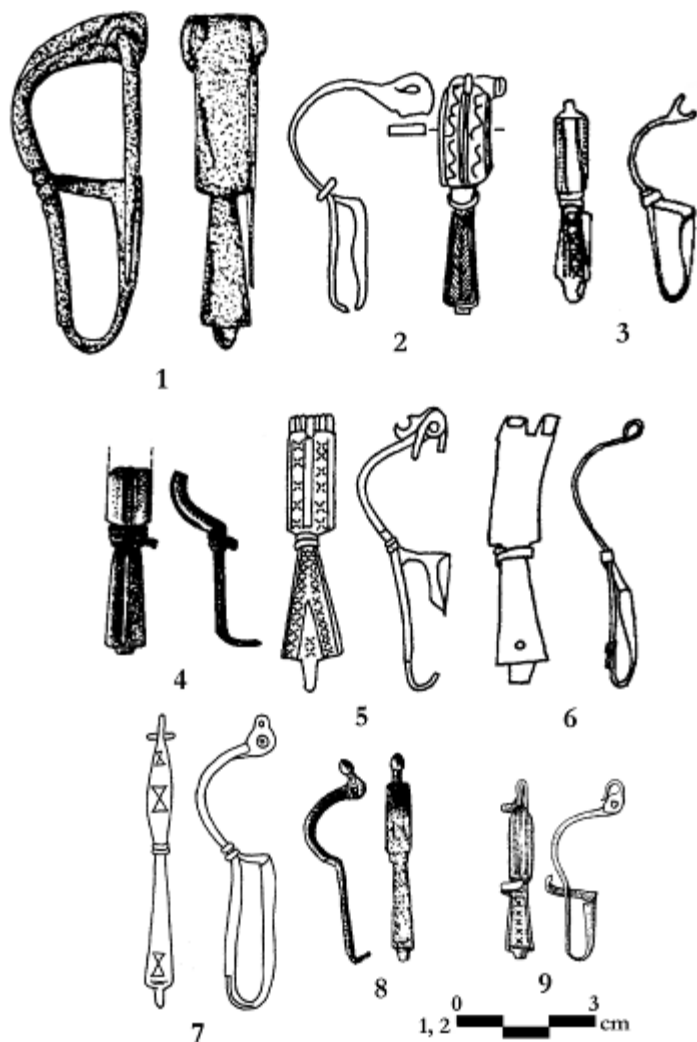

Fig. 26. Fibulae with trapeze-shaped stem: 1 – Gabrovo, house 27; 2 – General Kantardzhievo; 3 – Gornji Streoc; 4 – Graište; 5-7 – Hradyz'ke; 8 – Jegunovce; 9 – Krivina. After Koicheva, Kharalambieva 1993, pls. III/10; Kharalambieva 1989, pl. II/4; Ivanišević, Špehar 2005, 139 fig. 3/2; Mikulčić 2002, 301 fig. 199/2 and 461 fig. 378/2; Rutkivs'ka 1979, 341 fig. 22/1-3; Gomolka-Fuchs 1982, pl. 55/263.

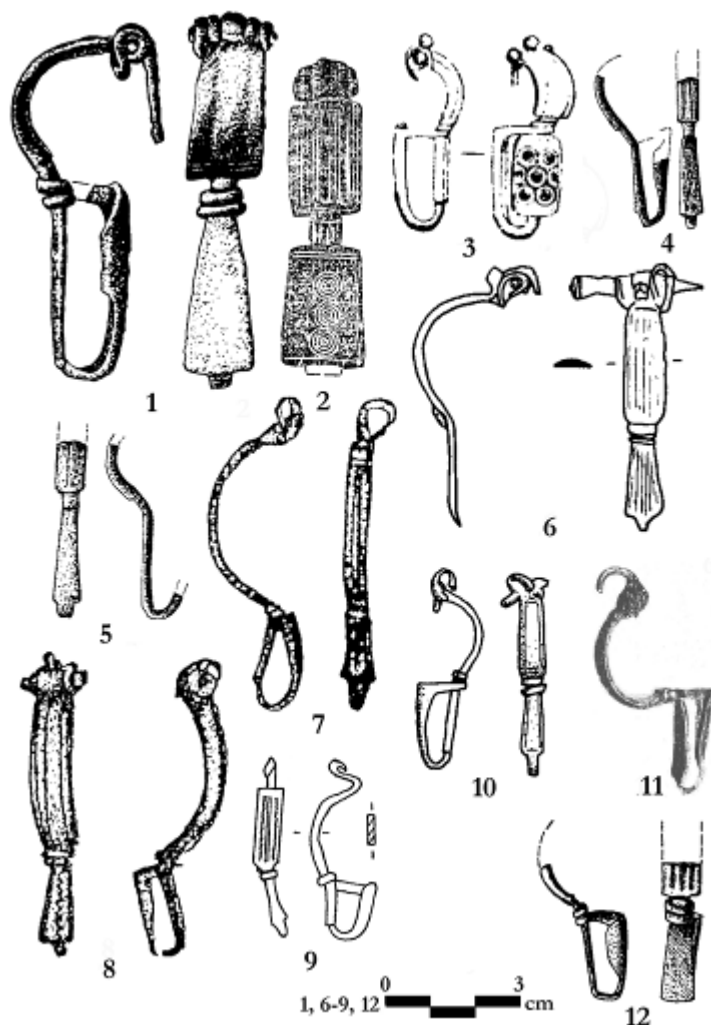

Fig. 27. Fibulae with trapeze-shaped stem: 1-2 – Markovi Kuli; 3 – Pece; 4 – Miokazi; 5 – Oraše; 6 – Sadovsko kale; 7 – (region of) Shumen; 8 – Smiadovo; 9 – Stara Zagora; 10; Štrbovac; 11 – Svishtov; 12 – Taor. After Mikulčić, Nikuljska 1978, 148 fig. 17; Mikulčić, Lilčić 1995, 256 pl. I/5; Përzhita 1990, pl. X.5; Mikulčić 2002, 463 fig. 383/2 and 474 fig. 393/2; Uenze 1992, pl. 2/8; Kharalambieva, Atanasov 1992, 100 pl. III/6 and 103 pl. VI/8; Gencheva 1989, 33 fig. 2, i; Gencheva 1980, 174 fig. 2/5; Press *et alii* 1973, 132 pl. II/4; Mikulčić 2002, 189 fig. 81/2.

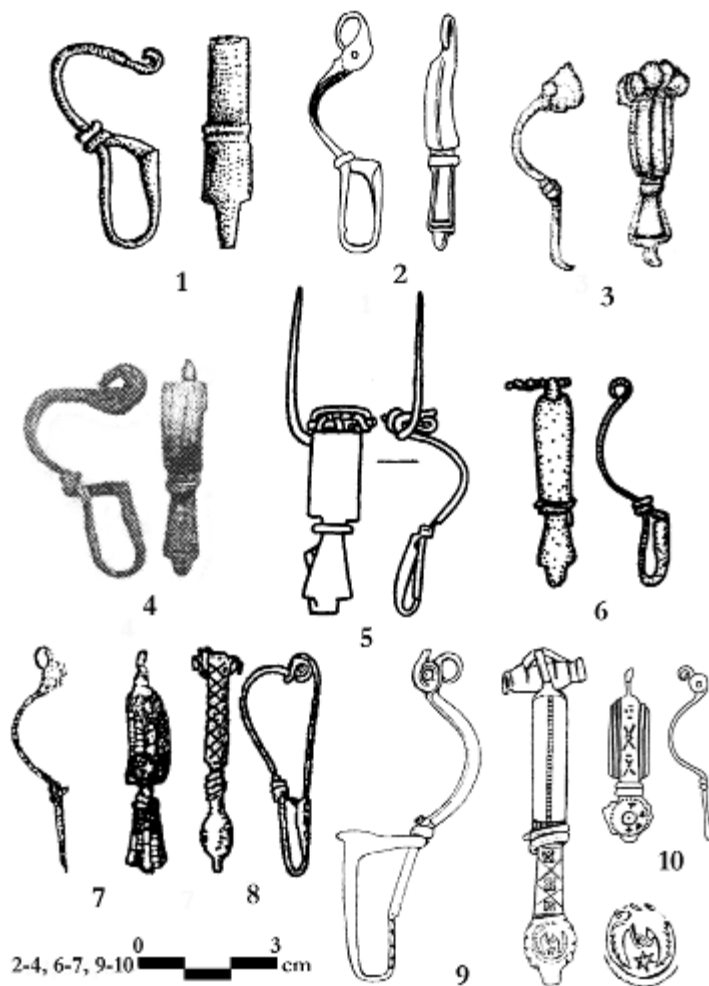

Fig. 28. Fibulae with trapeze-shaped stem: 1 – Poian; 2 - Trgoviște; 3-4 – unknown locations in northeastern Bulgaria; 5 – unknown location in the region of L'viv; 6 - Volos'ke; 7 – Zhelăg; 8 – Liubivka; 9 - Eski Kermen; 10 - Silistra. After Teodor 1988, 213 fig. 2.9; Pescheck 1949-1950; Kharalambieva 1992, 135 pl. III/12; Kharalambieva 1996-1997, 128 pl. XII/107; Gavritukhin, Oblomskii 1996, 231 fig. 52/16; Prykhodniuk 1998, 142 fig. 74/4; Kharalambieva, Atanasov 1992, 102 pl. V/11; Gavritukhin 2004, 217 fig. 2/23; Aibabin 2007, 146 fig. 6/1; Angelova 2003, 251 pl. II/4.

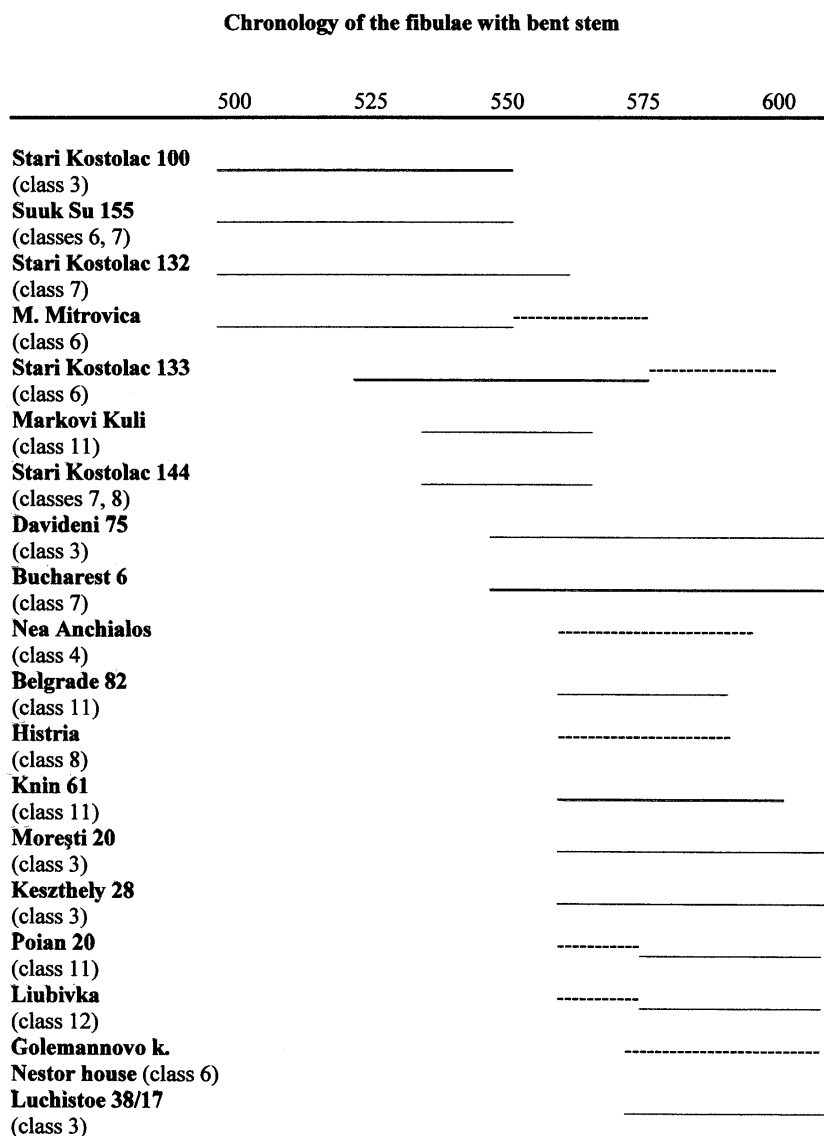

Fig. 29. The chronology of the fibulae with bent stem: continuous line – firm date range; dashed line – date range possible but uncertain.

The deposition of fibulae with bent stem in graves

Number of fibulae	Site and grave	Sex and age	Position on the body
1	P. Frecăței D21	child	r. upper arm bone
1	Belgrade 82	child	r. elbow
1	Knin 61	male (?)	l. elbow
1	Strazhata	female (?)	
1	Gradina 10	female (?)	on the skull
1	Suuk Su 153	female (?)	r. collar bone
1	Ablanica 55	female	r. collar bone
1	M. Mitrovica	female	l. chest area
1	Szolnok-Szanda 145	female	r. hip
1	Stari Kostolac 133	female	l. hip
2	Liubivka	female (?)	
2	Suuk Su 155	child	l. and r. collar bone
2	Luchistoe 38/17	female (?)	l. and r. shoulders
2	Stari Kostolac 144	female	r. shoulder, above waist line
2	Stari Kostolac 100	female (23 years)	l. chest area
2	Stari Kostolac 112	female	chest, abdomen
2	Stari Kostolac 154	female (>45 years)	l. and r. waist line
2	Stari Kostolac 143	female (30 years)	r. hip, knee
4	Stari Kostolac 132	female (45 years)	l. shoulder, above waist line

Fig. 30. Graves with fibulae with bent stem in graves: sex, age, and position on the body.

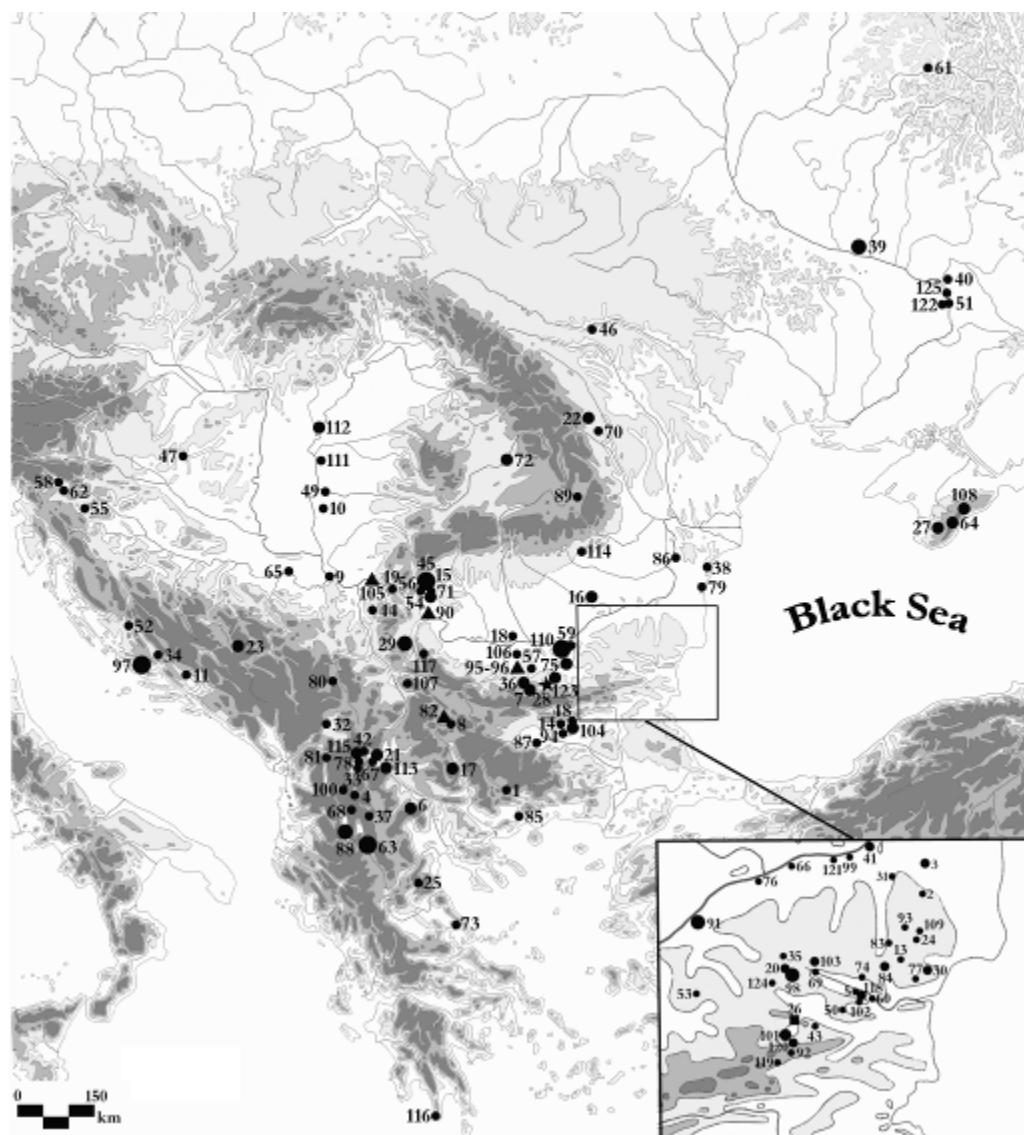

Fig. 31. The distribution of fibulae with bent stem in Southeastern and Eastern Europe:

- 1 – Ablanica; 2 – Abrit; 3 – Adamclisi; 4 – Arangel; 5 – Bălskovo; 6 – Barovo; 7 – Batoshevo; 8 – Bela Voda; 9 – Belgrad; 10 – Berekhát; 11 – Biograci; 12 – Bočar; 13 – Botevo; 14 – Bratia Kunchevi; 15 – Brza Palanka; 16 – Bucharest; 17 – Budinarci; 18 – Celei; 19 – Čezava; 20 – Cherencha; 21 – Čučer; 22 – Davideni; 23 – Debelo brdo; 24 – Dobrich; 25 – Dolichis; 26 – Dragoevo; 27 – Eski Kermen; 28 – Gabrovo; 29 – Gamzigrad; 30 – General Kantardzhievo; 31 – Golesh; 32 – Gornji

Streoc; 33 - Gorno Čalje; 34 - Gradina; 35 - Gradishte; 36 - Gradnica; 37 - Graište; 38 - Histria; 39 - Hradyz'ke; 40 - Igren'; 41 - Izvoarele; 42 - Jegunovce; 43 - Kálnovo; 44 - Kamenovo; 45 - Karataš; 46 - Kavetchina; 47 - Keszthely; 48 - Kirilovo; 49 - Kiszombor; 50 - Kiten; 51 - Kizlevo; 52 - Knin; 53 - Koprivec; 54 - Korbovo; 55 - Korinjski hrib; 56 - Kostol; 57 - Kramolin; 58 - Kranj; 59 - Krivina; 60 - Krivnia; 61 - Liubivka; 62 - Ljubljana; 63 - Longa; 64 - Luchistoe; 65 - Mačvanska Mitrovica; 66 - Malāk Preslavec; 67 - Markovi Kuli; 68 - Miokazi; 69 - Mogila; 70 - Moldoveni; 71 - Mora Vagei; 72 - Morești; 73 - Nea Anchialos; 74 - Nevsha; 75 - Nikiup; 76 - Nova Cherna; 77 - Novakovo; 78 - Oraše; 79 - Ovidiu; 80 - Pazarište; 81 - Pece; 82 - Pernik; 83 - Pet Mogili; 84 - Petrov dol; 85 - Philippoi; 86 - Piatra Frecăței; 87 - Plovdiv; 88 - Pogradec; 89 - Poian; 90 - Prahovo; 91 - Riakhovo; 92 - Rish; 93 - Rogachevo; 94 - Rupkite; 95 - Sadovec-Golemannovo kale; 96 - Sadovec-Sadovsko kale; 97 - Salona; 98 - Shumen; 99 - Silistra; 100 - Šipkovic; 101 - Smiadovo; 102 - Snezhina; 103 - Stan; 104 - Stara Zagora; 105 - Stari Kostolac; 106 - Strazhata; 107 - Štrbovac; 108 - Suuk Su; 109 - Sv. Nikola; 110 - Svishtov; 111 - Szentes; 112 - Szolnok; 113 - Taor; 114 - Târgșor; 115 - Tetovo; 116 - Tigani; 117 - Trgovište; 118 - Venchan; 119 - Vezenkovo; 120 - Veselinovo; 121 - Vetren; 122 - Volos'ke; 123 - Zdravkovec; 124 - Zhelăg; 125 - Zvonets'ke. Smallest circles indicate one specimen each, larger ones two to three, four to five, and between six and 10, respectively. Triangles indicate between 10 and 20 specimens, squares between 20 and 30 specimens, and stars over 30 specimens.

**LA TRANSITION LYCHNOLOGIQUE BYZANTINO-ARABE EN EGYPTÉ
ET AU PROCHE-ORIENT: LAMPES COPTES ET MUSULMANES
DE LA COLLECTION BOUVIER**

Laurent Chrzanovski *

Abstract: *The analytical study of 63 unpublished clay lamps allowed us to review all the existing typologies of a crucial period for the Egyptian lamp workshops, i.e. from the late Byzantine times to the Islamic era, paying special attention to the transition types and to the very first Islamic lamps. We discuss here the categories of lamps fitting perfectly the established typologies, as well as the categories for which the existing classifications are not satisfactory. The second aim of the article is to focus on the influence of the Near Eastern production and imports on the Egyptian lamp manufacturers, mainly during the Byzantine-Islamic transition period, which is an important key to understanding lamp types that will often have a very broad expansion, from Maghreb area to all Eastern Mediterranean and the Black Sea shores, influencing even Byzantine manufacturers.*

Rezumat: *Prin analiza unui grup inedit de 63 de opaițe de lut, studiul pe care îl propunem aici ne permite să revedem toate tipologiile existente referitoare la o epocă lcnologică crucială pentru atelierele din Egipt, i.e. din perioada bizantină târzie până în epoca islamică, acordând o atenție particulară tipurilor de tranziție și primelor forme islamice. Discutăm aici de categorii de lămpi care se încadrează perfect în tipologii bine stabilite și de categorii pentru care clasificările existente nu sunt satisfăcătoare. Al doilea scop al articolului este de a observa influența producțiilor și a importurilor din Orientul Apropiat asupra producătorilor de opaițe din Egipt, în mod special din perioada de tranziție bizantino-islamică. Din punctul nostru de vedere, aceasta este o cheie importantă pentru a înțelege tipurile de lămpi care vor cuceri adesea zonele extrem de întinse, de la Maghreb până în Orientul Mediteranean și litoralul Mării Neagre, și care vor ajunge până la a influența producătorii bizantini.*

Résumé : *A travers l'étude d'un groupe inédit de 63 lampes de terre cuite, nous avons pu passer en revue les typologies existantes en ce qui concerne une période cruciale pour les producteurs de lampes égyptiens, à savoir entre la fin de l'époque byzantine et l'hégémonie musulmane. Nous avons accordé une attention particulière aux types de transition byzantino-musulmane ainsi qu'aux toutes premières lampes islamiques. Nous présentons ici les catégories de lampes qui s'encadrent parfaitement dans les typologies bien établies, mais aussi celles pour lesquelles les classifications ne sont pas satisfaisantes. Le second objectif de cet article est d'observer l'influence des productions et des importations du Proche-Orient sur les ateliers égyptiens, surtout durant la période de transition byzantino-islamique. A notre avis, ce phénomène est un facteur-clé pour comprendre le succès de certains types de lampe, que l'on retrouve du Maghreb à l'Orient Méditerranéen et sur les côtes de la Mer Noire, où ils vont même jusqu'à influencer directement les artisans byzantins*

* Co-directeur de doctorats auprès de la chaire d'Archéologie des Provinces Romaines, Université Lyon II Lumière ; UMR 5140 du CNRS, Lattes , lchrzanovski@bluewin.ch

Key words: *clay lamps, Byzantine period, Islamic Period, Egypt, Near East, typological overview.*

Cuvinte cheie: *opaițe de lut, epocă bizantină, epocă islamică, Egipt, Orientul Apropiat, analiză tipologică.*

Mots clés : *lampes de terre cuite, époque byzantine, époque islamique, Egypte, Proche-Orient, analyse typologique.*

Nous présentons ici une approche synthétique de l'évolution des lampes en terre cuite d'Egypte entre le VIe et le XIVe siècle, à travers une soixantaine d'artefacts inédits issus de la collection Jean-François et Malou Bouvier (Neuchâtel), constituée en Egypte, Syrie et Liban par Maurice Bouvier, Professeur de Droit à l'Université d'Alexandrie jusqu'en 1950*.

Mondialement connue pour son corpus unique de tissus coptes, dont les chefs-d'oeuvre ont été exposés dans les plus grands musées de Suisse, de France, des U.S.A. et du Japon, la collection Bouvier est également forte d'un *corpus* de plus de 800 lampes à huile, sur lequel nous travaillons en vue d'une publication exhaustive.

Ce corpus est, à nos yeux, l'une des collections lychnologiques les plus complètes concernant les productions d'Egypte, du Liban et de Syrie, de la période phénicienne jusqu'à la période mamelouke. Tous les grands types connus y sont représentés et, de plus, de nombreuses variantes inédites viennent compléter nos connaissances sur les lampes de ces régions, fort peu étudiées en comparaison avec celles d'autres horizons géographiques.

En ce qui concerne les lampes d'Egypte, il est intéressant de remarquer que Maurice Bouvier fréquentait les mêmes antiquaires alexandrins que Benaki. Ainsi, la collection Benaki, bien que très fragmentairement publiée, livre de nombreux parallèles exacts pour les exemplaires de la collection Bouvier.

* Ce travail a été rendu possible grâce au support financier du Programme Opérationnel Sectoriel pour le Développement des Ressources Humaines, POSDRU 89/1.5/S/60189 au titre "Programmes Post-doctoraux pour un Développement Durable dans une Société basée sur la Connaissance"; dans ce cadre, nous sommes très reconnaissants à l'Acad. Prof. Dr. Ioan Aurel Pop, qui a coordonné notre bourse postdoctorale auprès de l'Académie Roumaine, filiale de Cluj-Napoca. Durant la longue période passée à étudier les lampes byzantines et islamiques, nous avons bénéficié de l'aide de Mme Marielle Martiniani-Reber (Musée d'art et d'Histoire, Genève), M. Jean Bussière (Chercheur associé, CNRS, UMR 5141, Lattes), M. Ioannis Motsianos (Musée National de la Culture Byzantine, Thessalonique) et de nombreux autres collègues. Que tous soient ici chaleureusement remerciés. *Last but not least*, nous tenons à exprimer notre gratitude à M. et à Mme Bouvier (Neuchâtel) pour nous avoir confié le soin d'étudier l'ensemble de leur collection en vue d'une publication exhaustive.

L'ensemble que nous publions aujourd'hui est à ce point représentatif de la production lychnologique égyptienne et syro-palestinienne que de nombreuses lampes ne rencontrent aucun parallèle précis dans les publications spécialisées, venant ainsi compléter les typologies les plus pointues, que nous pouvons désormais affiner grâce à ces luminaires inédits.

Remarques méthodologiques :

Proposer une typologie des luminaires tardifs d'Egypte est une tâche très complexe, en premier lieu à cause des grandes différences entre les principales zones de production à l'intérieur même de l'Egypte, où les ateliers innovent, mais aussi adaptent, modifient ou reproduisent des lampes de leurs concurrents, même les plus éloignés. Les typologies micro-régionales sont légion, et peuvent être, avec prudence, insérée dans cinq grands horizons géographiques : Alexandrie et le Delta du Nil, la Basse vallée du Nil, le Fayoum et la Moyenne Egypte, la zone de Louxor et, enfin, la Haute Egypte avec Assouan. En parallèle. L'état actuel des recherches est principalement basé sur un nombre relativement modeste, i.e. à peu près 500, de lampes publiées et surtout sur une majorité d'artefacts issus de musées et de fouilles anciennes par rapport à ceux provenant de contextes précis d'excavations récentes.

Les typologies sont elles aussi peu nombreuses. En ce qui concerne l'Egypte, la période byzantine n'a fait l'objet que d'un seul essai de classification, celui proposé par Selesnow en 1988, basé sur les lampes issues des anciennes fouilles Kaufmann à Abu Ménas et aujourd'hui conservées à Francfort. Les ouvrages concernant Ehnasya¹ et Karanis² proposent un nombre important de lampes, mais leurs datations sont trop vagues et leurs groupements ont fait l'objet de critiques à maintes occasions. Dans un autre registre, on peut se baser sur les remarques fondamentales de John Hayes dans sa monographie lychnologique consacrée aux lampes du Royal Ontario Museum: le savant classe les productions égyptiennes non pas par types, en raison du nombre réduit d'artefacts de la collection qu'il étudie, mais par provenances, accordant une large place à l'analyse céramologique et permettant ainsi de bien définir les différentes zones de production de lampes de l'Egypte romaine et byzantine. Enfin, lorsqu'ils offrent un parallèle direct pour un exemplaire précis, le troisième volume des lampes du British Museum de Donald Bailey ainsi que le catalogue des lampes de l'Université de Tübingen d'Eva-Maria Cahn-Klaiber, sont toujours des ressources indispensables grâce à l'exhaustivité des parallèles offerts pour chaque lampe. Signalons enfin, toujours pour l'Egypte byzantine, le corpus des lampes égyptiennes du Musée de

¹ Petrie 1905.

² Shier 1978.

Florence³, la recherche monographique sur les lampes à inscriptions chrétiennes du Musée Benaki⁴ et les nombreux parallèles offerts par les publications de Musées universalistes, *in primis* par les catalogues de l'Ermitage⁵, du Musée National de Varsovie⁶, du Musée du Louvre⁷, de la Bibliothèque Nationale de France⁸ et bien d'autres encore. Soulignons aussi le rôle fondamental du catalogue des lampes du Musée National de Chypre⁹ où l'on retrouve de nombreuses productions égyptiennes grâce aux contacts commerciaux intenses que l'île entretenait avec le continent durant l'antiquité.

Pour ce qui est de la période musulmane, en revanche, l'excellente étude typologique publiée en 1970 par Wladyslaw W. Kubiak et basée sur les résultats des fouilles polonaises de Fustat (aujourd'hui banlieue du Caire), permet de dater et de classer avec précision les lampes du IXe au XVe siècle dans des groupes larges, simples et fiables.

A côté des productions égyptiennes, nous avons choisi, pour cette recherche, de publier plusieurs lampes syro-palestiniennes. En effet, de l'autre côté du Sinaï, le panorama lychnologique proche-oriental est indispensable pour comprendre la transition byzantino-musulmane en Egypte : entre le déclin des productions coptes et la naissance des manufactures musulmanes, l'Egypte va importer puis imiter et enfin adapter des types canoniques syro-palestiniens, en particulier des luminaires des vastes classes des "lampes-pantoufle" moulées et des lampes tournées en écuelle.

En ce qui concerne l'état des recherches sur la Terre Sainte, le Liban et la Syrie, on peut considérer qu'il est plus satisfaisant que celui de l'ancienne terre des Pharaons. Les anciennes typologies, surtout celles proposées par Frédéric Waagé pour Antioche en 1941 et par Kennedy en 1963 pour le Liban sont toujours très utiles, bien que leurs datations doivent être affinées à l'aide des rapports de fouille les plus récents. Les recherches épigraphiques sur les lampes chrétiennes (*in primis l'opera omnia* de Stanislaw Loffreda) mais aussi musulmanes sont, elles aussi, nombreuses et pointues. Mais si nos connaissances chronologiques et typologiques sont aujourd'hui très satisfaisantes, on le doit en grande partie à la monographie exhaustive de Shulamit Hadad consacrée aux lampes issues des fouilles récentes de Bet Shean. Ce site est en effet crucial pour comprendre les productions mais aussi les importations

³ Michelucci 1975.

⁴ Loverdou-Tsigarida 1972.

⁵ Waldhauer 1914.

⁶ Bernhard 1955.

⁷ Lyon-Caen, Hoff 1986.

⁸ Trost, Hellmann 1996.

⁹ Oziol 1977.

de toute la région, de l'époque hellénistique tardive jusqu'à l'époque omeyyade et la typologie élaborée par Hadad est sans faille. L'enjeu est donc désormais de voir jusqu'à quel point la typologie de Bet Shean peut devenir une typologie macro-régionale. Pour cela, il faudra petit à petit et site par site, utiliser les propositions de Hadad et les adapter, les affiner ou les compléter au besoin, en fonction de l'horizon géographique étudié.

Avant d'aller plus loin, une remarque essentielle s'impose : notre essai n'a aucune prétention de devenir une typologie de référence. Le panorama lychnologique égyptien tardo-antique et médiéval est beaucoup trop riche et varié pour pouvoir élaborer des types précis avec une base constituée d'aussi peu d'individus, qui ne sont pas représentatifs de l'intégralité des types et sous-types attestés.

Néanmoins, les lampes présentées ci-après ont l'avantage de permettre de relancer la discussion sur les hypothèses et les classements existants pour les typologies dont elles font partie; c'est là que réside le seul et unique enjeu de notre étude, en plus de livrer aux chercheurs un nouvel échantillon de luminaires totalement inédits, parfois sans parallèles.

Aussi, nos groupements ne sont pas des typologies: ils se réfèrent toujours aux types tels que définis dans les classifications les plus utilisées.

Essai de catalogue chronologico-morphologique

Nomenclature des groupes :

(EG) : production typiquement égyptienne

(OR) : production typiquement proche-orientale

(EG-OR) : groupe de lampes produites aussi bien en Egypte qu'au Proche-Orient

(EG) 1. Lampes d'Abu Menas ovoïdes

Nous débutons notre inventaire avec les premières productions dites "d'Abu Ménas" et classées par Selesnow dans ses types "Abu Ménas 1" et "Abu Ménas 2".

Selesnow considère comme Type 1 des lampes en forme de goutte, au profil clairement biconique et dotées d'une petite anse conique. D'après les exemplaires recensés dans les publications disponibles, il apparaît clairement que la production de ce type de lampe naît dans le site éponyme à la fin du Ve siècle ap. J.-C., à l'époque de son plus grand rayonnement, et semble continuer au VIe siècle. Selesnow les dénomme "lampes à eulogies", en raison de la présence caractéristique d'une inscription chrétienne en relief sur l'épaule, tandis que le décor du médaillon se limite le plus souvent à une rosette¹⁰.

¹⁰ cf. Selesnow 1988, 68 avec bibliographie.

Selesnow considère comme Type 2, en succession directe du type dit "à eulogies", des lampes ovales caractérisées par un large médaillon rond, toujours illustré d'une scène historiée¹¹. D'après les exemplaires recensés dans les publications disponibles, il apparaît clairement que la production de ce type de lampe dépasse de loin le site éponyme, même si c'est là qu'elles furent produites en grande majorité, probablement par les mêmes ateliers qui produisaient massivement les fameux flacons si chers aux pèlerins. La création de ce type de lampe remonte au VIe siècle ap. J.-C. et sa production semble se limiter à ce siècle uniquement, avec une possible survivance dans le premier quart du VIIe siècle encore, selon Hayes¹².

En ce qui concerne leur iconographie, Selesnow met en garde, à juste titre, sur les dérives de l'interprétation fréquente qui consiste à lier systématiquement tous les motifs iconographiques illustrés sur les médaillons aux différents épisodes de la légende de Saint Ménas. Certes, Ménas est vénéré dans le site éponyme et sa popularité à cette époque est incontestable, mais elle n'exclut pas la vénération d'autres personnages fondateurs de la foi chrétienne proche-orientale de l'époque, comme Sainte Thècle.

Les recherches que nous avons menées nous permettent de confirmer une succession chronologique entre les deux caractéristiques mises en valeur par Selesnow, à savoir le fait que les lampes ornées de représentations iconographiques complexes semblent naître plus tard que celles décorées d'inscriptions chrétiennes. Néanmoins, en ce qui concerne la morphologie des lampes, il convient tempérer une utilisation *ad litteram* de la typologie de Selesnow, qui rend difficile le classement des lampes hybrides et ne tient pas compte des différents rendus des anses.

Si l'on considère nos lampes en fonction des détails de leurs composantes principales, on peut proposer les groupes suivants, qui viennent affiner, sans les contredire, les typologies mises au point par Selesnow:

(EG) 1.A. Lampes de type Selesnow "Abu Menas 1" classique, en forme de goutte, avec eulogie sur l'épaule, décoration géométrique ou végétale sur le médaillon et petite palmette en relief sur le bec. Petite anse-tenon conique. (Cat.1)

(EG) 1.B. Lampes au réservoir encore très ovale, à la forme encore très proche de celle des lampes-grenouille, ornées de représentations de personnages au rendu très grossier, soit dans un médaillon rond à hauteur de l'épaule, comme sur les lampes du groupe précédent (Cat. 2), soit dans un médaillon rond et plat nettement plus bas que l'épaule, comme sur les lampes du groupe suivant (Cat. 3). Epaules décorées de motifs géométriques ou végétaux. Petite anse-tenon conique.

¹¹ Selesnow 1988, 70 avec liste bibliographique.

¹² Hayes 1980, 130.

(EG) 1.C.1. Lampes type Selesnow "Abu Menas 2" classique, en forme de goutte, ornées de représentations de personnages dans un médaillon rond et plat nettement plus bas que l'épaule. Epaule vierge. Petite anse-tenon conique. (Cat. 4-5)

(EG) 1.C.2. Lampes type Selesnow "Abu Menas 2" classique, identiques à celles du groupe précédent mais avec une petite anse-tenon en forme de tête animale à l'arrière, un élément qui n'est pas sans nous rappeler les anses des lampes "de Jérash". Il est intéressant de remarquer que de nombreux exemplaires munis de ce type d'anse ont été retrouvés à Chypre¹³. (Cat. 6)

(EG) 1.C.3. Lampes type Selesnow "Abu Menas 2" classiques, identiques à celles du groupe C1 (y compris la petite anse-tenon conique) mais avec épaule ornée de motifs en entrelacs spiralés. (Cat. 7-8)

(EG) 1.C.4. Lampes type Selesnow "Abu Menas 2" classiques, identiques à celles du groupe précédent mais avec une petite anse bouclée en ruban. (Cat. 9-10)

(EG) 1.C.5. Lampes dérivées du type Selesnow "Abu Menas 2", à la forme et au rendu de plus en plus éloigné des standards initiaux. (Cat. 11-13).

(EG) 2. Lampes d'Abu Menas allongées

Il s'agit de lampes au bec de plus en plus saillant adoptant presque une forme de poire, et munies d'une large anse en boucle ajoutée à l'arrière. Elles sont toujours ornées de représentations de personnages dans un médaillon rond et plat, nettement plus bas que l'épaule, mais ce médaillon est cette-fois défini par un haut bourrelet circulaire. Selesnow les classe au début de son type "Abu Menas 2", mais il nous semble évident qu'elles constituent une catégorie à part, contemporaine certes mais bien différente des lampes susmentionnées. (Cat. 14-16)

(EG) 3. Imitations et interprétations des lampes d'Abu Menas ovoïdes

Il s'agit de lampes produites par des ateliers de Moyenne Egypte si l'on en croit leurs caractéristiques céramologiques. Leur forme rappelle celle des lampes classiques de type II à anse en ruban (groupe C4) mais leur rendu est très hétéroclite et n'a rien en commun avec les productions précédentes. Les deux exemplaires que nous présentons le montrent bien, le premier étant orné d'une scène très naïve représentant peut-être Saint Ménas et les dromadaires (Cat. 17) tandis que la seconde reprend fidèlement un thème propre aux lampes africaines tardives, celui du "buste impérial" (Cat. 18).

¹³ Oziol 1977, 273.

(EG) 4. Lampes allongées de Moyenne Egypte

Il s'agit de productions de Moyenne Egypte, datées des VIe et VIIe siècles¹⁴. On peut proposer de les classer en deux grands groupes:

Groupe (EG) 4.A.

Des lampes au corps très allongé, en forme de poire, munies d'un haut bourrelet en forme de goutte entourant le médaillon, orné d'un personnage biblique ou d'une croix, ainsi que le bec. L'épaule très convexe n'est pas décorée et une large anse en boucle est appliquée à l'arrière (Cat. 19-21).

Groupe (EG) 4.B.

Des lampes dérivées, au corps et à l'anse semblable à celui des lampes précédentes, mais au rendu différent et au décor assez sommaire. Nos deux exemplaires présentent, le premier, un médaillon rond et des décorations sur toute la partie supérieure de la lampe (Cat. 22) et, le second, un haut bourrelet en forme 8 très affiné entourant le trou de remplissage et le trou de bec, privant ainsi la lampe de médaillon et reportant les ornements (géométriques) sur l'épaule (Cat. 23).

En ce qui concerne le groupe A et son iconographie, on remarquera une similitude frappante entre le rendu des personnages des médaillons des lampes nn. 19 et 20, et celui des productions africaines contemporaines. La lampe n. 19 représente fidèlement l'Ascension du Christ portant la croix sur son épaule, rendue exactement de la même façon, mais inversée, que sur des lampes d'Algérie¹⁵ ou de Tunisie¹⁶. Néanmoins, la signification précise de l'iconographie a échappé aux potiers égyptiens : sur la lampe n. 19, le Christ tient de sa gauche un objet difficilement identifiable alors que sur les exemplaires africains, c'est la main droite du Christ qui serre celle de Dieu, rendue clairement sous la forme d'un avant-bras et d'une main. La lampe n. 20 comporte un motif bien connu sur la sigillée africaine, celui du saint auréolé portant la croix, également interprété comme 'Christ nimbé'¹⁷. Nos lampes ne sont pas les seules à refléter l'influence des productions africaines sur ce type de production lychnologique égyptienne, l'exemple le plus parlant étant une lampe de type identique, dont le médaillon est orné de deux animaux sous lesquels figure une

¹⁴ cf. Hayes 1980, nn. 526-528, 130-131 et pl. 59 ; Bailey 1988, Q 2259, 232, 273 et pl. 55 à la forme similaire à nos Cat. 19-21.

¹⁵ Bussière 2007, C355-C356, 105-106 et pl. 23.

¹⁶ cf. Ennabli 1997, n. 75, et pl. III ou encore Herrmann, Van den Hoek 2002, n. 37, 49.

¹⁷ cf. les nombreux exemples dans Béjaoui 1997.

reproduction fidèle, identique, du motif du 'buste impérial' (cf. supra, notre Cat. n. 18) si répandu sur les lampes de type Atlante X¹⁸.

(EG) 5. Lampes allongées d'Assouan et produits dérivés

Ce type de lampes se distingue par sa forme allongée, un long bec avec canal, une inscription grecque en relief sur toute l'épaule et une anse en ruban appliquée à l'arrière. Ces productions s'inscrivent dans la "*Early Christian 'Aswan Ware' Class*" de Hayes¹⁹, si l'on en juge de par ses caractéristiques céramologiques (argile rose à orange, engobe orange à rouge). Ce type de pâte est en effet une constante dans les productions d'Assouan et des sites environnants et s'insère dans la classe "*Egyptian Red Slip A*" de Hayes.

Confirmant l'intuition de Hayes, de nombreux moules et poinçons de ce type particulier, découverts à Assouan et à Eléphantine, ont été récemment publiés²⁰.

En ce qui concerne la datation du type, Hayes propose le VIe et le VIIe siècle²¹, tandis que Bailey propose une datation légèrement plus large, entre 500 et 570 ap. J.-C. et les nomme d'après la nomenclature des fouilles de Serra (près de Faras, Nubie) selon la terminologie "*Aswan Relief Ware Lamps, type III*"²².

Aux lampes standard de ce type (Cat. 24-26) nous avons ajouté une lampe à la forme très particulière (Cat. 27) mais dont les caractéristiques céramologiques et iconographiques sont identiques à celles des lampes susmentionnées.

(EG) 6. Lampes rondes d'Assouan

Plusieurs lampes ovoïdes, au réservoir très bombé et anse en ruban appliquée à l'arrière, possèdent des caractéristiques céramologiques identiques et sont ainsi considérées par Hayes comme faisant partie d'un vaste groupe de productions chrétiennes issues d'ateliers de la région d'Assouan "*early Christian 'Aswan Ware' Class*" et datées généralement entre le début du VIe et le milieu du VIIe siècle²³. Ces lampes possèdent des rendus très différents, comme l'attestent nos deux exemplaires : on trouve d'une part une lampe aux décors géométriques très simples disposés autour du bourrelet circulaire définissant le médaillon (Cat. 28) et, d'autre part, une lampe au

¹⁸ cf. Bailey 1988, Q 2259, 273 et pl. 55.

¹⁹ Hayes 1980, 124 sq.

²⁰ Ballet, Mahmoud 1987.

²¹ cf. Hayes 1980, nn. 506-508, 127.

²² Bailey 1988, Q 2228-2235, 230-1 et pl. 53.

²³ cf. Hayes 1980, nn. 495-6, 124-5 et pl. 57, mais aussi Bailey 1988, Q 2215 et Q 2216, 230-1, 267-8 et pl. 52.

très riche décor disposé aussi bien sur le médaillon que sur deux registres d'épaule, le second, le plus bas, portant une eulogie en grec aux lettres en relief (Cat. 29). La présence d'eulogies, très prisée par les collectionneurs et les musées, a permis de trouver de très nombreux parallèles typologiques pour ce dernier exemplaire.

**(EG) 7. Lampes-pantoufle chrétiennes ovoïdes avec bec à canal,
de facture égyptienne**

Ce sont des lampes en forme ovoïde, au profil clairement biconique et dotées d'une petite anse conique. Une double ligne en relief entoure le médaillon et le canal du bec, tandis que l'épaule est décorée d'entrelacs géométriques. La création de ce type de lampe remonte à la fin du Ve siècle ap. J.-C. et sa production semble continuer jusqu'au VIIe siècle. Selesnow, qui en fait son type "Abu Menas 5", les décrit comme une imitation locale des "lampes pantoufle" du Proche-Orient, une forme qui assure la transition entre les lampes du VIe siècle et les lampes syro-palestiniennes tardives du VIIe siècle²⁴.

Ce type est très populaire en Egypte, et on y retrouve aussi bien des importations provenant de Palestine et de Syrie que des productions locales, à l'instar de tous nos exemplaires, qui semblent tous issus des ateliers d'Abu Ménas ou des ses environs (Cat. 30-33).

**(OR) 8.A. Lampes-pantoufle de Syrie,
témoignages de la transition byzantino-musulmane**

Nous présentons ici trois lampes de Syrie illustrant au mieux la transition byzantino-musulmane, plus difficile à saisir sur les exemplaires égyptiens qui semblent quant à eux s'inscrire beaucoup plus clairement dans des groupes 'chrétiens', produits y compris après l'annexion de l'Egypte par les armées islamiques et des groupes 'musulmans' aux formes résolument différentes. Nous avons choisi, dans la même typologie des "lampes pantoufle", un exemplaire décoré d'une eulogie en lettres grecques en relief (Cat. 34), un exemplaire à décoration géométrique (Cat. 35) et deux exemplaires ornés d'inscriptions en calligraphie arabe (Cat. 36-37).

Nous attirons l'attention sur la lampe à décor géométrique constitué d'entrelacs et d'une étoile à huit branches incisée sur la base (Cat. 35). Un article récent a été entièrement consacré à une série de productions identiques au notre – ainsi qu'un moule – découverts à Jabal Says, une agglomération byzantine tardive, puis résidence omeyyade, située à 105 km. A l'Est de Damas²⁵. L'auteur les nomme « *Usays-Lampen* »,

²⁴ Selesnow 1988, 72-73 avec liste bibliographique.

²⁵ Bloch 2010.

du nom probable de l'habitat à l'époque omeyyade. Ces lampes, dont certaines portent encore une croix sur le canal du bec, seraient datées des premières années de l'époque omeyyade (vers 661-2 ap. J.-C.), une datation rendue possible par un exemplaire découvert à Hammat Gader, site de la vallée du Yarmouk, près du lac de Tibériade, dans le contexte de la reconstruction des thermes (terminée en 662). A ce titre, elles sont considérées comme un témoin-clé de la transition entre les productions byzantines tardives de la région et les premières manufactures omeyyades²⁶.

(EG+OR) 8.B.

Dans la vaste catégorie des 'lampes-pantoufle' et parmi les luminaires typiquement musulmans, on retrouve des productions sont à situer aussi bien au Proche-Orient²⁷ qu'en Egypte (Cat. 38), où elles sont classées par Kubiak dans son type A1 (pp. 3-5). Notre exemplaire trouve un parallèle exact dans une lampe découverte à Fustat et conservée au Musée Benaki²⁸ et présente deux caractéristiques fondamentales illustrant à la fois l'adaptation du type par les potiers des IXe et Xe siècles ainsi que les influences culturelles véhiculées par le "nouveau monde" islamique. En effet, notre lampe est, d'une part, mise en valeur par sa glaçure verte très soignée, une caractéristique que l'on retrouvera ensuite sur bon nombre de typologies musulmanes jusqu'au XVIe siècle. D'autre part, comme le fait remarquer Sardi, son épaule est ornée de motifs géométriques cordiformes au rendu typiquement moyen-oriental, une création qui puise ses racines dans les formes d'art nées à Bagdad à l'époque du califat abbaside (750-1258).

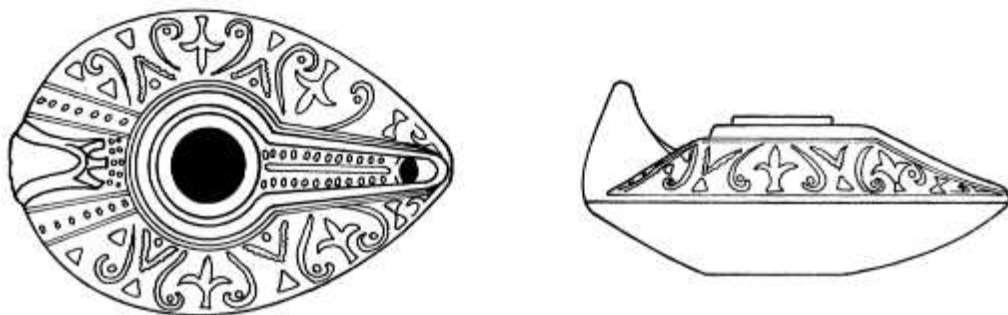

Fig. 1. (type A1 de Kubiak : dessins tirés de Kubiak 1970, 3, fig. 1).

²⁶ Coen-Uzzielli 1997.

²⁷ cf. de Vincenz 2005.

²⁸ Sardi 2011, n. 217, 303-304.

(EG + OR) 9. Lampes byzantino-musulmanes tournées

En parallèle aux lampes moulées, les lampes tournées font leur réapparition dès la fin du Ve siècle au Proche-Orient et dès le VIe siècle en Egypte. Ce retour à la technique ancestrale du tour de potier, qui prend vie à l'époque byzantine, connaîtra une continuité jusqu'au XVIIe siècle et constitue même l'une des caractéristiques principales des lampes musulmanes, dont seuls les exemplaires des premières périodes sont encore moulés.

(OR) 9.A. Les "lampes-cruche" du Proche Orient, Type Hadad 31 (Kennedy type 16)

Il s'agit de lampes tournées en forme de cruche, striées ou non, avec anse en ruban (Cat. 39-40). Ces lampes semblent connaître une forte concentration au sud de la Palestine (entre autres dans les cités byzantines du Negev) et au pourtour septentrional de la Mer Rouge, où elles apparaissent dès la fin du Ve siècle, mais aussi, plus tardivement, dans le reste du Proche-Orient et à Chypre; des variantes sont bien attestées aussi bien en Egypte qu'au Maghreb²⁹. Selon plusieurs spécialistes³⁰, ce type de lampe dérive d'une forme très commune en Mésopotamie, qui aurait été imitée dans le Negev. La chronologie de leur production est très étendue, puisqu'on en retrouve encore à l'époque mamelouk³¹.

(EG) 9.B. Les lampes tournées spécifiquement égyptiennes

Le type de lampe décrit ci-après est une version exclusivement égyptienne de lampes tournées d'époque byzantine tardive (Cat. 41-42). L'étude la plus complète à ce jour est celle de Donald Bailey, basée sur huit lampes de trois formes différentes, toutes découvertes en 1913-1914 à Wadi Sarga dans un site comprenant des habitations de brique et troglodytes ainsi qu'un cimetière³². En l'absence de contextes précis, le seul critère de datation large est constitué par les monnaies découvertes dans cette même campagne de fouilles, datées entre le règne de Justinien et celui de Maurice Tibère (527-602) ainsi que, pour une monnaie, du début de la période islamique. Les parallèles les plus proches sont tous issus de la zone de Thèbes, voire de cités situées plus au Sud, comme à Tell Edfou, où Michalowski propose une datation qui se situerait entre la fin du VIe et le début du VIIe s. ap. J.-C.

²⁹ cf. Oziol 1977, nn. 883-884, 286-288 et pl. 48.

³⁰ cf. Rosenthal, Sivan 1978, 122 avec bibliographie.

³¹ Pour la diffusion et la discussion du type – chronologie et parallèles –, cf. Hadad 2002, 72-74.

³² Bailey 1988, Q 2270-2277, 232-233, 274-275 - avec liste de parallèles et bibliographie - et pl. 56.

(EG + OR) 10. Lampes tournées rondes du début de l'époque islamique :

Il s'agit d'un type de lampe de forme globulaire, au petit bec pointu incorporé dans le réservoir et munies d'une anse appliquée à l'arrière (Cat. 43-45). Ce type est n'est connu que par quelques parallèles mais semble avoir eu une vaste diffusion et surtout un certain nombre de variantes, puisqu'on le retrouve aussi bien sur le continent, à Bet Shean et à Aqaba³³, qu'à Chypre³⁴. Sa datation, selon Hadad, serait à comprendre pour le site de Bet Shean entre le Xe et le XIe siècle.

(EG + OR) 11. Lampes musulmanes en écuelle et sans glaçure: Kubiak type E; Hadad type 40; Waagé type 58a

Ce type de lampe se distingue par un grand réservoir bombé appliqué au milieu de la lampe en écuelle et pourvu d'une anse appliquée à l'arrière (Cat. 46-48). Souvent considérées par bien des chercheurs comme faisant un seul type avec les lampes systématiquement glaçurées et au réservoir plus petit (comme par exemple le type 25 de Kennedy), ce type de luminaire connut un essor gigantesque, puisqu'on le retrouve dans toute la Méditerranée méridionale jusqu'au Maroc³⁵. Il sera également exporté, puis produit sur place dans des variantes dérivées parfois très proches, de Corinthe³⁶ à Antioche³⁷, et même en Grèce continentale³⁸.

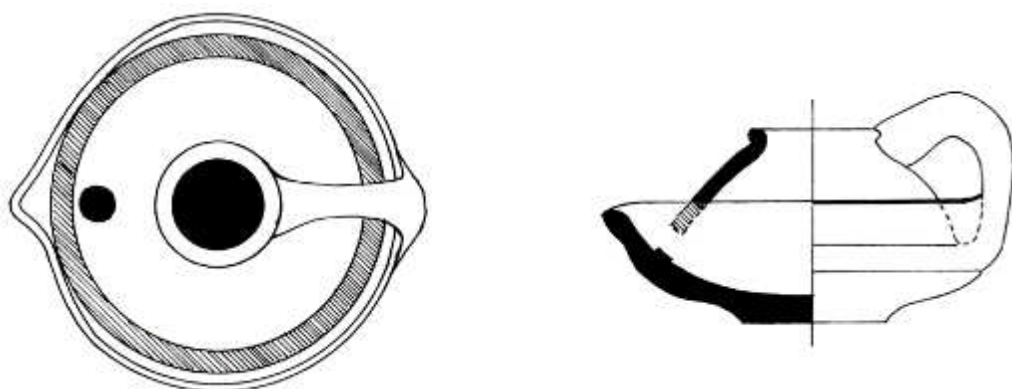

Fig. 2. (type E de Kubiak : dessins tirés de Kubiak 1970, 9, fig. 6).

³³ cf. Hadad 1999, type 3, 213 avec parallèles; voir aussi Menzel 1969, n. 660, 102 et fig. 84, avec parallèles.

³⁴ Oziol, Pouilloux 1969, 115-116 et Oziol 1977, 286-288.

³⁵ type I de Robert Chaleix 1983, 65.

³⁶ Broneer 1930, 124.

³⁷ Waagé 1941, types 58a et 58b.

³⁸ voir l'état de la question avec bibliographie exhaustive dans Motisanos 2005.

Produit essentiellement en Syrie, en Palestine et en Egypte, il semble naître au IXe siècle et perdurer jusqu'au XIe siècle, plus précisément du IXe au Xe siècle à Antioche et jusqu'au XIe siècle à Fustat³⁹.

(EG + OR) 12. Lampes musulmanes en écuelle et glaçurées : Kubiak type J; Waagé type 58a; Hadad type 47

Ce type de lampe est une variante simplifiée du type E, qui s'en distingue par un réservoir conique appliqué au milieu de la lampe devenant de plus en plus petit et par un bec de plus en plus prononcé (Cat. 49-53). Produites dès le XIIe siècle à Antioche et du XIIIe au XVe siècle en Egypte⁴⁰, ces lampes sont généralement ornées d'une glaçure soit plombifère, soit verte et possèdent parfois des décorations géométriques sur la coupelle⁴¹ (notre Cat. 49).

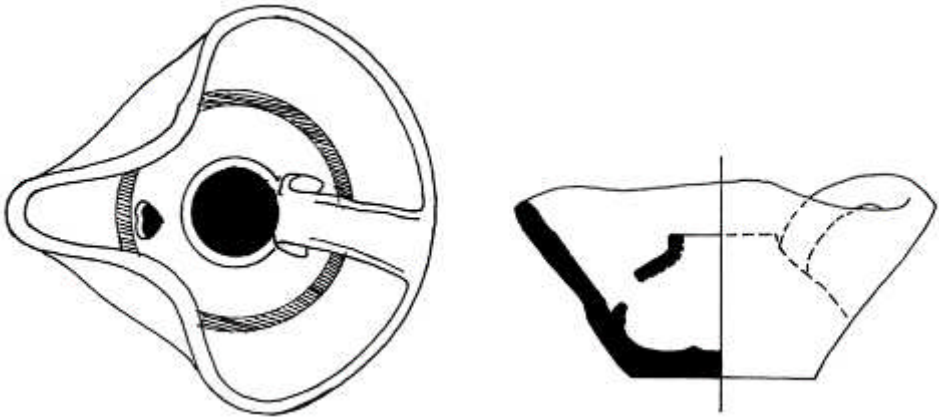

Fig. 3. (type J de Kubiak : dessins tirés de Kubiak 1970, 15, fig. 12).

(EG) 13. Les premières lampes musulmanes spécifiques à l'Egypte : Kubiak type B

Ce type de lampe⁴² (couvrant une large gamme de 'sous-types') est l'un des premiers à se distinguer clairement des 'lampes pantoufle', considérées comme les premières lampes musulmanes à apparaître en Egypte. Généralement de taille petite ou moyenne, ces lampes, qui marquent le retour à la technique du tour et, par là même, l'abandon de celle du moulage, ont une forme qui se distingue par sa

³⁹ Kubiak 1970, type E, 9-10; Hadad 2002, type 40, 106.

⁴⁰ Kubiak 1970, 15.

⁴¹ cf. Hadad 2002, type 47, 115.

⁴² cf. Kubiak 1970, 6-8.

simplicité : un réservoir rond avec trou de remplissage entouré d'un bourrelet circulaire plus ou moins élevé, une petite anse conique penchée vers le trou de remplissage et un petit bec en V, ouvert (Cat. 54-56). Ces productions sont peut-être une imitation de lampes moyen-orientales, dont elles se distinguent par la présence obligatoire de la glaçure, et leur production est à dater, pour l'Egypte, aux Xe et XIe siècles.

Fig. 4. (type B de Kubiak : dessins tirés de Kubiak 1970, 6, fig. 3).

**(EG) 14. Lampes glaçurées à réservoir en forme de cruche et long becouvert:
Kubiak type I**

Selon Kubiak, ce type de lampe (couvrant une large gamme de 'sous-types') est une variante des types G et H, dont il se distingue par une simplification de certains détails : le haut col devient tubulaire, le bec est nettement plus large et l'anse est moins travaillée⁴³. Produit de la seconde moitié du XIIe jusqu'au XIVe siècle (peut-être même jusqu'au XVe), ce type est généralement orné d'une glaçure uniforme, souvent de couleur brun foncé ou encore verte (Cat. 57-58). Une étude plus récente⁴⁴ suggère d'avancer les débuts de la production de ce type à la seconde moitié du XIe siècle, mais la prudence s'impose puisque les fouilles alexandrines attestent le début de la présence du type H durant la période Ayyoubide (1171-1250), tandis que le type I, celui de nos exemplaires, y est daté aux XIIe et XIIIe siècles, avec une survivance durant la période mamelouke, jusqu'au XIVe siècle⁴⁵.

⁴³ Kubiak 1970, 13-15.

⁴⁴ cf. Sardi 2011, 316.

⁴⁵ François 1999, 33.

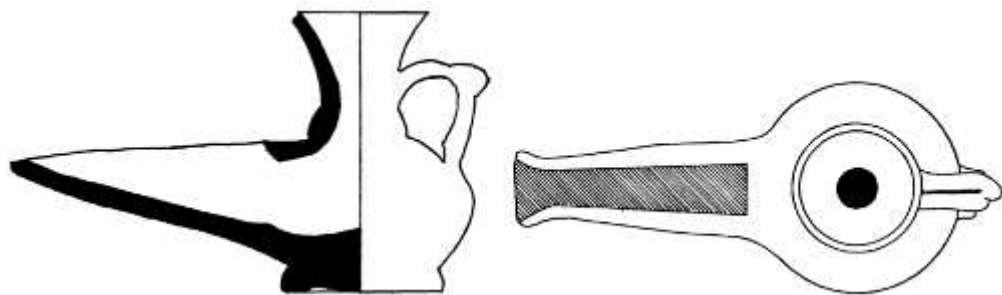

Fig. 5. (type I de Kubiak : dessins tirés de Kubiak 1970, 13, fig. 10).

(EG + OR) 15. Lampes mamelouks sur haut pied

Il s'agirait du développement naturel des lampes à coupelle ouverte, bien attestées à l'époque mamelouke, auxquelles les potiers vont ajouter un long pied tubulaire reposant sur une base-coupelle circulaire, plate, à haut rebord ainsi qu'une anse extérieure reliant le rebord de la coupelle à la base de la lampe proprement dite (Cat. 59-62). Faites d'une argile brun-gris, ces lampes sont systématiquement revêtues d'une glaçure verte. En Egypte, elles s'inscrivent dans le vaste type L de Kubiak, leur datation remonterait à la fin de la période mamelouke, à savoir la fin du XVe et le début du XVIe siècle, pour s'étendre durant plusieurs siècles bien après la fin de cette dynastie⁴⁶. Leur zone de production originelle est probablement à situer en Syrie. Cependant, ce type de lampe va connaître un rayonnement géographique impressionnant couvrant toute la Méditerranée orientale puis, par imitations successives, le Moyen-Orient et l'Asie Centrale⁴⁷.

(EG + OR) 16. Lampes zoomorphes

Les rares lampes zoomorphes découvertes seraient des copies égyptiennes de lampes métalliques, exécutées généralement durant la période fatimide, à savoir, pour l'Egypte⁴⁸, entre 969 et 1171 ap. J.-C. Notre exemplaire (Cat. 63), un petit mammifère à oreilles pointues, est identique à celui conservé dans la collection Schloessinger. Nous réfutons cependant l'interprétation des auteurs du catalogue respectif, qui y voient un cochon.

⁴⁶ Kubiak 1970, 16-17.

⁴⁷ cf. Lacam 1953.

⁴⁸ cf. Kubiak 1970, 17.

Catalogue⁴⁹N. 1 (inv. B 600) **Groupe (EG) 1.A.**

dimensions : l : 8,24; L : 6,71; h : 3,06

argile: noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe, décorée de l'inscription en relief: ΕΥΛΟΓΙΑ / Χ ΚΥΡΙΟΥ (Eulogie du Christ Seigneur); le bec est mis en évidence par un décor en forme de fleur à trois pétales, en relief et délimité de l'épaule par deux demi-volutes en relief. Médaillon plat, défini par un cercle de points en relief et décoré d'une rosette dont le centre est percé par le trou de remplissage. Petite anse conique; sous l'anse, motif en forme de croix en relief; base plate définie par un anneau en forme de goutte.

parallèles : lampe identique à Selesnow 1988, n. 296, 167 et pl. 41.

N. 2 (inv. B 601) **Groupe (EG) 1.B.**

dimensions : l : 8,35; L : 6,99; h : 3,64

argile: noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe, décorée de cercles en relief dont le centre est marqué d'un point en relief; entre les cercles : deux points en relief; de chaque côtés du bec : triangle formé de six points en relief. Médaillon plat, décoré de deux personnages face à face : Saint Ménas (à gauche) réveille l'homme dévoré par le crocodile (à droite) (cf. nn. 7-8 cette iconographie). Petite anse conique; base plate en forme de goutte.

⁴⁹ Abréviations : l. = longueur de la lampe; la. = longueur avec anse; L. = largeur totale; h. = hauteur de la lampe; ha. = hauteur avec anse.

N. 3 (inv. B 578) **Groupe (EG) 1.B.**

dimensions : l : 7,84; L : 6,19; h : 2,79

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe décorée de motifs incisés en forme de feuilles de palme. Médaillon plat, avec représentation très semblable à celle des nn. 4-5, mais au rendu plus grossier et avec une différence majeure: le personnage laisse pendre son bras gauche, qui ne repose pas sur un bâton. Anse conique; sous l'anse, croix en relief; base plate définie par un anneau en relief en forme de goutte.

parallèles : le personnage, dans une attitude identique, ainsi que les décorations du médaillon, figurent sur une lampe de notre groupe C2 – à anse en tenon "en tête animale" – et au décor bien plus soigné, conservée au Musée de Chypre (Oziol 1977, n. 829, 274 et pl. 44).

N. 4 (inv. B 575) **Groupe (EG) 1.C.1.**

dimensions : l : 8,80; L : 7,23; h : 3,28

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe. Médaillon plat, décoré en relief d'un personnage rendu de face, s'appuyant sur un bâton et entouré de deux motifs semblables. En bas, entre les pieds du personnage et le bâton, deux feuilles de palme disposées en triangle avec au centre en point en relief. Traditionnellement, cette iconographie a été décrite comme représentant Saint Ménas entre les crocodiles; cette hypothèse est désormais vigoureusement contestée : Selesnow (Motivkatalog M50, p. 111) préfère y voir un homme entre deux cyprès tandis que Bailey (Bailey 1988, pp. 60-61) propose de l'interpréter comme la représentation d'un conducteur de char victorieux. Petite anse conique; base plate définie par un anneau en relief en forme de goutte.

parallèles : on retrouve ce même motif sur cinq lampes provenant d'Abu Menas (nn. 305 à 309 du catalogue de Selesnow), la lampe n. 308 étant morphologiquement et

iconographiquement la plus proche de notre exemplaire, même si elle est dotée d'une anse en ruban.

N. 5 (inv. B 576) **Groupe (EG) 1.C.1.**

dimensions : l : 8,31; L : 7,11; h : 2,51

argile: noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe. Médaillon plat, identique à celui de la lampe précédente. Anse perdue; base plate définie par un anneau en relief en forme de goutte.

parallèles : cf. n. 4

N. 6 (inv. B 583) **Groupe (EG) 1.C.2.**

dimensions : l : 9,17; L : 6,80; h : 2,71

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe. Médaillon plat décoré d'un chamelier, la tête couverte d'un chapeau et brandissant de sa droite son fouet, assis sur sa monture, dont la tête semble ornée d'une plume. Le personnage et l'animal, au rendu assez naïf, sont représentés de profil, vers la droite. Anse en tenon semblable à une "tête animale"; base plate en forme de goutte.

N. 7 (inv. B 577) **Groupe (EG) 1.C.3.**

dimensions : l : 7,83; L : 6,77; h : 2,42 ; ha : 3,78

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe décorée de motifs en relief - ligne serpentine et points - une variante simplifiée de la décoration de la lampe n.6. Médaillon plat, décoré de deux personnages de profil, face à face. L'homme de droite semble assis et tient un long sceptre, tandis que

celui de droite se tient debout, la main droite tendue. Contrairement aux anciennes interprétations définissant cette iconographie comme une représentation de Saint Ménas réveillant l'homme dévoré par le crocodile, Selesnow (Motivkatalog M51, 111) dénomme simplement cette scène "la remise du sceptre". Anse en ruban; base plate définie par un anneau en relief, en forme de goutte.

parallèles : on retrouve ce même motif sur deux lampes provenant d'Abu Menas : les nn. 303 et 304 du catalogue de Selesnow, la lampe n. 303 étant en tous points identique à notre exemplaire.

N. 8 (inv. B 579) *Groupe (EG) 1.C.3.*

dimensions : l : 8,44; L : 7,08; h : 2,44 ; ha : 4,10

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe décorée de motifs en relief - ligne serpentine et petits disques. Médaillon plat avec motif presque identique à celui de la lampe n. 7, avec une différence importante : le sommet du sceptre est orné d'une croix. Anse en ruban; base plate définie par un anneau en relief, en forme de goutte; au centre de la base, croix en relief.

N. 9 (inv. B 584) *Groupe (EG) 1.C.4.*

dimensions : l : 7,94; L : 6,61; h : 2,60; ha : 3,12 (max)

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe décorée de motifs en relief - ligne serpentine et points -. Médaillon plat décoré d'une scène de chasse mythologique : griffon ailé fondant sur un cervidé courant vers la droite. Anse cassée; base plate en forme de goutte.

parallèles : on retrouve un médaillon identique sur lampe similaire mais sans décoration d'épaule, découverte à Abu Menas (Selesnow 1988, n. 311, 170 et pl. 42; motif n. 55, 111).

N. 10 (inv. B 580) **Groupe (EG) 1.C.4.**

dimensions : l : 8,71; L : 6,67; h : 2,65 ; ha : 4,22

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec intégré dans le réservoir; épaule fortement convexe décorée de motifs en relief - volute et points - représentant vraisemblablement des pampres de vigne. Médaillon plat, avec représentation très semblable à celle des nn. 4-5, mais au rendu très différent: le personnage est montré de profil droit, la tête ceinte d'une couronne ou d'une auréole, tenant un long sceptre, entouré de deux motifs identiques en forme de grandes feuilles de palme. Anse en ruban; base plate définie par un anneau en relief en forme de goutte avec, au centre, croix en relief.

parallèles : pour cette lampe, le parallèle le plus proche est une lampe égyptienne du British Museum (Bailey 1988, Q 2201, 266 et pl. 51).

N. 11 (inv. B 585) **Groupe (EG) 1.C.5.**

dimensions : l : 8,59; L : 6,34; h : 2,68

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec légèrement saillant; épaule fortement convexe. Médaillon plat décoré d'un fauve représenté de profil, vers la droite, tournant la tête vers la gauche, où se trouve une plante. Anse cassée; base plate en forme de goutte. Base plate; anse perdue; bec cassé.

parallèles : motif identique, mais aux détails moins clairs, à une lampe égyptienne de la Collection Schloessinger (Rosenthal, Sivan 1978, n. 267, 65, qui interprètent le fauve comme étant un lion)

N. 12 (inv. B 586) **Groupe (EG) 1.C.5.**

dimensions : l : 8,62; L : 6,52; h : 3,03 ; ha : 4,00

argile : noisette orangé

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec légèrement saillant; épaule fortement convexe, décorée de rayons en relief. Médaillon plat décoré de deux personnages de face, avec un motif entre les deux. Anse conique; base plate définie

par un anneau en relief en forme de goutte; au centre de la base, un point et deux cercles en relief.

parallèles : Une lampe fragmentaire de même type, peut-être manufacturée à Abu Mena, comporte une scène identique mais dont les détails sont beaucoup plus clairs: derrière les épaules des personnages, des pampres de vignes; entre les deux, un buchrane (?); dans la main gauche du personnage de droite et dans la droite de celui de gauche, un panier garni de raisins. (Bailey 1996, Q 2202bis, 133 et pl. 174). Si Bailey interprète avec un point d'interrogation la scène comme représentant deux satyres, nous préférons proposer une clé de lecture chrétienne, à savoir une représentation des explorateurs de Canaan.

N. 13 (inv. B 616) **Groupe (EG) 1.C.5.**

dimensions : l : 8,25; L : 6,31; h : 2,66; ha : 4,08

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec légèrement saillant; épaule fortement convexe, décorée de rayons en relief. Médaillon plat décoré d'un personnage (à droite) face à un fauve bondissant (à gauche), tous deux rendus de profil. Anse conique, base concave en forme de goutte.

parallèles : lampe identique à un exemplaire du Fayoum (Hayes 1980, n. 524, 130 et pl. 55, avec parallèles). Hayes date cette lampe des Ve et VIe s. ap. J.-C. et suggère d'y voir Daniel dans la fosse aux lions. Identique aussi à l'exemplaire de la collection Anawati (Djuric 1995, C 236, 77).

N. 14 (inv. B 619) **Groupe (EG) 2.**

dimensions : l : 9,92 ; la : 11,94; L : 7,50; h : 2,64; ha : 4,57

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec légèrement saillant; épaule fortement convexe, décorée de points en relief le long du cercle délimitant le médaillon. Médaillon plat décoré d'un personnage de face, les mains levées vers le ciel, entre deux lions qui semblent venir lui lécher les pieds. Large anse en ruban, base concave en forme de goutte.

parallèles : ce motif a été défini comme une représentation de Sainte Thècle priant entre les lions (Selesnow 1988, motif n. 48, 111).

N. 15 (inv. B 581) **Groupe (EG) 2.**

dimensions : l : 12,03; L : 7,72; h : 3,09

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec très saillant; épaule fortement convexe. Médaillon plat décoré d'un personnage de face, les mains levées vers le ciel, entre deux lions qui semblent venir lui lécher les pieds. Base concave en forme de goutte, définie par un anneau en relief; anse cassée, bec cassé.

parallèles : iconographie identique à la lampe n. 14 (Sainte Thècle priant entre les lions); lampe très proche d'un exemplaire d'Abu Menas (Selesnow n. 302, 168 et pl. 41), d'un exemplaire conservé à Florence (Michelucci n. 398, 113 et pl. XXIII) et d'un exemplaire d'Ehnasya (Petrie 1905, pl. LXVIII, n. Z 20).

N. 16 (inv. B 582) **Groupe (EG) 2.**

dimensions : l : 11,69 (max); L : 8,18; h : 3,15 ; ha : 5,25

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe pyriforme au bec très saillant; épaule fortement convexe. Médaillon plat identique à celui de la lampe précédente (cf. n. 15). Base concave en forme de goutte, définie par un anneau en relief; anse cassée et refaite, bec cassé; sur le bec, croix pattée en relief.

N. 17 (inv. B 617) **Groupe (EG) 3.**

dimensions : l : 9,80; L : 7,14; h : 3,63

argile : orange avec de nombreuses inclusions

engobe : sans

description : Lampe pyriforme au bec légèrement saillant; épaule fortement convexe, décorée d'une alternance de lignes en Y inversé et de rectangles hachurés rayonnant depuis le médaillon. Médaillon plat décoré d'un personnage de face, les mains levées vers le ciel, face à

deux dromadaires très stylisés. Anse en ruban, perdue; base plate en forme de goutte.
parallèles : le décor, que Kaufmann interprète comme "Saint Ménas et les chameaux", n'a aucun parallèle connu sur des lampes, mais trouve des correspondances – thématiques et non stylistiques – sur les flacons à huile du même site. Cependant, d'après les qualités de l'argile et l'absence d'engobe, notre lampe correspond aux lampes de Moyenne Egypte telles que décrites par Hayes ("*Late Buff-ware Class*"). Elle est morphologiquement très proche de la lampe n. 523 (Hayes 1980, 129-130 et pl. 59) décorée d'un quadrige de face et datée du VIe siècle.

N. 18 (B 588) *Groupe (EG) 3.*

dimensions : l : 10,37; L : 8,05; h : 3,22

argile : orange avec inclusions de calcaire

engobe : rouge brunâtre

description : Lampe pyriforme au bec légèrement saillant; épaule fortement convexe, décorée de trois lignes de points en relief. Le médaillon, plat, est défini par deux plat deux cercles concentriques en relief avec une décoration de points entre les deux. Au centre, on observe un buste de personnage de profil gauche entouré de cercles et de losanges en relief. Base ronde, plate; anse cassée. D'après les qualités de l'argile et de l'engobe, notre lampe correspond aux lampes de Moyenne Egypte telles que décrites par Hayes ("*Red-burnished Ware*"). Elle est morphologiquement proche de la lampe n. 479 (Hayes 1980, 121 et pl. 55)

datation : si l'on combine la période de production de ce type de lampe et celle de l'essor du motif, on peut proposer une fourchette s'étendant entre la fin du Ve et le début du VIe siècle.

parallèles : nous ne connaissons aucun parallèle direct. Néanmoins, toute la décoration du disque est clairement une imitation des lampes africaines de type Atlante X : le buste du personnage reprend le motif des médaillons africains, tandis que les décorations autour du buste imitent les fleurons d'épaule des lampes tunisiennes. Il est à remarquer que ce buste, parfois défini comme une imitation d'un portait impérial tel qu'il apparaît sur les monnaies, a connu une popularité impressionnante. Sur les lampes africaines, il est interprété par certains comme une représentation de l'impératrice Fausta, par d'autres comme une effigie de l'empereur Théodose II ou du roi vandale Gaiseric (cf. Bailey 1988, 43). On retrouve la copie fidèle de ce thème, sur des imitations athéniennes et italiennes des lampes africaines, bien sûr, mais ce qui est plus frappant c'est sa réinterprétation sur des productions égyptiennes de types bien différents des originaux. On l'observe en effet, dans sa grandeur normale, sur des

lampes allongées de Moyenne Egypte (Bailey 1988, Q 2259, 273 et pl. 55) ainsi que sur notre exemplaire mais aussi, avec une taille doublée, remplissant l'intégralité du médaillon rond d'une lampe d'Abu Mena (de type II) (Selesnow 1988, n. 313, pl. 43).

N. 19 (inv. B 594) **Groupe (EG) 4.A.**

dimensions : l : 9,80; la : 11,76; L : 6,83; h : 2,70; ha : 4,78

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe ovale allongée; épaule convexe décorée de disques pointés en relief; médaillon plat en forme de goutte s'ouvrant sur le bec, défini par une haute marge en relief. Au centre, un personnage auréolé, vêtu d'une riche toge et d'un collier, figure de face. Il tient de sa droite un sceptre, orné en son sommet d'une croix pattée, qu'il appuie sur son épaule droite. De sa gauche tendue vers l'avant, il tient un objet indéterminé. Il semble bien s'agir du thème africain de l'ascension du Christ (cf. *supra*). Base plate définie par un anneau en relief en forme de goutte; anse verticale en anneau, partiellement cassée; bec partiellement cassé.

N. 20 (inv. B 595) **Groupe (EG) 4.A.**

dimensions : l : 10,14; la : 11,61; L : 6,62; h : 2,94; ha : 5,00

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe ovale allongée; épaule convexe; médaillon plat en forme de goutte s'ouvrant sur le bec, défini par une haute marge en relief. Au centre, un personnage auréolé, vêtu d'une riche toge et d'un collier orné d'une croix, figure de face. Il serre contre lui un sceptre orné en son sommet d'une croix, qu'il tient de sa main droite en l'appuyant sur son épaule droite et sous son coude gauche. Il semble bien s'agir du thème africain du Saint auréolé (cf. *supra*). Base plate en forme de goutte; anse verticale en anneau; bec partiellement cassé.

N. 21 (inv. B 593) **Groupe (EG) 4.A.**

dimensions : l : 11,91; la : 13,72; L : 7,21; h : 3,34; ha : 5,52

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe ovale allongée; épaule convexe décorée d'entrelacs géométriques; médaillon plat en forme de goutte s'ouvrant sur le bec, défini par une haute marge en relief. Au centre, grande croix décorée de points en relief et dont le centre est constitué du trou de remplissage. Entre chaque bras de la croix, un disque en relief et, tout-

autour ainsi qu'en-dessous de la croix, de multiples points en relief. Base plate en forme de goutte; anse verticale en anneau; bec partiellement cassé.

parallèles : on retrouve un motif semblable, mais au rendu différent, sur une lampe de type identique provenant de Moyenne Egypte (Hayes 1980, n. 526, 130 et pl. 59)

N. 22 (inv. B 592) **Groupe (EG) 4.B.**

dimensions : l : 10,57; la : 12,83; L : 6,52; h : 3,42; ha : 5,11

argile : beige

engobe : beige

description : Lampe ovale allongée; large épaule convexe décorée motifs circonflexes en relief disposés autour de la haute marge circulaire qui entoure le médaillon, orné de double-disques en relief entourant le trou de remplissage. La partie supérieure du bec est ornée d'une croix pattée, surmontée d'un cercle; en diagonale, entre chaque branche de la croix, une large feuille de palme en relief. Base plate en forme de goutte; anse verticale en anneau; bec partiellement cassé.

parallèles : une lampe de type et aux caractéristiques céramologiques presque identiques, mais à la décoration différente, est conservée au Royal Ontario Museum (Hayes 1980, n. 529, 131 et pl. 59). Il s'agirait de productions d Haute Egypte (Luxor et sa région) datées génériquement du Ve siècle.

N. 23 (inv. B 596) **Groupe (EG) 4.B.**

dimensions : l : 9,48; L : 5,04; h : 2,34

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe ovale allongée; large épaule légèrement convexe décorée de disques concentriques entourés de points en relief et séparés entre eux par une rangée de trois petits disques en relief; une haute marge en relief entoure le trou de remplissage et le bec, constituant entre les deux une sorte de canal, décoré de trois cercles en relief. Base plate en forme de goutte; anse verticale en anneau, cassée.

parallèles : parmi les lampes de type identique mais à la décoration différente, on signalera un exemplaire provenant du Fayoum (Hayes 1980, n. 489, 123 et pl. 56, qui date cet exemplaire du VIIe siècle) et surtout deux exemplaires d'Ehnasya dont la décoration de l'épaule est très semblable à celle de notre exemplaire. (Petrie 1905, pl. LXII, G28 et G31).

N. 24 (inv. B 571) **Groupe (EG) 5.**

dimensions : l : 9,62; L : 5,64; h : 3,12

argile : orange

engobe : orange

description : Lampe carénée, ovoïde, à bec prononcé et canal de bec, correspondant au type III de Bailey. Médaillon plat décoré d'une rosette à six pétales dont celle du bas, en direction du bec, est plus allongée que les autres. Des deux côtés de cette pétale ainsi que sur le canal du bec, petits disques en relief. Pied plat en forme de goutte; anse perdue. Sur l'épaule, inscription en relief : AMMΩNA / ΠΑΡΘΕNE. *Ammôna*, dérivation d'*Amma*, signifie mère, un terme qui porte un respect particulier dans le milieu monacal, tandis que *Parthene*, la vierge, serait ici plutôt à interpréter comme le nom monial de la soeur en question et non pas comme une référence à la vierge Marie, pour laquelle on aurait plutôt utilisé le terme *Agia* comme adjectif, un terme que l'on retrouve aussi bien pour les personnages bibliques, les saints et les grandes personnalités. On retrouve le terme *Amma* sur deux lampes de type arrondi, toujours d'Egypte, conservées au Musée Benaki : H ΑΓΙΑ AMMA XPHCTINA et H ΑΓΙΑ AMMA IOΥΑΙΤΤΑ (cf. Loverdou Tsigarida 1972, nn. 12017 et 12022).

parallèles : lampe identique en tous points – forme, argile, décor – sauf l'inscription à une lampe découverte à Faras (Bailey 1988, Q 2231, 269 et pl. 53). Datée entre 500 et 650, elle porte l'inscription "à Saint Théopompos".

N. 25 (inv. B 573) **Groupe (EG) 5.**

dimensions : l : 10,14; L : 5,94; h : 3,29

argile : orange

engobe : orange

description : Lampe carénée, ovoïde, à bec prononcé et canal de bec, correspondant au type III de Bailey. Médaillon plat décoré d'une rosette à six pétales décorées et surmontées de disques en relief. La pétale du bas, en direction du bec, est plus allongée que les autres. Des deux côtés de cette pétale, un motif en forme de S. Sur le canal du bec, grande croix en relief. Pied plat en forme de goutte; anse perdue. Sur l'épaule, inscription en relief : ΔΟΧΟΣ / ΝΙΚΑ (Gloire, victoire).

parallèles : lampe identique en tous points – forme, argile, décor – sauf l'inscription à une lampe du British Museum (Bailey 1988, Q 2230, 269 et pl. 53). Datée entre 500 et 650, elle porte l'inscription "le monde de Dieu/la grâce de Dieu".

N. 26 (inv. B 572) **Groupe (EG) 5.**

dimensions : l : 8,45; L : 4,81; h : 2,29

argile : noisette

engobe : orange

description : Lampe carénée, ovoïde, à bec intégré dans le réservoir et canal de bec, correspondant au type III de Bailey. Médaillon plat décoré de deux Omégas et de

deux cercles en relief. Epaule décorée d'une alternance de Iotas et d'Omégas en relief, soulignés par une ligne de points en relief. Base ovale, concave; anse perdue.

parallèles : lampe identique morphologiquement à une lampe découverte à Faras, datée entre 500 et 650, mais dont la décoration est différente : sur le médaillon, des croix y tiennent la place des Omégas tandis que l'épaule est ornée d'une succession de motifs estampillés : croix, feuilles, ovules (Bailey 1988, Q 2232, 269 et pl. 53).

N. 27 (inv. B 570) **Groupe (EG) 5.**

dimensions : l : 8,85; la : 10,73; L : 5,43; h : 2,53; ha : 4,01

argile: noisette

engobe : beige, presque perdue

description : Lampe de type singulier, au réservoir de forme rectangulaire et au long bec triangulaire; anse en ruban ajoutée à l'arrière, base plate, rectangulaire. Toute la partie supérieure de la lampe est plate et ornée sur ses marges d'une décoration en forme de corde ondulée en relief. En position centrale, entre le médaillon et le bec, une croix en relief est entourée des côtés et vers le bas de larges disques en relief. De plus, de petits disques en relief décorent aussi bien le médaillon que le reste de la partie supérieure de la lampe. Le médaillon est défini par un cercle en relief, à l'aspect d'une couronne de palmes. A l'intérieur, un losange définit la zone du trou de remplissage.

parallèles : si aucun parallèle direct ne nous est connu, nous pouvons néanmoins citer deux lampes de forme semblable mais au rendu différent: la première, d'Ehnasya, est ornée de motifs géométriques (Petrie 1905, G93, pl. LXII) tandis que la seconde, conservée au Royal Ontario Museum, est ornée d'une tête en relief (Hayes 1980, n. 483, 122 et pl. 56). Hayes date cette dernière lampe du Ve au VIe siècle et suggère que cette forme pourrait être une production de moyenne Egypte imitant des productions attiques.

N. 28 (inv. B 569) **Groupe (EG) 6.**

dimensions : l : 9,37; L : 8,04; h : 3,73

argile : orange

engobe : beige

description : Lampe ovale à bec intégré dans le réservoir; épaule légèrement concave décorée, tout autour du bourrelet circulaire définissant le médaillon, d'une frange de disques en relief richement ornés avec, entre chaque disque, vers le bas, une petite rosette; vers le bas, la frange se termine des deux côtés par une rosette avant de s'ouvrir vers le trou de mèche, défini par un bourrelet. Le petit médaillon est orné de deux feuilles de palme disposées de chaque côté du trou de remplissage, au-dessous duquel figure une rosette en relief. Base plate avec longue inscription incisée, indéchiffrable; anse en anneau appliquée à l'arrière, perdue.

datation : entre 450 et 600 (Hayes); entre 500 et 650 (Bailey)

parallèles : plusieurs lampes de type identique et aux mêmes caractéristiques céramologiques, mais aux décorations différentes, sont considérées par Hayes comme des productions chrétiennes issues d'ateliers de la région d'Assouan "*early Christian 'Aswan Ware' Class*" (cf. Hayes 1980, nn. 495-6, 124-5 et pl. 57 mais aussi Bailey 1988, Q 2215 et Q 2216, 230-1, 267-8 et pl. 52).

N. 29 (inv. B 574) **Groupe (EG) 6.**

dimensions : l : 7,27 ; L : 6,31 ; h : 3,72 ; ha : 4,95

argile: noisette

engobe : brune

description : Lampe ovale à bec intégré dans le réservoir; épaule légèrement concave décorée, tout autour du bourrelet circulaire définissant le médaillon, d'une frange de feuilles en relief aux rendus différents, à laquelle succède, vers le bas, une longue inscription en relief, partiellement lisible : ΔΟΞΑΤΙ Τ(Ε?) (anse) ΚΑΙ ΤΟ ΦΟC. Le petit médaillon est orné d'une alternance de quatre croix pattées et de quatre motifs coniques en relief, disposés en rayon autour du trou de remplissage. Pied plat en forme de goutte; anse en anneau constitué d'un large ruban appliquée à l'arrière.

datation : VIe à VIIe siècle (Hayes); entre 500 et 650 (Bailey)

parallèles : notre exemplaire est identique à la lampe 12014 du Musée Benaki (Loverdou Tsigarida 1972, n. 39b:5, 140 et pl. 41), avec inscription ΔΟΞΑΤΙ ΚΑΙ ΤΟ ΦΟC (gloire et lumière). Plusieurs lampes de type identique et aux mêmes caractéristiques céramologiques, mais aux inscriptions et aux décorations différentes, sont considérées, comme la lampe précédente, comme des productions de la "*early Christian 'Aswan Ware' Class*" (cf. Hayes 1980, nn. 498-510, 124-7 et pl. 57-58 mais aussi Bailey 1988, Q 2211 et Q 2212, 230-1, 267 et pl. 52).

N. 30 (inv. B 597) **Groupe (EG) 7.**

dimensions : l : 7,96; L : 6,01; h : 2,87 ; ha : 4,40

argile: noisette

engobe : beige

description : Lampe ovoïde avec bec pointu incorporé dans le réservoir et petite anse en anneau appliquée à l'arrière. Épaule légèrement convexe, décorée d'une double spirale constellée de points en relief. Médaillon défini par deux lignes ovales en relief se rejoignant vers le bec, où elles se rejoignent pour n'en faire plus qu'une et entourer le trou de mèche. Le médaillon est décoré d'une croix pattée ornée de points en relief avec, en son centre, le trou de remplissage. Sous la croix, sur le canal du bec, motif hachuré en relief. Base plate définie par un anneau en forme de goutte; sous l'anse

motif d'entrelacs formant une croix en relief, classé par Selesnow comme étant une marque caractéristique des ateliers d'Abu Menas.

datation : deuxième moitié du VIIe s.

parallèles : lampe identique en tous points, y compris la marque sous l'anse, à un exemplaire d'Abu Menas (Selesnow 1988, n. 345, 100, 145 et pl. 46)

N. 31 (inv. B 599) **Groupe (EG) 7.**

dimensions : l : 7,21; L : 6,18; h : 2,97; ha : 4,31

argile : noisette

engobe : beige

description : Lampe ovoïde avec bec pointu incorporé dans le réservoir et petite anse en ruban appliquée à l'arrière. Epaule légèrement convexe, décorée d'une spirale constellée de points en relief et terminant des deux côtés du bec par trois points en relief disposés en triangle. Médaillon défini par deux lignes ovales en relief se rejoignant vers le bec, où elles se rejoignent pour n'en faire plus qu'une et entourer le trou de mèche. Le médaillon est décoré de multiples points et disques en relief entourant le trou de remplissage. Sur le canal du bec, motif en forme de feuille de palme en relief. Base plate définie par un anneau en forme de goutte; sous l'anse, une croix formée de quatre triangles avec un point en relief en son centre.

datation : deuxième moitié du VIIe s.

parallèles : notre exemplaire est proche par sa forme et ses décorations d'épaule de plusieurs lampes découvertes à Abu Menas, mais dont les ornements du médaillon sont différents (cf. Selesnow 1988, nn. 348-350, 175-176, pl. 46).

N. 32 (inv. B 598) **Groupe (EG) 7.**

dimensions : l : 7,79; L : 5,98; h : 3,17 ; ha : 4,20

argile : beige

engobe : orange

description : Lampe ovoïde avec bec pointu incorporé dans le réservoir et petite anse conique appliquée à l'arrière. Epaule légèrement convexe, décorée d'entrelacs géométriques constellés de points en relief. Médaillon défini par deux lignes ovales en relief se rejoignant vers le bec, où elles se rejoignent pour disparaître au niveau du trou de mèche. Le médaillon est décoré d'une rosette avec, en son centre, le trou de remplissage. Sous la rosette, sur le canal du bec, motif en forme de feuille de palme en relief. Base plate définie par un anneau en forme de goutte avec en son centre cinq points en relief disposés en X; sous l'anse, un disque entouré de points en relief contient une croix pattée, classé par Selesnow comme étant une marque caractéristique des ateliers d'Abu Menas.

datation : fin du VIIe à VIIIe s.

parallèles : notre exemplaire est proche par sa forme et ses décorations de plusieurs lampes au rendu plus stylisé, découvertes à Abu Menas (cf. Selesnow 1988, nn. 361-363, 177-178, pl. 47); plus encore, elle porte une marque identique à l'une de ces lampes (Selesnow 1988, n. 361, marque 99).

N. 33 (inv. B 602) **Groupe (EG) 7.**

dimensions : l : 8,02; L : 6,29; h : 3,79

argile : orange

engobe : sans

description : Lampe ovoïde avec bec pointu incorporé dans le réservoir et petite anse conique appliquée à l'arrière. Epaule légèrement convexe, décorée de cinq rangées de points en relief. Médaillon défini par deux lignes ovales en relief se rejoignant vers le bec, où elles se rejoignent pour n'en faire plus qu'une et entourer le trou de mèche. Le médaillon est décoré de d'une croix pattée avec en son centre, le trou de remplissage. Sur le canal du bec, ligne formée de points en relief. Base plate définie par un anneau en forme de goutte; en son centre, un cercle constitué de points avec, en son centre, un point en relief. Ce motif est classé par Selesnow comme étant une marque caractéristique des ateliers d'Abu Menas.

datation : fin du VIIe à VIIIe s.

parallèles : notre exemplaire presque identique à plusieurs lampes découvertes à Abu Menas (cf. Selesnow 1988, nn. 353-355, 176-177, pl. 46, en particulier la lampe n. 354, qui porte la même marque sur la base).

N. 34 (inv. B 671) **Groupe (OR) 8.A.**

dimensions : l : 8,13; L : 6,80; h : 4,13

argile : orange

engobe : perdue

description : Lampe ovoïde avec bec pointu incorporé dans le réservoir et petite anse conique appliquée à l'arrière. Epaule légèrement convexe, ornée d'une inscription en lettres grecques en relief. Trou de remplissage défini par un bourrelet circulaire en relief puis par un second, semi-circulaire puis ovale, entourant ainsi aussi bien le trou de remplissage que le trou de mèche. Le canal du bec est décoré de d'une croix en relief, formée de quatre cercles serti d'un point.

Base plate définie par un anneau circulaire en relief; au centre étoile à huit branches en relief.

datation : milieu du VIe à second quart du VIIe

parallèles et discussion de l'inscription : Notre lampe compte de très nombreux parallèles typologiques, mais aucun ne porte une inscription identique. Celle-ci commence en haut à droite, à côté de l'anse, et se déroule dans le sens inverse des aiguilles d'une montre jusqu'en haut à droite, avec une interruption au niveau du bec: Ο ΛΥΧΝΟC ΤΑ ΦΟC // ΠΟC ΦΟΤΙCΗ. Une possible interprétation de cette inscription inédite serait "lampe, que ta lumière vienne éclairer devant mes pas" ou encore "lampe, que ta lumière vienne (nous) éclairer tous", où Ο = soit un simple élément décoratif, très souvent placé en début ou en fin d'inscription sur ce type de lampes, soit l'article défini, dans sa forme masculine (cf. Loffreda 1989, 172); ΛΥΧΝΟC = lampe; ΤΑ = transcription en lettres grecques du verbe aramäïque 'venir' à l'impératif, à la deuxième personne du singulier, i.e. *viens* (cf. Loffreda 1989, 174); ΦΟC: lumière; ΠΟC: abréviation de ποσιν (datif pluriel de πους) (aux pieds), ou encore abréviation de πασιν, i.e. *à tous* (cf. Loffreda 1989, 173); ΦΟΤΙCΗ : à la place de φωτισον (impératif aoriste), i.e. *éclaire* (cf. Loffreda 1989, 174).

Notre hésitation entre les deux versions est due à la présence de deux inscriptions proches sur des lampes de même type. La première (Loffreda 1989, n. 433, 120-121 et pl. 9) porte une inscription qui se traduit par "lampe, devant mes pieds est ta loi", qui serait ainsi une interprétation plurielle du psaume 119.105 : "Ta parole est un flambeau devant mes pas, une lumière sur mon sentier". La seconde est en revanche constituée par les innombrables lampes de tous types portant la formule "que la lumière du Christ brille pour tous", l'inscription la plus largement diffusée sur les lampes byzantines de Terre Sainte (Loffreda 1989, 79 sq.).

N. 35 (inv. B 765) **Groupe (OR) 8.A.**

dimensions : l : 7,93; L : 6,64; h : 4,69

argile : beige

engobe : orange à brun foncé presque perdue

description : Lampe ovoïde avec bec pointu incorporé dans le réservoir et petite anse conique appliquée à l'arrière. Epaulement légèrement convexe, ornée d'entrelacs géométriques en relief. Trou de remplissage défini par un bourrelet circulaire en relief puis par un second, semi-circulaire puis ovale, entourant ainsi aussi bien le trou de remplissage que le trou de mèche. Le canal du bec est décoré de d'une croix en relief, formée de quatre gros points. Base plate définie par un anneau circulaire en relief; au centre croix en relief.

datation : milieu du VIe à second quart du VIIe

parallèles : pour la discussion, voir *supra*. Nous ajouterons que notre exemplaire est très semblable à une lampe découverte dans la nécropole de Hama (Papanicolaou Christensen 1986, n. 534, 49 et fig. 17f).

N. 36 (inv. B 713) **Groupe (OR) 8.A.**

dimensions : l : 9,58; L : 7,10; h : 4,54

argile : orange clair

engobe : orange presque perdue

description : Lampe ovoïde avec bec pointu incorporé dans le réservoir et petite anse conique appliquée à l'arrière. Epaule légèrement convexe, ornée d'une inscription en caractères arabes. Trou de remplissage défini par un bourrelet circulaire en relief puis par un second, semi-circulaire puis ovale, entourant ainsi aussi bien le trou de remplissage que le trou de mèche. Le canal du bec est décoré de d'une inscription arabe en relief. Base plate définie par un anneau circulaire en relief; au centre croix en relief.

datation : période omeyyade

parallèles et discussion de l'inscription : Sur le canal, l'inscription reproduit "Allah" en miroir, une erreur très fréquente sur les lampes de cette période (voir p. ex. Hadad, Khamis 1998, n. 3, 5 et 6, 68-9). Trois lampes découvertes à Bet Shean sont typologiquement identiques à notre exemplaire et portent des inscriptions presque identiques (Khairy, 'Amr 1986, nn. 8 à 10, 147-149). Ces inscriptions maladroites, rendues partiellement de gauche à droite, ce qui est contraire aux normes de lecture de l'écriture arabe, portent des bénédictions à l'attention d'un destinataire particulier. Sur les lampes de Bet Shean, on lit "*maintes bénédictions d'Allah pour Sa'ad*" et "*Bénédictions d'Allah pour 'Amer fils de Khirj*".

N. 37 (inv. B 731) **Groupe (OR) 8.A.**

dimensions : l : 9,16; L : 6,68; h : 4,84

argile : noisette

engobe : orange

description : Lampe ovoïde avec bec pointu incorporé dans le réservoir et petite anse conique appliquée à l'arrière. Epaule légèrement convexe, ornée d'une inscription en caractères arabes, que l'on peut lire : *bism'illah / barakah min'illah* "*Au nom d'Allah. Bénédiction d'Allah à celui qui* (achète/allume cette lampe)". Trou de remplissage défini par un bourrelet circulaire en relief puis par un second, semi-circulaire puis ovale, entourant ainsi aussi bien le trou de remplissage que le trou de mèche. Le canal du bec est décoré de d'une inscription arabe en relief: "*Allah*". Base plate définie par un anneau circulaire en relief; au centre croix pattée en relief.

datation : période omeyyade

parallèles : lampe identique en tous points à un exemplaire de la Collection Schloessinger (Rosenthal, Sivan 1978, n. 542, 133); typologiquement, de nombreux parallèles ont été découverts à Bet Shean (Hadad, Khamis 1998, 67).

N. 38 (inv B 663) **Groupe (EG+OR) 8.B.**

dimensions : l : 9,16; L : 6,52; h : 5,08

argile : beige

engobe : glaçure verte

description : Lampe ovoïde avec bec arrondi incorporé dans le réservoir et petite anse-tenon verticale, moulée, à l'arrière. Épaule légèrement convexe, ornée d'une alternance de motifs cordiformes (cf. *supra*). Trou de remplissage défini par un bourrelet circulaire en relief puis par un second, de forme ovale, entourant ainsi aussi bien le trou de remplissage que le trou de mèche. Le canal du bec est décoré de d'une feuille de palme en relief. Base plate en forme de goutte.

datation : IXe à Xe siècle

parallèles : lampe identique à un exemplaire découvert à Fustat (Sardi 2011, n. 217, 303-304) ainsi qu'à une lampe de la collection de Victor Emmanuel III (Fraiegarì 2008, n. 128, 256); semblable aussi à une lampe découverte à Saqqara (Menzel 1969, n. 653, fig. 82, n. 5).

N. 39 (inv. B 714) **Groupe (OR) 9.A.**

dimensions : l : 9,25; L : 7,01; h : 6,27

argile : orange

engobe : beige

description : Lampe tournée à profil en forme de pichet. L'épaule de forme conique, culminant avec la zone du trou de remplissage, est marquée de striures en relief. Un haut bourrelet circulaire entoure le trou de remplissage. Le bec allongé, de forme conique, est ajouté à l'avant tandis qu'une anse en ruban est ajoutée à l'arrière. Base convexe avec, au centre, un cercle incisé.

datation : V^e à VIe siècle

parallèles : des exemplaires très proches de notre lampe ont été découverts à Bet Shean, dans des contextes datés de la fin de la période byzantine à l'époque omeyyade (Hadađ 2002, nn. 317-318, 73); dans des collections, les exemplaires les plus proches sont: Rosenthal, Sivan 1978, nn. 506-507, 122-123 avec parallèles et bibliographie; Israeli, Avida 1988, n. 500, 177 et 194.

N. 40 (inv. B 715) **Groupe (OR) 9.A.**

dimensions : l : 9,29; L : 6,00; h : 4,85

argile : gris clair

engobe : marron foncé à noir

description : Lampe tournée carénée. L'épaule de forme biconvexe est faite en un seul tenant avec le bec, légèrement allongé. Elle culminant avec un large disque rond, aplati sur sa partie supérieure où il est percé, en son centre, du trou de remplissage.

Une anse en ruban est ajoutée à l'arrière, joignant la base de l'épaule et le disque du trou de remplissage. Base ronde, plate.

datation : V^e à VIe siècle

parallèle : exemplaire identique à Rosenthal, Sivan 1978, n. 508, 122

N. 41 (inv. B 356) **Groupe (EG) 9.B.**

dimensions : l : 8,99; L : 6,36; h : 3,32; ha : 4,58

argile : beige

engobe : orange

description : Lampe tournée à profil caréné. Un haut bourrelet circulaire entoure une petite zone convexe comportant le trou de remplissage. Le bec allongé, de forme conique, est ajouté à l'avant tandis qu'une anse en ruban est ajoutée à l'arrière. Base ronde et plate. Partie terminale du bec légèrement endommagée.

datation : 550-650 ap. J.-C.

parallèles : Les lampes 33 et 34 sont typologiquement identiques à cinq des lampes de Wadi Sarga (Bailey 1988, Q 2271 à Q 2275).

N. 42 (inv. B 357) **Groupe (EG) 9.B.**

dimensions : l : 8,52; L : 6,46; h : 3,74; ha : 5,18

argile : beige

engobe : orange

description : Lampe tournée à profil caréné. Un haut bourrelet circulaire entoure une petite zone convexe comportant le trou de remplissage. Le bec allongé, de forme conique, est ajouté à l'avant tandis qu'une anse en ruban est ajoutée à l'arrière. Base ronde et plate.

datation : 550-650 ap. J.-C.

N. 43 (inv. B 716) **Groupe (EG + OR) 10.**

dimensions : l : 10,35; L : 8,09; h : 5,12

argile : orange

engobe : sans

description : Lampe tournée à profil caréné au petit bec pointu incorporé dans le réservoir. Un haut bourrelet circulaire entoure le médaillon plat percé du trou de remplissage. Une anse en ruban est ajoutée à l'arrière. Base ronde, plate.

parallèles : lampe identique à Oziol 1977, n. 880, 286-288 et pl. 48.

N. 44 (inv. B 719) **Groupe (EG + OR) 10.**

dimensions : l : 10,22; L : 7,75; h : 5,36

argile : noisette

engobe : orange

description : Lampe tournée à profil caréné au petit bec pointu incorporé dans le réservoir. Un haut bourrelet circulaire entoure le médaillon concave percé du trou de remplissage. Une anse en ruban est ajoutée à l'arrière. Petit pied circulaire, plat.

N. 45 (inv.B 721) **Groupe (EG + OR) 10.**

dimensions : l : 10,59; L : 8,87; h : 4,35

argile : noisette

engobe : orange

description : Lampe tournée à profil caréné au petit bec pointu incorporé dans le réservoir. Un haut bourrelet circulaire entoure le médaillon concave percé du trou de remplissage. Une anse en ruban est ajoutée à l'arrière. Petit pied circulaire, plat.

parallèles : lampe très semblable à un exemplaire découvert à Salamine (Oziol, Pouilloux 1969, n. 479, 115-116 et pl. XI, XX).

N. 46 (inv.B 720) **Groupe (EG + OR) 11.**

dimensions : l : 8,23; L : 7,51; h : 4,11

argile : brune

engobe : beige

description : Lampe tournée constituée de deux parties distinctes: une soucoupe ronde, légèrement pincée pour créer le bec et un grand réservoir bombé appliqué au milieu de la lampe et pourvu du trou de remplissage et du trou de mèche. Anse en ruban appliquée à l'arrière, joignant l'épaule de la soucoupe et la partie supérieure du réservoir. Petit pied circulaire, plat.

datation : selon la chronologie de Waagé, XIe au Xe siècle

parallèles : Waagé 1941, nn. 179-180, 68 et 77, type 58a.

N. 47 (inv.B 718) **Groupe (EG + OR) 11.**

dimensions : l : 7,20; L : 7,15; h : 4,24

argile : orange

glacure : verte à noire

datation : selon la chronologie de Waagé, XIe au XIIIe siècle

description : Lampe tournée constituée de deux parties distinctes: une soucoupe ronde, très pincée pour créer le bec et un petit réservoir presque tubulaire appliqué au milieu de la lampe et pourvu du trou de remplissage et du trou de mèche. Anse en ruban appliquée à l'arrière, joignant l'épaule de la soucoupe et la partie supérieure du réservoir. Base ronde, plate.

N. 48 (inv.B 717) **Groupe (EG + OR) 11.**

dimensions : l : 8,67; L : 8,44; h : 5,27

argile : gris clair

engobe : perdue

description : Lampe tournée constituée de deux parties distinctes: une soucoupe ronde, très pincée pour créer le bec et un petit réservoir bombé appliqué au milieu de la lampe et pourvu du trou de remplissage et du trou de mèche. Anse en ruban appliquée à l'arrière, joignant l'épaule de la soucoupe et la partie supérieure du réservoir. Base ronde, plate.

datation : selon la chronologie de Waagé, XIe au XIIIe siècle

parallèles : Waagé 1941, nn. 182, 68 et 77, type 58b; identique à quatre exemplaires de Chypre, qu'Oziol les nomme "lampes des croisades" (Oziol 1977, nn. 885-890, 286-288 et pl. 48).

N. 49 (inv. B 647) **Groupe (EG + OR) 12.**

dimensions : l : 10,69; L : 10,68; h : 4,86

argile : beige

glacure : verte avec motifs noirs

description : Lampe tournée constituée de deux parties distinctes: une soucoupe ronde, très pincée pour créer le bec et un petit réservoir conique appliqué au milieu de la lampe et pourvu du trou de remplissage et du trou de mèche. Anse en ruban appliquée à l'arrière, joignant l'épaule de la soucoupe et la partie supérieure du réservoir. Haut pied circulaire, concave. Très belle ornementation géométrique en noir sur fond vert, y compris sur l'anse

parallèles: lampe identique à un exemplaire de la collection Schloessinger (Rosenthal, Sivan 1978, n. 634, 153 avec liste de parallèles)

N. 50 (inv. B 648) **Groupe (EG + OR) 11.**

dimensions : l : 10,11; L : 10,27; h : 4,34

argile : beige

glacure : verte avec motifs noirs

description : lampe de forme identique à la précédente.

N. 51 (inv. B 649) **Groupe (EG + OR) 11.**

dimensions : l : 11,18; L : 11,17; h : 5,61

argile : beige

glacure : verte avec motifs noirs, presque disparue

description : lampe de forme identique à la précédente.

N. 52 (inv. B 650) **Groupe (EG + OR)11.**

dimensions : l : 10,57; L : 9,72; h : 4,81

argile : beige

glaçure : verte, presque disparue

description : lampe de forme identique à la précédente.

N. 53 (inv. B 652) **Groupe (EG + OR)11.**

dimensions : l : 9,80; L : 9,09; h : 5,35

argile : beige

glaçure : verte

description : lampe de forme identique à la précédente.

N. 54 (inv. B 656) **Groupe (EG) 13.**

dimensions : l : 9,59; L : 6,59; h : 3,64

argile : noisette

glaçure : verte

description : Lampe ronde, tournée, à épaule légèrement concave et bourrelet circulaire entourant le large trou de remplissage. Petit bec triangulaire. Base ronde, plate. Anse perdue.

N. 55 (inv. B 657) **Groupe (EG) 13.**

dimensions : l : 10,90; L : 6,42; h : 5,19

argile : noisette à orange

glaçure : jaune à verte

description : Lampe ronde, tournée, à épaule légèrement concave et bourrelet circulaire, précédé d'un sillon, entourant le large trou de remplissage. Petite anse en forme de crochet. Petit bec triangulaire. Petit pied circulaire, plat.

N. 56 (inv. B 644) **Groupe (EG) 13.**

dimensions : l : 10,57; L : 6,22; h : 4,40

argile : beige à noisette

glaçure : jaune ocre

description : Lampe ronde, tournée, à épaule légèrement concave et bourrelet circulaire, précédé d'un sillon, entourant le large trou de remplissage. Petite anse en forme de crochet, partiellement perdue. Petit bec triangulaire. Petit pied circulaire, plat.

N. 57 (inv. B 645) **Groupe (EG) 14.**

dimensions : l : 13,00; L : 6,24; h : 8,12

argile : brune

glaçure : verte

description : Lampe au réservoir globulaire surmonté d'une très haute épaulement tubulaire constituant la zone de remplissage et munie d'un long bec ouvert en V. Trou d'évent percé devant le bec. Anse en ruban ajoutée à l'arrière. Petit pied circulaire, plat.

datation : XIIe au XIVe siècles

parallèles : Plusieurs lampes d'Egypte sont identiques à notre exemplaire : de Fustat (Zoïtopoulou, Caron, Deblois, 2010, n. 40, 82-83); du site de Kom el-Dikka à Alexandrie (François 1999, nn. 146-7, 33, 58, 69) d'Egypte sans provenance détaillée (Sardi 2011, n. 220, 305-306 et aussi, assez proche, n. 223, 307-308)

N. 58 (inv. B 658) **Groupe (EG) 14.**

dimensions : l : 10,37; L : 6,90; h : 8,47

argile : noisette

glaçure : verte

datation : XIIe au XIVe siècle

description : Identique à la précédente mais avec haut pied circulaire, plat, et cercle incisé en son centre. Bec cassé, anse perdue.

N. 59 (inv. B 635) **Groupe (EG + OR) 15.**

dimensions : l : 7,46; h : 8,10

argile : beige à noisette

glaçure : verte

description : lampe à coupelle ouverte reposant sur un long pied tubulaire fixé sur une base-coupelle circulaire, plate, à haut rebord. A l'arrière, une anse en ruban est appliquée et relie le bord inférieur de la coupelle à l'épaulement de la base de la lampe proprement dite.

datation : XVe-XVIe siècles

parallèles : pour un artefact identique à notre exemplaire et une longue liste de parallèles, se reporter à la lampe de la Collection Schloessinger (Rosenthal, Sivan 1978, n. 635, 154 avec bibliographie).

N. 60 (inv. B 636) **Groupe (EG + OR) 15.**

dimensions : l : 7,15; h : 8,30

argile : beige à noisette

glaçure : verte à bleue

datation : XVe - XVIe siècles

description : cf. N. 59

N. 61 (inv. B 637) **Groupe (EG + OR) 15.**

dimensions : l : 7,03; h : 7,71

argile : beige à noisette

glacure : bleue

datation : XVe - XVIe siècles

description : cf. N. 59

N. 62 (inv. B 638) **Groupe (EG + OR) 15.**

dimensions : l : 8,28; h : 8,30

argile : beige à noisette

glacure : verte

datation : XVe - XVIe siècles

description : cf. N. 59

N. 63 (inv. B 646) **Groupe (EG + OR) 16.**

dimensions : l : 10,30; L : 4,12; h : 5,43

argile : noisette

glacure : verte

description : Lampe plastique en forme de mammifère à grandes oreilles pointues et à la gueule constituée par le bec au trou de mèche triangulaire. Trou de remplissage triangulaire percé sur le dos. Quatre petites pattes tubulaires soutiennent le corps. A l'arrière était appliquée une anse en anneau, cassée.

datation : période fatimide

parallèles : identique à Rosenthal, Sivan 1978, n. 641, 155.

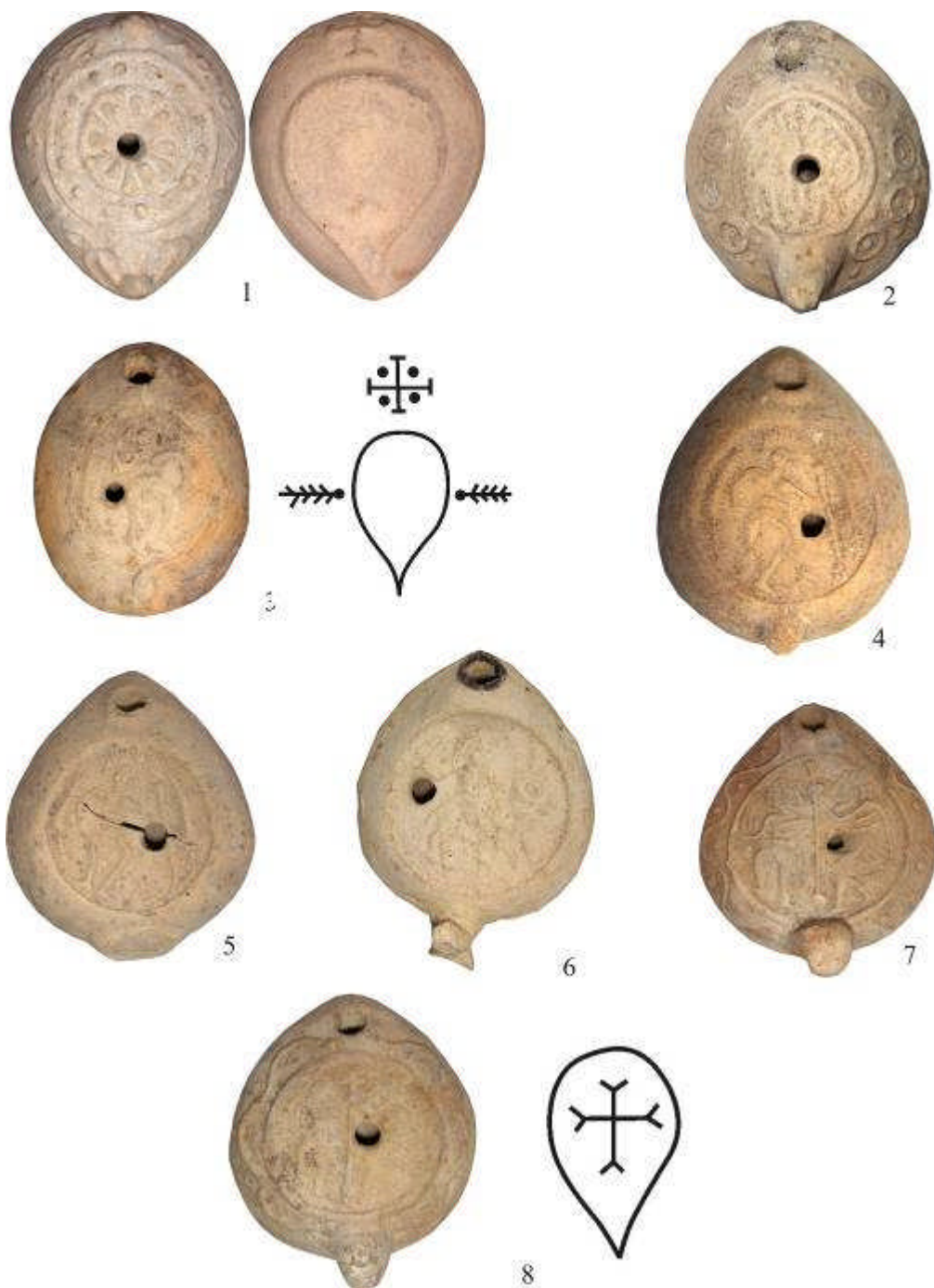
Bibliographie

- Bailey, D. M. 1988, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, 3. Roman provincial lamps, London.
- Bailey, D. M. 1996, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, 4. Lamps of Metal and Stone, and Lampstands, London.
- Ballet, P., Mahmoud, F. 1987, *Moules en terre cuite d'Éléphantine (Musée copte). Nouvelles données sur les ateliers de la région d'Assouan à l'époque byzantine et aux premiers temps de l'occupation arabe*, BIFAO 87, 53-73.
- Béjaoui, F. 1997, *Céramique et religion chrétienne. Les thèmes bibliques sur la sigillée africaine*, Tunis.
- Bernhard, M. L. 1955, *Lampki starożytne*, Warszawa.
- Bloch, F. 2010, *Öllampen aus dem spätantik-frühislamischen Fundplatz Ġabal Says im Steppengürtel Syriens*, in Daim, F., Drauschke, J. (eds.), *Byzanz - Das Römerreich im Mittelalter*, 2.2 Schauplätze, Mainz, 895-907.
- Broneer, O. 1930, *Corinth IV*, 2, *Terracotta Lamps*, Cambridge.
- Bussière, J. 2007, *Lampes antiques d'Algérie*, 2. *Lampes tardives et lampes chrétiennes* (Monographies Instrumentum, 35), Montagnac.
- Cahn-Klaiber, E. M. 1977, *Die antiken Tonlampen des Archäologischen Instituts der Universität Tübingen* (Tübinger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte, 2), Tübingen.
- Coen-Uzzielli, T. 1997, *The oil lamps*, in Hirschfeld, Y. (ed.), *The Roman Baths of Hammat Gader. Final Report*, Jerusalem, 319-346.
- Crowfoot, G. M. 1957, *Lamps, and an Early Stone Lamp Holder*, in Crowfoot, J.W. et al., *Samaria-Sebaste, III, The Objects from Samaria*, 365-378.
- David-Weill, J. 1951, *Note sur Deux Lampes Egyptiennes en Terre Cuite*, Syria 28, 265-268.
- Djuric, S. 1995, *Ancient lamps from the Mediterranean* (The Anawati collection, Catalog 1), Toronto.
- Ennabli, A. 1976, *Lampes chrétiennes de Tunisie (musées du Bardo et de Carthage)*, Paris.
- Fraiegari, P. 2008, *Le lucerne tardoantiche e medievali siciliane, egizie e del vicino oriente nel Museo Nazionale Romano*, Roma.
- François, V. 1999, *Céramique médiévale à Alexandrie*, Le Caire.

- Hadad, S. 1997, *Oil Lamps from the Third to the Eight Century C. F. at Scythopolis-Bet Shean*, *Dumbarton Oaks Papers* 51, 147-188.
- Hadad, S. 1998, *Glass lamps from the Byzantine through Mamluk periods at Bet Shean, Israel*, *Journal of Glass Studies* 40, 63-76.
- Hadad, S. 1999, *Oil lamps from the Abbasid through the Mamluk periods at Bet Shean, Israel*, *Levant* 31, 203-224.
- Hadad, S. 2002, *The oil lamps from the Hebrew University excavations at Bet Shean (Qedem Reports, 4)*, Jerusalem.
- Hadad, S., Khamis, E. 1998, *Inscribed Pottery Lamps from the Early Islamic Period at Beth Shean*, *Israel Exploration Journal* 48, 66-76.
- Hartelius, G. 1987, *Cone-handled lamps of the Eastern Mediterranean ca. 4th to 10th centuries AD*, Loma Linda.
- Hartelius, G. 1991, *Byzantine and Islamic lamps, Volume 1: Region-specific dating*, Loma Linda.
- Hayes, J.W. 1980, *Ancient lamps in the Royal Ontario Museum, 1. Greek and Roman clay lamps. A catalogue*, Toronto.
- Helmann, M.C., Trost, C. 1996, *Lampes antiques. III fonds général, les lampes chrétiennes* (Bibliothèque nationale de France), Paris.
- Herrmann, J. J. Jr., van den Hoek, A. 2002, *Light from the age of Augustine. Late antique ceramics from North Africa (Tunisia)*, Harvard.
- Israeli, Y., Avida, U. 1988, *Oil Lamps from Eretz Israel. The Louis and Carmen Warschaw Collection at the Israel Museum, Jerusalem*, Jerusalem.
- Kennedy, C.A. 1961-1963, *The Development of the Lamp in Palestine*, *Berytus* 14, 2, 67-115.
- Khairy, N. I., 'Amr, A. J. 1986, *Early Islamic inscribed pottery lamps from Jordan*, *Levant* 18, 143-150.
- Kubiak, W. B. 1970, *Medieval Ceramic Oil Lamps from Fustat*, *Ars Orientalis* 8 (The Arts of Islam and the East; Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution, Department of the History of Art), 1-18.
- Lacam, J. 1953, *Etude et classement des lampes a huile musulmanes (collections des Musees Francais)*, *Cahiers de Byrsa* 3, 197-203.
- Loffreda, S. 1989, *Lucerne bizantine in Terra Santa con iscrizioni in Greco*, Jerusalem.
- Lorand, D. 2011, *Lampes et moules en terre cuite d'Apamée de Syrie. Premiers résultats de la campagne 2005*, in Frangié, D., Salles, J.-F. (eds), *Lampes antiques du*

- Bilad es Sham. Jordanie, Syrie, Liban, Palestine. Ancient lamps of Bilad es Sham. Actes du colloque de Pétra-Amman (6-13 novembre 2005), Paris, 213-237.*
- Loverdou Tsigarida, K. 1970-1972, *Enepigraphoi koptikoi luchnoi tou Mouseiou Mpenaki*, in *Deltion tès christianikis archaiologikis etaireias*, 4th sery, 130-145.
- Lyon-Caen, C. 2005, *Les lampes coptes du Musée du Louvre*, in Chrzanowski, L. (dir.), *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique (Nyon-Genève, 29.IX - 4.X.2003) (Monogr. Instrumentum, 31), Montagnac, 223-226.*
- Lyon-Caen, C., Hoff, V. 1986, *Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes*, Paris.
- Menzel, H. 1969, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz (Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz, Katalog 15)*, Mainz.
- Michelucci, M. 1975, *La collezione di lucerne del Museo egizio di Firenze*, Firenze.
- Motsianos, I. 2005, *Some comments on Byzantine wheel-made lamps*, in Chrzanowski, L. (ed.), *Lychnological Acts 1. Acts of the 1st International Congress on Ancient Lighting Devices (Nyon-Geneva, 29.IX - 4.X.2003)*, Montagnac, 247-251.
- Oziol, T. 1977, *Salamine de Chypre, 7. Les lampes du Musée de Chypre*, Paris.
- Oziol, T. J., Pouilloux, J. 1969, *Salamine de Chypre, 1. Les lampes*, Paris.
- Papanicolaou Christensen, A. 1986, *Les lampes hellénistiques, romaines et byzantines*, in Papanicolaou Christensen, A., Thomsen, R., Ploug, G., *Hama. Fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg 1931-1938, III.3, The Graeco-Roman objects of clay, the coins and the necropolis*, Copenhagen, 7-31.
- Petrie, W. M. F. 1905, *Roman Ehnasya (Heracleopolis Magna)*, London.
- Robert Chaleix, D. 1983, *Lampes à huile importées découvertes à Tegdaoust: premier essai de classification*, *Journal de la Société des Africanistes* 53, 1-2, 61-91.
- Rosenthal, R., Sivan, R. 1978, *Ancient lamps in the Schloessinger Collection*, (Qedem, 8), Jerusalem.
- Sardi, M. 2011, *Lighting in the Islamic world*, in Motsianos I., Bintsi E., *Μία ιστορία από φως στο φως / Light on light: an illuminating history*, Thessaloniki, 286-298.
- Selesnow, W. 1988, *Lampen aus Ton und Bronze (Liebieghaus-Museum Alter Plastik. Bildwerke der Sammlung Kaufmann, 2)*, Melsungen.
- Shier, L. A. 1978, *Terracotta lamps from Karanis, Egypt. Excavations of the University of Michigan*, Ann Arbor.

- Trost, C., Hellmann, M.-C. 1996, *Lampes antiques du département des Monnaies, Médailles et Antiques*, III, Fonds général; *Lampes chrétiennes*, Paris.
- Tulli, A. 1929, *Lucerne copte del Museo egizio Vaticano*, *Rivista di Studi Orientali* 12, 89-112.
- de Vincenz, A. 2005, *Lamps from Ramla – Province of Filastin. Umayyad and 'Abbasid Mould-made Lamps and their Decorative Patterns*, in Chrzanovski, L. (ed.), *Lychnological Acts 1. Acts of the 1st International Congress on Ancient Lighting Devices (Nyon-Geneva, 29.IX - 4.X.2003)*, Montagnac, 65-68.
- Waage, F. O. 1934, *Lamps, Pottery, Metal and Glassware*, in Waage F.O. et al., *Antioch-on-the-Orontes*, I, *The Excavations of 1932*, Princeton, 58-75.
- Waage, F.O. 1941, *Lamps*, in Waage, F.O. et al., *Antioch-on-the-Orontes*, III, *The Excavations 1937-1939*, Princeton, 55-82.
- Waldhauer, O. 1914, *Kaiserliche Ermitage, die antike Tonlampen*, St. Petersburg.
- Zoïtopoulou, E.P., Caron, B., Deblois, A. 2010, *Montreal Museum of Fine Arts, collection of Mediterranean antiquities*, 2. *The terracotta collection*. *Musée des beaux-arts de Montréal, la collection des antiquités méditerranéennes*, 2. *La collection des objets en terre cuite* (*Monumenta Graeca et Romana*, 15) Leiden.

17

18

19

20

21

22

23

24

25

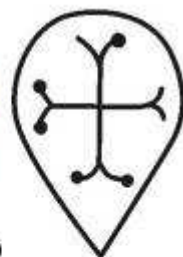
26

9

10

11

12

13

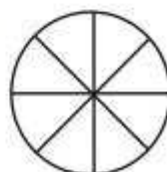
14

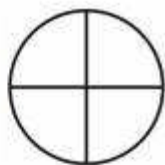

15

16

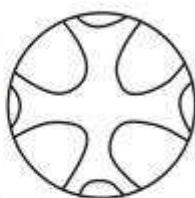

35

36

37

39

38

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

TOPONIMIE DOBROGEANĂ: CALLATIS-PANGALLA-MANGALIA

Laurențiu Radu*

Abstract: *With the contribution of the new mass media, cartographic information is more accessible now. Therefore we can make some corrections and give additional details regarding urban development on the territory of Dobrudja. The article presents information from several maps, together with the results of archaeological research at the ancient city of Callatis (Mangalia), indicating that Pangala not only isn't situated on the same location as Mangalia, but also lies further south, near 2 Mai village or on the Bulgarian seashore.*

Rezumat: *Beneficiind de aportul noilor mijloace de comunicare în masă, informațiile cartografice sunt mult mai accesibile în prezent, astfel încât se pot face unele corecturi și detalieri cu privire la evoluția urbană pe teritoriul dobrogean. Articolul prezintă informații furnizate de mai multe hărți, coroborate cu rezultatele cercetărilor arheologice referitoare la orașul antic Callatis (Mangalia) din care rezultă că Pangala nu ocupă același amplasament cu Mangalia, ci se află mai la sud, fie în zona localității 2 Mai, fie pe litoralul bulgăresc.*

Key words: *Dobrudja, Callatis, Pangala, Mangalia.*

Cuvinte cheie: *Dobrogea, Callatis, Pangala, Mangalia.*

Datorită diversificării în ultimii ani a surselor de informare, dintre care menționăm în primul rând internetul, cartografia istorică, toponimia antică, medievală sau modernă înregistrează noi progrese, de natură să pună la îndoială anumite identificări considerate sigure. În cele ce urmează, ne vom referi la unele aspecte privind denumirile purtate de cel mai vechi centru urban de pe teritoriul României, Mangalia.

Orașul antic Callatis este menționat de sursele cele mai importante pentru istoria veche a Dobrogei, dintre care amintim Tabula Peutingeriană¹, Scutul de la Dura-Europos², Itinerarium Antonini³, Notitia episcopatum⁴, Geograful din

* Muzeul de Arheologie Callatis Mangalia, Șoseaua Constanței, nr. 23, 905 500, Mangalia, laurentziu2003@yahoo.ca

¹ Popescu-Spineni 1978, 80-83; Dumitriu-Snagov 1996, 195, fig. 105.

² Popescu-Spineni 1978, 83-84.

³ Popescu-Spineni 1978, 84-83.

⁴ Popescu-Spineni 1978, 87.

Ravenna⁵ la care se adaugă și inscripțiile descoperite în oraș⁶, astfel că localizarea sa este sigură și nu constituie prin urmare subiectul prezentului articol.

După dispariția vieții urbane callatiene, cândva între începutul sec. VII și evenimentele provocate de migrația protobulgară⁷, descoperirile monetare indică o reluare a locuirii în zona orașului în intervalul cronologic delimitat de prima jumătate a sec. IX și a doua jumătate a sec. XI. Orașul a renăscut ulterior ca port comercial, impulsionat de deschiderea Mării Negre comerțului internațional al epocii⁸. Pe unele dintre hărțile și portulanele⁹ realizate în această perioadă apare Pangala, oraș medieval plasat pe litoralul Mării Negre. Dintre acestea amintim cea mai veche hartă nautică, Carta Pisana de la sfârșitul sec. al XII-lea, păstrată la Biblioteca Națională din Paris, care redă denumirea de Pangalia¹⁰. Ulterior, portulanul realizat de Pietro Vesconte (1320-1321) prezintă Pangallia¹¹, la Marino Sanudo (1322) este tot Pangallia¹², la Anonimo Veneziano (cca. 1450)¹³ și la Grazioso Benincasa (1471)¹⁴ apare Pangalla, la Iehuda ben Zara (1497) Pangalay¹⁵, la Andrea Benincasa (1508) Pangalla¹⁶, în Atlasul Nautic al Contelui de Octomano Freducci di Ancona (1538) apare Pangalla¹⁷, la Battista Agnese (1542) Pangala¹⁸, în Anonimo Italiano din 1542 este Pangalla¹⁹, la Diego Homan (cca 1570) Pagala²⁰. O altă versiune, Bagalia (Μπαγάλια), mai apropiată de denumirea actuală, este menționată pe un portulan tipărit la Veneția în 1573²¹. Localitatea este amintită de Joan Martines în 1586, pe „Harta Nautică a Europei, a Africii Septentrionale și

⁵ Popescu-Spineni 1978, 87-88.

⁶ Avram 1999, *passim*.

⁷ Barnea, Al. 1994, 380-381: „Descoperirea unui pavaj peste două monede de la împăratul Phocas, indică dănuirea acestui cartier și a zidului de incintă până în primele decenii ale veacului al VII-lea” ; Mănucu-Adameșteanu 1995-1996, 287.

⁸ Barnea 1959, 903-911; Mănucu-Adameșteanu 1995-1996, 293-294.

⁹ O prezentare generală la Atanasiu 2008, 257-292.

¹⁰ Popescu-Spineni 1938, 72.

¹¹ Dumitriu-Snagov 1996, 199, fig. 107; Baraschi 1988-1989, 273, fig. 1.

¹² Dumitriu-Snagov 1996, 201, fig. 108.

¹³ Dumitriu-Snagov 1996 201, fig. 109 B.

¹⁴ Dumitriu-Snagov 1996, 209, fig. 112.

¹⁵ Dumitriu-Snagov 1996, 212, fig. 114 B; Koledarov 1970, 249, harta nr. 3.

¹⁶ Dumitriu-Snagov 1996, 215, fig. 115 B.

¹⁷ Dumitriu-Snagov 1996, 216-219, fig. 116.

¹⁸ Dumitriu-Snago 1996, 220, fig. 117.

¹⁹ Dumitriu-Snagov 1996, 222, fig. 118.

²⁰ Dumitriu-Snagov 1996, 223, fig. 119.B.

²¹ Năsturel 1957, 296-297, 301.

a Asiei Mici”, ca Pangalai²² și de Vincenzo di Demetrio Volcio da Ragusa în 1606, ca Pangala²³. Ca linii generale de prezentare a acestor portulane și hărți se remarcă faptul că pe ele nu se pot localiza așezările înscrise decât prin ordinea lor aproximativă, pentru că, dat fiind scopul pur nautic al documentelor cartografice amintite, pe acestea nu sunt trecute așezările și formele de relief din interiorul continentului. Numele orașului apare scris sub forme diferite: Pangallia, Pangalla, Pangalay, Pagala, Bagalia²⁴. Istoricii care s-au ocupat de studiul acestor hărți nautice au identificat Pangalla cu actualul oraș Mangalia²⁵.

O altă informație referitoare la tema studiată este furnizată de către frescele existente în *Loggia lui Raffael Sanzio* (1562), galeria care unește apartamentul papal de Secretariatul de Stat, aflată la Vatican. Aceste fresce, executate cu multă grijă de către cartografi de seamă și utilizând cele mai avansate metode ale epocii, prezintă Pangala, Tomi și Varna în această ordine²⁶. Este important de reținut plasarea orașului Tomis în apropiere de Varna.

Harta lui Iacobo Gastaldi (Castaldo), geograf italian din sec. XVI, intitulată *“Romaniae quae olim Thracia dicta, vicinarumque regionum, uti Bulgariae, Walachiae”* din 1584²⁷, prezintă orașul Pangala amplasat pe malul stâng al râului Naxius (aproximativ în zona localității 2 Mai) (Fig. 1). Nicolaus Germanus, pe o hartă din 1507, prezintă Gostanza, Pangalla, Chaliacea (Caliacra) și Gavarna (Cavarna)²⁸.

La începutul sec. XVII este menționată ca localitate pe hărțile epocii, Pangala Noua, situată pe litoralul bulgăresc al Mării Negre: Levinius Hulsius, pe o hartă din 1630, prezintă Pangala în zona localității 2 Mai, apoi Tomi și Pangala Noua, după care urmează Caliacra²⁹. Joan Blaeu sau Bleauw a realizat mai multe hărți și atlase, unele împreună cu tatăl său, Guillaume Blaeuw, dintre care menționăm pe cea din 1645, *“Walachia Servia Bulgaria Romania”*, publicată în atlasul *“Theatrum Orbis Terrarum, sive Atlas Novus in quo Tabulae et Descriptiones Omnium Regionum, Editae a Guiljel et Ioanne Blaeu”*, care prezintă Pangala în zona localității 2 Mai, apoi Tomi și Pangala noua mai la sud³⁰ (Fig. 2).

²² Dumitriu-Snagov 1996, 231, fig. 122.B.

²³ Dumitriu-Snagov 1996, 245, fig. 127.

²⁴ Grămadă 1925, 440, 443.

²⁵ Grămadă 1925, 440; Ciobanu 1970, 304; Koledarov 1970, 259; Dumitriu-Snagov 1996, 244 etc.

²⁶ Dumitriu-Snagov 1996, 245-249, fig. 128. A.

²⁷ Popescu-Spineni 1978, 136; Buchholtzer, Rotaru 1937, fig. 22; <http://earth.unibuc.ro/images/96.jpg>.

²⁸ Popescu-Spineni 1938, 98-103; Popescu-Spineni 1978, 115.

²⁹ Buchholtzer, Rotaru 1937, fig. 21.

³⁰ Popescu-Spineni 1978, 154-155; http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Blaeu_1645_Walachia_Servia_Bulgaria_Romania.jpg?uselang=ro accesat la 07.03.2013.

Nicolaus Visscher publică în 1685 o hartă a Mării Mediterane care cuprinde și litoralul românesc, menționând Magnegalia pe locul actualului oraș Mangalia, Pangala pe malul opus al râului Naxius (în zona localității 2 Mai), Tomiswar plasat într-un golf, Pangala Nova, pe un promontoriu după care urmează, Galegri (Caliacra) și Caverna (Cavarna), toate aceste localități fiind plasate la sud de Mangalia³¹. Aceleași localități apar și pe harta realizată de Gerardus Valk în 1695³², ca și pe o hartă a Balcanilor din 1738, realizată de către J. Ratelband³³. Guillaume de l'Isle, membru al Academiei de Științe din Paris, publică în anul 1696 o hartă care arată orașul Mangalia, cu mențiunea „Port de Mangalia un des meilleurs de la Mer Noire”³⁴.

Fig. 1. Harta realizată de Jacobo Castaldo la 1584. Detaliu / Map made by Jacobo Castaldo in 1584. Detail (apud <http://earth.unibuc.ro/images/96.jpg>).

³¹ Buchholtzer, Rotaru 1937, fig. 27.

³² Constantinescu 2006, accesat la 07.03.2013.

³³ [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:1738_Ratelband_Map_of_the_Balkans_\(Bosnia,_Serbia,_Bulgaria,_Rumania\)_-_Geographicus_-_Balkans-lafeuille-1738.jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:1738_Ratelband_Map_of_the_Balkans_(Bosnia,_Serbia,_Bulgaria,_Rumania)_-_Geographicus_-_Balkans-lafeuille-1738.jpg) accesat la 07.03.2013.

³⁴ Buchholtzer, Rotaru 1937, fig. 26; Popescu-Spineni 1978, 159.

O hartă realizată de Homann Heirs în 1752, intitulată „Hungariae”, dar care înfățișează pe lângă Ungaria, nordul Greciei și Balcanii, are următoarea legendă referitoare la orașul mangaliot:

„Pangala Turcis, [Mangalia]

Puglicora Graecis

Tomiswara Moldavis

[Tomis]”³⁵.

Considerăm că, în acest caz, autorul a indicat ca fiind unul și același oraș trei așezări care apar separat în alte hărți și a identificat Pangala cu orașul turcesc (musulman) Mangalia, denumit de greci Puglicora și de moldoveni Tomiswara, dar, de fapt, referirea era la orașul Tomis (altul decât orașul antic).

Fig. 2. Harta realizată de Joan Blaeu 1645. Detaliu / Map made by Joan Blaeu in 1645. Detail (apud http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8c/Blaeu_1645_Walachia_Servia_Bulgaria_Romania.jpg).

³⁵ http://commons.wikimedia.org/wiki/File:1752_Homann_Heirs_Map_of_Hungary,_the_Balkans,_%5E_Northern_Greece_-_Geographicus_-_Hungarie-hmhr-1752.jpg accesat la 07.03.2013.

Giovanni Antonio Rizzi Zannoni, un cartograf Italian, foarte apreciat de contemporanii săi, s-a ocupat mai ales de geografia Imperiului otoman. Una dintre hărțile realizate de acest autor, "*Carte de la partie septentrionale de l'empire ottoman*", apărută la Veneția în anul 1774, prezintă Eski Pangola (Tomiswar) în apropierea Constanței, Mankala pe locul actualului oraș și Iegni Pangola, la sud de Mangalia (Fig. 4)³⁶.

Charles Francois Delamarche, autorul hărții *Carte Des Environs De La Mer Noire ou se trouvent Ukrayne, La Petite Tartarie, La Circassie, La Georgie*, apărută în 1783 prezintă Mankalia în zona limanului mangaliot și Iegni Pangola mai la sud³⁷.

În anul 1794, pe o hartă realizată de Laurie and Whittle, doi cunoscuți cartografi englezi, care au activat la sfârșitul sec. XVIII și începutul sec. XIX, intitulată „*A New Map of Turkey in Europe Divided into all its Provinces with the Adjacent Countries in Europe and Asia: Drawn Chiefly from the Maps Published by the Imperial Academy of St. Petersburg*”, pe locul actualului oraș Mangalia apare Mankala, iar mai la sud este menționată Iegni Pangola³⁸.

Treptat, spre sfârșitul sec. XVIII, denumirea de Pangola dispare de pe hărțile contemporane. Conform observațiilor noastre realizate până la momentul redactării prezentului articol, ultima hartă pe care apare această denumire este cea realizată de către John Cary (1754-1835) în 1801, intitulată „*A New Map of Turkey in Europe, Divided into its Provinces, from the*

Fig. 3. Harta realizată de Nicolaus Visscher la 1685 / *Map made by Nicolaus Visscher in 1685. Detail (apud <https://www.raremaps.com/gallery/enlarge/24937>). Detaliu.*

³⁶ Popescu-Spineni 1978, 198; http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/12/Giovanni_Antonio_Rizzi_Zannoni_Carte_de_la_partie_septentrionale_de_l%27empire_otoman_1774.jpg.

³⁷ Popescu-Spineni 1978, 194. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Charles_Francois_Delamarche_Carte_Des_Environs_De_La_Mer_Noire_ou_se_trouvent_LUkrayne_La_Petite_Tartarie_La_Circassie_La_Georgie.1783.jpg accesat la 07.03.2013.

³⁸ http://commons.wikimedia.org/wiki/File:1794_Laurie_and_Whittle_Map_of_Greece,_Turkey_andamp_the_Balkans_-_Geographicus_-_TurkeyEurope-lauriewhittle-1794.jpg accesat la 07.03.2013.

Best Authorities”³⁹. În mod sugestiv, în timp ce la Mankala (Mangalia) simbolul localității este reprezentat de o clădire înaltă, similar cu simbolurile localităților Chiustenza, Kavarna și Varna, la Pangola este figurat un simplu cerc, dovadă a importanței scăzute și a declinului acestei așezări.

Cercetările arheologice efectuate în orașul actual Mangalia și fostul orașul antic Callatis nu au evidențiat un strat arheologic care să poată fi pus în legătură cu orașul medieval Pangala⁴⁰. În general, apare un nivel modern, apoi un strat de pământ amestecat cu multe fragmente de cărămidă, țigle și olane, sub care se află ultimul nivel romano-bizantin, identificat în mai toate săpăturile de salvare efectuate în interiorul cetății la circa -1,50 m față de nivelul actual de călcare⁴¹. În cursul unor cercetări arheologice desfășurate relativ recent, s-a estimat că suprafața orașului delimitată de incinta de epocă romano-bizantină este de circa 23 ha, dintre care 10 ha au fost acoperite de apele mării⁴².

În urma unor prospectări submarine, desfășurate între anii 1966-1968, scafandrul V. Cosma a identificat resturi de la construcții din piatră, situate la circa 150-200 m distanță față de malul actual, în dreptul școlii satului 2 Mai. Alte urme de ziduri și pavaje au fost observate la circa 15 m de mal, între casa cu nr. 343 de pe strada M. Kogălniceanu (șoseaua spre Vama Veche) și căminul cultural. În legătură cu descoperirile mai sus menționate, V. Cosma considera că „nu este exclus să facă parte dintr-o altă așezare, neidentificată, ce a fost înghițită de mare”⁴³. Vestigii arheologice aflate la peste 2000 m în larg, în aceeași zonă, au fost menționate și de către C. Scarlat, șeful sectorului de cercetări subacvatice al Muzeului Marinei Române din Constanța⁴⁴.

Pe de altă parte, numele de Mangalia este menționat pentru prima dată de către raguzanul Paolo Giorgi în anul 1595⁴⁵, după ocuparea Dobrogei de către Imperiul

³⁹ http://commons.wikimedia.org/wiki/File:1801_Cary_Map_of_Turkey_in_Europe,_Greece,_and_the_Balkan_-_Geographicus_-_TurkeyEurope-cary-1801.jpg.

⁴⁰ Spre deosebire de Moncastro-Cetatea Albă-Belgorod Dnestrovski, unde cercetările arheologice au pus în evidență multe vestigii medievale: Kravchenko 1986, *passim*; Căndea 1999, 223-312; adăugăm și observațiile personale efectuate în anul 1998, în calitate de participant la campania de cercetare arheologică condusă de dl. dr. Ionel Căndea, căruia îi mulțumesc și pe această cale pentru sprijinul acordat.

⁴¹ Observații arheologice efectuate cu ocazia introducerii țevelor de termoficare în zona Casei de Cultură, str. Oituz și B-dul 1 Decembrie, în anul 2006, și a altor cercetări arheologice la care am participat în perioada 2001-2010.

⁴² Alexandru, Constantin, Ionescu 2004-2005, 420.

⁴³ Cosma 1973, 32-33.

⁴⁴ Scarlat 1973, 538, fig. 7

⁴⁵ Călători străini, III 392.

Otoman, acțiune care s-a finalizat odată cu integrarea celor două cetăți moldovenesti, Chilia și Cetatea Albă, în anul 1484, urmată ulterior de colonizarea acestei regiuni cu elemente de origine turcă sau cu supuși ai sultanului⁴⁶. Probabil că în acest interval a fost înființat orașul Mangalia, Mankala sau Mangnegalia cum apare pe unele hărți.

Fig. 4. Harta realizată de Giovanni Antonio Rizzi Zannoni în 1774. Detaliu / Map made by Giovanni Antonio Rizzi Zannoni in 1774. Detail (apud http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/12/Giovanni_Antonio_Rizzi_Zannoni._Carte_de_la_partie_septentrionale_de_l'empire_otoman._1774.jpg).

Un călător englez, Giovanni Battista de Burgo, menționează că Mangalia „are un castel întărit pe malul mării și o cetate foarte înaltă pe un deal”⁴⁷. Walerand de Wawrin, la 1445, descria astfel portul Panguala: au plecat din Mesembria și „având un vânt prielnic au ajuns la un port numit Mangalia”⁴⁸ (Panguala de fapt n. n.), care era foarte ciudat și se susține că Pentesilea, regina Amazoanelor, a pus să îl clădească după ce Hercule și Teseu au intrat pe furie în acel regat și s-au luptat cu Hipolita și Menalipa. Portul este <ocrotit> de un zid puternic care înaintază în mare, și are o latură de treizeci sau patruzeci de picioare și

⁴⁶ Evlia Celebi menționează că „după ce Ildârâm Baiazid Han a cucerit acest ținut de la bulgari, valahi și moldoveni, a așezat acolo tătari și cete de ostași din populația Anatoliei”, Călători străini, VI, 382.

⁴⁷ Călători străini, VII, 565.

⁴⁸ Denumirea Panguala a fost înlocuită de editorii volumului cu Mangalia.

marea și portul se află între zid și țărm; și în vremurile de demult nimeni nu putea să pătrundă pe mare în regatul Amazoanelor care se numește acum altfel, adică regatul Sciției, dacă nu pătrundea în strâmtoarea dintre zid și țărm care se întindea cam cât douăzeci de leghe franceze. Dar acum acel zid este stricat și dărâmat în multe locuri, așa că adesea multe vase se zdrobesc acolo împinse de furtună; dar se mai vede bine încă starea < de odinioară > a zidului și a portului și se spune că de partea cealaltă a regatului, **pe uscat, el este înconjurat de munți atât de înalți**, încât nimeni nu poate pătrunde decât cu mare primejdie”⁴⁹, descriere care nu se potrivește regiunii dobrogene și orașului Mangalia, situat într-o câmpie, fapt confirmat și de Evlia Celebi: „orașul este frumos și înfloritor, fiind așezat pe malul mării, într-un șes nisipos”⁵⁰. În anul 1711, Aubry de la Motraye, după plecarea din orașul Constanța, poposește în orașul „Tomi, numit de turci Pangala, de moldoveni Tomisovara și de greci Panglicara (orașul vechi)”, după care pleacă către Kallatis⁵¹. Raportându-ne și la informațiile furnizate de către harta realizată de către Homann Heirs, prezentată mai sus, credem că se referă la Eski Pangala sau Tomiswar, care apare pe harta lui Zannoni din 1774, localitate situată între Sutguli și Chiustenza (Constanța) și pe harta lui Laurie & Whittle din 1794.

Concluzii

1. Mangalia, Magnegalia, Mankalia se plasează pe locul vechiului oraș antic Callatis și se dezvoltă ca un oraș musulman.

2. Eski Pangala sau Tomiswar cum apare cel mai frecvent, se plasează probabil în vecinătatea orașului actual Constanța.

3. Pangala Nova, Pangola sau Iegni Pangala (*yeni* în limba turcă înseamnă *nou*) poate fi plasată în vecinătatea orașului actual Mangalia, în zona Șantierului Naval sau la 2 Mai, ori mai la sud, pe litoralul bulgăresc. În acest stadiu al cercetării, considerăm că acest oraș este reprezentat în portulanele medievale sub numele de Pangala, Pangallia, Pangalla, Pangalay, Pagala, Bagalia etc.

Bibliografie

- Alexandru, N., Constantin, R., Ionescu, M. 2004 – 2005, *Aspecte topografice ale cetății Callatis în epoca romano-bizantină*, Pontica 37-38, 419-438.
- Atanasiu, A. 2008, *Veneția și Genova în Marea Neagră. Nave și navigație (1204-1453)*, Brăila.

⁴⁹ Călători străini I, 82.

⁵⁰ Călători străini VI, 380.

⁵¹ Călători străini VIII, 526.

- Avram, Al. 1999, *Inscriptions grecques et latines de Schythie Mineure III. Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris.
- Baraschi, S. 1988-1989, *Din toponimia medievală ponto-dunăreană*, Pontica 21-22, 271-285.
- Barnea, Al. 1994, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate de Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" din București în 1993*, SCIVA 45, 4, 380-381.
- Barnea, I. 1959, *Descoperirile arheologice din epoca feudală la Mangalia*, Materiale 6, 903-911.
- Buchholtzer, C., Rotaru, P. 1937, *Istoricul cartografiei. Hărțile vechi referitoare la țara noastră. Hărțile institutului Geografic Militar*, fascicula 5, ed. 2.
- Cândea, I. 1999, *Raport preliminar privind cercetările arheologice de la Cetatea Albă – punctul Citadelă (1997-1998)*, Istros 9, 223-312.
- Ciobanu, R. 1970, *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfârșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea*, Pontica 3, 297-329.
- Constantinescu, Șt. 2006, *Litoralul românesc în documente cartografice. Perioada medievală*, <http://earth.unibuc.ro/articole/ii-litoralul-romanesc-in-documente-cartografice-perioada-medievala> accesat la 05.03.2013.
- Cosma, V. 1973, *Prospectări arheologice submarine*, BMI 42, 1, 31-38.
- Dumitriu-Snagov, I. 1996, *Monumenta Romaniae Vaticana. Manuscrise-Documente-Hărți. Catalogul Expoziției Istorice de la Muzeul Național Cotroceni – Două milenii de creștinism românesc*, ed. a II-a, București.
- Grămadă, N. 1925, *Vicina. Izvoare cartografice. Originea numelui, identificarea orașului, Codrul Cosminului*. Buletinul "Institutului de Istorie și Limbă", Cernăuți, 437-459.
- Koledarov, P. 1970, *West Black Sea Coast Ports in the Late Middle Ages (14th – 16th Centuries) listed on Nautical Charts, Etudes Historiques. A l'occasion du XIII-e Congres International des Sciences Historiques - Moscou, Aout 1970, tome 5*, Sofia, 241-272.
- Kravchenko, A. A. 1986, *Srednevekovyi Belgorod na Dnestre (konets XIII – XIV v.)*, Kiev.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh. 1995-1996, *Aspecte privind circulația monetară la Mangalia în secolele X-XI (969-1081)*, Pontica 28-29, 287-300.
- Năsturel, P. Ș. 1957, *Așezarea orașului Vicina și țărmul de apus al Mării Negre în lumina unui portulan grec*, SCIV 8, 1-4, 295- 303.
- Popescu-Spineni, M. 1938, *România în istoria cartografiei până la 1600*, I, București.
- Popescu-Spineni, M. 1978, *România în izvoare geografice și cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, București.
- Scarlat, C. 1973, *Portul antic Callatis. Cercetări de arheologie submarină*, ActaMN 10, 529-540.

PIPE CERAMICE DESCOPERITE LA MANGALIA

Corina Radu-Iorguș*,

Laurențiu Radu*,

Mihai Ionescu*

Abstract: *In this article we present 22 pipes and fragments of pipes discovered along many years of systematic or preventive excavations in Mangalia. These are Turkish pipes that were widely spread in the Balkans in 18th-19th century. Some of the clay pipes bear monogram stamps and less visible marks suggesting that reproductions from less famous centres in the Ottoman Empire circulated in the area.*

Rezumat: *Articolul prezintă un număr de 22 de pipe și fragmente de pipe descoperite pe parcursul mai multor ani în săpăturile sistematice sau preventive din Mangalia. Acestea se încadrează în categoria pipelor de factură turcească care au cunoscut o largă răspândire în spațiul balcanic între secolele XVIII-XIX. Unele piese prezintă ștampile cu monogramă și marcaje mai puțin vizibile, sugerând faptul că în zonă circulau și reproduceri realizate în centre fără renume din Imperiul Otoman.*

Key words: *clay tobacco pipes, Turkish pipes, stamps, Arabic monograms, Mangalia.*

Cuvinte cheie: *pipe de lut, pipe turcești, ștampile, monograme arabe, Mangalia.*

Pipele nu au beneficiat până de curând de atenția cuvenită din partea cercetătorilor. Multe exemplare sunt descoperiri ocazionale și se găsesc în colecții particulare, iar cele aflate în colecțiile muzeelor din țară sunt în mare parte nepublicate.

Ca orice viciu, obiceiul fumatului se răspândește cu repeziciune odată cu descoperirea Lumii Noi de către europeni¹. În Țările Române și în spațiul balcanic acest viciu este cunoscut prin intermediul Imperiului Otoman și devine o modă mai ales în rândul boierimii care copia, astfel, obiceiurile orientale. Tot prin intermediul Imperiului Otoman pătrund în spațiul românesc și pipele sau lulelele, aduse pe cale comercială din marile centre meșteșugărești ale Imperiului precum: Burgaz în Turcia², Sofia și Varna în Bulgaria³, Yiannitsa și Theba în Grecia⁴, Szepesvár în Ungaria⁵.

* Muzeul de Arheologie Callatis Mangalia, Șoseaua Constanței, nr. 23, 905 500, Mangalia.

¹ Robinson 1985, 150.

² Robinson 1985, 152; Haralambieva 1986, 143.

³ Stančeva, Medarova 1968, 5.

⁴ Robinson 1985, 152, 167.

⁵ Tomka 2000, 27.

Aproape fiecare dintre aceste centre se remarcă prin anumite trăsături caracteristice ale pipelor produse, cum ar fi: Yiannitsa pentru pipele confecționate din lemn⁶, Theba pentru cele lucrate din așa numita *spumă de mare* (silicat de magneziu)⁷; dar cel mai renumit oraș manufacturier este Burgaz care își schimbă denumirea în Lüleburgaz (*lüle*- lulea, pipă), datorita industriei și comerțului înfloritor cu aceste produse⁸.

Ciubucul (denumirea turcească) este compus din trei segmente: pipa propriu-zisă unde se introducea tutunul, tija sau bățul din lemn și muștiucul. Pentru a facilita întrebuințarea lor, în prelungirea pipei era atașată o tijă din lemn, de multe ori frumos decorată și cu incrustații metalice, în capătul căreia se introducea un muștiuc⁹. Cu cât clasa socială a proprietarului era mai înaltă, cu atât bățul ciubucului era mai lung ajungând la dimensiuni care atingeau și 2 metri, caz în care acesta era compus din mai multe bucăți unite. Lungimea tijeii mai servea și la purificarea fumului. Din această cauză se folosea lemn de cireș, cais, trandafir, iasomie sau alte esențe aromate¹⁰. Muștiucul era detașabil și se realiza din materiale precum trestie, bambus, os, chihlimbar. În cazul pipelor de factură orientală, muștiucul era asemănător cu cel folosit pentru narghilele, fiind mai gros în comparație cu unul vest-european¹¹.

Tehnologia fabricării pipelor ceramice era complexă. Cele mai numeroase au fost realizate în tipare, dar nu se exclude nici posibilitatea ca unele piese să fie lucrate la roată¹². Tiparele compuse din două piese erau confecționate din lemn sau piatră moale și aveau interiorul acoperit cu un strat de plumb sau tablă cu motive decorative¹³. Lutul, special prelucrat și fără impurități, era presat în matrițe, după ce, în prealabil, acestea erau unse cu un amestec de ulei și petrol pentru a facilita desprinderea. După aceea, se introduceau pene din lemn necesare pentru modelarea găvanului și formarea tubului gambei¹⁴. După ce bucățile erau extrase din matrițe, cele două părți erau unite și era executată gaura care făcea legătura dintre camera de ardere a tutunului (găvan) și gambă, iar excesul de lut era îndepărtat. Acum pipele puteau fi șlefuite sau decorate în plus și, după caz, marcate cu diverse simboluri sau litere, după care erau lăsate la uscat și apoi arse în cuptor. După ardere, pipa putea fi șlefuită sau acoperită cu angobă. De la un simplu meșteșug, fabricarea pipelor devine

⁶ Robinson 1985, 152.

⁷ Robinson 1985, 152-153.

⁸ Robinson 1985, 152.

⁹ Gosse 2007, 11.

¹⁰ Robinson 1985, 156; de Haan 2004, 81; Gosse 2007, 11.

¹¹ de Haan 2004, 81; Gusar 2008, 138.

¹² Robinson 1985, 157; de Haan 2004, 80.

¹³ Gusar 2008, 139.

¹⁴ Shehadeh 2005, 58.

o adevărată artă care se diferențiază de producerea ceramicii prin tehnica de lucru, prin metodele și uneltele folosite și mai ales prin decorul, uneori, deosebit de minuțios realizat. Unele exemplare erau poleite sau aveau aplicate fire de aur și argint ca în cazul pipelor produse la Tophane, un celebru cartier meșteșugăresc din Istanbul¹⁵.

În provinciile nord-dunărene au fost descoperite în urma săpăturilor arheologice pipe sau lulele turcești¹⁶, dar trebuie precizat faptul că în Transilvania au circulat și pipe de proveniență occidentală¹⁷. În ceea ce privește Dobrogea, datorită statutului acestei provincii în cadrul Imperiului Otoman, numărul mare de astfel de obiecte ceramice descoperite pe întreg teritoriul indică un intens trafic comercial cu celelalte zone ale Imperiului, precum și o largă răspândire a fumatului printre locuitori. Un număr însemnat de pipe ceramice au fost descoperite în județul Tulcea la Tulcea, Isaccea, Nufăru, Măcin, Enisala, Topolog, Telița, Mahmudia, Baia și Babadag¹⁸, iar în județul Constanța au fost scoase la lumină asemenea obiecte, fie în urma săpăturilor sistematice, fie ca urmare a unor descoperiri întâmplătoare, la Constanța¹⁹ și la Mangalia.

Colecția Muzeului de Arheologie Callatis-Mangalia cuprinde un număr mic de pipe ceramice²⁰ confecționate în tipare. Numărul redus de asemenea obiecte contrastează puternic cu importanța cunoscută de așezare în sec. XVII și începutul sec. XX²¹. Din punct de vedere tipologic, exemplarele studiate se diferențiază în funcție de forma, dimensiunile și decorul găvanului. Ținând cont de aceste criterii, pipele pot fi clasificate în trei grupe principale: a) pipe cu găvanul în formă rotundă, b) pipe cu găvanul în formă de disc și c) pipe cu găvanul în formă de clopot (floare de narcisă sau crin)²²; în cadrul fiecărei grupe existând mai multe variante. Pentru descrierea pipelor s-au avut în vedere elementele componente ale acestora: găvan sau bol, bordură, gamba sau piciorul găvanului și inel.

¹⁵ de Haan 2004, 79-90.

¹⁶ Cantea 1959, 127; Ionașcu, Zirra 1959, 76; Andronic, Neamțu, Dinu 1967, 265-270; Teodor, Ioniță 1967, 322. Denumirea de „tip turcesc”, este generală și cuprinde pipe confecționate pe tot arealul Imperiului Otoman inclusiv în spațiul balcanic.

¹⁷ Gruia 2012a, 262; Gruia 2012b, 136-137. Începând cu secolele XVIII-XIX au circulat și pipe produse în atelierele occidentale sau locale.

¹⁸ Costea, Stănică, Ignat 2007, 336; Vasiliu 1996, 209-210.

¹⁹ Aceste descoperiri sunt inedite. MINAC beneficiază de o importantă colecție de pipe provenite din colecția V. Canarache.

²⁰ Mulțumim pe această cale domnului Prof. Dr. Mihai Ionescu, directorul Școlii Generale nr. 3 Mangalia, pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție pipele colecționate de-a lungul timpului de către elevi și expuse în incinta școlii.

²¹ *Călători străini* 1974, 380-381, 400-401.

²² Robinson 1985, 163; Stančeva, Medarova 1968, 8. R. Robinson folosește termenul de „floare de crin” pentru cea de a treia grupă în cazul pipelor descoperite la Corint și Atena, iar Stančeva utilizează denumirile de „clopot” sau „floare de narcisă” pentru clasificarea pipelor de la Sofia.

Fig. 1. Pipe din lut descoperite la Mangalia / *Clay tobacco-pipes from Mangalia.*

Grupa A – pipe cu găvanul rotund

În această grupă se încadrează majoritatea pipelor descoperite la Mangalia. În stabilirea tipologiei de față se pornește de la cele mai simple reprezentări, la cele mai deosebite piese stabilite din punct de vedere al pastei, al forme și dimensiunilor găvanului, precum și al fineții decorului.

Tip I. Acestui tip îi corespund cele mai simple pipe, lucrate din pastă cărămizie sau albă, cu angobă cărămizie sau roșie; au găvanul de mici dimensiuni, iar gamba scurtă este finalizată cu un inel bine conturat și delimitat față de aceasta prin linii incizate sau linii realizate cu roțița dințată. Găvanul este nedecorat sau decorat sumar cu linii incizate sau realizate cu roțița. Acestea au scopul de a delimita gamba, inelul și bordura. Exemplarele de față prezintă marcaje simple, compuse din cercuri, triunghiuri și câte două puncte. Astfel de pipe sunt frecvente și au fost descoperite la Corint și Atena²³, iar analogiile permit datarea lor pentru a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Tip II. În această categorie includem un model de pipă foarte răspândit, lucrat din pastă de bună calitate, roșu-cărămizie, cu angobă de aceeași culoare. Acestea au găvanul scund, prelungit cu o bordură nu foarte înaltă, iar gamba este scurtă, bine delimitată de găvan și finalizată cu un inel îngroșat. Decorul este bogat și executat cu atenție; se remarcă împărțirea în registre a găvanului, mai înguste sau mai late în funcție de modelul ales care poate fi întâlnit atât pe bordură, cât și pe inel. Pe găvan sunt rediate, prin linii incizate, palmete ce imită petalele florilor, romburi sau V-uri fine care închid registrele. Modelul era atât de răspândit încât a generat și reproduceri mai puțin reușite atât prin calitatea pastei, prin lipsa angobei, cât și prin decorul executat neglijent (Fig. 1/9). Pentru acest tip găsim analogii la pipele descoperite în spațiul balcanic la Atena²⁴, Corint²⁵, Varna²⁶, Ruse²⁷, Veliko Târnovo²⁸, Provadia²⁹, Šumen³⁰, în Țările Române la Iași³¹ și București³², în Dobrogea la Babadag³³, dar și în Europa apuseană la Marsilia³⁴. Din punct de vedere cronologic acestea au fost încadrate între sec. XVIII-XIX.

²³ Robinson 1985, 177, 195, pl. 49/ C 27, pl. 61/ A 10.

²⁴ Robinson 1985, 197, pl. 62/ A19, A20, A21.

²⁵ Robinson 1985, 187, pl. 56/ C 93, C94, C96, C99.

²⁶ Stančeva 1972, 83-84, fig. 7, 8.

²⁷ Sirakova 1987, 241, tab. 2/ 6.

²⁸ Ilčeva 1975, tab 2/ 15, 16.

²⁹ Haralambieva 1986, 145.

³⁰ Bojilova, Sirakova 1991, tab 1/ 2.

³¹ Andronic, Neamțu, Dinu 1967, 269, fig. 70/ 5, 6, 7, 11.

³² Ionașcu, Zirra 1959, 76, pl. 68/ 1-3.

³³ Costea, Stănică, Ignat 2007, 351- 352, pl. III/ 8, 9, 10, pl. IV/ 1-9.

³⁴ Gosse 2007, 9.

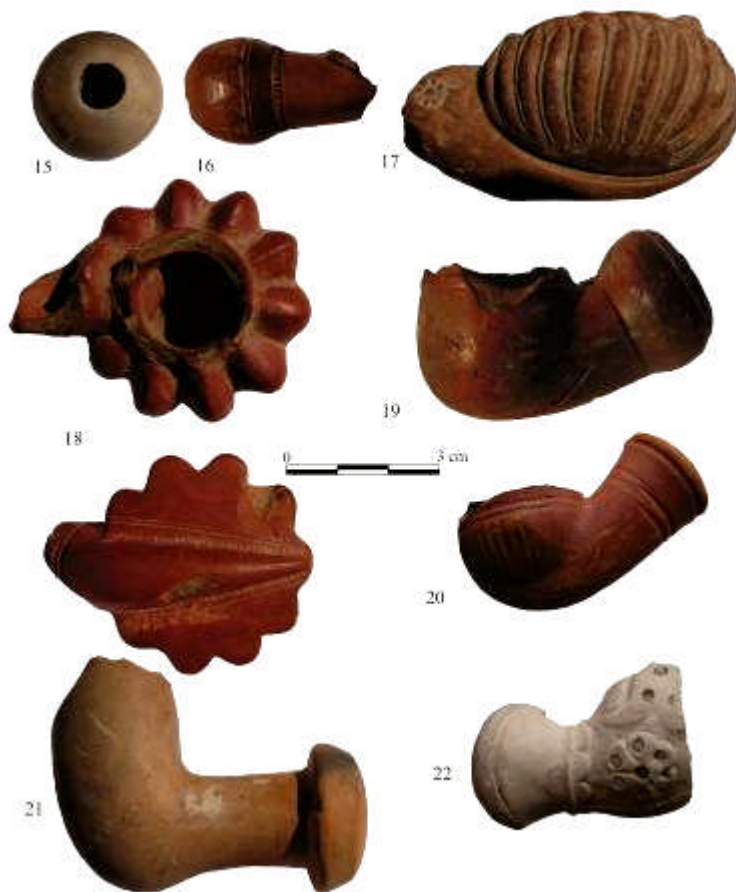

Fig. 2. Pipe din lut descoperite la Mangalia / *Clay tobacco pipes from Mangalia*.

Un exemplar deosebit ne suscită interesul – acesta este asemănător în ceea ce privește forma pipei, calitate, culoarea pastei și a angobei cu celelalte descrise mai sus, dar capacitatea pipei este îmbunătățită prin înălțarea bordurii. Bordura este împărțită în două jumătăți printr-un șir decorat cu roțița, lăsând impresia de suprapunere a ei, iar la partea superioară buza este evazată. Registrele care împart găvanul sunt orizontale și conțin decorul realizat din linii foarte fine care sugerează frunze sau petelele unei flori. Decorul bogat și minuțios realizat ne amintește de tehnica folosită de către meșterii bijutieri (Fig. 1/2). Asemenea obiecte au mai fost descoperite în apropiere de Marsilia și făceau parte dintr-un lot de pipe importate din Imperiul Otoman³⁵.

³⁵ Gosse 2007, 9.

Fig. 3. Ștampile cu monogramă (1, 3, 4); ștampilă *sigillum Solomonis* (2); marcaje (5, 6) / Monogram seals (1, 3, 4); monogram *sigillum Solomonis* (2); stamps (5, 6).

Tip III. Exemplarul inclus în această categorie este lucrat din pastă de culoare crem, fără angobă și imită forma pipelor olandeze³⁶. Forma lor este simplă, găvanul cilindric și fără decor continuă într-un unghi de 90, cu gamba care se îngroașă în capăt ca un inel. Este vizibilă zona de îmbinare a celor două jumătăți de pipă care formează o muchie teșită (Fig. 2/21). Asemenea producții locale după modele occidentale au fost întâlnite la Babadag³⁷, București³⁸ sau la Provadia³⁹, Sofia⁴⁰, Veliko Târnovo⁴¹, Corint⁴², Eger⁴³ și au fost încadrate cronologic în sec. al XVIII-lea.

Tip IV. Un loc aparte îl ocupă pipa cu găvanul rotund de forma a două valve. Aceasta este din caolin acoperit cu angobă neagră, iar decorul este format din rozete

³⁶ Stančeva 1972, 87-88, fig. 11; Åkerhagen 2000, *passim*.

³⁷ Costea, Stănică, Ignat 2007, 351, pl. III/ 3, 4, 5.

³⁸ Ionașcu, Zirra 1959, 76, pl. 68/ 17.

³⁹ Haralambieva 1986, 143, tab. 1/ 1-3.

⁴⁰ Stančeva, Medarova 1968, fig. 3/ v.

⁴¹ Ilčeva 1975, tab. 1/ 3.

⁴² Robinson 1985, 173, C 10.

⁴³ Kovács 1963, 247- 248, tab. 3/ 15.

rezultate în urma combinării V-urilor (Fig. 1/1). Exemplare similare au fost întâlnite la Corint⁴⁴ și au fost date în sec. al XVIII-lea.

Tip V. Dintre pipele descoperite la Mangalia se distinge un exemplar din caolin cu firnis cenușiu cu luciu. Găvanul este prevăzut cu cinci proeminențe separate prin linii incizate, iar la partea inferioară este înscrisă, într-un hexagon, o stea în șase colțuri pe care este aplicată ștampila *sigillum Solomonis*. Forma hexagonală se prelungește pe gambă și bordură, iar inelul îngroșat prezintă același decor ca și în cazul găvanului (fig. 1/3). Exemplare asemănătoare au fost descoperite la Babadag⁴⁵ și Iași⁴⁶ și au fost date în sec. XVII-XVIII.

Grupa B – pipe cu găvanul în formă de disc

Se consideră că aceste pipe reprezintă o evoluție a celor cu găvanul rotund; având baza mult aplatizată, ele capătă o formă discoidală. În general, pasta din care sunt lucrate este de bună calitate iar modelul ales este executat cu atenție. Pentru a putea menține tutunul și a ușura fumatul, bordura este înaltă iar inelul bine evidențiat și îngroșat.

Tip I. În această categorie includem un exemplar lucrat din pastă de culoare crem, cu găvanul aplatizat și frumos decorat cu motive vegetale și rozete (fig. 1/10). Analogii se pot face cu pipele descoperite la Atena⁴⁷, Corint⁴⁸ sau Babadag⁴⁹ și au fost încadrate din punct de vedere cronologic în secolele XVIII- XIX.

Tip II. Acestui tip îi corespunde un exemplar deosebit ca formă, care imită petalele unei flori, caz în care găvanul își pierde din utilitate, funcția de păstrare a tutunului fiind preluată de bordura înaltă. Pasta din care sunt lucrate este de bună calitate, de culoare roșie, cu angobă roșie (Fig. 2/18). Analogii se pot face cu pipele descoperite în Grecia la Atena⁵⁰ și Corint⁵¹ sau în Bulgaria la Varna⁵², Ruse⁵³, Veliko Târnovo⁵⁴, Provadia⁵⁵, Sofia⁵⁶ ori Șumen⁵⁷. La noi în țară astfel de pipe au fost descoperite la Babadag⁵⁸ și București⁵⁹ și au fost date în sec. XVIII-XIX.

⁴⁴ Robinson 1985, 193, pl.60/ C132, 133, 134.

⁴⁵ Costea, Stănică, Ignat 2007, 350, pl. II/ 3a, 3b.

⁴⁶ Andronic, Neamțu, Dinu 1967, 268, fig 69/ 1a, 1b și 2a, 2b.

⁴⁷ Robinson 1985, 173 -174, pl. 48/ C11, C12, C13.

⁴⁸ Robinson 1985, 195, pl. 61/ A8, A11.

⁴⁹ Costea, Stănică, Ignat 2007, 354, pl. VI/ 3, 4, 5a, 5b, 6, 7a, 7b.

⁵⁰ Robinson 1985, 197-198, pl. 62/ A22, A23, A24, pl.63/ A26, A27.

⁵¹ Robinson 1985, 188-189, pl. 57/ C101, C102, C107, C108.

⁵² Stančeva 1972, 91, fig. 16, 17.

⁵³ Sirakova 1987, tab. 3/ 2-6.

⁵⁴ Ilčeva 1975, tab. 2/ 21.

⁵⁵ Haralambieva 1986, tab. 4/ 25-30.

Grupa C – pipe cu găvanul în formă de clopot

Acestei grupe îi corespunde un număr redus de variante. „Avantajul” unei asemenea forme era acela că putea fi introdusă o cantitate mai mare de tutun în comparație cu cea utilizată în cazul altor modele (fig. 1/6). La acest tip, găsim analogii în Grecia la Corint⁶⁰ și Atena⁶¹, în Bulgaria la Sofia⁶², Varna⁶³, Ruse⁶⁴, Provadia⁶⁵, în Croația⁶⁶ și în țara noastră la Iași⁶⁷ și Babadag⁶⁸. Piese au fost încadrate cronologic în sec. XIX- XX.

Catalog⁶⁹

1. Pipă fragmentară, inv. 3473, Dg-2,5 cm; H-3,3 cm, lucrată din pastă de caolin acoperită cu angobă neagră, lucioasă. Găvanul rotund este de forma a două valve care la îmbinare prezintă o linie realizată cu roțița dințată. În părțile laterale, găvanul este decorat cu rozete formate din V-uri suprapuse și răsturnate. Este spartă o parte din bordură și lipsește gamba (Fig. 1/1). Aparține grupei A, tipului IV propus de noi.

Datare: sec. XVIII. Locul descoperirii: Callatis, Colțul de NV, 2008.

2. Pipă fragmentară, inv. 3474, Dg-2,8 cm; H-4,6 cm, lucrată din pastă de culoare roșu-cărămiziu cu angobă de aceeași culoare. Găvanul este împărțit în registre orizontale obținute prin șiruri de linii și conține un decor realizat din frunze sau petale de flori stilizate trasate din linii foarte fine, tehnică folosită de către meșterii bijutieri. Bordura pipei este supraînălțată și împărțită în două print-o linie trasă cu roțița dințată, dând impresia de suprapunere a acestora, partea superioară fiind

⁵⁶ Stančeva, Medarova 1968, fig. 1/ a, i; fig. 2/ e.

⁵⁷ Bojilova, Sirakova 1991, tab. 1/ 5, 6.

⁵⁸ Costea, Stănică, Ignat 2007, 355, pl. VII/ 1, 2a, 2b.

⁵⁹ Cantea 1959, 127, pl 102/ 1, 4; Ionașcu, Zirra 1959, 76, pl. 68/ 11-14.

⁶⁰ Robinson 1985, 189-190, pl. 58/ C 109, C 118, pl. 59/ C119.

⁶¹ Robinson 1985, 199, pl. 63/ A 30, A 33, A 34.

⁶² Stančeva, Medarova 1968, fig. 3/ a, b.

⁶³ Stančeva 1972, fig. 15.

⁶⁴ Sirakova 1987, tab. 4/ 1-8.

⁶⁵ Haralambieva 1986, tab. 5/ 35, 36.

⁶⁶ Bekić 1999-2000, 277, fig. 5.

⁶⁷ Andronic, Neamțu, Dinu 1967, 269, fig. 70/ 9, 10.

⁶⁸ Costea, Stănică, Ignat 2007, 355, pl. VII/ 3.

⁶⁹ Pentru catalog au fost utilizate următoarele abrevieri: Dg-diametru găvan; Di-diametru inel; L-lungime; H-înălțime.

evazată. Lipsește gamba și prezintă o șampilă cu litere arabe (Fig. 1/2; 3/1; 4/1). Apartține grupei A, tipului II.

Datare: sec. XVIII. Locul descoperirii: Callatis, Colțul de N-V, 2008.

3. Pipă fragmentară, inv. 3475, Dg-2,7 cm; H-3,2 cm; Di-2 cm; L-4,9 cm, lucrată din pastă de caolin cenușie cu firnis cenușiu cu luciu. Găvanul este prevăzut cu cinci proeminențe, intervalul dintre ele fiind decorat cu linii verticale incizate. La partea inferioară, găvanul are aplicată șampilă *sigillum Solomonis*⁷⁰ înscrisă într-o stea în șase colțuri, la rândul ei conturată în interiorul unui hexagon. Lipsește o parte din bordura hexagonală, iar gamba, având aceeași formă geometrică, se termină cu un inel cu șase protuberanțe și cu același model de pe găvan (Fig. 1/3; 3/2; 4/2). Apartține grupei A, tipului V.

Datare: sec. XVII- XVIII. Locul descoperirii: Callatis, Colțul de NV, 2008.

4. Fragment gambă, inv. 3476, L-3,5 cm; Di-2 cm, lucrată din pastă de culoare roșu-cărămiziu, cu angobă de culoare roșu-marونی. Inelul este îngroșat și decorat cu șiruri perpendiculare realizate cu roțița dințată (Fig. 1/4).

Datare: sec. XVIII-XIX. Locul descoperirii: Callatis, Str. Oituz-Sanatoriu Balnear, 2006.

5. Pipă fragmentară, inv. 3477, Dg-2,5 cm; L-4,7 cm, lucrată din pastă de culoare cărămizie cu angobă crem-cărămiziu. Pipa este de mici dimensiuni, are găvanul de formă rotundă, bordura și o parte din inel sunt sparte. Gamba este mică, iar inelul evazat este decorat cu roțița dințată. Are aplicată o șampilă cu caractere arabe. (Fig. 1/5; 3/3; 4/3). Apartține grupei A, tipului I.

Datare: sec. XVIII. Locul descoperirii: Callatis, zona Casa de Cultură, 2006.

6. Pipă fragmentară, inv. 3478, Dg-3,7 cm; H-4 cm, lucrată din pastă de culoare roșie cu angobă de culoare roșu-cărămiziu. Găvanul este în formă de clopot, fără decor. Lipsește gamba împreună cu inelul (Fig. 1/6). Apartține grupei C.

Datare: sec. XIX-XX. Locul descoperirii: Callatis, Str. Oituz-zona CRAMN⁷¹, 2006.

7. Fragment gambă, inv. 3479, Di-3 cm; L-4,2 cm, lucrată din pastă de culoare roșie cu angobă de culoare roșu-cărămiziu. Gamba este de mari dimensiuni, decorată cu roțița și prezintă o șampilă păstrată fragmentar. (Fig. 1/7; 3/4; 4/4).

Datare: sec. XIX-XX. Locul descoperirii: Callatis, zona Sanatoriu Balnear-CRAMN, 2006.

⁷⁰ Andronic, Neamțu, Dinu 1967, 268, fig. 69/ 1 b, 2 b; Costea, Stănică, Ignat 2007, 350, pl. II/3 b.

⁷¹ CRAMN- Centrul Român de Afaceri Marea Neagră

8. Fragment găvan, inv. 3480, lucrat din pastă de culoare cărămizie, cu angobă de aceeași nuanță. Găvanul este de formă rotundă, împărțit prin linii verticale în registre decorate cu linii și puncte incizate sub forma unor petale, prevăzute cu palmete la partea superioară (Fig. 1/8). Aparține grupei A, tipul II.
Datare: sec. XIX–începutul sec. XX. Locul descoperirii: Callatis, Str. Oituz–zona CRAMN, 2006.
9. Pipă fragmentară, inv. 3481, Dg–2,5 cm; H–3 cm; Di–1,7 cm; L–4,3 cm, lucrată din pastă de culoare gri-cenușiu, fără angobă. Găvanul rotund este decorat cu incizii verticale imprecis trasate, bordura, ușor evazată este fragmentară, iar gamba scurtă prezintă în capăt un inel îngroșat și decorat cu incizii (Fig. 1/9). Aparține grupei A, tipul II (imitație).
Datare: sec. al XVIII-lea. Locul descoperirii: Callatis, Colțul de NV, 2008
10. Pipă fragmentară, inv. 3482, Dg–3 cm, lucrată din pastă fină de culoare crem cu angobă crem. Găvanul de formă discoidală este decorat cu motive vegetale și rozete. Partea inferioară a găvanului este decorată cu roțița și cu două motive circulare concentrice. Lipsesc bordura și gamba și prezintă urme de ardere secundară (Fig. 1/10). Aparține grupei B, tipului I.
Datare: sec. XVIII–XIX. Locul descoperirii: Callatis, Colțul de NV, 2008.
11. Pipă fragment, inv. 3632, H–2,6 cm, lucrată din ceramică de culoare roșiatică cu angobă crem. Suprafața găvanului și a bordurii este împărțită în registre dreptunghiulare. Pe găvan sunt redată mici ovale, iar în partea superioară sunt aplicate palmete cu vârful în jos, astfel încât cu cele aplicate pe bordură, dar cu vârful în sus să formeze un tot unitar compozițional. Decorul se prelungește spre buza pipei cu frunzulițe. Prezintă un marcaj (Fig. 1/11; 3/5; 4/5). Aparține grupei A, tipul II.
Datare: sec. al XIX-lea. Locul descoperirii: Callatis, Școala nr. 5, 2008.
12. Pipă fragmentară, inv. 3759, H–2,5 cm, de formă rotundă, realizată din ceramică roșiatică cu angobă crem. Bordura este împărțită în registre cu decor compus din palmete cu frunzulițe la capătul superior. Găvanul străbătut de linii diagonale este întrerupt în partea frontală de un registru de formă triunghiulară care prezintă un decor realizat prin ștanțarea aceluiași motiv format din V-uri, cerculețe și puncte (Fig. 1/12). Aparține grupei A, tipul II.
Datare: sec. XIX. Locul descoperirii: Callatis, canalizare, zona Sanatoriu balnear–CRAMN, 2007.

13. Fragment gambă, inv. 3564, Di-2,1 cm, lucrat din pastă gri-cenușiu, fără angobă. Gamba este ușor fațetată și se termină cu un inel îngroșat decorat cu linii oblice (Fig. 1/13).
Datare: sec. XVII. Locul descoperirii: Callatis, Colțul de NV, 2009.
14. Fragment inel, inv. 3565, Di-1,9 cm, lucrat din pastă de culoare alb-roziu fără angobă. Inelul, îngroșat față de gambă, prezintă un decor compus din succesiuni de linii oblice (Fig. 1/14).
Datare: sec. XVIII-XIX. Locul descoperirii: Callatis, Colțul de NV, 2009.
15. Fragment inel, inv. 3566, Di-2 cm, lucrat din ceramică fină de culoare crem lustruită, dar incomplet arsă în cuptor. Nu prezintă model și are urme de ardere secundară (Fig. 2/15).
Datare: sec. XVIII-XIX. Locul descoperirii: Callatis, Colțul de NV, 2009.
16. Fragment inel, inv. 3609, Di-2 cm, lucrat din pastă de culoare cărămiziu cu angobă de aceeași nuanță. Inelul îngroșat față de gambă, prezintă un decor care sugerează petalele unei flori separate de zone triunghiulare cu microhașuri (Fig. 2/16).
Datare: sec. XIX. Locul descoperirii: Callatis, Str. George Murnu, nr. 3, 2009.
17. Pipă fragmentară, colecția școlii nr. 3 Mangalia, Dg-3 cm, lucrată din pastă de culoare maro, cu angoba din aceeași culoare. Găvanul rotund este decorat cu linii incizate care imită forma unor petale, închise la partea superioară cu V-uri. Cea mai mare parte a bordurii nu se păstrează; se observă că aceasta este separată de găvan printr-o linie circulară, trasată cu roțița, iar decorul continuă și pe aceasta. Gamba, fragmentară, are reprezentată pe una din laturi o rozetă (Fig. 2/17).
Aparține grupei A, tipul II.
Datare: sec. XIX-XX. Locul descoperirii: Mangalia, neprecizat.
18. Pipă fragmentară, colecția școlii nr. 3 Mangalia, Dg-3,7 cm, lucrată din pastă de culoare roșu-cărămiziu, cu angobă de culoare grenă. Găvanul este în formă de disc modelat cu 9 protuberanțe, care imită petalele unei flori. Pe spatele găvanului, gamba este bine evidențiată și delimitată de acesta prin linii paralele incizate și linii trasate cu roțița. Același decor este întâlnit și în cazul fragmentelor păstrate, la baza gambei și a bordurii (Fig. 2/18). Aparține grupei B, tipului II.
Datare: sec. al XIX-lea. Locul descoperirii: Mangalia, neprecizat.
19. Pipă fragmentară, colecția școlii nr. 3 Mangalia, Dg-2,4; L-4,3; Di-1,9 cm, lucrată din pastă de culoare cărămizie, cu angobă crem-portocaliu cu urme de ardere secundară. Găvanul rotund nu este decorat decât pe spate cu linii trasate cu roțița în formă de V, care au ca scop conturarea gambei. Aceasta este scurtă și se finalizează cu un inel

îngroșat. Bordura nu se păstrează. Pe spatele pipei, în interiorul V-ului se observă un marcaj (Fig. 2/19; 3/6; 4/6). Aparține grupei A, tipul I.

Date: sec. XVIII. Locul descoperirii: Mangalia, neprecizat.

20. Pipă fragmentară, colecția școlii nr. 3 Mangalia, Dg-2,1; L-4,2; Di-1,9 cm, lucrată din pastă de culoare cărămidie, cu angobă roșie. Găvanul de formă rotundă este decorat cu mici caneluri. Gamba, bine profilată față de găvan, este evazată și se termină cu un inel lat, delimitat de acesta prin linii trasate cu roțița dințată. Lipsește bordura (Fig. 2/20). Aparține grupei A, tipul I.

Date: sec. XVIII. Locul descoperirii: Mangalia, neprecizat.

21. Pipă fragmentară, colecția școlii nr. 3 Mangalia, Dg-2,2 cm; L-5,2 cm; Di-2 cm, lucrată din pastă de culoare crem, fără angobă. Găvanul și gamba formează un unghi drept și nu prezintă decor. Lipsește o parte din găvan, iar gamba se finalizează cu un inel îngroșat. Prezintă urme de ardere secundară. Asemenea exemplare sunt imitații după modele olandeze (Fig. 2/21). Aparține grupei A, tipul III.

Date: sec. XVIII. Locul descoperirii: Mangalia, neprecizat.

22. Pipă fragmentară, colecția școlii nr. 3 Mangalia, Di-2,2 cm, lucrată din pastă albă. Găvanul rotund este spart pe jumătate; partea păstrată prezintă un decor floral. Modelul amintit nu are gambă, pipa terminându-se cu un inel gros și evazat, cu buza răsfrântă către interior (Fig. 2/22). Aparține grupei A.

Date: sec. XVIII-XIX. Locul descoperirii: Mangalia, neprecizat.

Pipele descoperite la Mangalia și prezentate în acest articol se încadrează în categoria exemplarelor de factură otomană, cu o largă răspândire în zona balcanică. Acestea aparțin celor trei grupe principale: pipe cu găvanul rotund, pipe cu găvanul în formă de disc și pipe cu găvanul în formă de clopot, fiecare cu mai multe variante. Prin calitatea pastei și finețea execuției se remarcă două exemplare din caolin și unul din ceramică de bună calitate care pot fi înscrise în rândul produselor de excepție ale acestui meșteșug.

Din punct de vedere arheologic, se observă că multe dintre aceste pipe s-au descoperit în zona moscheii Esmahan Sultan și a băilor turcești (cercetate în curtea Școlii nr. 5, situată în imediata apropiere a moscheii), ceea ce sugerează faptul că orașul otoman s-a dezvoltat în jurul acestor importante edificii publice.

Deși relativ puține, descoperirile de epocă medievală vin să completeze informațiile de natură documentară publicate până în prezent cu privire la istoria orașului Mangalia.

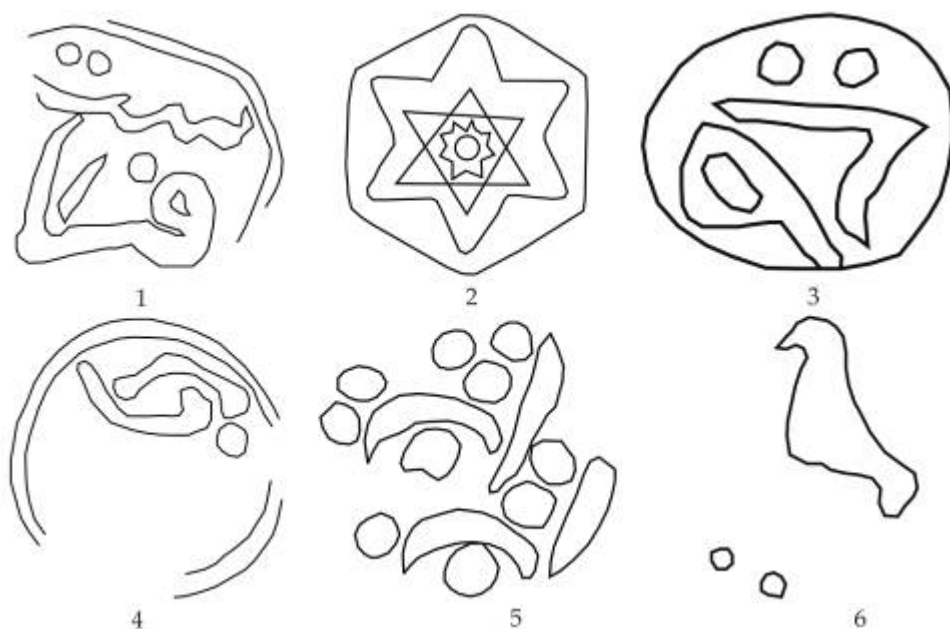

Fig. 4. Ștampile cu monogramă (1, 3, 4); ștampilă *sigillum Solomonis* (2); marcaje (5, 6) /
Monogram seals (1, 3, 4); monogram *sigillum Solomonis* (2); stamps (5, 6).

Bibliografie

- Åkerhagen, A. 2000, *Clay pipes from the man-of-war Kronan*, Society for Clay Pipe Research Newsletter 56, 29-35.
- Andronic, Al., Neamțu, E., Dinu, M. 1967, *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iași*, ArhMold 5, 169-286.
- Bekić, L. 1999-2000, *Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske*, VAMZ, 3.s., 32-33, 249- 279.
- Božilova, P., Sirakova, I. 1991, *Luli i kibuci ot fonda na otdel „etnografija” pri istoričeskija muzei – Šumen*, Godišnik na muzeite ot Severna Bălgarija 17, 165-174.
- Cantea, G. 1959, *Cercetări arheologice pe dealul Mihai Vodă și împrejurimi*, în Ionașcu, I. (ed.), *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 91-145.
- Costea, I., Stănică, A., Ignat, A. 2007, *Pipe de lut descoperite la Babadag*, Peuce, S.N. 5, 335-362.
- de Haan, A. R. 2004, *19 Century clay chibouks made in Tophane*, The Pipe Year Book 2004, Académie Internationale de la Pipe, 79-90.
- Gosse, Ph. 2007, *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe XIX. Les pipes de la quarantaine: Fouilles du port antique de Pomègues (Marseille)*, BAR IS 1590.
- Gruia, A. M. 2012a, *Pipele de la Reghin*, Apulum 49, 259-280.
- Gruia, A. M. 2012b, *Pipe smoking on horseback. New sources on the history of tobacco smoking in early modern Transylvania*, Brukenthal. Acta Musei 7, 1, 135-142.
- Gusar, K. 2008, *Archaeological finds of clay tobacco pipes from the Collection of the Zadar National Museum*, PrilInstArheolZagrebu 25, 135-154.
- Haralambieva, A. 1986, *Luli za ciubuți ot Gradska Muzei v Provadia*, Izvestija Varna 22, 37, 141-147.
- Ilčeva, V. 1975, *Glineni luli ot Veliko Târnovo*, Godišnik na muzeite ot Severna Bălgarija 1, Varna, 179- 199.
- Ionașcu, I., Zirra, V. 1959, *Mănăstirea Radu Vodă și biserica Bucur*, în Ionașcu, I. (ed.), *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 49-85.
- Kovács, B. 1963, *A Dobó István Vármúzeum Cseréppipái*, Az Egri Múzeum Evkönyve 1, 235-265.
- Robinson, R. 1985, *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, Hesperia 54, 2, 149-203.
- Shehadeh, L. S. 2005, *The Mamluk and Early Ottoman occupation at Tell El-Burak*, Lebanon, Beirut.
- Sirakova, I. 1987, *Glineni luli za cibiți ot fonda na oim- Ruse*, Godišnik na muzeite ot Severna Bălgarija 13, 237-245.

Stanceva, M. 1972, *Colecțiata ot luli viv Varnenskaia muzei*, Izvestija Varna 8, 23, 81-99.

Stanceva, M., Medarova, S. 1968, *Proizbodstvoto na glineni luli u nas*, în *Muzei i pametniți na kulturata*, 4, 4-13.

Teodor, D. Gh., Ioniță, I. 1967, *Cercetări arheologice în Podișul Sucevei*, ArhMold 5, 309-325.

Tomka, G. 2000, *Pipe Types*, în *The History of the Hungarian Pipemaker's Craft. Hungarian History Through the Pipemaker's Art*, Budapesta, 25-32.

Vasiliu, I. 1996, *Știri istorice – orașul Babadag în Evul Mediu*, Peuce 12, 195-224.

PIPE DE LUT CU INSCRIȚII ȘI MĂRCI DIN COLECȚIA I.C.E.M. TULCEA

Costea Iuliana*

Abstract: *The archaeological excavations in Tulcea County have lead to the identification of an important number of clay pipes and fragments of pipes, proof that tobacco was smoked in Dobrudja Province, as well as in the Balkan Peninsula and Ottoman Empire since the beginnings of the 17th century. In this article, we analyze the makers' stamps and the inscriptions in Arabic that have been preserved on these artefacts. The stamps represent names of craftsmen, such as Yekta, Hüsnü or Babalık, some of them renowned for the quality of the clay pipes manufactured in their workshops from Tophane, a district of Istanbul, where the pipe-makers guild was established in the second half of the 18th century.*

Rezumat: *Săpăturile arheologice realizate în județul Tulcea au permis identificarea unui număr mare de fragmente de pipe și pipe de lut, dovada practicării fumatului de tutun în Dobrogea, ca de altfel în întreaga Peninsulă Balcanică și în Imperiul Otoman încă de la începutul sec. al XVII-lea. În articol ne oprim atenția asupra unui lot de pipe cu ștampile ale meșterilor și inscripții cu grafie osmană redată pe aceste piese. Ștampilele reprezintă nume de meșteri precum Yekta, Hüsnü sau Babalık, renumiți pentru calitatea excepțională a pipelor produse în atelierele din Tophane.*

Keywords: *Ottoman clay pipes, Babadag, Măcin, Isaccea, 17th-19th century, stamped pipes, inscriptions and seals in Arabic.*

Cuvinte cheie: *pipe din lut turcești, Babadag, Măcin, Isaccea, sec. XVII-XIX, inscripții, ștampile cu grafie osmană.*

Cercetările arheologice desfășurate de-a lungul anilor în localitățile județului Tulcea au permis identificarea unui număr mare de pipe de lut ce se încadrează în intervalul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XX-lea. În literatura de specialitate astfel de piese arheologice au fost încadrate cronologic și tipologic¹ și atribuite unor centre mari de producție din Imperiul Otoman, precum Istanbul, Lüleburgaz, Sofia, Varna. Pipele sunt mărturia practicării fumatului de tutun în spațiul balcanic încă din sec. al XVII-lea, obiceiul fiind preluat de la marinarii și negustorii vest-europeni, precum englezii și olandezii, probabil și de la cei genovezi și venețieni². Opinia împărtășită de specialiști este cea că la 1600 fumatul de tutun cu pipă era practicat în Imperiul Otoman³ iar la 1604

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea.

¹ Hayes 1980; Hayes 1992; Robinson 1983; Robinson 1985; Stančeva 1972; Gosse 2007.

² Laufer 1924, 59 și urm.; Robinson 1983, 265; Fotić 2011, 89 și urm.

³ Bakla 1993, 17 și urm.

exista în Sofia⁴ un atelier de producție a pipelor din lut, centrele din Istanbul și Lüleburgaz dezvoltându-se cu precădere în sec. al XVIII-lea și al XIX-lea. Anularea interdicțiilor privind fumatul de tutun începând cu jumătatea sec. al XVII-lea și răspândirea rapidă a acestui obicei au determinat deopotrivă dezvoltarea unui adevărat meșteșug privind producerea de pipe, în special a celor din lut și intensificarea comerțului cu produse de tutungerie, precum tutunul în sine, dar și lulele, imamele, tacâmuri și tăvițe de ciubuc etc. În sec. al XIX-lea, în Dobrogea aflată încă sub administrație otomană, se cultiva tutunul în kazaua Măcin⁵ unde se obținea o producție apreciabilă, cantități însemnate fiind exportate pe la Măcin-Brăila, către Țara Românească⁶.

În studiul de față ne oprim atenția asupra unor exemplare ce prezintă inscripții otomane și ștampile redată cu grafie osmană⁷, descoperite la Babadag, Isaccea, Isaccea-*Noviodunum*, Măcin și Slava Rusă-(*L*)*Ibida*⁸. Cu foarte puține excepții, pipele au fost descoperite în contexte arheologice cu niveluri stratigrafice deranjate de intervenții moderne sau au fost inventariate *passim*. Până în prezent, cele mai numeroase pipe și fragmente de pipe provin din săpăturile arheologice preventive realizate la Babadag în perioada 1991-1993⁹ în curtea Geamiei Ali Gazi Pașa și în anul 2004¹⁰ la autogara din oraș. Lotul de pipe din acest ultim punct conține piese timpurii, din sec. XVII, lucrate din pastă de caolin¹¹, de mici dimensiuni, decorate sărăcăcios prin incizare sau cu roțița în motive geometrice. Acestea sunt cele mai numeroase, comparativ cu cele din sec. XIX, o explicație existând în situația arheologică întâlnită¹², cu niveluri arheologice superioare deranjate.

Din lotul de pipe din punctul *Geamie* (Babadag) remarcăm prezența a șase exemplare, fragmentare, cu inscripții redată pe gambă. Sunt lucrate din caolin, cu

⁴ Stančeva 1972, 82; Robinson 1983, 265; Sirakova 1987, 237; Bakla 1993, 17 și urmă.

⁵ Mateescu 1994; Ionescu 1904, 739.

⁶ Mateescu 1994 (vezi și bibliografia); Diculescu *et alii* 1970, 106-108, 249-252.

⁷ Mulțumesc și pe această cale domnului Eugen Nicolae pentru sugestiile cu privire la interpretarea inscripțiilor de pe pipe.

⁸ Desenele pipelor au fost făcute de Camelia Geanbai iar fotografiile au fost realizate de Gabriel Dincu cărora le mulțumesc și cu această ocazie.

⁹ Vasiliu 1996.

¹⁰ Jugănar 2005.

¹¹ Tot din pastă de caolin sunt lucrate și pipele așa-numite imitații olandeze. M. Stančeva le consideră timpurii, lucrate în ateliere locale, imitații ale formei de pipe olandeze.

¹² Arhiva ICEM Tulcea; în rapoartele de săpătură arheologică preventivă realizate pentru mai multe obiective investiționale din localitatea Babadag se precizează existența unui nivel arheologic deranjat, cu materiale arheologice identificate în context cu deșeuri menajere contemporane.

gamba de formă octogonală și inel bine reliefat. Câmpul inscripției, aplicat cu roțița¹³, este în chenar, cu o scriere corectă și îngrijit realizată, însă nu în totalitate lizibil. Un alt fragment de pipă, descoperit passim la (L)Ibida – Slava Rusă, lucrat tot din pastă de caolin, cu firnis negru și decor realizat cu roțița, păstrează pe găvan aceeași inscripție identificată pe două exemplare de la Babadag: *al-kulub lika-i al-mahbub*. Analogii se pot face cu alte exemplare descoperite la Belgrad¹⁴, Szekszárd¹⁵, Palánka¹⁶ și Timișoara¹⁷. O altă inscripție identificată permite analogii cu piese de la Saraçhane și se poate citi [*Elini her*] *lüle duhane layik görmek*¹⁸. J. W. Hayes le include în tipul I, modelate cu o gambă lungă, poligonală și găvan de mici dimensiuni, decorate modest, cu roțița dințată¹⁹ și le încadrează în perioada sec. al XVII-lea.

Ștampilele meșterilor păstrate pe fragmentele de pipe sunt de regulă de formă rotundă sau ovală, cu numele redată în limba turcă și caractere arabe și sunt specifice pipelor în sec. XVIII-XIX. E. Bakla, în studiul asupra pipelor de la Tophane²⁰ prezintă o listă cu nume/supranume de meșteri și ani identificați pe ștampilele aplicate pe pipe. Numele *Ykta/Yekta* (din turco-osmană *yek*, trad. *unu*) apare redat cu anul 1773; pe exemplarele din colecția ICEM Tulcea nu apare și anul, însă considerăm că cel puțin pentru pipele de la Babadag este mai corectă încadrarea în sec. al XIX-lea. Ștampila se păstrează pe șase fragmente de pipe, toate lucrate din pastă de culoare roșie, de bună calitate, cu angobă roșie²¹. J. W. Hayes²² propune ca datare sec. al XIX-lea pentru acest tip, la fel R. Robinson pentru cele de la Corint²³; analogii se pot face și cu piesele de la Silistra²⁴, Provadia²⁵ și Veliko Târnovo²⁶ încadrate de asemenea în sec. al XIX-lea.

¹³ Bakla 1993, 50.

¹⁴ Bikić 2003, 81.

¹⁵ Gaál 2004, 286, poziția 82. Mulțumesc și pe această cale domnului Berecki Sándor, Muzeul Județean Mureș, pentru precizarea acestor două puncte, Szekszárd și Palánka din Ungaria.

¹⁶ Gaál 2004, 286, 287, poziția 83.

¹⁷ Kopeczny, Dincă, 2012, 185, catalog 57; pentru același tip de pipă, probabil și aceeași inscripție, vezi Humphrey 1990, 3, fig. 1 (Mytilene).

¹⁸ Hayes 1980, 5.

¹⁹ Hayes 1992, 393.

²⁰ Bakla 1993, 41.

²¹ Kocabaş 1962, 12, 13; Robinson 1983, 266; Robinson 1985, 153, 155 (nota 16); Bakla 1993, 49, 50; Gruia 2012, 261, 262; Gusar 2008, 139 prezintă în detaliu tehnicile de realizare a pipelor, făcând trimitere la regiunea Van din Turcia, de unde meșterii lulari din atelierele de la Tophane și Iznik foloseau materia primă, respectiv un lut fin de foarte bună calitate.

²² Hayes 1980, 7.

²³ Robinson 1985, Plate 59/C122.

²⁴ Todorov 2010, 821.

²⁵ Haralambieva 1986, 145 și 146.

De la Babadag–*Geamie* provin și pipe fragmentare lucrate din pastă fină, roșiatică cu angobă de culoare crem (7.5 YR 6/4), cu găvan scund, gambă de mici dimensiuni și fațetată, cu decor bogat aplicat în registre de mici ovale cu linii radiale și palmete²⁷. Au aplicată ștampila cu inscripția *şaşan*, uneori însoțită de un al doilea marcaj cu frunzuliță. M. Stančeva le încadrează în secolul al XVIII-lea, *tipul I Varna*²⁸, cu analogii la Ruse²⁹, Veliko Târnovo³⁰, Şumen³¹, Silistra³², Corint³³, Atena³⁴, Moscova³⁵, Bucureşti³⁶, Iaşi³⁷. R. Robinson și J. W. Hayes le încadrează sec. XVIII-XIX.

O altă ștampilă redă numele *Babalık*, cu scris retrograd: litera kaf ک este în poziția finală, legată corect de lăm, însă incorect scrisă la începutul cuvântului). Considerăm că poate fi vorba despre o imitație, atât a pipei cât și a ștampilei după o piesă asemănătoare, produsă cel mai probabil la Tophane. Acest meșter este menționat de H. Kocabaş³⁸ în lista meșterilor de la Tophane ce au activat în sec. al XIX-lea, la fel J. W. Hayes precizează același nume ștampilat pe pipe din lotul de la Saraçhane. M. Stančeva propune pentru acest marcaj³⁹ traducerea cuvântului *balalık/babalak* cu termenul de „socru”; din limba turcă cuvântul se traduce ca *paternitate, tată vitreg*, în oricare dintre situații fiind vorba despre înțelesul rădăcinii cuvântului *baba* + suf. *lık*, trad. lb. rom. *tată*.

Marcajul cu numele *Hüsnü* se păstrează pe un fragment de pipă lucrată din pastă de bună calitate, cu angobă de culoare cărămizie, decorată cu roțița. Numele este menționat în lista lui H. Kocabaş și în studiul lui E. Bakla ca fiind al unui renumit meșter din sec. al XIX-lea. Acestuia i se atribuie și marcajul bilingv, cu grafie redată cu caractere osmane și latine, fiind unul dintre puținii meșteri cunoscuți care produceau și pentru export, cu precădere pentru Franța⁴⁰.

²⁶ Ilčeva 1975, 187-188.

²⁷ Costea, Stănică, Ailincăi 2007, 338 (Grupa A, tip III, Pl. III/8-10).

²⁸ Stančeva 1972, 83, 84.

²⁹ Sirakova 1987, 241; tab. II/6.

³⁰ Ilčeva 1975, 183; tab. II/15, 16.

³¹ Bojilova, Sirakova 1991, tab. I/2.

³² Todorov 2010, 817; fig. 4/IX; fig. 7/10.

³³ Robinson 1985, pl. 56/C93-C99.

³⁴ Robinson 1985, pl. 62/A20.

³⁵ Volkov 1999, fig. 6/12.

³⁶ Ionașcu, Zirra 1959, 76; Pl. 68/1-3.

³⁷ Andronic, Neamțu, Dinu 1967, 265 și urmât.; fig. 70/7, 11.

³⁸ Kocabaş 1962, 13.

³⁹ Stančeva 1972, 97.

⁴⁰ Bakla 1993, 43.

Pe două pipe fragmentare descoperite la Măcin și una de la Babadag se citește inscripția *Averman oğlu* (în lb. turcă, *fiul lui Averman*). Analogii se pot face cu piese de la Provadia⁴¹, Silistra⁴² și chiar Moscova⁴³. Pentru cele de la Varna, M. Stančeva aduce în atenție numele Gurman și nu Averman, probabil fiind vorba despre o interpretare diferită datorată grafiei asemănătoare a literelor ayin *ע* și gayin *ג* în scrierea osmană și a calității ștampilei. I. Volkov⁴⁴ propune pentru aceeași inscripție și interpretarea *Urman oğlu* pe care o considerăm puțin probabilă pentru una din piesele publicate (nr. 3, 3/3) fiind vorba despre litera ayin *ע* în ligatură cu vav *ו*.

Nu toate marcasele păstrate pe fragmentele de pipe sunt lizibile, fie din cauza stării de conservare a pieselor sau a calității ștampilei, fie din cauza grafiei incorecte sau a modalității de abreviere folosită de meșter, ceea ce nu permite o bună interpretare a acestora. În analiza acestui lot de pipe de lut cu inscripții și ștampile cu monograme redată cu caractere arabe am utilizat⁴⁵ clasificarea M. Stančeva și R. Robinson⁴⁶, respectiv trei grupe caracterizate și definite pe baza formei găvanului și a modului în care evoluează aceste tipuri: a). pipe cu bolul sau găvanul de formă rotundă; b). pipe cu găvanul în formă de disc și c). pipe cu găvanul în formă de clopot sau floare de narcisă (Pl. 1).

Catalog⁴⁷

Pentru catalog au fost utilizate următoarele abrevieri:

Dg = diametru găvan; Di = diametru inel; L = lungime; H = înălțime.

1. Fragment pipă, inv. 44.290/9, L = 28 mm, Di = 22 mm, Babadag–*Geamie*, lucrată din pastă de caolin. S-a păstrat un fragment de gambă, de formă octogonală, cu o inscripție cu caractere arabe. Inelul este bine evidențiat, decorat cu roțița dințată. Câmpul inscripției este încadrat într-un chenar, ilizibil în zona de îmbinare și se citește [...] *kulub [lika al-ma]hbu[b]*. Analogii: Belgrad (Bikić 2003, 81, Tip XII/5), Timișoara (Kopieczny, Dincă 2012, 185, catalog 57). Dată: sec. al XVII-lea (Pl. 3/1).

⁴¹ Haralambieva 1986, 146.

⁴² Todorov 2010, 821.

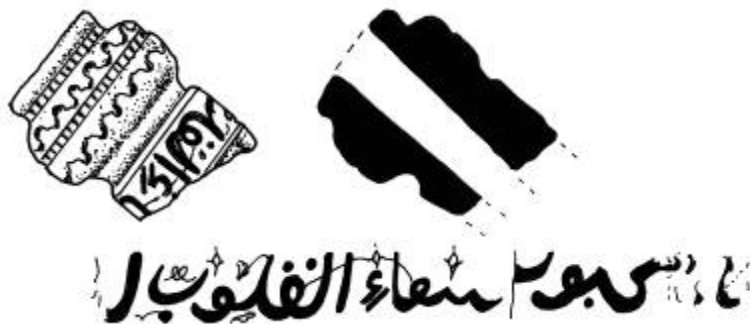
⁴³ Volkov 1999, fig. 3/2.

⁴⁴ Volkov 1999, fig. 3/3.

⁴⁵ vezi și Costea, Stănică, Ailincăi 2007, 336-340.

⁴⁶ Robinson 1985, 154, fig. 1; vezi și Gruia 2012, 271, anexa 1.

⁴⁷ Desenele au fost realizate de Camelia Geanbai, desenator artistic, căreia îi mulțumim și pe această cale.

2. Fragment pipă, inv. 44.290/11, L = 34 mm, Di = 22 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă de caolin, cu angobă neagră. Gamba de formă octogonală păstrează o inscripție cu caractere arabe, încadrată în chenar și un inel bine evidențiat. Se citește [...] *kulub lika-i al-mahbub* [...]. Analogii: Belgrad (Bikić 2003, 81, Tip XII/5), Timișoara (Kopieczny, Dincă 2012, 185, catalog 57). Datare: sec. al XVII-lea (Pl. 3/2).

3. Fragment pipă, inv. 44.290/6, L = 49 mm, Di = 23 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă de caolin, cu angobă de culoare gri-cenușiu deschis. Gamba păstrată este de formă octogonală, cu inel bine reliefat, decorat cu roțița dințată. Inscripția păstrată este încadrată într-un chenar triplu, cu o zonă de îmbinare a literelor ilizibilă, datorată cel mai probabil aplicării circulare, cu roțița. Se citește [...] *lüle duhane layik görmek*. Datare: sec. al XVII-lea, Hayes tip I (Pl. 3/3).

4. Fragment pipă, inv. 44.290/1, L = 43 mm, Di = 21 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă de caolin. Gamba are formă heptagonală, cu inel puțin reliefat și prezintă inscripție cu caractere arabe, într-un chenar trasat cu roțița dințată. Se citește *mh[...]* *Ibrahim ibn* (Ibrahim fiul lui). Datare: secolul al XVII-lea (Pl. 3/4).

5. Fragment pipă, inv. 44.290/8, L = 28 mm, Di = 22 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă de caolin, cu angobă de culoare albă. Gamba poligonală păstrează o inscripție în chenar, ilizibilă, cu excepția câtorva litere; inscripția se repetă inversată. Datare: sec. al XVII-lea (Pl. 3/5).

6. Fragment pipă, inv. 44.290/3, L = 40 mm, Di = 19 mm, Babadag–Geamie, lucrată din caolin, păstrează o inscripție în chenar, ilizibilă, cu excepția câtorva litere *bin hn mn* (fiul lui). Datare: sec. al XVII-lea (Pl. 3/6).

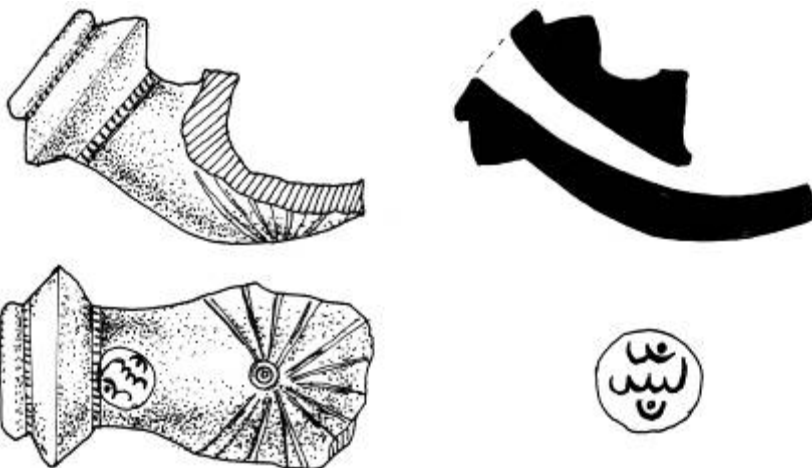
7. Pipă, fragmentară, inv. 50.121, Dg = 22 mm, L = 36 mm, H = 36 mm, (L)Ibida–Slava Rusă, lucrată din pastă de caolin, cu angobă neagră. Găvanul este decorat cu roțița dințată și are inscripția în chenar. Se citește *al-kulub lika-i al-mahbub*. Analogii: Belgrad (Bikić 2003, 81, Tip XII/5), Timișoara (Kopeczny, Dincă 2012, 185, catalog 57). Datare: sec. al XVII-lea (Pl. 3/7).

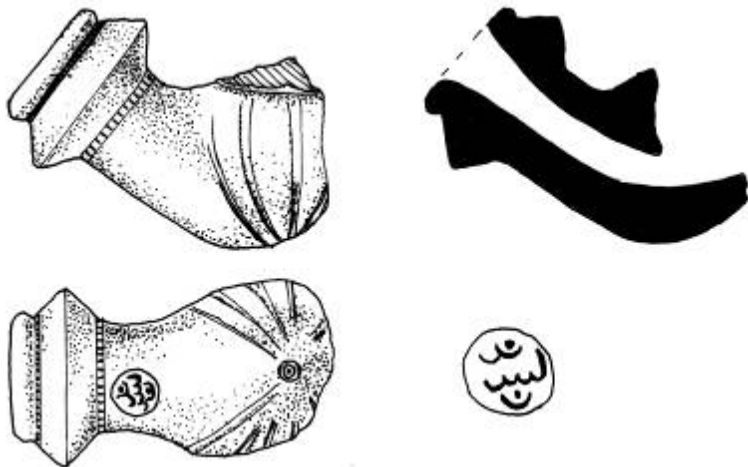
8. Fragment pipă, inv. 44.290/4, L = 25 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă de caolin, păstrează o șampilă rotundă cu caractere arabe. Datare: sec. XVII-XVIII (Pl. 3/8).

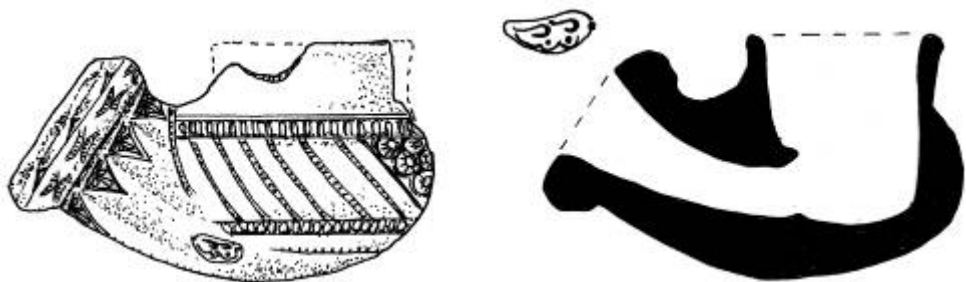
9. Fragment pipă, inv. 44.290/30, L = 46 mm, Di = 25 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă de caolin, decoarată cu roțița dințată, păstrează aceeași șampilă rotundă rotundă ca și exemplarul de mai sus. Datare: sec. XVII-XVIII (Pl. 4/9).

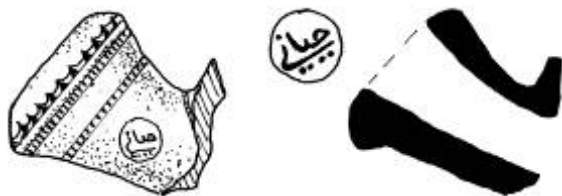
10. Fragment pipă, fără inv., L = 44 mm, Di = 25 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă de caolin, păstrează același decor și șampilă ca exemplarul de mai sus, cel mai probabil a fost lucrată în același tipar ca precedenta. Datare: sec. XVII-XVIII (Pl. 4/10).

11. Pipă fragmentară, inv. 44.280, L = 52 mm, H = 39 mm, Di = 25 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare crem (5 YR 5/4); găvanul de formă rotundă (Grupa A, tip III) este decorat cu roțița dințată și palmete, gamba fațetată, decorată cu palmete, se termină cu un inel decorat; păstrează o șampilă cu caractere arabe. Datare: sec. al XVIII-lea (Pl. 4/11).

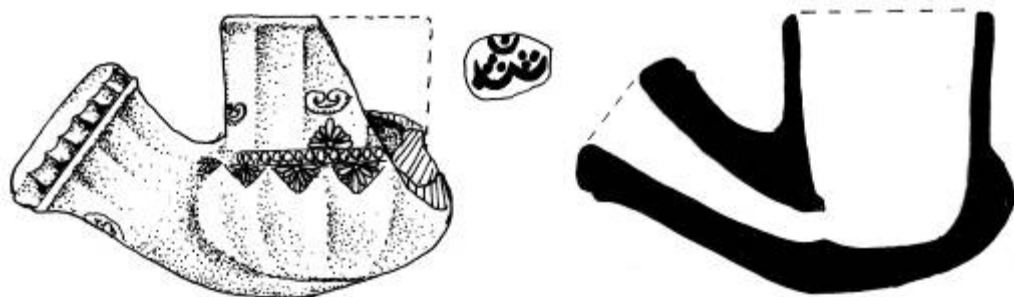
12. Fragment pipă, inv. 44.290/42, L = 26 mm, Di = 23 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă roșiatică; gamba scurtă, terminată cu un inel festonat păstrează o șampilă rotundă ce se poate citi *Hayatı/Hyazi??* (din turco-osmană *hayat*, în trad. *viață*). Datare: sec. al XVIII-lea (Pl. 4/12).

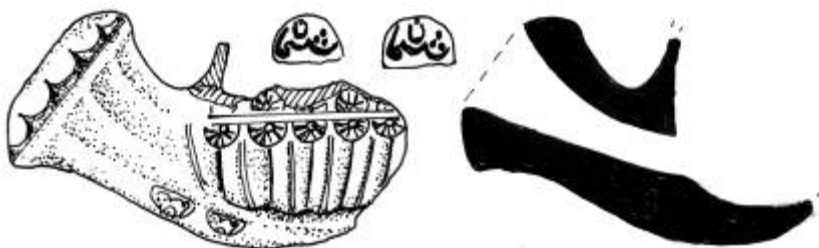
13. Fragment pipă, inv. 44.290/33, L = 34 mm, Di = 21-22 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare maronie; gamba scurtă se termină cu un inel modelat în formă octogonală (petale de flori) și păstrează o șampilă rotundă cu caractere arabe. Datare: sec. al XVIII-lea (Pl. 4/13).

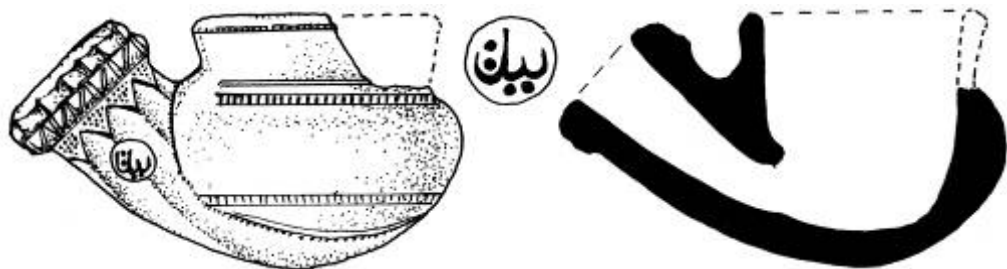
14. Pipă fragmentară, inv. 44.177, L = 54 mm, Dg = 34 mm, H = 40 mm, Di = 25 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă și angobă roșiatică, găvan rotund (Grupa A), fațetat, decorat cu palmete și roțița dințată, bordură înaltă, fațetată, gamba fațetată se termină cu un inel festonat; are inscripția *șașan*. Datare: sec. al XVIII-lea (Pl. 4/14).

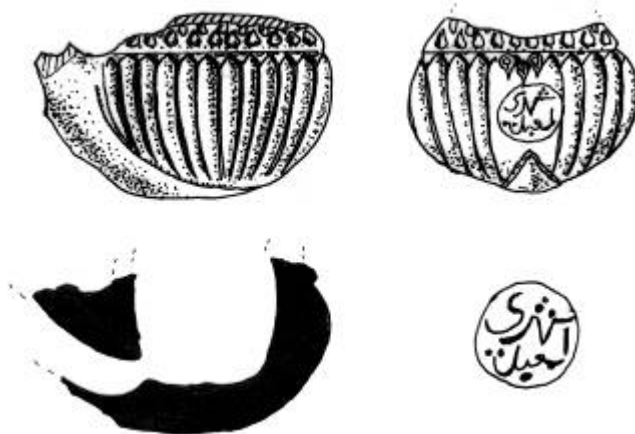
15. Pipă fragmentară, inv. 44.290/27, L = 47 mm, Di = 26 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă și angobă roșiatică (2.5YR 4/6), decorată cu roțița dințată și palmete; păstrează două șampile cu aceeași inscripție arabă pe gamba polifațetată și o a treia de găvan. Datare: sec. al XVIII-lea (Pl. 4/15).

16. Pipă, fragmentară, inv. 44.158, L = 50 mm, Dg = 37 mm, H = 34 mm, Di = 25 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă de culoare crem (10YR 6/4), decorată cu roțița dințată, găvan rotund (grupa A), gamba este fațetată, inelul festonat, păstrează un marcaj ce se poate citi *Babat??*. Datare: sec. al XVIII-lea (Pl. 5/16).

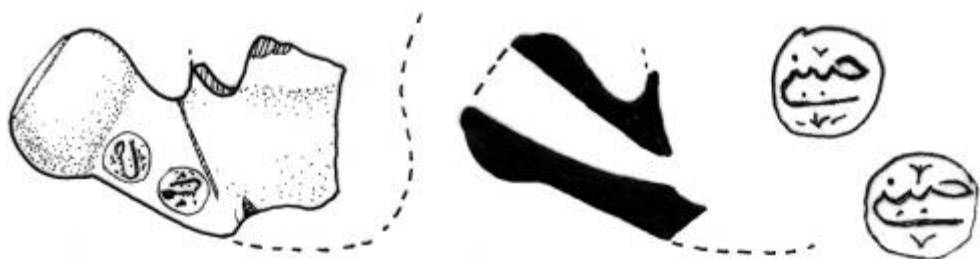
17. Pipă, fragmentară, fără nr. inv., Dg = 30 mm, L = 41 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă de culoare cărămizie (5YR 4/6); găvanul este decorat și păstrează ștampila *Şehrî [...]* (orașul...). Datare: sec. al XVIII-lea (Pl. 5/17).

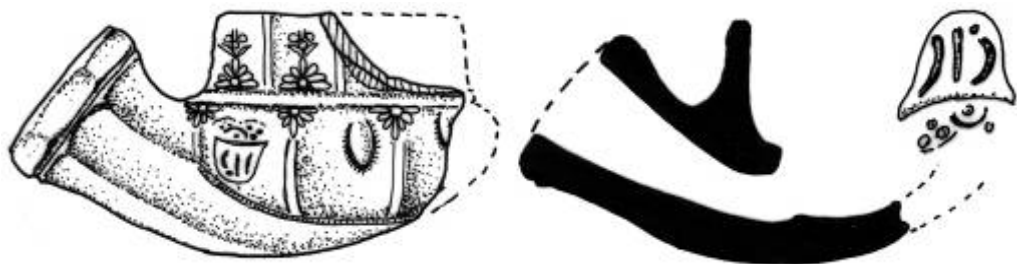
18. Fragment pipă, inv. 44.290/17, L = 33 mm, Di = 23 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă fină de culoare portocalie (7.5YR 7/6); are aplicate trei ștampile, din care două ilizibile; a treia se citește *şaşan*. Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 5/18).

19. Fragment pipă, inv. 44.290/10, L = 42 mm, Di = 21 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă fină de culoare portocalie (5YR 5/6); are aplicate două ștampile aproximativ rotunde, cu numele *Hüsnü*. Analogii: Varna (Stančeva 1972, 97). Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 5/19).

20. Fragment pipă, inv. 44.162, L = 56 mm, Di = 24 mm, H = 33 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă roșiatică, cu angobă crem (light brown 7.5YR 6/4); gamba este scurtă, fațetată, găvanul este decorat cu palmete aplicate în registre (Grupa A, tip III). Ștampila se citește *zar şaşan*. Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 5/20).

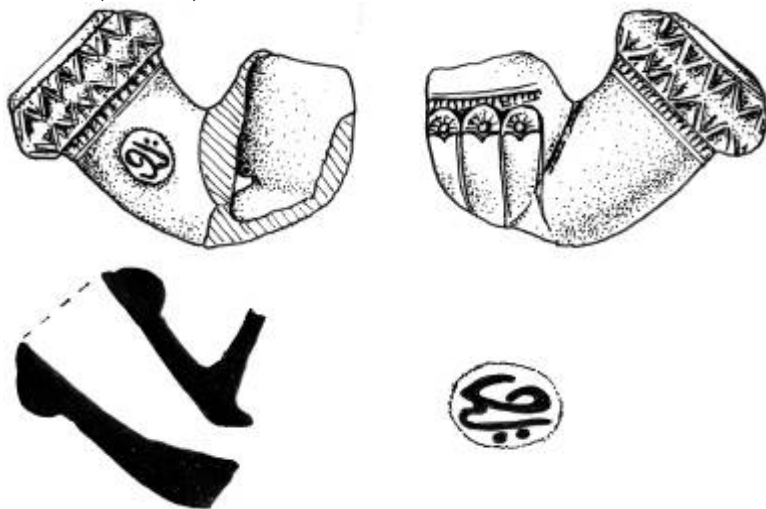
21. Fragment pipă, inv. 44.290/20, L = 42 mm, Di = 26 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare crem; gambă scurtă, fațetată, păstrează două ștampile ce se citesc *Ama* ?? Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 5/21).

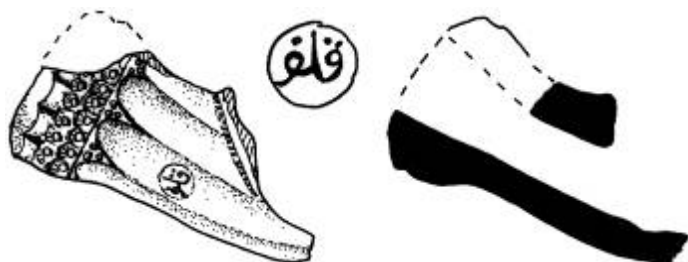
22. Pipă, fragmentară, fără nr. inv., L = 42 mm, Dg = 31 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare crem, găvan decorat în registre cu palmete; păstrează ștampila *Hakı*. Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 5/22).

23. Pipă, fragmentară, inv. 44.290/47, L = 48 mm, Di = 24 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare crem; inel bine reliefat, decorat cu roțița dințată; găvanul scund, decorat în registre, cu palmete. Pe gamba scurtă are aplicată o ștampilă rotundă și se citește *Hakı*. Analogii: Corint (Robinson 1985, Pl. 49/C21, Pl. 54/C70, Pl. 55/C81), Atena (Robinson 1985, Pl. 63/A32). Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 6/23).

24. Fragment pipă, inv. 44.290/28, L = 42 mm, Di = 24 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare roșu-cărămiziu, cu urme de ardere secundară. Se păstrează pe gamba scurtă și fațetată ștampila *Kalaf*, cu palmete aplicate pe inelul festonat. Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 6/24).

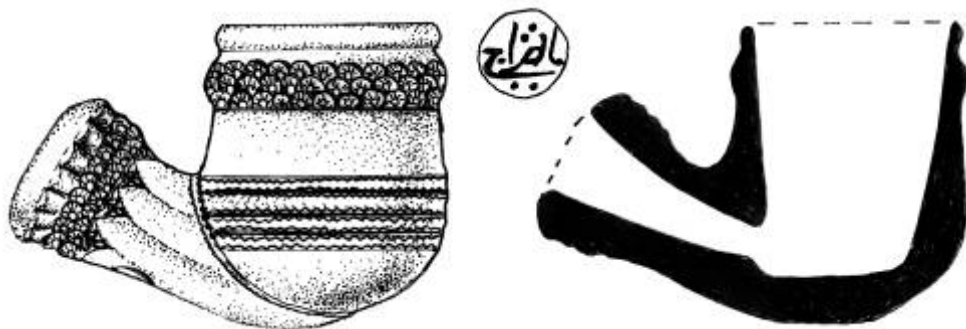
25. Fragment de gambă, inv. 44.290/29, Babadag–Geamie, pastă și angobă de culoare cărămizie. Ștampila se poate citi *Mili*. Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 6/25).

26. Fragment de gambă, fără nr. inv., Babadag–Geamie, pastă și angobă de culoare roșiu-cărămiziu; ștampila este aplicată pe gambă și se citește *Fahrî*. Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 6/26).

27. Pipă, inv. 48.875, Dg = 33 mm, L = 53 mm, H = 41 mm, Di = 24 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare roșu-marونی (2.5YR 3/6); găvanul este înalt, de formă rotundă (Grupa A), decorat cu roțița dințată; bordura este decoară, la fel și inelul bine evidențiat. Pe gamba scurtă și fațetată are aplicat un marcaj rotund *Ma(..)raci* ?? Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 6/27).

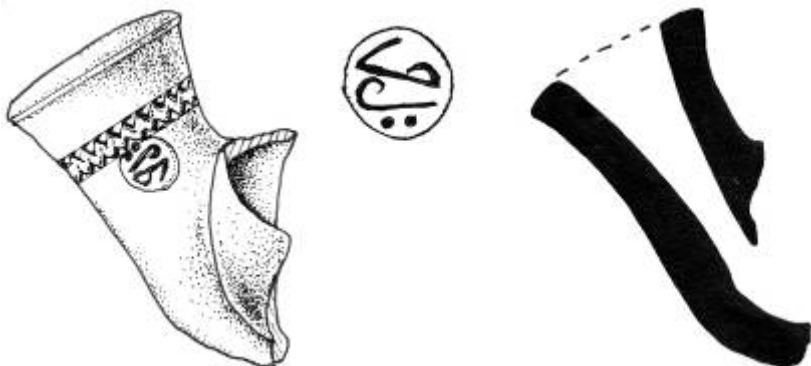
28. Fragment de gambă, fără nr. inv., L = 34 mm, Di = 23 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă roșiatică cu angobă maron închis (2.5YR 2.5/1); decor realizat cu roțița dințată, inel festonat. Are ștampila *Ma(..)raci* ?? Datare: sec. XVIII-XIX (Pl. 6/28).

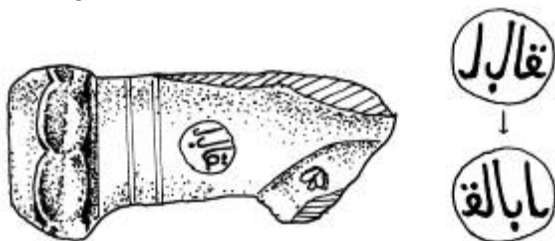
29. Fragment pipă, inv. 44.290/44, Babadag-Geamie, lucrată din pastă și angobă roșie, păstrează ștampila *Hakı*. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 6/29).

30. Fragment pipă, fără inv., L = 48 mm, Di = 26 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă și angobă roșie, păstrează marcajul *Hakı*. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 6/30).

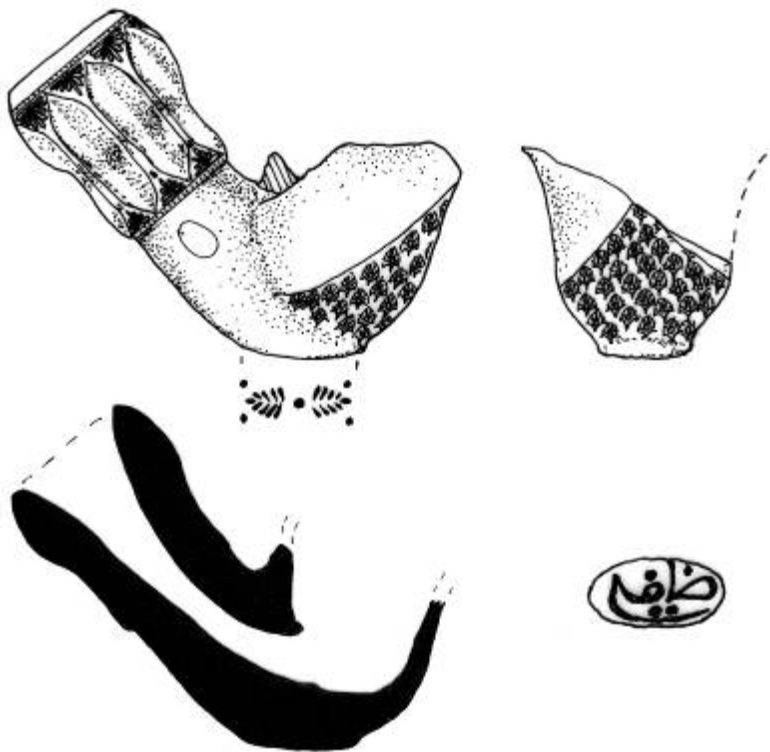

31. Fragment pipă, inv. 44.290/5, L = 52 mm, Babadag–Geamie, lucată din pastă cenușie, cu angobă roșiatică (10R 4/6); păstrează o șampilă de formă rotundă ce redă numele *Babalık*, scris în oglindă. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 7/31).

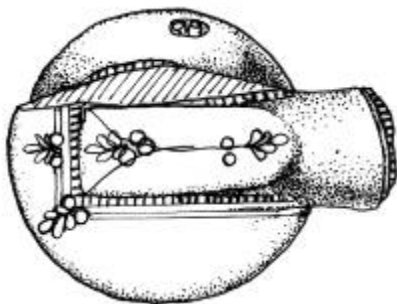
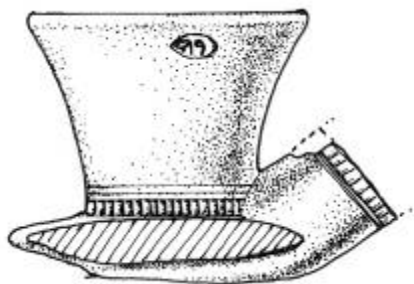
32. Fragment pipă, inv. 44.290/25, L = 56 mm, Di = 24 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare roșiatică, bogat decorată cu motive vegetale și roțița dințată; păstrează o șampilă cu caractere arabe pe gambă. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 7/32).

33. Pipă fragmentară, fără inv., L = 56 mm, Di = 25 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de bună calitate (10R 4/6), decorată cu palmete și motivul penelor de păun, păstrează pe gambă o șampilă cu caractere arabe (probabil lucrată în același tipar ca exemplarul anterior). Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 7/33).

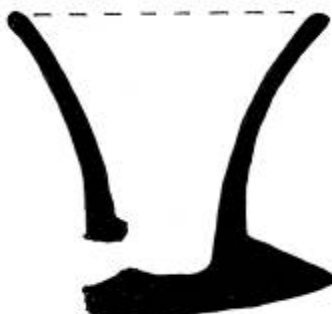
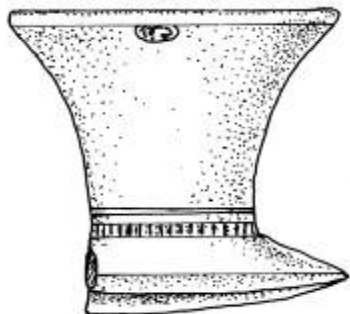

34. Pipă fragmentară, inv. 29.500, H = 37 mm, Măcin, lucrată din pastă și angobă de bună calitate (5YR 4/4); găvanul este modelat sub forma unui trunchi de con⁴⁸ (Grupa B, tip II) și păstrează o ștampilă cu caractere arabe. Analogii: Atena, Corint (Robinson 1985,). Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 7/34).

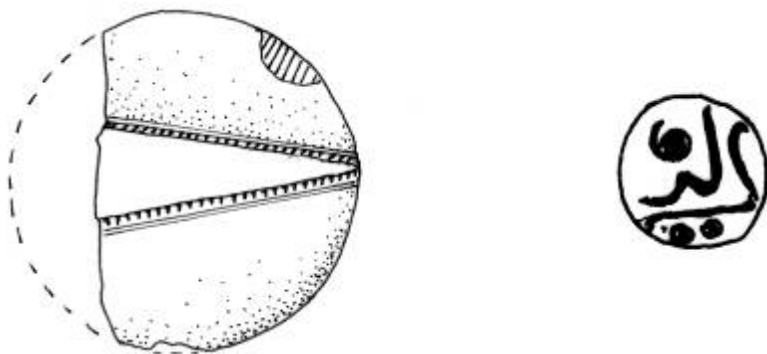
⁴⁸ Forma acestor pipe, cu găvan modelat în formă de disc, a evoluat cel mai probabil din tipul cu găvanul rotund, element care prin aplatizare își pierde funcționalitatea, fiind preluată de bordura înaltă, modelată în formă de trunchi de con.

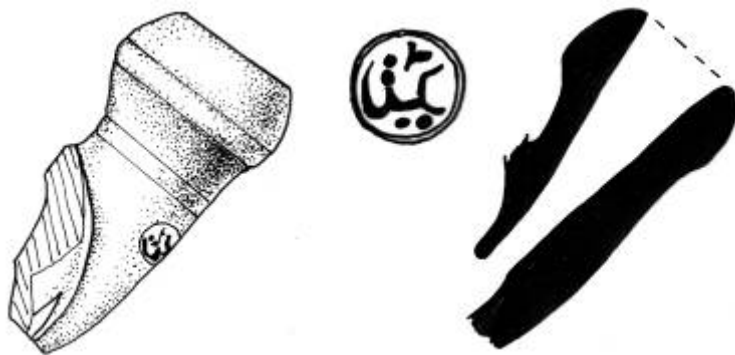
35. Pipă fragmentară, inv. 31.510, H = 40 mm, Nordul Dobrogei, lucrată din pastă și angobă de bună calitate (5YR 4/4); păstrează pe găvan (Grupa B, tip II) o ștampilă cu caractere arabe. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 7/35).

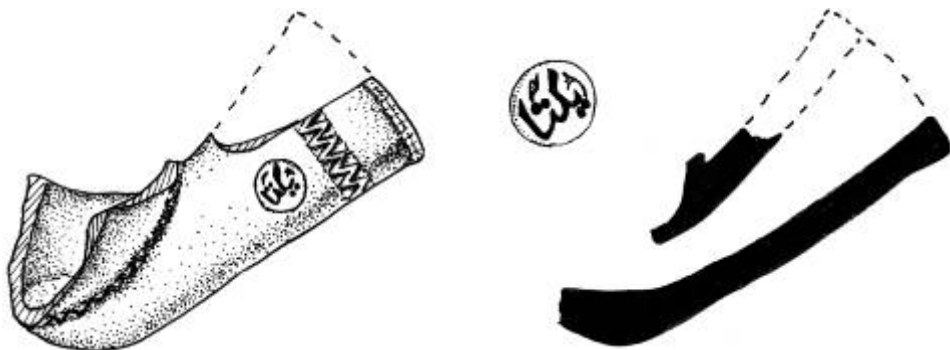
36. Pipă fragmentară, inv. 48.889, H = 44 mm, Isaccea, lucrată din pastă de bună calitate (5YR 4/4); decorată modest, cu roțița dințată, păstrează pe găvan (Grupa B, tip II) un marcaj cu caractere arabe. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 7/36).

37. Fragment pipă, inv. 44.290/23, L = 48 mm, Di = 25 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare roșie (dark red 10 R 3/6), cu decor simplu, realizat prin incizare. Pe gambă are ștampila de formă rotundă *Yekta*. Analogii: Veliko Târnovo (Ilčeva 1975, 187, tab. 1/12), Kerameikos (Robinson 1983, tab. 55/49), Corint (Robinson 1985, Pl. 59/C121, 122), Provadia (Haralambieva 1986, 145, 146). Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 8/37).

38. Fragment pipă, inv. 44.290/21, L = 57 mm, Di = 26 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare roșie, cu decor de zig-zag-uri aplicat cu roțița. Pe gambă se păstrează ștampila *Yekta*. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 8/38).

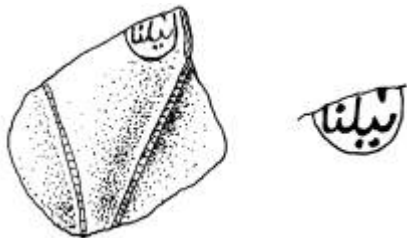
39. Fragment pipă, inv. 44.290/13, L = 44 mm, Di = 24 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare roșie, cu decor de zig-zag-uri aplicat cu roțița. Pe gambă se păstrează marcajul *Yekta*. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 8/39).

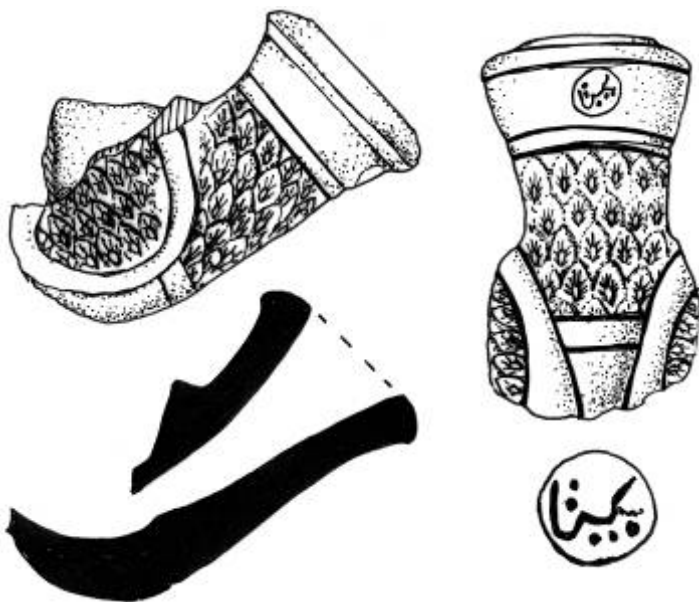
40. Fragment gambă, inv. 44.290/39, L = 25 mm, Di = 29 mm, Babadag-Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare roșie, cu inel polifațetat și bine reliefat, decorată cu motivul penelor de păun. Pe gambă se citește marcajul *Yekta*. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 8/40).

41. Fragment pipă, inv. 44.290/35, Babadag-Geamie, păstrează pe gambă ștampila *Yekta*. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 8/41).

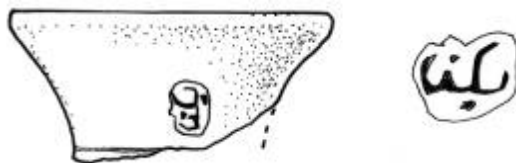
42. Pipă, fragmentară, inv. 48.888, L = 51 mm, Di = 28 mm, Măcin, lucrată din pastă și angobă de culoare roșie, inel simplu, decorată pe gambă și găvan cu motivul penelor de păun. Pe inel se citește marcajul *Yekta*. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 8/42).

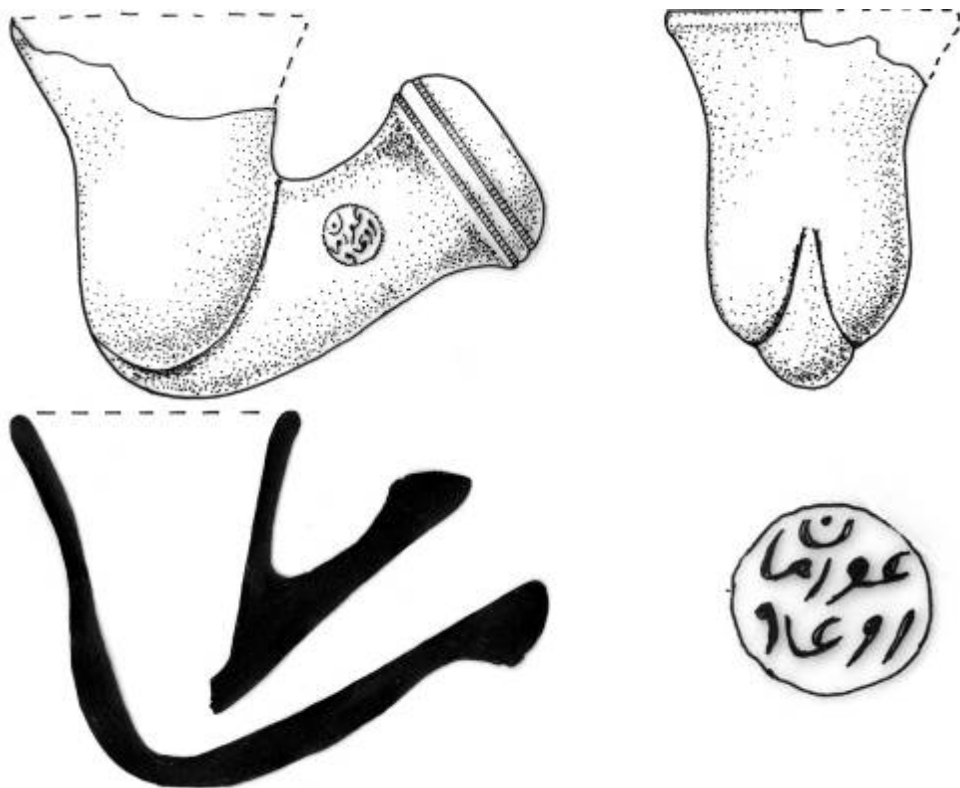
43. Fragment pipă, inv. 29.489, L = 50 mm, Di = 26 mm, Nordul Dobrogei, lucrată din pastă și angobă de culoare roșie. Inelul este polifațetat și decorat cu palmete. Are marcajul *Yekta*. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 8/43).

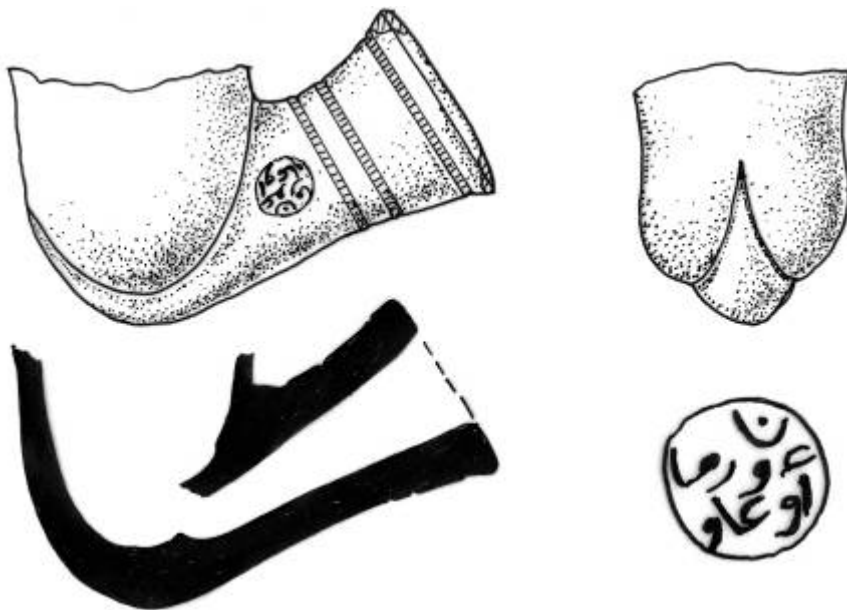
44. Fragment pipă, fără inv., Dg = 43 mm, Babadag-Geamie, cu angobă roșie; se păstrează un fragment din partea superioară a găvanului, cu ștampila *Yekta*.
Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 9/44).

45. Pipă, inv. 29.493, L = 63 mm, H = 50 mm, Di = 30 mm, Măcin, modelată din pastă și angobă de culoare roșie (dark red 10 R 3/6), cu marcajul pe gambă *Averman oğlu*.
Analogii: Moscova (Volkov 1999, fig. 2, 3), Silistra (Todorov 2010, 822, fig. 7/5), Provadia (Haralambieva 1986, tab. V/35, 36), Ruse (Sirakova 1987, tab. IV/6). Datare: sec. al XIX-lea–începutul sec. XX (Pl. 9/45).

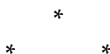
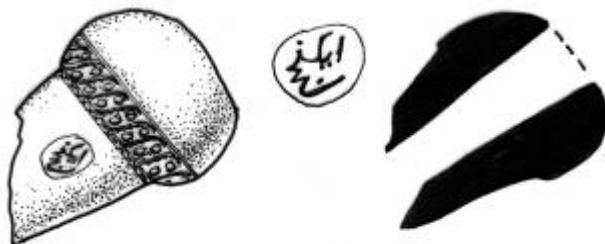
46. Pipă, fragmentară, inv. 29.494, L = 55 mm, Di = 29 mm, Măcin, lucrată din pastă și angobă de culoare roșie, decorată cu roțița dințată. Pe gambă are marcajul *Averman oğlu*. Datare: sec. al XIX-lea – început de sec. XX (Pl. 9/46).

47. Fragment pipă, inv. 44.290/12, L = 52 mm, Di = 27 mm, Babadag–Geamie, lucrată din pastă și angobă de culoare roșie, decorată cu roțița dințată, păstrează pe gambă marcajul *Averman oğlu*. Datare: sec. al XIX-lea – început de sec. XX (Pl. 9/47).

48. Fragment pipă, inv. 44.290/43, L = 33 mm, Di = 25 mm, Babadag-Geamie, inel decorat, pe gambă se păstrează o șampilă cu caractere arabe. Datare: sec. al XIX-lea (Pl. 9/48).

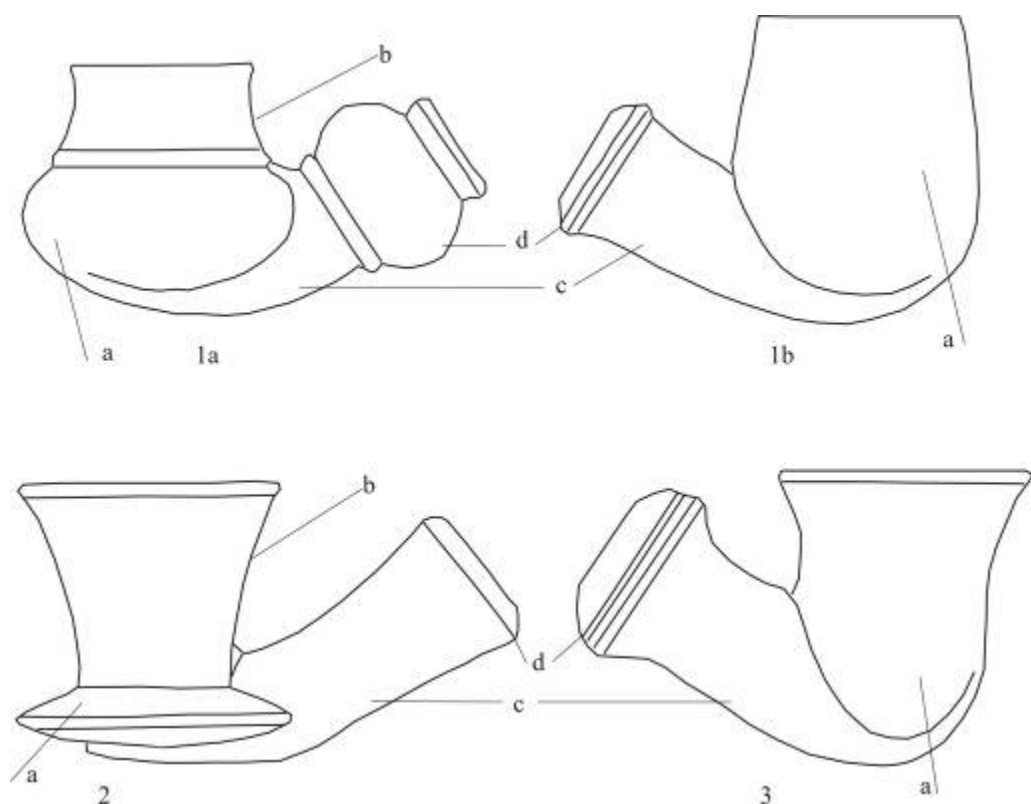
Cu excepția câtorva forme și tipuri clasificate și atribuite unor centre de producție menționate deja în literatura de specialitate⁴⁹ în stadiul actual al cercetării nu putem nota existența unui centru de producție și în zona de nord a Dobrogei. Calitatea excepțională a unor lulele și marcasele meșterilor identificate pe unele exemplare confirmă comerțul cu acest tip de produse din atelierele de la Istanbul, precum și cele din atelierele orașelor de pe linia Dunării, din Bulgaria în întregul Imperiu Otoman și nu numai, fără a exclude prezența imitațiilor și a produselor locale. Fragmentele de pipe și pipele din colecția I.C.E.M. Tulcea, descoperite și analizate până în prezent, permit analogii cu piese identificate în zona Peninsulei Balcanice, dar și în Ucraina, Rusia, Ungaria, Italia, Egipt, lulelele de tip turcesc diferențiindu-se prin formă și decor (Pl. 1-2) de modelele vest-europene.

⁴⁹ Stančeva 1968, 5; Stančeva 1972, 82; Robinson 1985, 151 și urm.; Sirakova 1982, 238; Bakla 1993, 35, 36.

Bibliografie

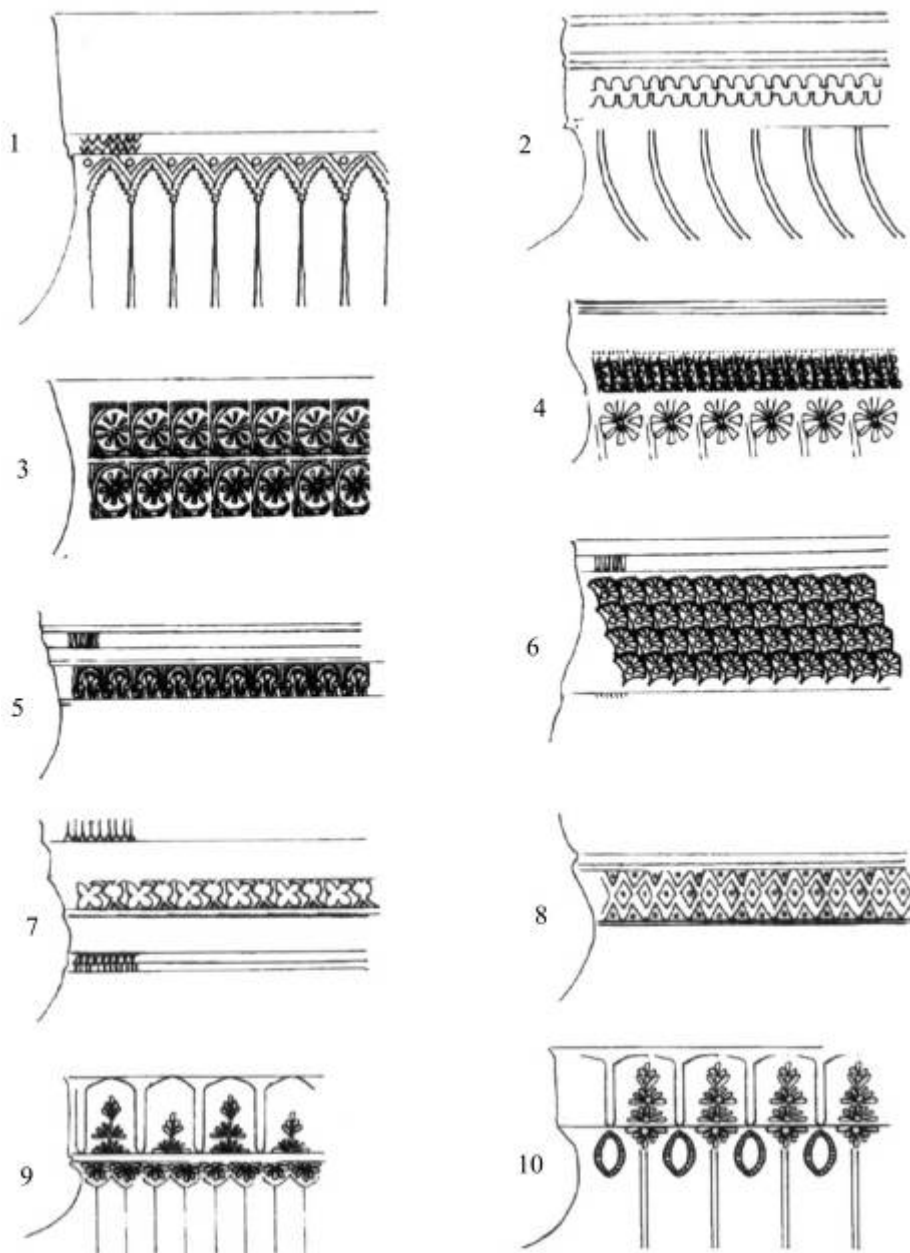
- Andronic, Al., Neamțu, E., Dinu, M. 1967, *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iași*, ArhMold 5, 169-286.
- Bakla, E. 1993, *Tophane Lüleçiliği. The Pipe-Making Industry of Tophane, Istanbul*.
- Bikić, V. 2003, *Gradska keramika Beograda (16-17. vek)*, Beograd.
- Bojilova, P., Sirakova, I. 1991, *Luli i čibuci ot fonda ha otdel „etnografia” pri istoričeskija muzei – Šumen*, Godišnik na muzeite ot Severna Bălgarija 17, 165-174.
- Cantea, G. 1959, *Cercetări arheologice pe dealul Mihai Vodă și împrejurimi*, în Ionașcu, I. (ed.), *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 91-145.
- Costea, I., Stănică, A., Ignat, A. 2007, *Pipe de lut descoperite la Babadag*, Peuce, S.N. 5, 335-362.
- Diculescu, Vl., Iancovici, S., Danielopolu, C., Popa, M. N. 1970, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Peninsula Balcanică (1829-1858)*, București.
- Fotić, Al. 2011, *The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans*, AOrient. 64, 1, 89-100.
- Gaál, A. 2004, *Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében*, A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 26, 259-295.
- Gosse, Ph. 2007, *Les pipes de la quarantaine: Fouilles du port antique de Pomègues (Marseille)*, în Davey, P. J. (ed.), *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe*, 19, BAR, S1590, 1-164.
- Gruia, A. M. 2012, *Pipele de la Reghin*, Apulum 49, series Historia & Patrimonium, 259-280.
- Gusar, K. 2008, *Archaeological finds of clay tobacco pipes from the collection of the Zadar National Museum*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 25, 135-154.
- Haralambieva, A. 1986, *Luli za čubuce ot gradskija muzej v Provadija*, Izvestija Varna 22, 37, 141-147.
- Hayes, J. W. 1980, *Turkish Clay Pipes: a Provisional Typology*, în Davey, P. J. (ed.), *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe*, 4, BAR 92, 3-10.
- Hayes, J. W. 1992, *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Vol. 2. The Pottery*, Dumbarton Oaks.
- Holl, I. 2005, *Fundkomplexe des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*, Varia Archaeologica Hungarica 17.
- Humphrey, J. W. 1990, *The Turkish Clay Smoking Pipes of Mytilene*, Society for Clay Pipe Research 26, 2-9.
- Ilčeva, V. 1975, *Glineni luli ot Veliko Tărnovo*, Godišnik na Muzeite ot Severna Bălgarija 1, 179-199.
- Ionașcu, I., Zirra, V. 1959, *Mănăstirea Radu Vodă și biserica Bucur*, în Ionașcu, I. (ed.), *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 49-85.

- Ionescu, M. D. 1904, *Dobrovia în pragul veacului al XX-lea*, București.
- Jugănar, G. 2004, *Babadag/ Județ: Tulcea/ Punct: Autogară / Anul 2004*, <http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=3064> (mai 2013).
- Kocabaş, H. 1962, *Tophane lüleciliği*, Türk etnografya dergisi 5, 12-13.
- Kopieczny, Z., Dincă, R. 2012, *Tobacco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara*, Ziridava. *Studia Archaeologica* 26, 1, 167-190.
- Laufer, B. 1924, *Introduction of Tobacco into Europe*, Field Museum of Natural History, Anthropological Leaflets 19, Chicago.
- Mateescu, T. 1994, *Cultura tutunului în Dobrovia în timpul stăpânirii otomane*, Revista Arhivelor 2, 176-185.
- Robinson, R. 1983, *Clay Tobacco Pipes from the Kerameikos*, Athenische Mitteilungen 98, 265-285.
- Robinson, R. 1985, *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, *Hesperia* 54, 2, 149-203.
- Sirakova, I. 1987, *Glineni luli za čibuca ot fonda na oim – Ruse*, Godišnik na muzeite ot Severna Bălgarija 13, 237-245.
- Stančeva, M., Medarova, S. 1968, *Proizvodstvo na glineni luli u nas*, Muzei i Pametnici na Kulturata 4, 4-13.
- Stančeva, M. 1972, *Kolekcijata ot luli vav varnenskija muzej*, *Izvestija Varna* 8, 23, 81-99.
- Todorov, V. 2010, *Harakteristika na kolekcijata keramični luli ot Silistra*, în *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, suppl. V, Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*, Sofia, 813-826.
- Vasiliu, I. 1996, *Știri istorice – orașul Babadag în Evul Mediu*, *Peuce* 12, 195-224.
- Volkov, I. 1999, *Častnaja kollekciija „tureckih” kuritel’nyh trubok iz Moskvy*, <http://www.opentextnn.ru/history/archaeology/library/?id=836> (martie 2013).

Pl. 1. Tipuri de găvan: Pipă cu găvan rotund (1a, 1b); Pipă cu găvan în formă de disc (2); Pipă cu găvan în formă de clopot (3). Elementele componente ale pipei: găvan (a); bordură (b); gambă (c); inel (d).

Plate 1. Bowls types: Pipe with rounded bowl (1a-b); Pipe with bowl in disk form (2); Pipe with bowl in lily-shape (3). Elements of a pipe: bowl (a); rim (b); shank (c); ring (d).

Planșa 2. Motive decorative.

Plate 2. Ornamental motifs.

Planşa 3.
Plate 3.

Planșa 4.
Plate 4.

Planşa 5.
Plate 5.

Planșa 6.
Plate 6.

Planşa 7.
Plate 7.

Planșa 8.
Plate 8.

Planşa 9.
Plate 9.

POUR UNE PROSOPOGRAPHIE CHRETIENNE DU BAS-DANUBE (IIIE-VIIE SIECLES)

Nelu Zugravu*

Abstract: *Until now, from the great project Prosopographie chrétienne du Bas-Empire, the volumes on Africa, Italy and Asia have been published. An onomastic corpus of Christians from the Lower Danube region would naturally be part of the above-mentioned collection. This paper presents the main aspects of the prosopographic approach of that region in Late Antiquity: historiography, methodology, chronology, and sources.*

Rezumat: *Din marele proiect Prosopographie chrétienne du Bas-Empire, au apărut până acum volumele dedicate Africii, Italiei și Asiei. Realizarea unui corpus onomastic al creștinilor din regiunea Dunării de Jos s-ar înscrie firesc în seria menționată. Articolul prezintă principalele aspecte de natură istoriografică, metodologică, teritorială, cronologică și informativă avute în vedere pentru întocmirea repertoriului prosopografic al regiunii amintite.*

Key words: *prosopography, Christianity, Late Antiquity, Lower Danube.*

Cuvinte cheie: *prosopografie, creștinism, antichitate târzie, Dunărea de Jos.*

1. Les origines

Il est bien connu que, pendant le dernier tiers du XIXe siècle, grâce à la recherche et publication des sources littéraires et à la collection d'inscriptions gréco-latines, dans le milieu classiciste allemand est né le projet *Prosopographia Imperii Romani. Saeculorum I.II.III (PIR)*, coordonné par Edmund Groag (1873-1945) et Arthur Stein (1871-1950)¹. À la même époque, Theodor Mommsen (1817-1903) et Adolf von Harnack (1851-1930), suivis par Adolf Jülicher (1857-1938) et Otto Seeck (1850-1921), ont conçu un instrument similaire pour l'Haut-Empire (*Prosopographia Imperii Romani Saeculorum IV.V.VI*). Néanmoins, la disparition des promoteurs a mené à l'abandon du projet en 1933², à la différence du projet dédié à l'onomastique des trois premières

* Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Facultatea de Istorie, Centrul de Studii Clasice și Creștine, Bd. Carol I, 11, 700506, Iași, România; nelu@uaic.ro; z-nelu@hotmail.com

¹ John 1974, 21-27; Eck 2003, 11-13; Destephen 2008, 9; <http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungsprojekte/pir/de/blanko.2005-02-18.2089411748>.

² Marrou 1982, 7; Rebenich 1996a, 149-167; Rebenich 1996b, 223-229; Rebenich 1997; Vilella 1998, 135-136; Molina Gómez 2001, 457; Destephen 2008, 9. Cependant, en 1919, Otto Seeck a publié un ouvrage fondamental dans ce domaine – Seeck 1919 [1984].

siècles; malgré les moments difficiles pendant le régime nazi, ce projet sur l'onomastique a continué jusqu'à nos jours, certains des volumes de PIR en étant déjà à leur deuxième édition, comptant plus de 14.000 noms; l'index est aussi accessible en ligne³. Cet outil précieux a généré de nombreux autres projets⁴, parmi lesquels le volume contenant les anthroponymes épigraphiques élaboré par András Mócsy, Reinhardus Feldmann, Elisabeta Marton et Mária Szilágyi *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae: cum indice inverso* (Budapest, 1983). Le développement de cet instrument continue aujourd'hui encore avec l'*Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* (OPEL) de Barnabás Lőrincz (I, *Aba-Bysanus*, Budapest, 2005; II, *Cabalicius-Ixus*, Vienne, 1999; III, *Labareus-Pytheia*, Vienne, 2000; IV, *Quadratia-Zures*, Vienne, 2002).

L'idée de la prosopographie antique tardive a été reprise au milieu du siècle dernier. Dans une brève présentation faite au premier congrès de la Fédération Internationale des Sociétés d'Études Classiques (qui a eu lieu entre le 28 août et le 2 septembre 1950 à Paris), Arnold Hugh Martin Jones (1904-1970), professeur d'histoire antique à l'Université de Cambridge, et Henri-Irénée Marrou (1940-1977), professeur à la Sorbonne, notifiaient à la communauté scientifique le début des travaux de deux grands *corpora* prosopographiques visant l'Antiquité tardive; il s'agissait de *Prosopography of the Later Roman Empire* (PLRE) et *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire* (PCBE)⁵. Le projet a été partagé entre deux équipes: les Anglais, sous les auspices de la British Academy et de l'Université de Cambridge, ont choisi «la prosopographie des élites civiles, militaires et intellectuelles» (S. Destephen), alors que les chercheurs français, sous la coordination de Vitalien Laurent (1896-1973), Henri-Irénée Marrou et Jean-Rémy Palanque (1898-1988), et ensuite d'André Mandouze (1916-2006) et Charles Pietri (1932-1991), ayant comme fors tutélaires l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres et le Centre National de la Recherche Scientifique, on décidé d'inventorier les noms chrétiens (des hommes de l'Église, mais aussi des laïques), en employant un critère géographique et administratif⁶.

Les efforts des deux équipes ont abouti à des résultats différents. Ainsi, après plusieurs années de recherches, Arnold Jones, John Morris (1913-1977) et John Robert Martindale ont mis à la disposition des spécialistes trois volumes de la *Prosopography of*

³ Eck 2003, 13-15; Horster 2007, 231-236;
<http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungsprojekte/pir/de/blanko.2005-02-18.2089411748>.

⁴ Horster 2007, 236-238, avec des références détaillées jusqu'en 2006.

⁵ Jones, Marrou 1951, 146-147; Marrou 1982, 7-8; Vilella 1998, 135; Mathisen 2003, 23; Destephen 2008, 9.

⁶ Marrou 1982, 7; Destephen 2008, 9-10.

the Later Roman Empire à la chronologie comprise entre 260 (l'année de la capture de l'empereur Valerianus par les Perses) [initialement, avait été proposée l'année 284] et 641 (la mort de l'empereur Heraclius) (I, 260-395 *ap. J.-Chr.*, 1971 [2006]⁷; II, 395-527 *ap. J.-Chr.*, 1980 [2006]⁸; IIIA-B, 527-641 *ap. J.-Chr.*, 1992 [2006]⁸). Le progrès de la recherche des sources, la découverte des nouvelles inscriptions et le raffinement de la méthodologie ont enrichi les informations, elles ont mené à une révision critique du répertoire publié et elles l'ont complétée avec plusieurs *addenda et corrigenda*⁹. La plupart des révisions les plus récentes sont dues à Mark A. Handley, qui a enregistré, en 2005, de nouveaux noms de des provinces de Gaule, d'Hispanie et de Bretagne¹⁰ et, en 2010, des provinces latinophones du centre et du sud-est de l'Europe (Norique, Rhétie, Dalmatie, Valérie, Pannonie, Dacie, Mésie, Scythie Mineure)¹¹. Un volume de bilan publié en 2003 et coordonné par Averil Cameron – *Fifty Years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond* – met en évidence, entre autres, l'importance de ce projet dans l'encouragement des investigations sur l'Antiquité tardive, surtout sur la prosopographie de la période¹². Le fait est aussi prouvé par les nombreuses publications imprimées ou en ligne qui, ayant comme point de départ la *PLRE*, sont apparues pendant la dernière moitié du siècle dernier. Dans ce sens, nous mentionnons le volume de Luís A. García Moreno *Prosopografía del Reino Visigodo de Toledo* (Salamanca, 1974)¹³, tome I de *La prosopographie dell'Italia bizantina (493-804)* (Bologne, 1996) (*PIB*) signé par Salvatore Cosentino¹⁴, les répertoires onomastiques élaborés par Silvia Acerbi et Roberta Rizzo, basés sur les épîtres de Gregorius Magnus¹⁵, la *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* – un projet patronné par la Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften (de ce projet, on signalera la parution du glossaire des personnes de la période 641-867) (Walter de Greyter, Berlin, I/1, 1999; I/5, 2001)¹⁶;

⁷ Pour les problèmes posés par le développement de ce volume voir Martindale 2003, 3-10; voir aussi le volume édité par Gwynn 2008, *passim*.

⁸ Mathisen 2003, 23-40.

⁹ Baldwin 1981, 1-9; Barnes 1982, 175-191; Mathisen 1986, 1-37, particulièrement 25-34; Mathisen 1987a, 5-30; Mathisen 1987b, 448-461; Bravo 1990, 151-157; Oaks 1996, 147-148; Bodélon García 1997, 299-318; Vilella 1998, 136, la note 4; voir aussi *infra*.

¹⁰ Handley 2003, 187-194; Handley 2005, 93-105.

¹¹ Handley 2010, 113-157.

¹² Cameron 2003.

¹³ En plus de cette synthèse voir Claude 1978, 647-676; Alonso Avila 1986-1989, 199-228; Díaz Martínez 1986-1987, 205-226.

¹⁴ Ajouter un nouveau Lai 2008, 169-189, avec les références citées à la note 1, inaccessible pour nous.

¹⁵ Acerbi 1997; Acerbi 2011; Rizzo 2009.

¹⁶ Voir aussi Pratsch 1996, 193-204; Ludwig 2007, 241-252.

toujours dans ce domaine, nous remarquerons le site web *Prosopography of Anglo-Saxon England* (PASE), réalisé en Angleterre entre 2005 et 2007 par un collectif d'historiens, d'épigraphistes, de patrologues, de philologues classiques, de sigillographes, d'archéologues et de numismates de l'Université de Londres (King's College London) et de l'Université de Cambridge¹⁷, puis *Encyclopaedic Prosopographical Lexicon of Byzantine History and Civilization* (EPLBHC)¹⁸, et, finalement, le projet en ligne *Prosopography of the Byzantine World* (1025-1150), géré par la British Academy¹⁹. Nous pouvons y ajouter des contributions onomastiques plus appliquées, c'est-à-dire sur des catégories ethniques, culturelles, sociales-politiques, etc.²⁰.

En ce qui concerne la *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire*, trois tomes ont été publiés jusqu'à présent. Le premier, paru en 1982 à Paris sous la signature d'André Mandouze, répertorie les chrétiens d'Afrique attestés depuis la grande persécution de 303 et jusqu'à la reconquête justinienne de 533 (PCBE, 1). Le deuxième, édité à l'École française de Rome par Charles Pietri et Luce Pietri en deux fascicules parus en 1999, en 2000 respectivement, comprend les chrétiens d'Italie et des îles voisines, depuis l'Edit de Milan de 313 jusqu'à la mort du Pape Grégoire le Grand en 604 (PCBE, 2/1-2). Le troisième, consacré par Sylvain Destephen aux personnes du milieu ecclésiastique et monastique du diocèse civil dioclétien d'Asie connues depuis 325, l'année du Concile de Nicée, et jusqu'en 641, l'année de la mort d'Heraclius, a été publié par l'Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance (PCBE, 3). La prosopographie d'Hispanie (à savoir les chrétiens de la Péninsule Ibérique, de l'archipel des Baléares et de la région connue comme la *Septimania* wisigothique mentionnés entre 305, le début de la deuxième tétrarchie et de la fin des persécutions en Occident, et 589, l'année du troisième Concile de Tolède, qui a mis les bases de l'unification politico-religieuse du

¹⁷ <http://www.pase.uk/index.html>; voir aussi Pelteret 2001, 117-126; Tinti 2007, 197-210.

¹⁸ *Non uidi*; il est estimé que le projet aura environ 7.000 entrées couvrant tous les noms personnels des 300-1500; jusqu'ici ont été publiés le tome I (Brepols, 2007) et II (Brepols, 2008) cf. http://www.google.ro/search?tbm=bks&hl=ro&q=The+Prosopography&btnG=#start=50&hl=ro&sa=N&tbm=bks&q=editions:lhZY3cN7YskC&psj=1&ei=qTANUMCWEMrMsgazm8nCCA&ved=0CDMQmBYwATgy&bav=on.2,or_r_gc.r_pw.r_qf,cf.osb&fp=dbf250e65d1ae94e&biw=1280&bih=853

¹⁹ <http://www.pbw.kcl.ac.uk/about/>

²⁰ Brown 1984, 247-282; Rebenich 1992; Gabrielli 1995-1996, 331-377; Amory 1997, 348-485 (Prosopographical Appendix); Disselkamp 1997, 23-105; Mastandrea 2000, 205-224; Guillén Pérez de Ploch 2001, 151-311 (cap. V, Análisis prosopográfico); Salzman 2002, 221-263; Conti 2003, 214-220 (Le ultime vestali: studio prosopografico); Piay Augusto 2006, 601-625; Ela Consolino 2006, 65-139, en particulier 75-134; Gallego Franco 2007a, 17-23; Gallego Franco 2007b, 209-234; Chausson 2007; Barnes 2007, 88-91; Kaldellis, Efthymiadis 2010; Klaassen 2012, 145-165.

royaume wisigothe²¹) est toujours en cours de réalisation; c'est Josep Vilella avec le Grup de Recerques en Antiquitat Tardana (GRAT) du Departament de Prehistoria, Historia Antiga i Arqueologia de l'Université de Barcelone qui s'en occupe²². De cet espace, on connaît, jusqu'à présent, l'étude de Francisco Javier García de Castro, *Prosopographia Diocesis Hispaniarum. De la Tetraquía al Reino Visigoto de Toledo*, publiée dans la revue *Hispania romana*, 21, 1997, p. 445-486²³. Nous mentionnerons aussi la prosopographie chrétienne de Gaule, toujours en cours de réalisation (sous la direction de Luce Pietri, Université Paris IV)²⁴ et de l'Égypte (sous la direction de Annick Martin, Université de Rennes)²⁵. Nous ne savons pas si les deux *corpora* dédiés à l'Illyrie (sous la direction de Philippe Régerat de l'Université de Reims) et à la Bretagne (rédigé par une équipe de l'Université d'Oxford) ont dépassé le stade de simples projets²⁶. De toute façon, la page de garde du tome dédié au diocèse d'Asie annonce que les deux centres de recherche sont en charge de la publication des répertoires suivants de la série. Le Centre Lenain de Tillemont complètera le tableau des provinces latinophones, tandis que le Centre d'histoire et civilisation de Byzance s'occupera des diocèses orientaux.

Pour revenir à la région du Bas-Danube, on ne sait pas si les unités administratives-ecclésiastiques de l'espace mentionné ci-dessus (qui, pendant l'Antiquité tardive, ont fait partie de la *praefectura Illyricum*) sont comprises ou non par les initiateurs du projet. Il est certain qu'aucun historien des pays riverains de la portion du fleuve mentionnés (la Serbie, la Bulgarie, la Roumanie, l'Ukraine) n'a, à ce jour, assumé une tâche similaire. En échange, il y a un intérêt soutenu et constant pour l'onomastique des chrétiens et des martyrs de Gothie²⁷. Dans l'historiographie roumaine, N. Zugravu en 1997 et Al. Barnea en 2004 ont rédigé uniquement des catalogues de noms restreints du point de vue territorial (seulement pour Scythie Mineure et de Gothie du nord du Danube), informatif (beaucoup de sources ont été négligées), du contenu (les listes de personnes sont incomplètes; celui d'Alexandru Barnea est plutôt un *addendum* à *PLRE*) et méthodologique (aucun ne remplit les critères demandés par la série *PCBE*)²⁸. C'est précisément ce que nous nous proposons de faire dans les années à venir, considérant qu'un lexique onomastique chrétien complet, basé sur les principes

²¹ *Concilio III de Toledo. XIV centenario 589-1989*, Toledo, 1991.

²² Vilella 1998, 135-176 ; Destephen 2008, 9.

²³ Voir, cependant, Bodélon García 1997, 299, 300-301, 301-302, 302-303, 305-308, 308, 309-317; Piay Augusto 2006, 601-625; Gallego Franco 2007a; Gallego Franco 2007b, 209-234.

²⁴ Vilella 1998, 138, la note 15; Destephen 2008, 9.

²⁵ Vilella 1998, 138, la note 15; Papaconstantinou 2005, 315-328 ; Destephen 2008, 9.

²⁶ Paoli 1995, 423-438; Vilella 1998, 138, la note 15.

²⁷ Löwe 1923, 407-433; Ebbinghaus 1979, 69-73; Reichert 1989, 119-142; Schäferdiek 1996, 41-50. Voir aussi García Moreno 2007, 337-350.

²⁸ Zugravu 1997, 336, 376-378, 398-400; Barnea, 2005, 1-33.

méthodologiques généraux du projet français, contribuera à l'approfondissement de certains aspects particuliers de l'histoire de la chrétienté de la région en question. Nous nous référons ici à la mobilité des personnes, au statut ethnolinguistique des croyants, à la dynamique des rapports inter-ecclésiastiques et interconfessionnels, etc. Nous allons présenter dans les lignes suivantes les principales articulations méthodologiques de notre démarche.

2. Les limites géographiques

Du point de vue géographique, la recherche s'occupera de deux larges zones. La première est la zone du Bas-Danube, comprenant les provinces civiles et ecclésiastiques romaines tardives de Mésie Ière (*Margensis*) et de Dacie *Ripensis* du diocèse civil des *Moesiae* (*praefectura Illyricum*) et de Mésie II et de Scythie Mineure du diocèse civil des *Thraciae* (*praefectura Oriens*). La deuxième est la zone nord-danubienne, délimitée par les territoires de la Roumanie, de la République de Moldavie et de l'Ukraine; ces territoires ont connu des situations différentes dans l'Antiquité: certaines d'elles ont été temporairement sous domination romaine (les provinces historiques du Banat, d'Olténie et de Transylvanie, incluses dans la province de Dacie et ensuite, de manière plus limitée spatialement, dans le Bas-Empire); d'autres ont évolué au dehors de l'État romain (la Transylvanie post-romaine, la Crişana, le Maramureş, la Munténie et la Moldavie), ou elles ont connu la domination temporaire et limitée de certaines populations allogènes, parmi lesquelles certaines ont créé des structures politiques et ecclésiastiques connues dans les sources tardives comme Gothie (l'espace extra-carpatique) et Gépédie (l'espace intra- et ouest-carpatique). Ce découpage territorial-là ne pourra pas être respecté de manière conséquente parce que, considérant les limites chronologiques préconisées – comme on va le voir –, ce n'était pas toujours le même découpage. Cependant, pour mieux localiser les chrétiens de la région, chaque personne sera attachée soit à une structure ecclésiastique correspondant au moment de sa «stabilisation durable» (S. Destephen) (les IVe-VIe siècles), soit à une unité politico-administrative contemporaine.

3. Les limites chronologiques

Les initiateurs du projet *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire* ont proposé comme limite inférieure de l'inventaire onomastique l'année 312, quand Constantin a pris le contrôle de l'Occident. Les mêmes initiateurs ont proposé comme limite supérieure l'année 641, qui marque la fin d'Héraclius²⁹. Comme on a pu l'observer ci-dessus, aucun des volumes de la série parus jusqu'à présent n'a respecté cette

²⁹ Jones, Marrou 1951, 147; Marrou 1967, 355; Vilella 1998, 137, la note 8.

chronologie. Cela s'explique de manière relativement simple: les conditions historiques, politiques, religieuses spécifiques à chaque zone, la diversité, le nombre et la qualité des sources, la richesse onomastique ou, au contraire, la pénurie des noms ont imposé de choisir des moments différents pour le début ou pour la fin de chaque répertoire prosopographique. Par exemple, pour le diocèse d'Asie, où les communautés chrétiennes sont attestées dès le premier siècle, Sylvain Destephen a choisi d'inventorier le matériel onomastique connu seulement depuis 325, l'année du premier concile œcuménique. Destephen a motivé l'exclusion des chrétiens mentionnés auparavant d'une part par le caractère lacunaire des informations et surtout, d'autre part, «par l'avènement d'une Église officielle dont les représentants commencent à être mieux connus grâce à l'essor des sources chrétiennes, en particulier conciliaires»; par conséquent, un choix conditionné par les sources et par le statut des personnes, ce qui a mené à l'élaboration d'une prosopographie exclusivement «ecclésiastique et monastique»³⁰.

Pour la région du Bas-Danube, le facteur décisif dans le choix de l'intervalle chronologique pour inventorier le matériel historique est la pénurie des informations. Les sources sur l'ascension et le développement de la chrétienté sur le cours inférieur du fleuve sont relativement pauvres. De plus, il y a peu d'informations sur la hiérarchie ecclésiastique, sur la vie de l'Église et sur les biographies des prélats et les données en sont dispersées, ce qui rend impossible le «luxe» de travailler sélectivement; l'historien doit aborder le sujet de façon exhaustive. C'est pourquoi il faut remonter dans le passé jusqu'à la plus ancienne mention d'un chrétien dans la région. Cette mention date du IIe siècle, quand, conformément aux martyrologies plus tardives, «sous l'empereur Antonin /scil. Antonin le Pieux, 138-161/ et sous le gouverneur Antiochus», la fidèle Mélitine de «Marcianople, en Thrace /scil. Mésie Inférieure/», a été «conduite, par deux fois, dans les temples païens, pour y sacrifier» et «sa présence fit tomber chaque fois les idoles par terre»; c'est pourquoi «elle a donc été suspendue et déchirée, et finalement décapitée»³¹. La limite chronologique supérieure est l'année 614, qui correspond au début d'un *dark age* au Bas-Danube; nous nous référons ici au fait que l'Empire de Constantinople avait perdu le contrôle de la frontière danubienne, ainsi qu'à la migration des Slaves et au fait qu'ils s'étaient établis au sud du fleuve. Ceci a mené à des échanges politiques, ethniques,

³⁰ Destephen 2008, 10.

³¹ FHDR, 781. Un *legatus Thraciae* nommé Antiochus n'est pas certifié, le nom pourrait être une déformation; dans ce cas, nous pouvons penser à Antiquus (M. Paccius Silvanus Coredius Gallus L. Pullaienus Gargilius Antiquus), attestée en 161 – PIR² G 79; PIR P 800; Thomasson 2009, 65 (22:028), 128 (33:045 a), 133 (34:026 a (2)). Pour la prudence dans l'utilisation des sources hagiographiques, voir Pratsch 2003, 59-72.

administratifs et religieux profonds et à la disparition presque totale des informations sur la vie chrétienne des deux zones géographiques dans les sources, y compris les noms des fidèles.

4. Les sources

La région du Bas-Danube, située à la frontière entre *romanitas et barbaries*, n'est pas parmi les zones privilégiées par les sources. C'est pourquoi l'histoire de la chrétienté de cette région ne peut être reconstituée dans tous ses aspects considérant la pénurie des sources – carrément exaspérante pour certaines périodes. Même si l'on tient compte de cette pénurie, nous trouvons presque bizarre le fait que certaines d'elles n'ont été valorisées que partiellement, tandis que d'autres ont été simplement ignorées. Nous donnons un seul exemple: les martyrologies occidentales médiévales, basées sur des informations plus anciennes, n'ont pas été recherchées systématiquement; il y a quelques années, nous avons extrait certaines d'elles dans un *corpus* de sources concernant l'histoire de la chrétienté daco-romaine³². En ce qui regarde les sources orientales, ainsi que d'autres œuvres rédigées en syrien, copte, arabe ou arménien, elles resteront des *terrae incognitae* pour longtemps si l'on ne trouve pas des spécialistes autochtones dans les idiomes orientaux. D'autre part, les informations des sources séculaires et ecclésiastiques sur la situation relative à l'église de la zone (des évêchés et leur problématique – les titulaires, l'espace juridictionnel, la succession, l'appareil administratif ecclésiastique; les prêtres; les moines) sont très lacunaires. C'est pourquoi les inscriptions et même les sceaux deviennent très importants, malgré le fait que les deux catégories de sources sont, finalement, le fruit du hasard des découvertes et, par leur nature même, elles ne contiennent pas beaucoup d'informations³³. Voilà un exemple significatif: une *notitia* constantinopolitaine non-officielle rédigée dans le IXe siècle informe que – très probablement dès le règne de l'empereur Anastase (491-518) – l'éparchie de Scythie, dont le métropolitain était à Tomis, comprenait 14 évêchés³⁴, mais, exceptant les métropolitains de Tomis (et même pas tous)³⁵, les sources littéraires ne mentionnent aucun suffragant. Une découverte fortuite, une inscription datant du VIe siècle trouvée à Mangalia a permis d'apprendre le nom de l'un des titulaires du *thronos* de Callatis – *Stefanus*³⁶. Par conséquent, pour réaliser la prosopographie chrétienne de la région du

³² *FHDRCh*.

³³ À propos des sceaux comme une source prosopographique voir Seibt 2003, 95-102.

³⁴ *FHDRCh*, 638-639.

³⁵ Zugravu 1997, 365-366; *FHDRCh*, 86.

³⁶ *IGLR*, 91.

Bas-Danube, nous entreprendrons une recherche détaillée des catégories de sources suivantes: des écritures ecclésiastiques en différentes langues antiques (latin, grec, syrien, copte, etc.) (des histoires ecclésiastiques; *acta conciliorum*; des martyrologies; des calendriers antiques tardifs et médiévaux; des épîtres signés par des hommes d'Église; des écritures théologiques, etc.). Nous traiterons aussi des sources laïques (des lettres; des codes de loi; des chroniques etc.), des inscriptions, des sceaux, qui ont la plus réduite contribution à cette étude. Dans cette démarche, nous avons quelques points de départ. En Roumanie, certaines des sources littéraires mentionnées ont été déjà extraites et inscrites dans deux *corpora* – *Fontes historiae Daco-Romanae* (Bucarest, I, 1964; II, 1970; III, 1971) (*FHDR*) et *Fontes historiae Daco-Romanae Christianitatis* (Iași, 2008) (*FHDRCh*). Une partie des inscriptions tardives de cette zone se retrouvent dans deux volumes bien connus des spécialistes – *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Berlin, 1964) (*SIBulg*) et *Inscriptiile grecești et latine din secolele IV-XIII descoperite în România* (Bucarest, 1976) (*IGLR*). D'autres figurent dans des *corpora* d'épigraphes romaines.

5. Le matériel onomastique examiné

Comme nous l'avons déjà illustré, en comparaison avec d'autres démarches de ce type, le *corpus* prosopographique du Bas-Danube n'aura pas seulement un caractère ecclésiastique et monastique, mais il inclura aussi les laïques et il sera, autant que possible, exhaustif (jusqu'à présent). Nous cataloguerons toutes les personnes chrétiennes, y compris les anonymes (de simples croyants, des martyrs, des évêques, des clercs, des moines, des hérétiques, des missionnaires, des théologiens), et celles dont la carrière s'est déroulée à l'extérieur, mais qui ont eu comme locus originis l'espace mentionné. Deux exemples édifiants pour le dernier cas sont celui d'Auxence et de Denys le Petit (cca 460/70 – cca 527/45). Les deux figurent dans le *corpus* prosopographique de l'Italie³⁷ (d'autres «Scythes» sont inclus dans le *PIB*³⁸). Le premier y est présent parce que, après 383, il est devenu évêque arien de Mediolanum, étant soutenu par l'impératrice Justine, arienne, comme lui; il a eu comme adversaire redoutable l'évêque catholique Ambroise. Néanmoins, sa carrière ecclésiastique a débuté dans la région danubienne, où son nom était Mercurinus: il a été le disciple de l'évêque gothique arien Ulfila, pour lequel, en 383, il a rédigé la biographie (*Epistula de fide et de obitu Vlfilae*) et qu'il a suivi au siège hérétique de Durostorum, en Moesia II. Très probablement, il a été démis de l'épiscopat après l'édit de 25 juillet 383 de Théodose I (*CTh*, XVI, 5, 11) et il s'est transféré à Mediolanum, à la cour de la

³⁷ PCBE, 2/1, 241-243 (*Auxentius (Mercurinus)* 3), 566-569 (*Dionysius Exiguus* 4).

³⁸ Voir *PIB*, I, 92 (*Achilles*²); II, 140 (*Iohannes*⁶²), 283-284 (*Leontius*²), 355 (*Mauricius*¹).

princesse mentionnée ci-dessus, où il a abandonné son ancien nom théophorique et il a pris celui de son prédécesseur arien de la cité impériale – Auxentius (355-374). Ambroise – dont l'épître *Contra Auxentius de basilicis tradentis* de 386 mentionne toutes ces données – n'hésite pas à affirmer que le renoncement au nom initial a été dû à certaines «iniquités» (*sceleratiora*) commises *in Scythia* (*scil.* Gothie ou Scythie Mineure)³⁹. Regardant Denys le Petit, il a déroulé son entière carrière littéraire dans le service de la Curie papale, mais il est aussi certain qu'il était originaire de Scythie (Mineure). C'est là qu'il a passé la première période de sa vie et, très probablement, qu'il a été initié au monachisme, comme on peut le voir dans la *Préface* de la traduction latine élaborée par lui pour la *Lettre synodale* de Cyrille d'Alexandrie. Cette lettre était dirigée contre Nestorius, ayant comme destinataire l'évêque Petrus (sans doute, de Tomis), attesté seulement ici⁴⁰, auquel l'*abbas* trouvé maintenant sur les bancs du Tibre voulait montrer sa reconnaissance pour les «bienfaits» et «les saints efforts faits avec moi quand j'étais petit pour diriger mes pas»⁴¹.

On inclura aussi dans le *corpus* les chrétiens qui ont été temporairement actifs dans la région danubienne (des missionnaires, des évêques et des théologiens exilés, des gouverneurs, des marchands, des soldats, etc.). Par exemple, on note Aurelius Gaius de Cotiaenum (Phrygie), connu d'une épitaphe récente, qui, au long d'une riche carrière militaire pendant la Tétrarchie, a été actif dans des légions des provinces de Mésie II et de Scythie et a lutté dans des campagnes déroulées, entre autres, en Mésie, Carpie, Sarmatie (quatre fois), à Viminacium et en Gothie (deux fois)⁴².

En ce qui concerne la présentation des notes prosopographiques proprement dites, nous suivrons les normes généralement acceptées dans le cas des autres *corpora* onomastiques publiés jusqu'à présent (*PCBE*, *PLRE*), tout comme les suggestions méthodologiques formulées dans d'autres publications du même genre⁴³. Elles comprendront plusieurs sections, que nous allons présenter dans les lignes suivantes: 1) le nom (la forme au nominatif; des variantes antiques en fonction de la langue des sources; des formes restituées dans le cas des attestations épigraphiques ou

³⁹ Ambr., *Ep.* LXXV (21 a), 22 (*FHDRCh*, 240-241).

⁴⁰ *Praefatio...*, 1 (*FHDRCh*, 515).

⁴¹ *Praefatio...*, 1 (*FHDRCh*, 515). Qui a apporté cette lettre est un autre chrétien en Scythie, Sanctulus, *venerater frater* de l'évêque (*Praefatio...*, 1, in *FHDRCh*, 515), également inclus dans *PCBE*, 2/2, 1987 (*Sanctulus* 4).

⁴² *IDRE*, II, 384; Shin 2010, 5-7.

⁴³ Nous nous référons à fines suggestions méthodologiques de Patrick Amory (Amory 1997, 348-355), Michele Renee Salzman (Salzman 2002, 231-243), mais aussi ceux de *Prosopography Approaches and Applications...*, en particulier ceux de K. S. B. Keats-Rohan (Keats-Rohan 2007, 1-32), Koenraad Verboven, Myriam Carlier, Jan Dumolyn (Verboven, Carlier, Dumolyn 2007, 35-69).

sphragystiques; la translittération dans les langues modernes); les personnes dont les noms ne sont pas gardés ou dont les anthroponymes sont partiellement conservés formeront une section à part; 2) la datation; 3) l'origine ethnique et territoriale; 4) le statut linguistique; 5) le statut social; 6) la carrière ecclésiastique (selon le cas) (le *cursus honorum* ecclésiastique ou laïque; des structures ecclésiastiques, administratives ou politiques desservies – des évêchés, des provinces civiles, des communautés urbaines ou rurales, des formations politiques barbares); 7) l'activité édilitaire (selon le cas); 8) la mobilité (participations aux conciles universels et locaux; voyages missionnaires, «théologiques» ou pèlerinages; l'exil (selon le cas); le réseau de relations avec d'autres personnes consacrées ou avec des laïcs et leur motivation, etc.); 9) l'œuvre théologique et épistolaire (selon le cas); 10) les sources d'informations; 11) les références érudites. Le volume sera précédé par une *Introduction* sur la valeur des sources et il sera suivi par les *Fasti*, c'est-à-dire la liste des évêques pour les unités administratives et ecclésiastiques investiguées.

En conclusion, nous espérons répondre – à travers l'élaboration du répertoire prosopographique de la région mentionnée – précisément à la demande formulée dès 1973 par André Mandouze: «Notre Prosopographie chrétienne... n'est évidemment pas un livre à lire, mais un ouvrage à consulter – à consulter chaque fois qu'on veut se documenter sur un personnage chrétien»⁴⁴.

⁴⁴ Mandouze 1973, 289 *apud* Destephen 2008, 9.

Bibliographie

- Acerbi, S. 1997, *La prosopographie tardoantica nello specchio di Gregorio Magno*, Bologna.
- Acerbi, S. 2011, *La prosopographie dell'Italia ai tempi di Gregorio Magno*, Bologna.
- Alonso Avila, A. 1986-1989, *Estudio prosopográfico y onomástico del norte de la Península Ibérica durante la época visigoda*. II. *Estudio onomástico*, HAnt 13, 199-228.
- Amory, P. 1997, *People and identity in Ostrogothic Italy, 489-554*, Cambridge University Press.
- Baldwin, B. 1981, *Missing Persons: A Look at PLRE, II*, MPR 2, 2, 1-9.
- Barnea, A. 2005, *Prosopographia Scythiae Minoris nach den epigraphischen und sphragistischen Quellen von 284 bis zum 7. Jh.*, in Siegel und Siegler, Frankfurt am Main, 1-33.
- Barnes, T. D. 1982, *The new Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, 175-191.
- Barnes, T. D. 2007, *Prosopography and Roman History*, in Keats-Rohan, K. S. B. (ed.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*, Oxford (*Prosopographica et Genealogica* 13), 88-91.
- Bodélon García, S. 1997, *Nombres para la historia hispana del s. IV d. C.*, MHA 18, 299-318.
- Bravo, G. 1990, *Hagiografía y método prosopográfico. A propósito de las Acta martyrum*, A&Cr 7, 151-157.
- Brown, Th. S. 1984, *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy A. D. 554-800*, Roma, 1984.
- Cameron, A. 2003 (ed.), *Fifty Years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium an Beyond*, Oxford University Press Inc., New York.
- Chausson, F. 2007, *Stemmata aurea: Constantin, Justine, Théodose. Revendications généalogiques et idéologie impériale au IVe siècle ap. J.-C.*, Roma.
- Claude, D. 1978, *Prosopographie des Spanischen Suebenreiches*, Francia, 6, 647-676.
- Conti, S. 2003, *Tra integrazione e emarginazione: le ultime vestali*, SHHA 21, 214-220.
- Destephen, S. 2008, *Avant-propos*, en *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire*, 3, *Prosopographie du diocèse d'Asie (325-641)*, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance 3, 9-11.
- Eck, W. 2003, *The Prosopographia Imperii Romani and the Prosopographical Method*, in Cameron, A. (ed.), *Fifty Years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium an Beyond*, Oxford University Press Inc., New York, 11-15.
- Disselkamp, G. 1997, «*Christiani Senatus Lumina*». *Zum Anteil römischer Frauen des Oberschicht im 4. und 5. Jahrhundert an der Christianisierung der römischen Senatsaristokratie*, Bodenheim.

- Díaz Martínez, P. C. 1986-1987, *La monarquía sueva en el s. V. Aspectos políticos y prosopográficos*, SHHA 4-5, 205-226.
- Ebbinghaus, E. A. 1979, *Gothic names in the menologies*, General Linguistics 19, 69-73.
- Ela Consolino, F. 2006, *Tradizionalismo e trasgressione nell'élite senatoria romana: ritratti di signiore fra la fine del IV e l'inizio del V secolo*, in Lizzi Testa, R. (a cura di), *Le trasformazioni delle élites in età tardoantica. Atti del Convegno Internazionale, Perugia, 15-16 marzo 2004*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma, 65-139.
- Gabrielli, Ch. 1995-1996, *L'aristocrazia senatoria ispanica, nel corso del III e del IV secolo d. C., dall'avvento di Settimio Severo alla morte di Teodosio (193 d. C. – 395 d. C.)*, HAnt 13-14, 331-377.
- Gallego Franco, H. 2007a, *Mujeres en Hispania tardoantigua: las fuentes epigráficas (ss. V-VII d.C.)*, Valladolid.
- Gallego Franco, H. 2007b, *Algunas reflexiones en torno al aspecto étnico-cultural en la onomástica femenina de las fuentes epigráficas de la Hispania tardoantigua*, HAnt 31, 209-234.
- García Moreno, L. A. 2007, *Prosopography and Onomastics: the Case of the Goths*, in Keats-Rohan, K. S. B. (ed.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*, Oxford (*Prosopographica et Genealogica* 13), 337-350.
- Guillén Pérez de Ploch, M. G. 2001, *Hombres de fe, hombres políticos. El concilio de Éfeso (431) y sus participantes*, A&Cr 18, 151-311.
- Gwynn, D. M. 2008, *A. H. M. Jones and the Later Roman Empire*, Brill, Leiden.
- Handley, M. A. 2003, *Death, Society and Culture: Inscriptions and Epitaphs in Gaul and Spain, AD 300–750*, Oxford.
- Handley, M. A. 2005, *One Hundred and Fifty-Two Addenda to PLRE from Gaul, Spain and Britain*, Historia 54, 1, 93-105.
- Handley, M. A. 2010, *Two Hundred and Seventy-Four Addenda and Corrigenda to the Prosopography of the Later Roman Empire from the Latin-Speaking Balkans*, JLA 3, 1, 113-157.
- Horster, M. 2007, *The Prosopographia Imperii Romani (PIR) and New Trends and Projects in Roman Prosopography*, in Keats-Rohan, K. S. B. (ed.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*, Oxford (*Prosopographica et Genealogica* 13), 231-238.
- John, K.-P. 1974, *100 Jahre Prosopographia Imperii Romani*, Klio, 56, 1, 21-28.
- Jones, A. H. M., Marrou, H.-I. 1951, *Deux projets de prosopographie concernant le Bas-Empire*, in *Actes du Premier Congrès de la Fédération internationale des associations d'études classiques*, Paris, 146-147.

- Kaldellis, A., Efthymiadis, S. 2010, *The Prosopography of Byzantine Lesbos, 284-1355 A.D. A Contribution to the Social History of the Byzantine Province*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Keats-Rohan, K. S. B. 2007, *Introduction. Chameleon or Chimera? Understanding Prosopography*, in Keats-Rohan, K. S. B. (ed.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*, Oxford (*Prosopographica et Genealogica* 13), 1-32.
- Klaassen, M. 2012, *The Fasti Parisini: An Independent Consular List from the Fifth Century*, JLA, 5/1, 2012, 145-165.
- Lai, A. 2008, *Flavio Pancrazio duòc Sardiniaß: un contributo alla prosopografia altomedievale sarda dal codice Laudiano Greco 35*, Sandalion, 31, 169-189.
- Löwe, R. 1923, *Gotische Namen in hagiographischen Texten*, in *Beiträge zur Geschichte des deutschen Sprache und Literatur*, 47, 407-433.
- Ludwig, C. 2007, *Who is Who in Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit? Problems of Identification in the Middle Byzantine Period*, in Keats-Rohan, K. S. B. (ed.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*, Oxford (*Prosopographica et Genealogica* 13), 241-252.
- Mandouze, A. 1973, *Introduction à la prosopographie chrétienne de l'Afrique du Bas-Empire*, REL 51, 289.
- Marrou, H.-I. 1967, *La Prosopografia Cristiana del Basso Impero*, RSLR 3, 2, 355.
- Marrou, H.-I. 1982, *Préface*, in PCBE, 1, 7-12.
- Martindale, J. R. 2003, *The Prosopography of the Later Roman Empire, Volume I: A Memoir of the Era of A.H. M. Jones*, in Cameron, A. (ed.), *Fifty Years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond*, Oxford University Press Inc., New York, 3-10.
- Mastandrea, P. 2000, *Appunti di prosopografia macrobiana*, Athenaeum 98, 1, 205-224.
- Mathisen, R. W. 1986, *Fifteen Years of P.L.R.E.: Compliments, Complaints and Caveats*, MPR 7/1, 1-37.
- Mathisen, R. W. 1987a, *A Survey of the Significant Addenda to P.L.R.E.*, MPR 8, 1, 5-30.
- Mathisen, R. W. 1987b, *Some hagiographical Addenda to P.L.R.E.*, Historia 36, 448-461.
- Mathisen, R. W. 2003, *The Prosopography of the Later Roman Empire: Yesterday, Today and Tomorrow*, in Cameron, A. (ed.), *Fifty Years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond*, Oxford University Press Inc., New York, 23-40.
- Molina Gómez, J. A. 2001, *Los forjadores de la Antigüedad tardía. Theodor Mommsen (1817-1903) y la Antigüedad tardía*, A&Cr 18, 457.
- Oaks, J. A. 1996, *The Birth Dates of Valentinian II and Valentinian III: A Correction to PLRE I*, MPR 17/1, 147-148.
- Paoli, E. 1995, *La prosopografía cristiana del Bajo Imperio: perspectivas y metodología*, Euphrosyne 23, 423-438.

- Papaconstantinou, A. 2005, *La Prosopographie chrétienne du Bas-Empire, II. Le cas du volume égyptien*, in Baslez, M.-F. et Prévot, F. (éd.), *Prosopographie et histoire religieuse. Actes du colloque tenu en l'Université Paris XII-Val de Marne les 27 et 28 octobre 2000*, Paris, 315-328.
- Pelteret, D. A. E. 2001, *The Challenges of Constructing the Prosopography of Anglo-Saxon England Database*, MPR, 22, 2001, 117-126.
- Piay Augusto, D. 2006, *Haceramiento prosopográfico al priscilianismo*, A&Cr 23, 601-625.
- Pratsch, T. 1996, *The 'Prosopographie der Mittelbyzantinischen Zeit' (641/42-1025) at the Berlin-Brandenburg Academy of Sciences*, MPR 17/1, 193-204.
- Pratsch, T. 2003, *Exploring the jungle: hagiographical literature between fact and fiction*, in Cameron, A. (ed.), *Fifty Years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond*, Oxford University Press Inc., New York, 59-72.
- Rebenich, S. 1992, *Hieronymus und sein Kreis: prosopographische und socialgeschichtliche Untersuchungen*, Steiner, Stuttgart.
- Rebenich, S. 1996a, *Mommsen, Harnack, and the Prosopography of Late Antiquity*, MPR 17, 1, 149-167.
- Rebenich, S. 1996b, *Mommsen, Harnack, and the Prosopography of Late Antiquity (corrigenda and apology)*, MPR 17, 2, 223-229.
- Rebenich, S. 1997, *Theodor Mommsen und Adolf Harnack: Wissenschaft und Politik im Berlin des ausgehenden 19. Jahrhunderts*, Berlin.
- Reichert, H. 1989, *Die Bewertung namenkundlicher Zeugnisse für die Verwendung der gotischen Sprache. Methodendiskussion an Hand der Namen der Märtyrer aus der Gothia des 4. Jahrhunderts*, in Beck, H. (Hrsg.), *Germanische Rest- und Trümmersprachen*, Berlin-New York, 119-142.
- Rizzo, R. 2009, *Prosopographie siciliana nell'epistolario di Gregorio Magno*, Aracne, Roma.
- Salzman, M. R. 2002, *The Making of a Christian Aristocracy. Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Harvard.
- Schäferdiek, K. 1996, *Schwellexzeit: Beiträge zur Geschichte des Christentums in Spätantike und Frühmittelalter*, Hrsg. vom W. A. Löhr und H. Chr. Brennecke, Walter de Gruyter, Berlin, 41-50.
- Seeck, O. 1919 [21984], *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit*, Stuttgart [Frankfurt].
- Seibt, W. 2003, *Seals and the prosopography of the Byzantine Empire*, in Cameron, A. (ed.), *Fifty Years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond*, Oxford University Press Inc., New York, 95-102.
- Shin, M. 2010, *Christian soldiers in the sacer comitatus under Diocletian and the Tetrarchy. Evidence from three epitaphs*, *Classicum* 36, 2, 5-7.

- Thomasson, B. E. 2009, *Laterculi praesidium*, I, Göteborg.
- Tinti, F. 2007, *The Prosopography of Anglo-Saxon England: Facts and Factoids*, in Keats-Rohan, K. S. B. (ed.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*, Oxford (*Prosopographica et Genealogica* 13), 197-210.
- Verboven, K., Carlier, M., Dumolyn, J. 2007, *A Short Manual to the Art of Prosopography*, in Keats-Rohan, K. S. B. (ed.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*, Oxford (*Prosopographica et Genealogica* 13), 35-69.
- Vilella, J. 1998, *PCBE: Hispania*, MPR 19, 135-176.
- Zugravu, N. 1997, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București.

<http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungsprojekte/pir/de/blanko.2005-02-18.2089411748>

<http://www.pase.uk/index.html>

NEW POSSIBLE APPROACH ON THE SIGNIFICANCE OF “ARROWHEAD”-SHAPED MONETARY SIGNS ESPECIALLY CAST FOR TRADE PURPOSES

Gabriel Mircea Talmatchi*

Abstract: *The subject we selected for this paper answers some personal concerns to which we have already dedicated a few years of research. One of the main questions we put is: what connections are between the shape of these monetary signs and everyday realities in the 6th-5th century B.C.? Also, if they were commercial items, what was their significance, as they don't fully express the currency functions? Were they made in "arrowhead" shape without ultimately symbolizing anything of the purpose for which they were created? Is there a more elaborate answer in this regard or should we find a very simple explanation, as we consider we should identify for that period? In fact, arrowheads-monetary signs represent measurable symbols of some economic and trade realities, used under certain regionally established "standards". They were designated as counterparties for goods, like grain and fish. These seem to be the most sought after commodities of the Greek population and the monetary signs could also be the representation of grains (as in the classic pieces case), or of marine fish, respectively. Our opinion is that the interpretation was unequivocal (more precisely their significance and purpose) for the 6th-5th centuries B.C. population, understood by all (and we are not referring to the classic battle arrowheads, to a probable military connection).*

We consider, as a hypothesis, that we have to establish a link with the economic elements of everyday life, with the economic and commercial necessity in the early relations established between the Greeks and the natives (namely the Getae). In our opinion, when casting these monetary signs, certain local trade elements were taken into consideration; thus they seem to not symbolically render a battle weapon (the military arrowhead), but the very commodity for whose trading they were created: grains of wheat or barley, or fish products, etc.

We were inspired in these new considerations by the study of monetary iconography specific to the Greek world. Besides the characteristic elements of the local or general Pantheon (gods and their attributes), the Greek centres and the poleis also imprinted the main sources of income – such as fish, cereals (ears or grains), pottery, etc. – on the obverse and reverse of their monetary types. There are numerous examples to this effect, valid in the entire Greek world, especially in the colonies.

The specimen we will refer to were cast from the first half of the 5th century B.C. However, they couldn't have been chronologically simultaneous, as they were distinguished by the financial and monetary processes and phenomena, by the stages of execution of the measurable products, by the transition from a half-standardized symbol to a generally accepted symbol in the known "civilized" world, characteristic to the respective periods. The most significant examples that support our endeavour to establish probable connections between the analyzed monetary signs (ad-hoc considered "arrowheads") and the commodities traded on the north-western and western coast of the Black Sea as shapes and symbols of cereals, seem to come from the mints of Leontinoi (Syracuse) and Neandrea (Aeolis). The 5th century B.C. is rather rich in representations of the cereal "grains" (wheat and barley) in the centres

* Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Piața Ovidiu, nr. 12, 900745, Constanța, Romania; gtalmatchi@yahoo.com

whose economy relied on agriculture and fishing. These mints are at great distance from the area we investigate, but their respective iconography reveals the reality of the rendering and symbolization techniques in the Greek world, as well as all the aspects regarding metrology, epigraphy, countermarking, etc. that usually manifested on a continental or colonial scale in various chronological periods (by circulation of goods, people, trends – including religious, architectural, artistic trends, etc.).

We were surprised by the existing similarities between the representation of these grains and the known "arrowhead" shapes especially cast for trade purposes. By shape, they could represent cereal grains (wheat, barley, etc.). The chronological difference between the execution of the coins (and the application of iconographic themes) and the end of casting the respective monetary signs at the Black Sea is rather small. In the absence of experiments – impossible to reproduce in historic consecution – specialists cannot rely on solid foundations. Several of our interpretations can be analyzed, confirmed or refuted by future investigations. We consider them working hypotheses.

Rezumat: Alegerea temei prezentului material răspunde unor preocupări personale care deja ne-au acoperit câțiva ani din cercetarea de profil. Una din întrebările principale pe care ne-am pus-o este ce legătură există între forma acestor semne monetare și realitatea cotidiană din sec. VI-V a.Chr. De asemenea, dacă erau elemente comerciale, ce semnificau? Pentru că ele nu exprimă în totalitate funcțiile monedei. Au fost realizate sub forma unor „vârfuri de săgeți” fără a simboliza în ultimă instanță nimic din scopul pentru care au fost create? Există oare un răspuns mai complicat în acest sens sau ar trebui să găsim o explicație extrem de simplă, așa cum, considerăm noi, ar fi trebuit să identificăm pentru acea perioadă? Vârfurile de săgeți-semne monetare reprezintă, în fapt, simboluri măsurabile ale unor relații economice și comerciale, pentru utilizarea lor în anumite „standarde” stabilite zonal. Ele erau destinate stabilirii unor contrapartide pentru mărfuri, așa cum erau la acel moment produsele cerealiere și piscicole. Cele două categorii par a fi cele mai căutate mărfuri de populația de origine greacă, iar aceste semne monetare ar putea să dețină, după această primară punte de legătură stabilită prin intermediul vârfurilor de săgeți fusiforme, și alte etape (în întreaga parte secundă a sec. VI a.Chr.), exprimând forma bobului de cereale (ca în cazul celor clasice), respectiv reprezentarea peștilor marini. Opinăm că reprezentarea lor trebuie să fie extrem de clară (mai precis semnificația și destinația lor) pentru populația sec. VI-V a.Chr., pe înțelesul tuturor (și nu ne referim la vârfurile de săgeți clasice de luptă, la o probabilă conexiune, din punct de vedere militar, cu lumea combatantă). Mai degrabă credem, la stadiu de ipoteză, că trebuie stabilită o legătură cu elementele economice ce țineau de viața de fiecare zi, de necesitatea economico-comercială existentă în raporturile de început stabilite între greci și autohtoni (în speță populația getică). Din punctul nostru de vedere, turnarea acestor semne monetare a trebuit să țină seama de atragerea sub o anumită formă a elementelor locale la schimb, la comerț, și această cale, cea mai simplă, pare a reda simbolic (mai mult sau mai puțin) nu o armă de luptă (vârful de săgeată militar), ci însăși marfa pentru tranzacționarea căroră au fost create (cereale-spice de grâu sau boabe de grâu și orz, produse piscicole-pești etc.). Aceste noi considerații ne-au fost sugerate de studiul iconografiei monetare specifice lumii grecești. Centrele lumii grecești, ca și polis-urile de mai mică anvergură, pe lângă elementele specifice ale Pantheon-ului local sau general (zei și atribute), au imprimat pe aversurile și reversurile tipurilor monetare și sursele principale de venit, așa cum am putea enumera peștii, cerealele (spice sau boabe), ceramica etc. Exemplele în acest sens sunt nenumărate, valabile în întreaga lume greacă, continentală și mai ales colonială. Exemplarele la care vom face trimitere au fost bătute începând cu prima parte a sec. V a.Chr., adică foarte curând după finalul procesului de turnare a unor astfel de exemplare. Dar ele nici nu puteau fi, pentru sec. al VI-lea a.Chr., sincrone cronologic, întrucât erau diferențiate de însăși procesele și fenomenele financiare și monetare, de etapele de realizare a produselor

măsurabile, de trecerea de la un simbol semi-standardizat de schimb la unul general acceptat în lumea „civilizată” cunoscută, caracteristică epocilor respective.

Cele mai semnificative exemple, ce vin în sprijinul demersului nostru, de stabilire a unor probabile conexiuni între semnele monetare analizate (considerate ad-hoc ca „vârfuri de săgeți”) și mărfurile tranzacționate pe coastele de nord-vest și vest ale Pontului Euxin ca forme și simboluri cerealiere, par a fi oferite de monetările din Leontinoi (Syracuză) și Neandrea (Aeolis). Sec. al V-lea a.Chr. este relativ bogat în reprezentări ale respectivelor „boabe” de cereale (grâu și orz), în cazul unor centre a căror economie se baza pe activitatea agricolă și, în parte, piscicolă. Desigur că aceste monetări se află la o mare depărtare de arealul nostru cercetat, dar iconografiile lor trădează în ultimă instanță realități ale tehnicii de redare și simbolizare ale lumii grecești, ca și toate celelalte aspecte ce țin de metrologie, epigrafie, contramarcare etc. care s-au manifestat la scară general continentală sau colonială pe diferite paliere cronologice (prin circulația produselor, a oamenilor, a curentelor - inclusiv religioase, arhitecturale, artistice etc.).

Ne-a surprins, din punctul nostru de vedere, similitudinea existentă dintre reprezentările acestor boabe și formele cunoscute pentru „vârfurile de săgeți” special turnate cu scop comercial. Cu alte cuvinte, ele ar putea semnifica, ca formă, boabele de cereale, fie că este vorba de grâu, orz etc. Diferențele cronologice dintre realizarea monedelor (și aplicarea temelor iconografice) și finalul turnării în Pont a respectivelor semne monetare sunt destul de mici. În absența experimentului-imposibil de reprodus în succesiunea istorică – specialistul nu poate fonda pe temelii solide „edificiul” său. Multe dintre interpretările noastre avansate pot fi analizate, confirmate sau infirmate de cercetările viitoare. Noi le considerăm a fi la stadiul de ipoteze de lucru.

Key words: Dobrudja, Black Sea, monetary signs, trade, pre-Roman period.

Cuvinte cheie: Dobrogea, Marea Neagră, semne monetare, schimburi comerciale, perioadă pre-romană.

The much desired complete understanding of the historical truth is a goal that historiography will never be able to fully achieve. This findings arising from the object of knowledge can be generalized for all scientific research. It's also the reason why the existence of a multitude of random elements can raise impassable barriers in front of an unequivocal argumentation intended to build the proper construction of the "historical truth". The subject we selected for this paper answers some personal concerns to which we have already dedicated several years of research. One of the main questions we put is: what connections are there between the shape of these monetary signs and everyday realities in the 6th-5th century B.C.? Also, if they were commercial items, what was their significance, because they don't fully express the functions of currency? Were they made in "arrowhead" shape (Fig. 1, Fig. 2) without ultimately symbolizing anything of the purpose for which they were created? Why is it not the same case for the fish or the small dolphins cast in the north-western Black Sea area (Fig. 3)? Is there a more elaborate answer in this regard or should we find a very simple explanation, as we consider we should identify for that period? Hasn't the research complicated, rather than simplified the search for a pertinent answer?

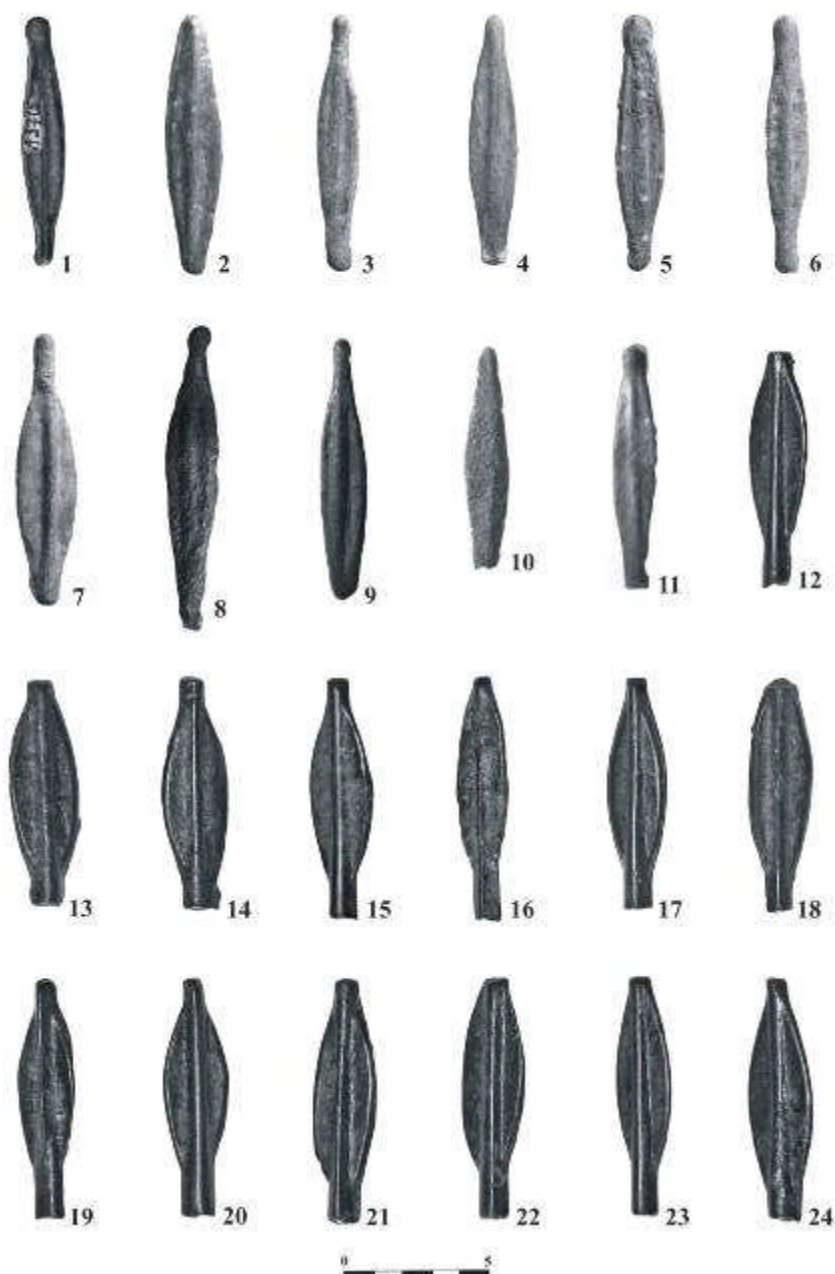

Figure 1. Arrowheads-monetary signs from the first category: earlier pieces (1-11) and classic pieces (12-24).

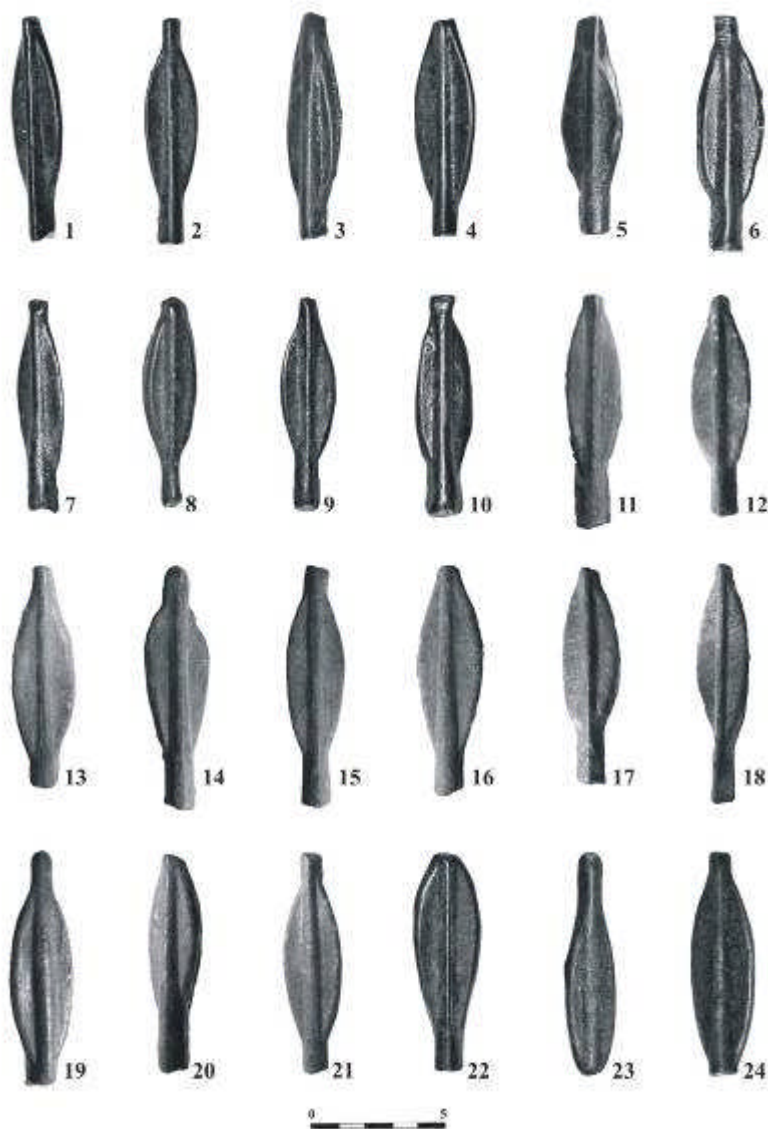

Figure 2. Arrowheads-monetary signs from the first category: classic pieces (1-24).

Not long ago, we finalized a synthesis paper (we hope it is more relevant but not exhaustive) about this important numismatic documents (namely monetary signs) – casting light on the understanding of the currency-coin equation and, at the same

time, responding to an acute necessity in the Romanian specialty literature¹. On this occasion, *inter alia*, we found several specific features of the analyzed phenomenon, including some directly related to the current approach. Thus, the occurrence of barter (goods in exchange for goods) was considered the first elementary step of actual trade². In other words, barter has developed into the first estimation of value. Generally, the practice of this exchange process was considered uncomfortable, sometimes unfair, involving the parties' agreement³. The ascending trend of the economy and exchanges between communities in the west and northwest of Pontus Euxinus area, around the middle of the 1st century B.C., led to the gradual replacement of barter with more advanced trade methods, where the above-mentioned units were gradually replaced by metal instruments measuring the value of products subject to the exchange. This was a standard with more or less distinct value, intended for transactions, taking the shape of bronze arrowheads (in a single known case the arrowheads are made of lead)⁴ with monetary value⁵. The phenomenon of making monetary signs with economic value included, at a certain time, in a particular context, most of the Milesian colonies in the north and northwest of the Black Sea. It represents a positive reaction to a real necessity of the economic market and the trade conducted in the local geographic or immediately adjacent milieu. They are rather frequent in finds (mainly in hoards, but also isolated), were made in large quantities and "spread" especially in the colonial and indigenous areas of cultural, economic and commercial interference. These monetary signs represented one of the many ways to ensure the participation of the local element, the perpetuation of economic relations and social collaboration. They constitute another side of the Greek civilization, destined to make the Getae receptive to borrowing some Greek models in everyday life. Monetary signs appear within the Ionian colonial world, and trade in the area is evidence in this regard for the archaic period. They benefit from the existence of "commercial routes between the Black Sea and the Ionian Sea"⁶ that were constantly used. The issue of monetary signs is particularly complex and many aspects are still waiting to be resolved. In fact, we do not intend to review all of the problems stemming from registration and scrutiny of all finds. But we will focus on those directly related to the subject.

¹ Talmațchi 2010.

² Nestor 1935-1942, 141; Mihăilescu-Bîrliba 1990, 34.

³ Sédillot 1989, 29.

⁴ Zaginajlo 1982, 26.

⁵ Sorda 1980, 185-206.

⁶ Avram, Poenaru Bordea 2001, 590.

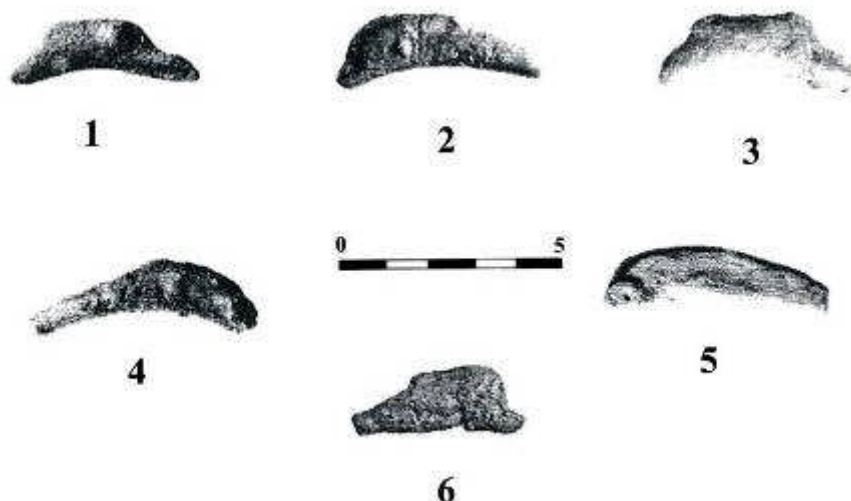

Figure 3. Olbian dolphins discovered in Dobrudja: the warehouse from Zebil (1-5) and an isolated silver find from Târgușor (6).

More or less pronounced differences in the monetary signs' shape were attributed to religious, economic and political differences, present in each city individually⁷. In time, several possible roles were given to arrowheads-monetary signs: economic⁸, magic-religious⁹ and last, but not least, if one accepts the relational hypothesis¹⁰, *status symbol* value. They may represent the form of prestigious gifts offered by the Milesians to Thracian noblemen for matrimonial and alliance purposes (are associated in the same group of gifts that also includes parade weapons, cosmetics and textiles, drinking vessels etc.)¹¹. The arrowhead shape could also be linked to Apollo *Toxophoros*¹² cult, the bow and arrows being two of his attributes¹³. On the other hand, an association was made between this shape and Thracian-Getae¹⁴ and Scythian¹⁵ symbolism. In a single case, irrelevant in

⁷ Topalov 2007, 730.

⁸ Preda, Nubar 1978, 19; Scorpan 1980, 29; Mihăilescu-Bîrliba 1990, 38; Preda 1998, 30; Domăneanțu, Poenaru Bordea 1985, 58; Topalov 2007, 723.

⁹ Anochin 1986, 78, 84; Mihăilescu-Bîrliba 1990, 38–39.

¹⁰ Mănucu-Adameșteanu 1992, 61; Mănucu-Adameșteanu 1996, 104.159

¹¹ Avram 1989, 75–76; Avram 1996, 248–249.

¹² Avram 1989, 75.

¹³ Belfiore 2003, 63.

¹⁴ Avram 1989, 76.

¹⁵ Aricescu 1975, 23.

our opinion, they were considered – without taking into account many other archaeological data and information – "semi-manufactured functional arrowheads"¹⁶. The standard role in exchange is probably given by their shape¹⁷.

Arrowheads-monetary signs occur both isolated and in hoards, especially in rural and under colonial influence areas¹⁸. Isolated discoveries made outside the rural areas of the colonies could indicate the presence of local communities, located on Greek merchants' routes, seeking some new and profitable lines of exchange or some communities with developed economies. The isolated finds of arrowheads-monetary signs do not confirm a common practice. However, such finds exist, but they shouldn't be exclusively considered part of incomplete hoards¹⁹. Also, monetary signs were found in places that generally correspond to known Getae centres. The presence of either arrowheads-monetary signs or small Olbian dolphins in isolated finds or hoards points to economic and trade links between local communities and Greek merchants from the coast, in their archaic stage of manifestation²⁰. Later, in the second quarter of the 5th century B.C., the interest manifested in the existence of an individualized and quasi-standardized circulating material led the same analyzed colonies to strike coins. In the Classical, Hellenistic, and early Roman period these colonies struck in mints various monetary types. This is part of a general Greek and Roman phenomenon, created beyond the close limits of the investigated area. Striking coins met economic and commercial interests and propaganda of each colony on its territory and beyond its commercial limits (from the archaic²¹ period up to the Roman period, inclusive²²).

In fact, arrowheads-monetary signs represent measurable symbols of economic and commercial realities, destined to be used under certain regionally established "standards". They were designed to establish counterparties for goods, like grain and fish products. The two groups appear to be the most sought after commodities by the Greek population and these monetary signs could have gone through several stages (throughout the second half of the 6th century B.C.), as the shape of ears of grain (the classic pieces) or marine fish, respectively. Our opinion is that the representation must have been unequivocal (more precisely, their significance and purpose) for the 6th-5th centuries B.C. population (we are not referring to the classic battle arrowheads, to a probable military connection.). As a

¹⁶ Wells 1978, 26.

¹⁷ Mănucu-Adameșteanu 1984, 17-24.

¹⁸ Preda, Nubar 1978, 18-19; Poenaru Bordea 2001, 9-10.

¹⁹ Talmațchi 2008, 8-9.

²⁰ Talmațchi 2009, 600.

²¹ Iliescu 1970, 87-98.

²² Stoian 1987, 67-68.

hypothesis, we rather consider that we have to establish a connection with the economic elements of everyday life, with a trade necessity in the early relations between the Greeks and the natives (namely Getae). In our opinion, the casting of these monetary signs took into consideration certain local trade elements; thus they seem to symbolically render not a battle weapon (the military arrowhead), but the very commodity for whose trading they were created: grains of wheat or barley, or fish products, etc. It is possible that at some point these monetary signs have ensured the "monetary" needs in cities²³.

We were inspired in these new considerations by the study of monetary iconography specific to the Greek world²⁴. Besides the specific elements of the local or general Pantheon (gods and their attributes), the Greek centres and the poleis also imprinted the main sources of income – such as fish, cereals (ears of grains), pottery, etc. – on the obverse and reverse of the monetary types. There are numerous examples to this effect, valid in the entire Greek world, especially in the colonies. The artefacts we will refer to were cast from the first half of the 5th century B.C. However, they couldn't have been chronologically simultaneous, as they were distinguished by the financial and monetary processes and phenomena, by the stages of execution of the measurable products, by the transition from a half-standardized symbol to a generally accepted symbol in the known "civilized" world, characteristic to the respective period. Monetary signs have some of the features of coins (unlike pre-monetary signs), but they are not coins.

The most significant examples that support our endeavour to establish probable connections between the analyzed monetary signs (ad-hoc considered "arrowheads") and the commodities traded on the north-western and western coast of the Black Sea seem to come from the mints of Leontinoi (Syracuse) and Neandrea (Aeolis). There are rather numerous representations of these grains (wheat and barley) in the 5th century B.C., as the economy of some centres relied on agriculture and fishing. These mints are at great distance from the area we investigate, but their respective iconography reveals the reality of the rendering and symbolization techniques in the Greek world, as well as all the aspects regarding metrology, epigraphy, countermarking, etc. that usually manifested on a continental or colonial scale in various chronological periods (by circulation of goods, people, trends – including religious, architectural, artistic trends, etc.).

²³ Also pointed out by Poenaru Bordea 2001, 9.

²⁴ We hereby thank our colleague Costel Chiriac for bibliographic suggestions he offered.

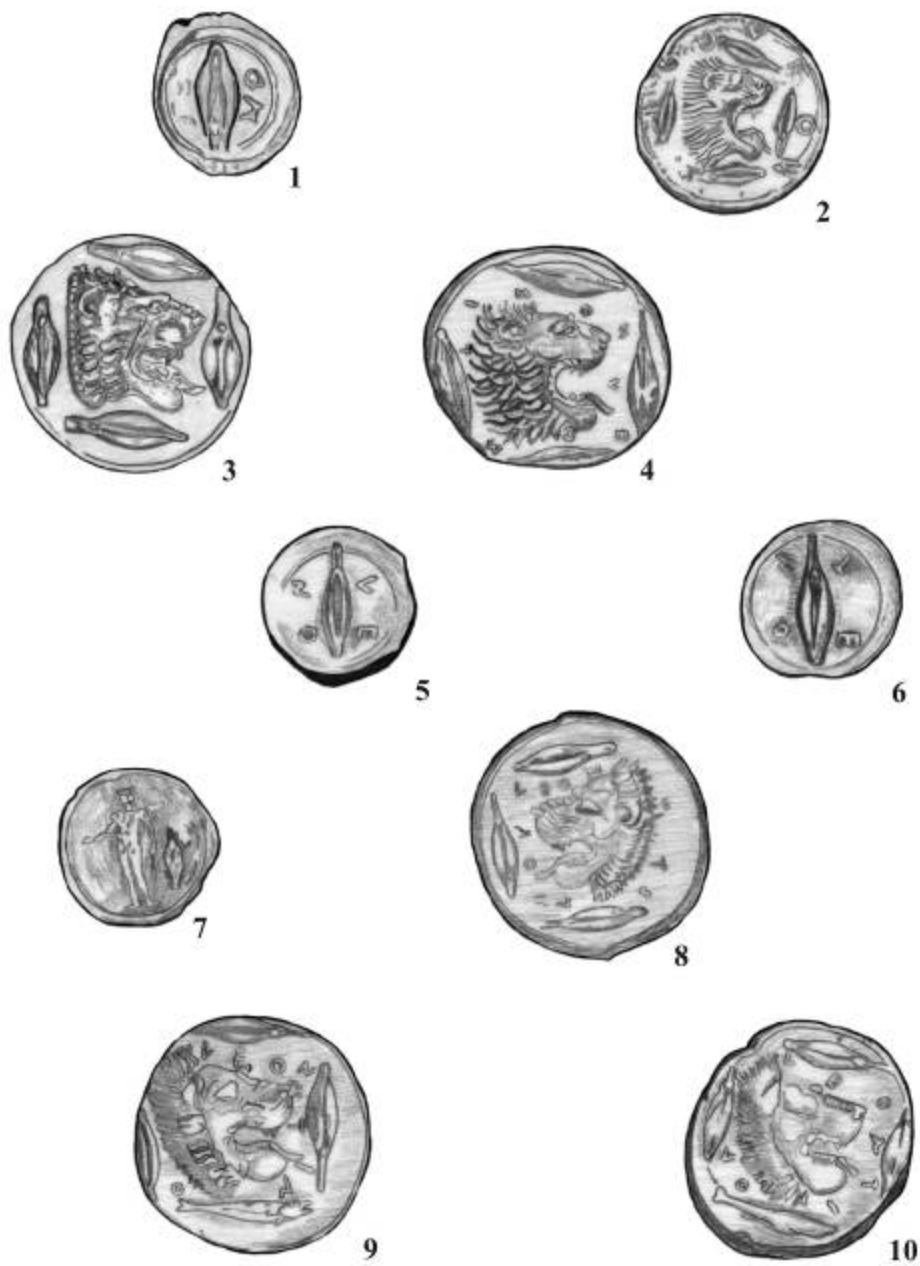

Figure 4. Monetary issues from Leontinoi with iconographic grain symbols.

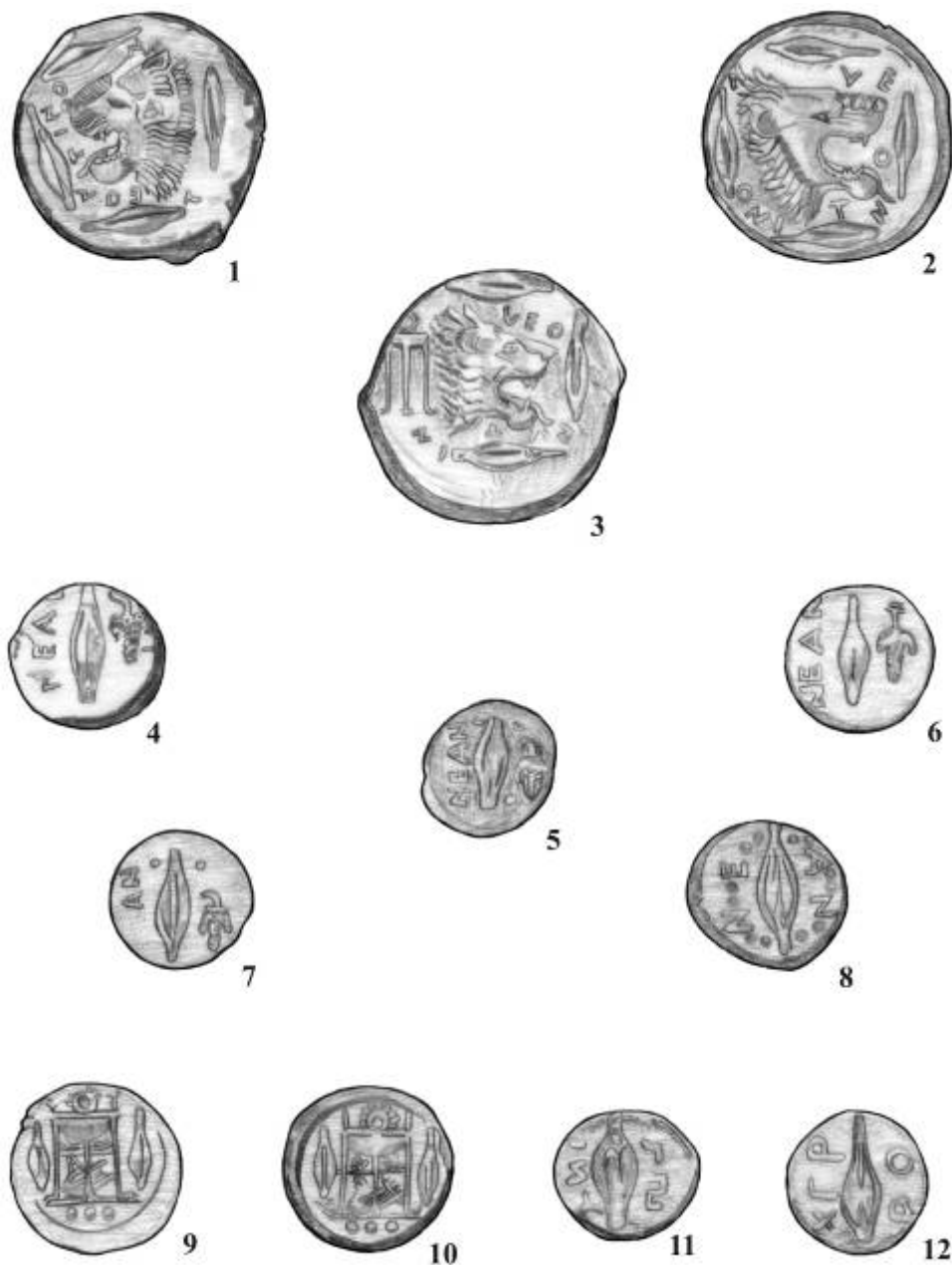

Figure 5. Monetary issues from Leontinoi and Neandreaia with iconographic grain symbols.

We start the enumeration with the well-known silver series specimen (tetradrachmas and various divisions) issued at Leontinoi in 500-466, 476-468, 476-466, 466-460, 455-433, 450-440, but also those from 440-430 and 425-420 B.C., respectively. They concern several monetary types, such as Lion/wheat grain (Fig. 4, 1)²⁵, nude Horseman (Fig. 4, 2), Quadriga (Fig. 4, 3-4), Nymph (Fig. 4, 5, Fig. 5, 2) Lion/entire Apollo (Fig. 4, 7) and Apollo (with variants on reverse) (Fig. 4/ 8-10, Fig. 5/ 1, 3). The first renders a lion head viewed from the front on the obverse and two horizontal barley grains – almost touching – on the reverse²⁶. The monetary type with the nude horseman oriented to the right on the obverse has four wheat grains around a lion head, oriented to the right, on the reverse²⁷. Next is the type rendering a quadriga in motion oriented to the right (flying Nike appears in the upper part), on the obverse, and four wheat grains around a lion head oriented to the left, on the reverse²⁸. We continue with the monetary type showing the head with diadem of a Nymph (in other cases the head of Apollo) on the obverse and a wheat grain in the central part of the reverse²⁹. On another monetary series, a lion head oriented to the right is on the obverse and, on the reverse, the nude god Apollo, standing, with a wheat grain on the right³⁰. Also, another monetary type renders on the obverse the head of Apollo oriented to right or left, with laurels, and on the reverse, wheat grains and fish near a lion head oriented to the left³¹. We also mention a monetary type with Apollo's head oriented to the right or left, with laurels, on the obverse, and four grains around a lion head oriented to the right on the reverse³². In a variant of this last iconographic model,

²⁵ The coins are not shown in Figures 4-6 the size of 1:1.

²⁶ SNG Cop 342; SNG ANS 213-216.

²⁷ www.historicalcoins.com; SNG ANS 207.

²⁸ Classical Numismatic Group, Auction 93, Auction date: 22 may 2013, lot number 54; www.Mithrasancientcoins.com, position 3367; SNG ANS 198-200.

²⁹ Classical Numismatic Group, Auction 294, Auction date: 16 January 2013, lot number 48, 50; Numismatica Ars Classica, Auction 72, Auction date: 16 May 2013, lot number 318; Roma Numismatics Ltd, Auction May 2013, Auction date: 21 May 2013, lot number 106; SNG ANS 261-263.

³⁰ www.omnicoin.com, Worl Coin Community.

³¹ Heritage World Coin Auctions, CICC Signature Sale 3024, Auction date: 18 april 2013, lot number 24.574; SNG ANS 253.

³² Noble Numismatics Pty Ltd., Auction 99, Auction date: 17 april 2012, lot number 3311; iNumis, Mail Bid Sale 20, Auction date: 12 March 2013, lot number 13; Classical Numismatic Group, Auction 72, Auction date: 16 may 2013, lot number 317; ArtCoins Roma, Auction 7, Auction date: 20 May 2013, lot number 144; SNG ANS 222-231.

on the reverse, one of the wheat grains is replaced with a tripod³³. We consider that the frequent use of grains in the local iconography needs no further explanations.

We were surprised by the existing similarity between the representation of these grains and the known "arrowhead" shapes especially cast for trade purposes. By shape, they could represent cereal grains (wheat, barley, etc.).

The chronological difference between the execution of the coins (and the application of iconographic themes) and the end of casting the respective monetary signs at the Black Sea is rather small. The respective model was also used in the 4th century B.C. (around 350 B.C.) on a rich bronze series issued at Aeolis (Neandreaia), where a "cereal grain", near a bunch of grapes is rendered very suggestively on the obverse³⁴ (Fig. 5/4-8). Also, another issue from Leontinoi, using the same metal, cast at the limit between 5th-6th century B.C., renders Apollo's head, with laurels, oriented to the right (with an olive leaf behind the head), on the obverse, and a tripod in the central area, framed by two wheat grains, with three small pronounced circles in exergue, on the reverse³⁵ (Fig. 5/ 9-10). We continue with an issue from Ionia (Magnesia ad Maendrum) from around 400 B.C. (first issues of this type), with Apollo's head, with laurels, oriented to the right and wheat grains in the middle³⁶ (Fig. 5/ 11). We also mention a silver issue that starts around 386 B.C. in Thracian Chersonessos, with a lion head oriented to the left on the obverse, and a grain of wheat in the centre of the reverse³⁷ (Fig. 5/ 12).

Perhaps the last information, resulting from the analysis of specimen dating from the 4th century, may already be considered too remote from the casting and penetration period of the Black Sea monetary signs (despite the obvious similarities), but the symbol of the wheat grains seems to endure sufficiently long to decorate the obverse of monetary issues, being used to render the rich cereal crops of wheat or barley (Fig. 6, 1-2).

What information do we have about trade with cereals and fish products in the studied area? Returning to the western Black Sea area, for instance, grains, animal products, honey, fish and slaves were taken from Histria in exchange for quality pottery, wines, oils and other products, specific to Greek craftsmanship (weapons, jewellery etc.)³⁸.

³³ Numismatica Ars Classica, Auction 72, Auction date: 16 May 2013, lot number 316.

³⁴ www.romae-aeternae.numismatic.com; SNG Cop 449; www.cac.chimaira-antiques-coins; www.forumancientcoins.com.

³⁵ ArtCoins Roma, Auction 7, Auction date: 20 May 2013, lot number 145; SNG Cop 360; SNG ANS 270.

³⁶ www.coinarchive.com; SNG Kayhan 395-6.

³⁷ www.coinarchive.com; SNG Cop 844-6.

³⁸ Pippidi, Berciu 1965, 164-165; Danov 1990, 152.

These were brought through the existing relations with Millet and other centres from Asian or inland Greece, with Corinth and, of course, Athens³⁹. This type of trade between the “barbarian” world and the Greek centres or big cities was spread in the entire Greek world, over large areas⁴⁰.

However, it seems that in 6th-4th century B.C. the most important and appreciated product was grains, much appreciated and needed in the Greek world⁴¹. Trade with grains gained special amplitude especially after 460 B.C., with syncope until 410, due to Athenian hegemony and economic control⁴². Then, towards the end of the 5th century and in the first half of the 6th century B.C., it continues to be very important again⁴³. It is also true that we lack direct information about our cities and their grain trade in early times. The only certain information regarding cereal supply to Athens from the Black Sea area at the beginning and especially towards the second half of 4th century B.C. is provided by Demosthenes, who recounts about the transport of cereals from the Bosporan Kingdom – approximately half of the cereals coming from the Black Sea area⁴⁴. The other half most likely came from the other areas suitable for agriculture, with favourable weather regime, as Dobrudja could also be considered. The situation was due to the surplus of cereal products obtained from the local population or to cultivating the land within the *chora*. As we can see, there is few, extremely sparse preserved data, representing bits of information that doesn't help us much. However the role played by the Black Sea area as the granary of Athens remains an attested fact and must be recorded and registered as such. At Histria, mixed Greek-indigenous settlements were founded in the area⁴⁵, starting from the second half of 6th century B.C., based on the development of trade and collaboration and cohabitation of the two populations, relying on partnership and contractual relations specific to that time⁴⁶. Almost urban⁴⁷ settlements were identified at Tariverde (Cogealac,

³⁹ Pippidi, Berciu 1965, 186.

⁴⁰ Toutain 1996, 64.

⁴¹ About the importance of grain in ancient Greek life see Jardé 1925, *passim*; Bravo 1983, 17-29.

⁴² For data concerning grains trade at Athens in the 4th century B.C. see Garnsey 1985, 62-75; Whitby 1998, 102-128; Stroud 1998, *passim*; Keen 2000, 63-73; Descat 2004, 267-280; about the importance of grains from the Black Sea for the Athenians, see Meijer, van Nijf 1992 (second part), *passim*.

⁴³ Poenaru Bordea 1978, 4-5; Brun 1993, 185-196; Migeotte 1998, 229-246; Descat 2003, 589-612; Bresson 2007, 49-68; for 3rd-2nd century B.C. see at Marasco 1984, 286-294.

⁴⁴ Avram, Poenaru Bordea 2010, 621-622.

⁴⁵ Avram, Poenaru Bordea 2001, 546.

⁴⁶ Buzoianu 2001, 300.

⁴⁷ Avram 1989, 73.

Constanța County)⁴⁸, Nuntași (Istria, Tulcea County)⁴⁹, Vișina (Jurilovca, Tulcea County)⁵⁰, Sinoe-Zmeica (Mihai Viteazu, Constanța County)⁵¹. Based on the economic and commercial policy of Histria, the local population was drawn and trained in deep internal changes, due to economic interest, based on some communication formulas that, in some places, completed the Greek-native symbiosis. The ears of wheat, the grains seem to be current commodities, besides animal and fish products. Along with the specific agricultural production, the presence of the Danube Delta in the case of Histria and other favourable areas for different species of fish in the Black Sea or at the mouth of other major rivers in the north and northwest set up the premises for the development of trade based on fish products.

Perhaps this economic and commercial reality created the future symbolic shapes of monetary signs, the "arrowheads" and the small Olbian fish and dolphins. The late Professor Constantin Preda recalled at a certain point the presence of some monetary signs from the first category, which are "something else, harder to define" (besides a few dozen specimen looking like willow, laurel, olive leaves etc.); and the existing differences "are insignificant"⁵². This situation is not random. The multitude of variants in this category cannot exclude that the vast majority corresponds, as iconographic symbol, to the monetary artistic achievements from several parts of the Greek world (as we have pointed out above), at a time when it was intended to imprint either cereal grains, or ears of cereals. "Circulation" and acceptance of these monetary signs in transactions is due to their shape and not necessarily to their weight⁵³. The analysis must be made in direct connection with the moment of their use, with the context of colonial realities on the west coast of Pontus Euxinus and with the immediate economic and commercial needs of the two parties. The use (or acceptance) of monetary signs by the natives is an observed and proved fact, based on the archaeological and numismatic finds. Their diffusion in the local environment is similar to the findings in the indigenous graveyards of associated imported Greek pottery and local pottery⁵⁴. Moreover, these monetary signs were considered a "turning point in the relations between the natives and the Greeks"⁵⁵.

⁴⁸ Condurachi *et alii* 1953, 129-134; Condurachi *et alii* 1954, 104-105; Condurachi *et alii* 1955, 545-546; Pippidi *et alii* 1959, 321; Berciu, Preda 1961, 277; Preda 1972, 77-88; Preda 1975, 80-83; Irimia 1975, 95.

⁴⁹ Domăneanțu 1993, 59-78; Domăneanțu 1997, 46-47.

⁵⁰ Mănucu-Adameșteanu 1980, 157-160; Mănucu-Adameșteanu 1983, 174-177; Mănucu-Adameșteanu, Mănucu-Adameșteanu 1993, 205-216.

⁵¹ Irimia 1980, 67, note 6; Buzoianu 2001, 125.

⁵² Preda 1998, 33.

⁵³ Mănucu-Adameșteanu 1984, 22.

⁵⁴ Irimia 1975, 89-114.

⁵⁵ Stingl 2004, 8.

Figure 6. Wheat grains-symbol on the monetary specimen.

What "humanistic sciences" – in this case history – are missing in order to achieve a result as close as possible to the goal is the possibility of using methodological tools, such as experiments, so widely applied in "exact sciences", in order to validate the proposed solutions. In the absence of experiments – impossible to replicate in historical sequence,

specialists cannot build their edifice on solid foundations. Many of our advanced interpretations can be discussed, analyzed, confirmed or invalidated by future research. We consider them to be working hypotheses, perhaps contributing to a major new phase of Romanian and western Black Sea numismatics research. Despite all difficulties, unusual discoveries and new methodological approaches, including more refined means of interpretation achieve the goal of contributing to a better understanding of the historical sequence, and the resulting picture will gain a high degree of credibility. We hope this is also the case of the subject we approached.

Bibliography

- Anochin, V. A. 1986, *Monetyi-strelki*, în *Ol`vija i evo okruza*, Kiev, 69-87.
- Aricescu, A. 1975, *Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala*, SCN 6, 17-24.
- Avram, Al. 1989, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci*, SympThrac 7, Tulcea, 1989, 70-93.
- Avram, Al. 1996, *Modes de contacts entre grecs et gètes à Histria à l' époque arhaïque*, in *Sur les Traces des Argonautes, Actes du 6e symposium de Vani (Colchide)*, 22-29 septembre 1990, Paris, eds. Otar Lordkipanidzé et Pierre Lévêque, 241-251.
- Avram, Al., Poenaru Bordea, Gh. 2001, *Coloniile grecești din Dobrogea*, in Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe Al. (coord.), *Istoria Românilor, I, Moștenirea Timpurilor Îndepărtate*, București, 533-634.
- Avram, Al., Poenaru Bordea, Gh. 2010, *Coloniile grecești din Dobrogea*, in Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe Al. (coord.), *Istoria Românilor, I, Moștenirea Timpurilor Îndepărtate*, București, 561-666.
- Belfiore, J. C. 2003, *Dictionnaire de Mythologie Grecque et Romaine*, Paris.
- Berciu, D., Preda, C. 1961, *Săpăturile de la Tariverde*, Materiale 7, 273-281.
- Bravo, B. 1983, *Le commerce des céréales chez les grecs de l'époque archaïque*, in Garnsey, P., Whittaker C. R. (eds.), *Trade and Famine in classical Antiquity*, 17-29.
- Bresson, A. 2007, *La construction d'un espace d'approvisionnement: les cités égéennes et le grain de mer Noire*, in Bresson, A., Ivantchik, A. (éds.), *La koinè nord-pontique*, Bordeaux, 49-68.
- Brun, P. 1993, *La stèle des céréales de Cyrène et le commerce du grain en Egée au IVème siècle av. J.-C.*, ZPE 99, 185-196.
- Buzoianu, L. 2001, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.)*, Constanța.
- Condurachi, E., Berciu, D., Canarache, V., Cantacuzino, Gh., Daie, M., Dimitriu, S., Florescu, Gr., Hampartumiam, N., Teodorescu, D., Morintz, S., Pippidi, D. M., Mincez, R., Popescu, D., Popescu, V., Preda, C., Sahaghian, L., Stoian, I., Stoianovici, El. 1953, *Șantierul Histria*, SCIV 4, 1-2, 90-152.
- Condurachi, E., Canarache, V., Dimitriu, S., Florescu, G., Cantacuzino, G., Pippidi, D. M., Stoian, I., Zirra, V. 1954, *Histria, Monografie arheologică, I*, București.
- Condurachi, E., Dimitriu, S., Canarache, V., Preda, C., Florescu, Gr., Tudor, D., Russu, I. I., Pippidi, D. M., Stoian, I., Berciu, D., Vulpe, R. 1955, *Șantierul arheologic Histria (1954)*, SCIV 6, 3-4, 515-557.
- Danov, C. M. 1990, *Characteristics of Greek colonization in Thrace*, in Descoeud, J.P. (ed.), *Proceedings of the first Australian Congress of Clasiscal Archaeology held in*

- honour of Emeritus Professor A.D.Trendall, Sydney 9-14 July, Canberra-Oxford, 151-155.
- Descat, R. 2003, *L'approvisionnement en grains dans le monde grec des cités: histoire d'une politique*, în Marin, B., Virlouvet, C. (éds.), *Nourrir les cités de Méditerranée, Antiquité – Temps Modernes*, Paris, 589-612.
- Descat, R. 2004, *Les années 330-325 av. J.-C. et la politique athénienne du blé*, *Pallas* 64, 267-280.
- Domăneanțu, C. 1993, *Un sanctuaire hellénistique du site de Nuntași II*, *Dacia*, N.S. 37, 59-78.
- Domăneanțu, C. 1997, IV. *Teritoriul histrian, A. Nuntași II*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 1983-1992. A XXXI-a sesiune națională de rapoarte arheologice, București, 12-15 iunie, 46-47.
- Domăneanțu, C., Poenaru Bordea, Gh. 1985, *Un tezaur de monede vârfuri de săgeți de la Nuntași (jud. Constanța)*, *SympThrac* 3, Constanța, 58.
- Garnsey, P. 1985, *Grain for Athens*, în Cartledge, P. A., Harvey, F. D. (eds.), *Crux: Essays presented to G. E. M. de Ste Croix on his 75th Birthday*, Exeter, 62-75.
- Iliescu, Vl. 1970, *Cu privire la colonizările grecești din Dobrogea și la data constituirii teritoriului lor rural*, *Pontica* 3, 87-98.
- Irimia, M. 1975, *Observații privind arheologia secolelor VII-V î.e.n. în Dobrogea*, *Pontica* 8, 89-114.
- Irimia, M. 1980, *Date noi privind așezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, *Pontica* 13, 66-118.
- Jardé, A. 1925, *Les céréales dans la Grèce antique*, Paris.
- Keen, A. G. 2000, *Grain for Athens: The Importance of the Hellespontine Route in Athenian Foreign Policy before the Peloponnesian War*, în Oliver, G. J., Brock, R., Cornell, T. J., Hodkinson, S. (éds.), *The Sea in Antiquity*, Oxford, 63-73.
- Marasco, G. 1984, *Sui problemi dell'approvvigionamento di cereali in Atene nell'età dei Diadochi*, *Athenaeum* 62, 286-294.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 1980, *Sondajul efectuat în așezarea antică de la Vișina, com. Jurilovca, jud. Tulcea*, *Materiale*, 157-160.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 1983, *Cercetările din așezarea antică de la Vișina, com. Jurilovca, jud. Tulcea (sec. VI-V î.e.n.)*, *Materiale*, 174-177.
- Mănucu Adameșteanu, M. 1984, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vișina (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, *SCN* 8, 17-24.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 1992,*Orgamé polis.....*, *Pontica* 25, 55-67.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 1996, *Orgame polis epi to Istro*, în Porumb, M. (ed.), *Omaggio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 101-109.
- Mănucu-Adameșteanu, M., Mănucu-Adameșteanu, Gh. 1993, *Așezarea de la Vișina, jud. Tulcea*, *Materiale*, 205-216.

- Meijer, F., van Nijf, O. 1992, *Trade, Transport and Society in the Ancient World*, London-New York.
- Migeotte, L. 1998, *Les ventes de grain public dans les cités grecques aux périodes classique et hellénistique*, în *La mémoire perdue, recherches sur l'administration romaine*, Paris-Rome, 229-246.
- Mihăilescu-Bîrliba, V. 1990, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași.
- Nestor, I. 1935-1942, *Mijloace de schimb în vremurile preistorice*, BSNR 29-36, 83-90, 140-149.
- Pippidi, D. M., Eftimie, V., Stoian, I., Popescu, Em., Dimitriu, S., Coja, M., Zirra, V., Alexandrescu, P., Berciu, D., Preda, C. 1959, *Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956*, Materiale 5, 283-328.
- Pippidi, D. M., Berciu, D. 1965, *Din istoria Dobrogei. Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, București.
- Poenaru Bordea, Gh. 1978, *Viața economică în Pontul Stâng în epoca elenistică în lumina izvoarelor arheologice și numismatice*, rezumatul tezei de doctorat, București.
- Poenaru Bordea, Gh. 2001, *Atelierul monetar al cetăți Istros în perioada autonomiei*, in *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 9-33.
- Preda, C. 1972, *Tariverde-așezare băștinașă sau factorie histriană?*, Pontica 5, 77-88.
- Preda, C. 1975, *Über die Silbermünzen der Stadt Istros, Dacia*, N.S. 19, 77-85.
- Preda, C. 1998, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București.
- Preda, C., Nubar, H. 1978, *Histria III. Descoperiri monetare 1914-1970*, București.
- Scorpan, C. 1980, *Vârfuri de săgeți-semne premonetare și monede histriene cu "roata" descoperite la Tomis*, SCN 7, 25-34.
- Sédillot, R. 1989, *Histoire morale & immorale de la monnaie*, Paris.
- Sorda, S. 1980, *A proposito di un rinvenimento di punte di freccia*, Annali del Istituto Italiano di Numismatica 26, 185-206.
- Stingl, T. 2004, *Gedanken zum Beginn des Münzwesens in Schwarzmeerraum*, în *Numismatic and sphragistic contributions to history of the Western Black Sea Coast, International Conference, Varna, septembre 12th – 15th, 2001, AMV, II, 7-16.*
- Stoian, I. 1987, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine II. Tomis și teritoriul său*, București.
- Stroud, R. S. 1998, *The Athenian grain tax law of 374/73 B.C.*, Hesperia, Supplement 29, Princeton.

- Talmațchi, G. 2008, *Semnele monetare și monetăriile vest-pontice dobrogene (secolele VI-V a.Chr - stadiul cercetărilor, noi ipoteze și perspective, în Monedă și Comerț în sud-estul Europei, II, Sibiu, 7-32.*
- Talmațchi, G. 2009, *Despre semnele monetare din zona de vest și nord-vest a Pontului Euxin (secolele VI-V a.Chr.), Pontica 42, 587-610.*
- Talmațchi, G. 2010, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI-V a.Chr.), Cluj-Napoca.*
- Topalov, S. 2007, *Apollonia Pontica. Contribution to the study of the coin minting of the city 6th – 1st c. B. C., I-II, Sofia.*
- Toutain, J. 1996, *The Economic life of the ancient world, London-New York.*
- Zaginajlo, A. G. 1982, *Kamenskij klad strelovidnyh lityh monet, in Numizmatika Antičnogo Pričenomor`ja. Sbornik Naučnyh Trudov, Akademija Nauk Ukrainskoj SSR, Odesskij Archeologičeskij Muzej, Kiev, 20-28.*
- Wells, H. B. 1978, *The arrow-money of Thrace and southern Russia. A review and discussion of eastern european and soviet writing, part II, SAN 9, 2, 24-26, 31.*
- Whitby, M. 1998, *The Grain trade of Athens in the fourth century B.C., in Parkins, H., Smith, C. (eds.) Trade, Traders and the Ancient City, London, 102-128.*

ANALIZĂ ANTROPOLOGICĂ PRIVIND OSEMINTELE UMANE HALLSTATTIENE (CULTURA BABADAG) DESCOPERITE LA GARVĂN-MLĂJITUL FLORILOR (JUD. TULCEA)

Alexandra Comșa*

Abstract: This paper analyzes the human remains found in burial no. 1, at the Babadag culture settlement from Garvăn-Mlăjitul Florilor. The skeleton was found in a ritual pit, during the systematic excavations undertaken in the settlement. The individual was a subadult male, 14-15 years old. The orbits of the skeleton had microporosities, caused by cribra orbitalia. Anthropologically, it belonged to the Mediterranean race, with some proto-Europid influences.

Rezumat: Articolul se referă la analiza antropologică a resturilor funerare ale unui individ descoperit în așezarea culturii Babadag de la Garvăn-Mlăjitul Florilor. Resturile osteologice au aparținut unei persoane de sex masculin, cu o vârstă ce se poate încadra în categoria subadult (juvenis de 14-15 ani). Pe craniu, în zona orbitelor, au fost observate zone cu mici alveole, determinate de cribra orbitalia. Din punct de vedere antropologic, scheletul se poate încadra în tipul mediteranoid cu influențe protoeuropoide.

Key words: burial, Babadag Culture, Garvăn-Mlăjitul Florilor, anthropological analysis.

Cuvinte cheie: mormânt, Cultura Babadag, Garvăn-Mlăjitul Florilor, analiză antropologică.

Introducere

Descoperirile arheologice funerare atribuite culturii Babadag au stârnit întotdeauna interesul specialiștilor din domeniul arheologiei, dar și din cel al antropologiei, datorită caracterului lor aparte, prin diversele ritualuri folosite. Iată de ce, acestea au făcut obiectul a numeroase lucrări publicate în decursul timpului, în special în ultimul deceniu¹.

Contribuția noastră este dedicată unei descoperiri efectuate în situl de la Garvăn-Mlăjitul Florilor, așezare a culturii Babadag situată la circa 2,5 km SE de cetatea Dinogetia. Cu ocazia cercetărilor arheologice sistematice efectuate aici în 1992 de G. Jugănar, în S I a fost descoperită o groapă aproximativ patrulateră, cu colțurile rotunjite, cu laturile de 0,70 × 0,75 m, aceasta prezentându-se mai degrabă ca o

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București, alexcomsa63@yahoo.com

¹ Ca exemple, dintre lucrările de arheologie amintim următoarele: Morintz 1964, 101-118; Morintz 1971, 19-25; Nikolova 2002, 53-87; Sîrbu 1994, 83-120; Ailincăi *et alii* 2007, 77-108; Jugănar 1997; Ailincăi 2008, 9-33; Ailincăi 2008, 11-30. Dintre articolele de antropologie, putem enumera următoarele: Perianu 1993, 163-168; Perianu 1993a, 9-13; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003, 307-324; Ailincăi, Cosntantinescu 2008, 121-131.

alveolare creată în stâncă. În interior se afla un singur schelet, depus în poziție chircită pe partea dreaptă, cu mâinile aduse în dreptul bărbiei, orientat N-S. Complexul a fost considerat de autorul cercetării ca fiind mormântul nr. 1. Pe baza unor analogii identificate în alte situri arheologice din Dobrogea, acesta considera că înmormântarea respectivă a avut un caracter ritual².

Metode de lucru

Pentru stabilirea sexului și vârstei individului au fost utilizate tehnicile adoptate în urma discuțiilor purtate în ședințele de lucru ale antropologilor de la Praga (1972) și de la Sarospáták (1978)³. Astfel, pentru osificarea epifizelor oaselor lungi cu diafizele am utilizat schema lui Brothwell. În vederea stabilirii vârstei indivizilor de la 0-20 ani, s-au folosit și schemele de erupție a dinților de lapte, a celor definitiv, precum și a stadiilor de dezvoltare a mugurilor dentari⁴.

Pentru aspectele patologice, anume cele referitoare la cribra orbitalia, am utilizat aici doar un număr redus dintre lucrările de actualitate, anume cele realizate de Crystal Vasalech și Ph. L. Walker, R. B. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum, V. A. Andruško, care sunt citate la locul cuvenit.

Dimensiunile și indicii stabiliți pentru scheletul la care ne referim se regăsesc în tabelele 1 și 2.

Descriere antropologică

Scheletul se afla într-o stare relativ bună de conservare, craniul suferind totuși o deformare, datorată presiunii solului, care a avut drept rezultat o deplasare a masivului facial de la dreapta la stânga, în jurul planului sagital (Fig. 1).

Craniul

Acesta a putut fi reconstituit parțial. Lipsesc porțiunea bazală, părți din parietale, inclusiv un segment situat pe porțiunea S.2 (*pars verticis*) a suturii sagitale și mandibula. Sutura sunt deschise. Pe cea lambdoidă și în punctul *lambda* se observă prezența unui număr mare de oase Wormiene (opt pe jumătatea stângă a suturii și unul în punctul *lambda*). În norma verticală craniul are formă ovoidă (Fig. 2), în norma occipitală este "casă" (Fig. 3), glabella este de gradul 2, arcurile supraciliare 1, fosa canină absentă, malarul cu dezvoltare slabă și temporalizat, apertura antropină sub formă de fosă prenatală, spina nazală distrusă, protuberanța occipitală externă 1, apofiza mastoidă 2-3, cu relief dezvoltat (Fig. 4).

² Jugănaru 1997, 103-104.

³ Ferembach *et alii* 1980, 517-549.

⁴ Ubelaker 1978, 46-47; Schumacher, Schmidt 1976, 102, 128.

Craniul este hiperdolicocran. Orbitale sale sunt mezoconce. Fruntea este eurimetopă. Parietalul are o curbura medie și occipitalul este foarte bombat. Bolta palatină este de formă elipsoidă și are adâncime mijlocie. Mugurele molarului 3 definitiv se află în erupție pe hemiarcada dreaptă. Incisivul de pe aceeași parte și caninul de pe cea stângă lipsesc. Se observă existența unui prognatism alveolar. Din mandibulă s-a descoperit numai ramul vertical de pe partea dreaptă.

Scheletul post-cranian

Din centura scapulară se păstrează omoplatul drept, cu zona acromionului distrusă. Cele două clavicule au la capete urme ale cartilajelor de creștere.

Cușca toracică este reprezentată de coaste în stare fragmentară, *manubrium* și porțiuni din corpul sternal.

Din coloana vertebrală se păstrează toate vertebrele regiunii cervicale, dorsale, lombare, precum și două vertebre din sacrum, nefuzionate.

Din oasele membrelor superioare s-au recuperat ambele humerusuri și radiusurile cu epifizele nefuzionate. Cubitusul drept este reprezentat prin două treimi din diafiză, cu capătul proximal având epifiza la începutul procesului de fuzionare cu diafiza, la fel ca și la osul de pe partea stângă, păstrat întreg și cu epifiza distală nefuzionată.

Din centura pelviană se păstrează ambele coxale, dar oasele componente sunt nefuzionate complet (Fig. 5).

Din oasele lungi ale membrelor inferioare s-au recuperat femurul drept întreg și cel stâng reprezentat doar prin două treimi din diafiză, ambele cu epifizele nefuzionate. Și tibiile au epifizele nefuzionate, ca și peroneele, din care s-au găsit doar diafizele, cu capetele proximal și distal lipsă. Pe peronee nu s-a putut măsura decât perimetrul minim.

Stabilirea sexului

Pe baza aspectului general al scheletului, a reliefului cranian conturat și a celui existent pe scheletul post-cranian, dar în special bazându-ne pe aspectul coxalelor, se poate aprecia că individul respectiv aparținut sexului masculin.

Estimarea vârstei

Având în vedere că, potrivit schemei din "*Recommendations....*", fuzionarea epifizelor cu diafizele oaselor lungi de la antebrațe are loc, pentru sexul masculin, între 14 și 18 ani pentru cea proximală și între 17-20 ani pentru cea distală, am constatat că individul analizat se încadrează cel mai probabil între vârstele de 14 și 15 ani, deoarece epifiza proximală a cubitusului se afla la începutul procesului de

fuzionare, în timp ce pentru cea distală acesta nici nu fusese inițiat, la fel ca și la radiusuri⁵. Un argument în plus pentru stabilirea vârstei amintite îl constituie și stadiul de dezvoltare a danturii la care, conform schemei lui Ubelaker, molarul 3 își începe erupția în jurul vârstei de 15 ani (± 36 de luni)⁶.

Patologie

În interiorul orbitelor individului se observă microporozitățile specifice pentru existența *cribri orbitalia* (Fig. 6). Această afecțiune apare mai ales la copii și la femei, fiind asociată pentru mult timp cu anemia. În prezent, studii aprofundate au arătat că aceasta este determinată multifactorial⁷. Un alt caz de adolescent cu *cribra orbitalia* a fost descoperit la Niculițel-Cornet. Individul respectiv (nr. 2) a aparținut sexului feminin și avea vârsta de circa 14 ani. În plus, însă, avea și *hiperostosa porotica*. Acest schelet, împreună cu alte două (nr. 1 aparținând unei femei de 25-30 ani și nr. 3 aparținând unui *infans I*), se aflau în conexiune anatomică parțială, depuse pe fundul unei gropi dintr-o așezare aparținând culturii Babadag⁸.

Tipologie

Din punct de vedere tipologic, după studierea tuturor caracteristicilor scheletului, s-a ajuns la concluzia că acesta manifestă preponderent caractere mediteranoide, cu ușoare influențe protoeuropoide (lipsa fosei canine, relief cranian și post-cranian)⁹.

Împreună cu oasele scheletului chirchic s-au găsit câteva oase de animal.

Concluzii

Mormântul de la Garvăn-Mlăjițul Florilor se încadrează în categoria celor cu schelete complete, sau aproape complete, situate în zona locuită, adică în așezare, conform clasificării elaborate de S. Ailincăi¹⁰. Astfel de descoperiri mai există la Babadag, Brăilița, Bucu, Capidava-La bursuci, Niculițel, Rasova, Siliștea, Orlovka, Novosel'skoe (Ucraina), Sava Conevo (Bulgaria)¹¹. Trebuie menționat aici că, în mod normal, nu existau spații funerare special amenajate în așezări¹².

⁵ Ferembach *et alii* 1980, 531.

⁶ Ferembach *et alii* 1980, 529.

⁷ Vasalech 2001, 10-11; Walker *et alii* 2009, 115.

⁸ Ailincăi 2008a, 12.

⁹ Necrasov, Cristescu 1961, 201-212; Necrasov, Cristescu 1961a, 597-599.

¹⁰ Ailincăi 2008a, 22.

¹¹ Ailincăi 2008a, 20.

¹² Ailincăi 2008a, 25.

Spre deosebire de alte înmormântări ale culturii Babadag, scheletul amintit a fost depus pe fundul gropii neînsoțit de vreun artefact, fiind aranjat în conexiune anatomică, fără a suferi vreo deranjare, sau deteriorare.

Din analiza detaliată a descoperirilor funerare din așezările hallstattiene de la Dunărea de Jos rezultă că nu exista nicio regulă privind numărul de indivizi care erau depuși în gropi, gradul de conexiune anatomică a scheletelor, sexul, vârsta, poziția, sau orientarea indivizilor, ca și caracteristicile individuale aparte (malformații sau anomalii)¹³.

Scheletul analizat în această lucrare reprezintă o contribuție la studiul cât mai detaliat al descoperirilor funerare aparținând culturii Babadag, care se caracterizează prin numeroase aspecte interesante. Astfel, așa cum am amintit deja, există mai multe tipuri de ritualuri folosite la înmormântarea celor decedați de către purtătorii acestei culturi.

¹³ Ailincăi 2008a, 30.

Tabelul 1 – Dimensiuni și indici cranieni / *Metrics and cranial indices.*

Nr. Martin	Măsurători / Indici	Valori
1	g-op	176
2	g-l	166
3	g-i	153
8	eu-eu	118
9	ft-ft	89
10	co-co	100
11	au-au	88
12	ast-ast	105
13	ms-ms	86
23	circ. oriz.	496
24	po-po	330
25	n-o	383
26	n-b	132
27	b-l	134
28	l-o	127
28.1	l-i	85
28.2	i-o	42
29	n-b	110
30	b-l	118
31	l-o	99
31.1	l-i	76
31.2	i-o	38
	l-op	49
	op-o	57
43	fmt-fmt	104
43.1	fmo-fmo	99
47	n-gn	68
50	mf-mf	31
51	mf-ek	44
52	inalt. orbit.	34
55	n-ns	52
63	enm2-enm2	39
63.3	larg. bolta palatina	65
Indici		
	8/1 indicele cefalic	67.0
	9/10 indicele fronto-transversal	89.0
	9/8 indicele fronto-parietal	75.4
	12/8 indicele parieto occipital transversal	89.0
	27/26	101.5
	29/26 indicele fronto-sagital	83.3
	30/27 indicele de curbura a parietalului	88.1

	31/28 indicele de curbura a occipitalului	78.0
	31.1/28.1	89.4
	31.2/28.2	90.5
	l-op/l-o	29.9
	l-op/l-i	57.6
	52/51 indicele orbital	77.3
	9/43	85.6
	31.2/31.1	50.0
	28.2/28.1	49.4
	9/10 indicele fronto-transversal	intermediara
	9/8 indicele fronto-parietal	eurimetop
	12/8 indicele parieto-occip.transv.	foarte larg

Tabelul 2 – Măsurători efectuate pe ramul mandibular / *Metrics for mandibular ramus.*

Nr. Martin	Măsurători	Dimensiuni
70	Înălțime ram vertical	59
70 (3)	Înălțime incizură mandibulară	16
71	Lărgime ram vertical	38
71 (1)	Lărgime incizură mandibulară	39

Tabelul 3 – Măsurători și indici ai humerusului / *Metrics and indices for humerus.*

NR._MARTIN	Membrul superior drept	
1	Lung.max.	258
4	Larg.max.epicond.	51
5	Diam.max.mijl.	18
6	Diam.min.mijl.	15
7	Perim.min.	50
18	Unghi torsiune	
	Indice de sectiune	83.33
	Indice de soliditate	19.38
	Membrul superior stâng	
1	Lung.max.	255
4	Larg.max.epicond.	51
5	Diam.max.mijl.	18
6	Diam.min.mijl.	15
7	Perim.min.	50
18	Unghi torsiune	
	Indice de sectiune	83.33
	Indice de soliditate	19.61
	Spatiul interosos R-C	
	Relief deltoidian	
	Perforatie olecraniana	
	Indicele de sectiune	euribrah

Tabelul 4 – Măsurători și indici ai radiusului / *Metrics and indices for radius.*

Nr. Martin	Membrul superior drept	
1	Lung.max.	201
3	Perim.min.	37
4	Diam.transv.	15
5	Diam.ant.-post.	11
	Indice de robusticitate	18.41
	Indice de sectiune	73.33
	Membrul superior stâng	
1	Lung.max.	198
3	Perim.min.	37
4	Diam.transv.	15
5	Diam.ant.-post.	11
	Indice de robusticitate	18.69
	Indice de sectiune	73.33

Tabelul 5 – Măsurători și indici ai cubitusului / *Metrics and indices for ulna.*

Nr. Martin	Membrul superior drept	
1	Lung.max.	
3	Perimetru minim	
11	Diam.ant.post.	13
12	Diam.transv.	15
	Indice de sectiune	86.67
	Membrul superior stâng	
1	Lung.max.	220
3	Perimetru minim	32
11	Diam.ant.post.	13
12	Diam.transv.	15
	Indice de robusticitate	14.55
	Indice de sectiune	86.67

Tabelul 6 – Măsurători și indici ai femurului / Metrics and indices for femur.

NR. MARTIN	Membrul inferior drept	
1	Lung.max.	357
2	Lung. morf.	355
6	Diam.ant.-post.m.	24
7	Diam.transv.mijl.	22
8	Perim.mijl.	71
9	Diam.transv.sup.	30
10	Diam.ant.-post.sup.	21
21	Largimea condilara	
27	Curbura diafizara	
28	Unghi torsiune	
29	Unghi colo-diafizar	
	Indice de masivitate	12.96
	Indice de soliditate	20.00
	Indice de pilastrie	109.09
	Indice de platimerie	70.00
	Membrul inferior stang	
1	Lung.max.	
2	Lung. morf.	
6	Diam.ant.-post.m.	24
7	Diam.transv.mijl.	22
8	Perim.mijl.	71
9	Diam.transv.sup.	30
10	Diam.ant.-post.sup.	21
21	Largimea condilara	
27	Curbura diafizara	
28	Unghi torsiune	
29	Unghi colo-diafizar	
	Indice de masivitate	
	Indice de soliditate	
	Indice de pilastrie	109.09
	Indice de platimerie	70.00
	Fosa subtrohanteriana	bine conturat \
	Creasta subtrohanteriana	bine conturat \
	Trohanter 3	prezent
	Indice de platimerie dr	hiperplatimer
	Indice de platimerie stg.	hiperplatimer

Tabelul 7 – Măsurători și indici ai tibiei/ *Metrics and indices for tibia.*

Nr. Martin	Membrul inferior drept	
1	Lung.max.	296
8	Diam.ant.-post.m.	26
9	Diam.tr.m.	18
8a	Diam.ant.-post.s.	31
9a	Diam.tr.s.	22
10b	Perim.min.	67
12	U.retroversiune	
13	U.inclinare	
14	U.torsiune	
	Indice de soliditate	22.64
	Indice de sectiune	69.23
	Indice de platicnemie	70.97
	Membrul inferior stâng	
1	Lung.max.	
8	Diam.ant.-post.m.	26
9	Diam.tr.m.	18
8a	Diam.ant.-post.s.	31
9a	Diam.tr.s.	22
10b	Perim.min.	67
12	U.retroversiune	
13	U.inclinare	
14	U.torsiune	
	Indice de soliditate	22.64
	Indice de sectiune	69.23
	Indice de platicnemie	70.97
	Indice de platicnemie dr.	euricnem
	Indice de platicnemie stg.	euricnem

Tabelul 8 – Măsurători și indici ai peroneului / *Metrics and indices for fibula.*

Nr. Martin	Membrul inferior drept	
4a	Perim. min.	32
Nr. Martin	Membrul inferior	
4a	Perim. min.	32

Bibliografie

- Ailincăi, S. C. 2008a, *The Place for the Dead in Early and Middle Iron Age Lower Danube Area*, în Sîrbu, V., Vaida, D. L. (eds.), *Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology, Bistrița, Romania, Mai 8th - 11th 2008*, Cluj-Napoca, 9-33.
- Ailincăi, S. C. 2008b, *Dead among the living in the Babadag settlement from Niculițel-Cornet (Tulcea County, Romania)*, în Sîrbu, V., Ștefănescu, R. (eds.), *Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology, Tulcea (Dobruja – Romania), 10th-12th of October 2008*, Brăila-Brașov, 11-30.
- Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficar, A. 2003, *O groapă cu oseminte umane atribuită culturii Babadag descoperită în nivelul precolonial de la Orgame (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, *ArhMold* 26, 307-324.
- Ailincăi, S., Constantinescu, M. 2008, *O groapă cu oseminte umane descoperită în așezarea culturii Babadag de la Enisala-Palanca*, în Ailincăi, S., Micu, C., Mihail, F. (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la 80-a aniversare*, Tulcea, 121-131.
- Ailincăi, S.C., Jugănar, G., Țârlea, Al., Vernescu M., 2007, *Early Iron Age Complexes with Human Remains from the Babadag Settlement*, *Peuce*, S.N. 3-4, 77-108.
- Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. 1980, *Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons*, *Journal of Human Evolution* 9, 517-549.
- Jugănar, G. 1997, *Manifestări ale Primei Epoci a Fierului în Dobrogea (Descoperirile de la Garvăn–Mlăjițul Florilor jud. Tulcea)*, în Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993*, Tulcea, 99-102.
- Morintz S., 1964, *Quelques problèmes concernant la période du Hallstatt du Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag*, *Dacia*, N.S. 8, 101-118.
- Morintz, S. 1971, *Probleme ale Hallstattului timpuriu din zona istro-pontică în lumina cercetărilor de la Babadag*, *Peuce* 2, 19-25.
- Necrasov, O., Cristescu, M. 1961, *Sur les méditerranéens du néolithique et de l'énéolithique roumain*, *Acta FRN Univers Comen V*, 3-6, 201-212.
- Necrasov, O. C., Cristescu, M.L. 1961a, *Sur la persistance du type de Crô-Magnon sur le territoire roumain, au cours du Néolithique et au début de l'âge des métaux*, *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte*, Hamburg, 1958, Berlin, 597-599.
- Nikolova, L. 2002, *Prehistoric Burial Customs*, în Nikolova, L. (ed.), *Material Evidence and Cultural Patterns in Prehistory*, Salt Lake City-Sofia-Karlovo, 53-87.
- Sîrbu, V. 1994, *Sacrificii umane și practici funerare insolite în arealul tracic din Hallstatt și La Tène*, *Istros* 7, 83-120.

- Perianu, M. 1993, O "groapă de provizii" Babadag (Halsttt) cu oseminte umane, *Thraco-Dacica* 14, 1993, 163-168.
- Perianu, M. 1993a, *Un aspect du rituel funéraire dans une communauté hallstattienne*, *Annuaire Roumain d'Anthropologie* 30, 9-13
- Schumacher, G. H., Schmidt, H. 1976, *Anatomie und Biochemie der Zähne*, Gustav Fischer Verlag.
- Ubelaker, D.H. 1978, *Human skeletal remains. Excavation, Analysis, Interpretation*, Chicago.
- Vasalech, C. 2001, *Reinterpreting cribra orbitalia etiology in a coastal North Carolina Algonkian population using computed tomography*, A Thesis presented to the Faculty of the Department of Anthropology, East Carolina University.
- Walker, Ph.L., Bathurst, R.B., Richman, R., Gjerdrum, T., Andrushko, V. A. 2009, *The Causes of Porotic Hyperostosis and Cribra orbitalia: A reappraisal of the Iron-Deficiency Anemia Hypothesis*, *American Journal of Physical Anthropology* 139, 109-125.

Fig. 1 - Craniul - Norma frontalis /
Skull-norma frontalis.

Fig. 2 - Craniul - norma verticalis /
Skull-norma verticalis.

Fig. 3 - Craniul - norma occipitalis /
Skull-norma occipitalis.

Fig. 4 - Craniul - norma lateralis /
Skull-norma lateralis.

Fig. 5 - Oasele lungi ale membrelor superioare /
Long bones from arms.

Fig. 6 - Coxalele scheletului de la Mlăjitul Florilor. *Os coxae*

Fig. 7 - Faciesul simfizei pubiene /*Pubic symphysis*

Fig. 8 - Oasele lungi ale membrelor inferioare /
Long bones of legs.

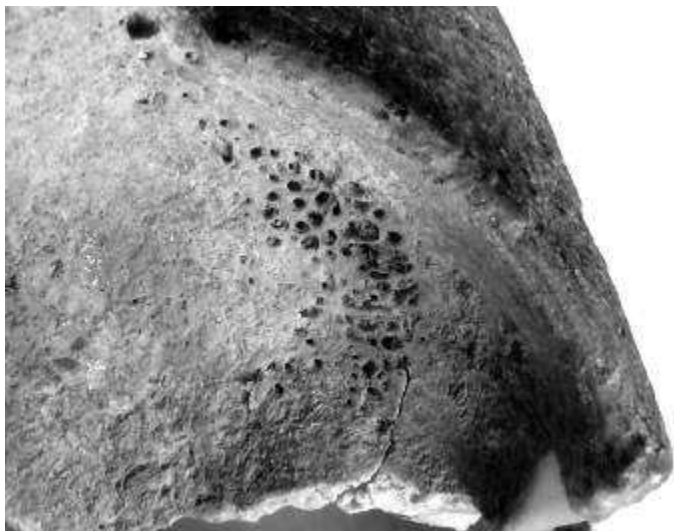

Fig. 9 - Detaliu al orbitei stangi cu *cribra orbitalia* /
Left orbit with detail of cribra orbitalia.

APPROCHE GEOHISTORIQUE DE LA LIAISON DU LAC DE BABADAG AVEC LE LAC DE RAZIM A TRAVERS L'ANALYSE DES CARTES ANCIENNES

Philippe Valette*, Laurent Carozza*,
Cristian Micu**, Jean-Michel Carozza***,
Aurel Stănică**, Albane Burens*

Abstract: *The geographical position of Babadag Lake, south of the Danube Delta, raises the question of its possible connection to Razim Lake. The study of this connection is based on the diachronic analysis of 38 old maps of the analyzed area from the 16th century until nowadays. In this study, maps are seen as analysis instruments that permit the observation of the evolution of landscape and the chronology of the evolution of the connection between Babadag and Razim Lakes, based on comparison of documents from different historic periods. The cartographic diachronic analysis allows the identification of the big tendencies between opening and closure: periods of Babadag Lake opening to Razim Lake and vice versa, periods of separation of the two Lakes, as well as the current situation when the connection between the two lakes is reduced to expansion of vegetation or to artificial water exchange through a watergate. This study will be followed by a sedimentary analysis based on a coring at the site in 2011.*

Résumé: *La position géographique du lac de Babadag, au sud du delta du Danube, soulève la question de son éventuelle liaison avec le lac de Razim. L'étude de cette liaison repose sur l'analyse diachronique d'un corpus de 38 cartes anciennes, répertoriées sur ce site, du XVIème siècle à nos jours. La carte est ici appréhendée comme un outil d'analyse permettant de suivre l'évolution du paysage et de périodiser l'évolution de la liaison entre les lacs Babadag et Razim sur la base de la comparaison de documents d'époques différentes. L'analyse diachronique cartographique permet de dégager les grandes tendances entre ouverture et fermeture : périodes d'ouverture du lac Babadag sur le lac Razim et, à l'inverse, de séparation de ces deux entités, comme à la période actuelle où l'emprise en eau entre les deux lacs s'est réduite au profit d'une extension de la végétation et où l'échange d'eau est opéré de manière artificielle à partir d'une écluse. La présente étude sera prochainement complétée par une analyse sédimentaire effectuée à partir de carottages réalisés sur le site en 2011.*

Rezumat: *Poziția geografică a lacului Babadag, la sud de Delta Dunării, ridică problema eventualei sale legături cu lacul Razim. Studiul acestui subiect se sprijină pe analiza diacronică a unui corpus de 38 de hărți care vizează zona analizată, din sec. XVI până în zilele noastre. Harta este percepută în studiul de față drept un instrument de analiză care permite urmărirea evoluției peisajului*

* Maison de la Recherche, Université Toulouse 2 le Mirail, 5, Allées A. Machado - 31058 Toulouse, Cedex 1, France.

** Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea, Romania.

*** l'Université Louis Pasteur, Département de Géographie, Strasbourg, France.

și periodizarea evoluției legăturii dintre lacurile Babadag și Razim pe baza comparării unor documente din epoci istorice diferite. Analiza diacronică cartografică permite individualizarea marilor tendințe între deschidere și închidere: perioade de deschidere ale lacului Babadag spre lacul Razim și invers, de separare a acestor două entități, precum în perioada actuală în care legătura dintre cele două lacuri este redusă la extinderea vegetației sau la un schimb artificial de apă prin intermediul unei ecluze. Studiul de față va fi completat ulterior printr-o analiză sedimentară efectuată pe baza unui carotaj efectuat pe sit în 2011.

Key words: Babadag Lake, Razim Lake, Danube Delta, geohistory, ancient maps, diachronic analysis.

Mots clef: lac Babadag, lac Razim, delta du Danube, géohistoire, cartes anciennes, analyse diachronique.

Cuvinte cheie: lacul Babadag, lacul Razim, delta Dunării, geoistorie, hărți vechi, analiză diacronică.

La position géographique particulière du lac de Babadag, au sud du delta du Danube et à l'Est de la mer Noire (Fig. 1), pose la question de son éventuelle liaison avec le lac de Razim, voisin. A-t-il été, au cours de l'histoire, un simple lac constitué d'eau douce, ou faisait-il partie d'un golfe marin ? Pour répondre à cette question, nous avons mis en place une démarche géohistorique à travers l'analyse des cartes anciennes.

La géohistoire reconstitue l'histoire des relations entre les sociétés et leur milieu naturel sur un territoire spécifique et sur des échelles temporelles diversifiées. Cette reconstitution géohistorique peut s'appréhender à l'aide de plusieurs outils méthodologiques, qui se complètent les uns les autres (archives textuelles, archives cartographiques, carottages sédimentaires,...). Nous proposons, dans ce travail, de nous focaliser sur la carte comme outils d'analyse d'un territoire particulier, celui de la liaison du lac de Babadag avec le lac de Razim. Dans une première partie méthodologique, nous traiterons de la carte et de son utilisation. Puis dans un second temps, nous exposerons le corpus documentaire recueilli, pour terminer par les résultats de l'analyse diachronique cartographique sur la liaison Babadag/Razim.

Intérêts des cartes anciennes

Une carte est un document imprimé qui représente un espace géographique, un territoire. Elle se « doit d'offrir à l'œil un portrait fidèle du paysage qu'elle représente dans l'intimité du détail »¹. Le cartographe qui représente un territoire essaie de le

¹ Bousquet-Bressolier 1995.

représenter le plus fidèlement possible, et cela à toutes les époques. Il est certain que les cartes anciennes sont géométriquement moins précises que les cartes actuelles. Avec les progrès des sciences et la précision grandissante des mesures de terrain, les cartographes ont progressivement acquis une capacité à représenter le monde de manière plus fine et plus précise.

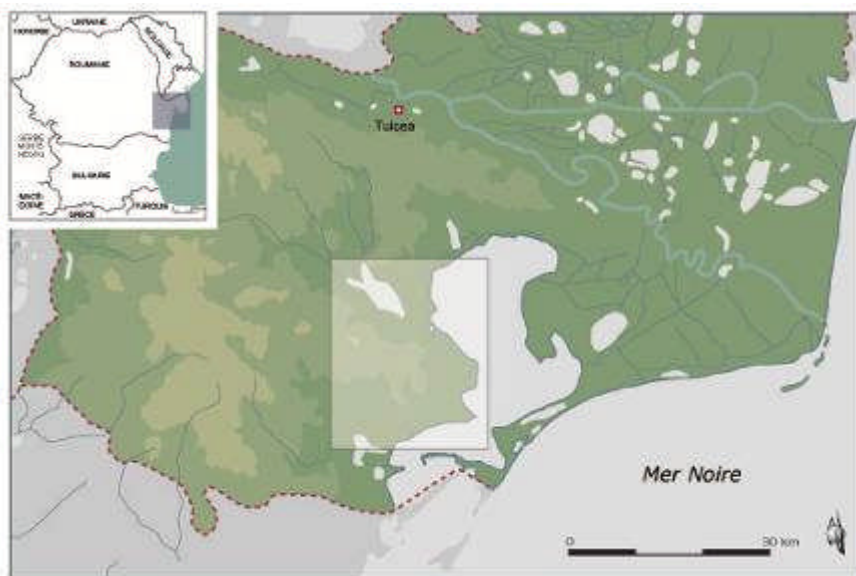

Fig. 1. Localisation géographique.

L'approche diachronique consiste, sur un territoire donné, à comparer plusieurs cartes d'époques différentes. Cette démarche permet ensuite d'apprécier l'évolution des paysages représentés. Cette méthode d'analyse diachronique constitue la base de notre méthodologie géohistorique et les recherches de cartes anciennes nous ont conduits à structurer une base de données anciennes sur le territoire Babadag/ Razim. Si le cartographe a la volonté de représenter le territoire le plus précisément possible, un recul critique est néanmoins nécessaire pour utiliser ces documents anciens.

Tout d'abord, la qualité des documents cartographiques a évolué avec le temps. G. Kish² parle de la carte comme « image de civilisation ». Les cartes récentes sont géométriquement plus fiables que les cartes de l'époque moderne ou les cartes du Moyen-Âge. Mais ces dernières, malgré, leurs imprécisions, apportent des éléments de connaissance sur les territoires étudiés ; elles ne doivent pas être écartées. La carte est donc une « image » révélatrice de son époque. Suivant les périodes historiques ces

² Kish 1980.

cartes sont en nombre variés et de qualités diverses. En fonction de l'époque, on ne représente pas le territoire de la même manière. Cette évolution de la conception cartographique doit être présente à l'esprit lors de la comparaison de deux cartes. C'est à partir du XVIIe siècle que les premières cartographies peuvent être considérées comme « fiables ». Plus tard, au XVIIIe et surtout au XIXe siècle, de nouvelles réalisations bouleversent la cartographie avec une nette amélioration de la précision. Du XXe siècle jusqu'à aujourd'hui, les territoires font l'objet de couvertures systématiques à des échelles fines.

Si les cartes sont prisonnières de leur époque (technique cartographique), elles sont également liées à l'objectif initial du cartographe. Qu'a voulu représenter le cartographe ? Quelle vérité faut-il accorder aux cartes et de quelle manière les exploiter ? Avant toute utilisation, il est nécessaire de prendre quelques précautions car plusieurs paramètres peuvent travestir la réalité. L'ancienneté et surtout la différence d'échelle entre les documents peuvent altérer la compréhension. Notre démarche diachronique doit donc être effectuée sur la base de documents sensiblement à la même échelle. D'autre part, comparer des cartes autour de dates voisines permet de discriminer les cartes représentatives de celles entachées d'erreurs. Cette démarche contraint à l'établissement d'un inventaire, le plus exhaustif possible, des documents cartographiques anciens. Enfin, il est primordial, lors d'une confrontation entre plusieurs documents cartographiques, de tenir compte de la finalité des documents. Une carte marine s'intéresse aux traits des côtes pour permettre la navigation des bateaux et ne va pas s'intéresser à l'intérieur des continents. Une carte des routes sur un territoire répertorie les principales voies d'accès en cartographiant villes et villages. Au final, chaque document cartographique répertorié, classé, peut faire l'objet, en fonction de sa précision, soit d'une analyse qualitative, soit d'une analyse quantitative.

Corpus documentaire

Le corpus cartographique traitant de la liaison entre le lac de Babadag et le lac Razim est très diversifié, tant sur un plan qualitatif que sur un plan quantitatif. Au total, 38 cartes ont été identifiées et répertoriées sur ce site, depuis le XVIe siècle jusqu'à aujourd'hui (Fig. 2). À compter du XVIIIe siècle, le nombre de cartes, par siècle, est équivalent ou supérieur à 9, si l'on excepte la période actuelle, plus courte (Fig. 3). Cette diversité du nombre de cartes permet de traiter l'évolution de la liaison entre le lac de Babadag et Razim en continu depuis le XVIIIe siècle.

Fig. 2. Corpus cartographique autour du lac de Babadag.

Malgré ce nombre important de cartes, quelques périodes ne sont pas couvertes et apparaissent vides, sans documents cartographiques anciens. On peut noter une faiblesse du nombre de cartes entre la première moitié du XVIe siècle et la première moitié du XVIIe siècle, entre 1684 et 1736 (la carte de 1701 n'est pas datée avec précision), entre 1795 et 1824, entre 1866 et 1909 et entre 1924 et 1956.

Au-delà de leur nombre, la qualité des cartes est différente selon les périodes, de sorte qu'une analyse qualitative est nécessaire du XVIe siècle jusqu'au début du XXe siècle. Au-delà et à partir de la carte de 1909, la précision cartographique liée notamment à l'utilisation d'échelle plus précise (1/5 000e, 1/25 000e, 1/100 000e) permettrait d'esquisser une approche quantitative sur le secteur (système d'information géographique).

Enfin, les échelles de ces différentes cartes ne sont pas homogènes puisque certaines cartes sont à une échelle nationale (Roumanie), d'autres à une échelle

plus locale (delta du Danube) et d'autres enfin sont très précises (1/5 000e). Cette disparité peut constituer une source de confusion et d'erreurs dans l'analyse des documents, d'où l'intérêt de confronter les cartes de dates voisines. Notre travail par

l'approche diachronique nous a permis de périodiser l'évolution de la liaison entre le lac de Babadag et le lac de Razim.

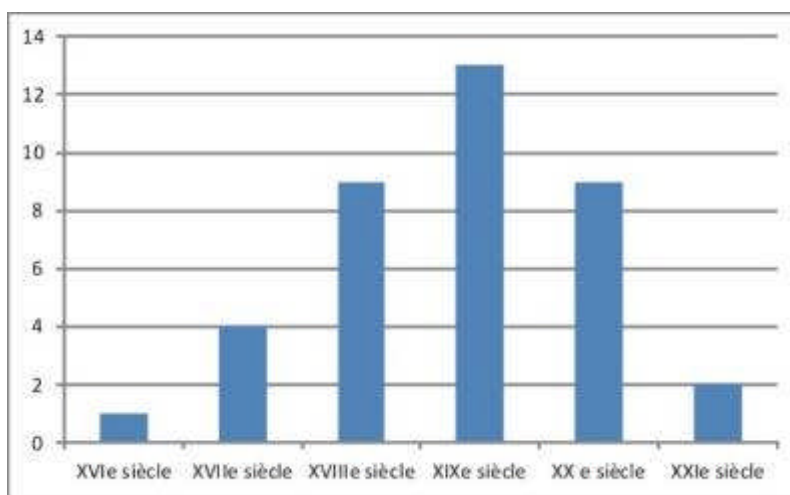

Fig. 3. Nombre de cartes par siècle.

Analyse diachronique : premiers résultats

La comparaison qualitative entre les différents documents cartographiques anciens a permis d'individualiser 6 périodes :

- XVIe siècle : absence de lac ; la côte de la mer Noire est éloignée du site d'étude ;
- entre le milieu du XVIIe siècle et 1770 : présence d'un golfe ouvert sur la mer Noire ;
- entre 1770 et 1845 : individualisation de deux « lacs » reliés entre eux par un « détroit » peu large ;
- entre 1845 et 1909 : fermeture progressive du « détroit » ;
- entre 1909 et 1980 : liaison étroite et fermeture progressive du « détroit » ;
- entre 1980 et aujourd'hui : fermeture du détroit et artificialisation (construction de canaux).

La première carte datée de la première moitié du XVIe siècle, réalisée par Georg Reichsdorf, montre un village, dénommé Baba (probablement Babadag) situé à l'intérieur des terres et assez éloigné de la côte de la mer Noire (Fig. 4). Le cartographe n'a pas représenté d'étendue d'eau ; le village se situe non loin d'un cours d'eau qui se

jette dans la mer Noire et d'un tracé que l'on peut interpréter comme une route (ligne pointillée). Néanmoins, malgré l'ancienneté du document, assez rare pour être soulignée, l'échelle utilisée et le rendu cartographique semblent peu précis et ne permettent pas d'accorder notre confiance aux indications géographiques. Ici, l'objectif du cartographe est de représenter et de localiser les principales villes et villages avec quelques indications géographiques (réseau hydrographique, mer Noire) qui ne s'appuient pas réellement sur des mesures de terrain. Malgré tout, le village de Baba est déjà présent et cartographié dès la première moitié du XVIe siècle.

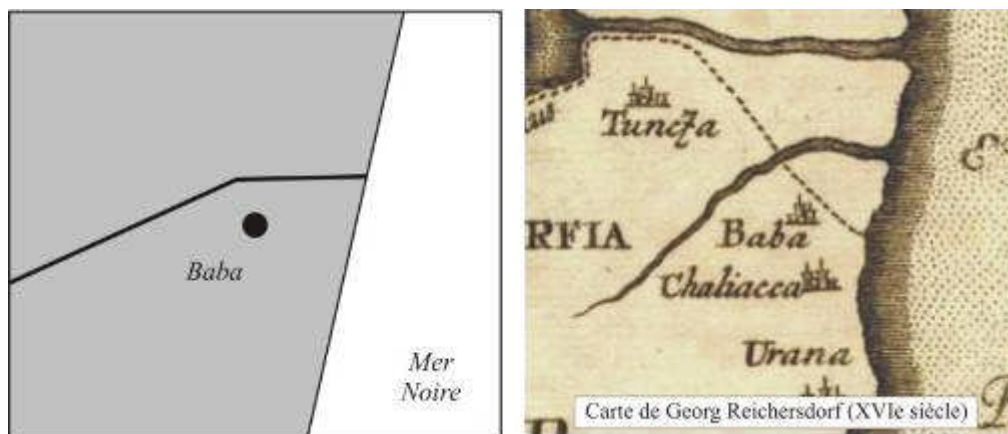

Fig. 4. XVIe s – milieu XVIIe s.

Entre le milieu du XVIIe siècle et 1770, une série de 9 cartes (échelles et traitements cartographiques diversifiés) montre une similitude géographique de la région de Babadag, à savoir la présence d'un Golfe plus ou moins ouvert sur la mer Noire (Fig. 5). Le village de Baba se situe alors sur la rive sud de cette vaste échancrure dans les terres, de sorte qu'on n'y distingue pas de lac indépendant. Ce golfe est plus ou moins ouvert, étendu ou allongé selon les auteurs. D'ailleurs, une des cartes datées du XVIIIe siècle (sans plus de précisions) utilise le terme de *golfe de baba* (Fig. 5). Le village est quant à lui situé sur la rive sud de ce golfe, ce qui semble concourir à une liaison des actuels lacs de Babadag et Razim. La première mention de Babadag et de sa localité voisine d'*Iengi-Sala* apparaît sur la carte de la Moldavie en 1770.

A partir de 1770 et jusqu'en 1845, 12 cartes répertoriées représentent clairement deux entités couvertes en eau reliées par un « détroit » ou chenal plus ou moins étroit selon les différents cartographes. On retrouve également une liaison étroite entre le lac de Razim et la mer Noire, située dans la partie Nord-Est, alors que dans les années

précédentes l'ouverture vers la mer est représentée de façon beaucoup plus large (golfe). Ces représentations cartographiques semblent plaider en faveur d'une rétraction de la vaste échancrure de mer précédente. La carte autrichienne de 1782 confirme cet état et utilise deux termes pour qualifier ces étendues d'eau : *BabadaSee* et *RasemSee* (Fig. 6). Une autre carte de Rizzi Zannoni, datée de 1782, exprime la rétraction du golfe par la présence d'îles dans les actuels lacs de Babadag et Razim. La carte de Weigel Christoph datée de 1835 montre également deux étendues d'eau reliées par un détroit étroit.

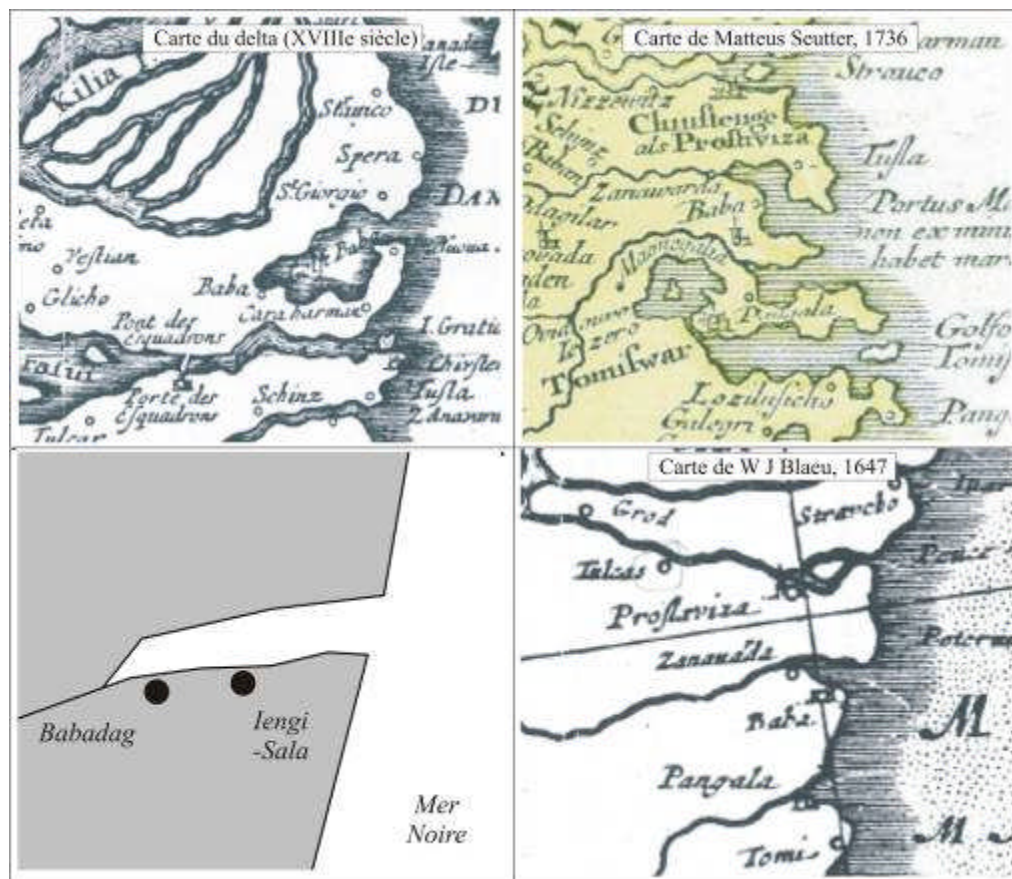

Fig. 5. Milieu XVIIe s – 1770.

Entre 1845 et 1909, six cartes couvrent la période. Entre 1866 et 1909, 43 cartes ne sont pas illustrées par des cartes, cela incite à la prudence et aux conclusions hâtives. Néanmoins, ces documents semblent illustrer une fermeture progressive du « détroit » entre les actuels lac de Razim et de Babadag, jusqu'à un isolement total du lac de

Babadag pour certains cartographes (Fig. 7). La carte de 1845 et 1855 (réalisée par Spratt) montre un lac de Babadag séparé et isolé de celui de Razim, sans connexion entre les deux. D'autres cartes plus tardives comme celle de Valk Gerhad montre le lac de Babadag isolé de celui de Razim mais avec deux très minces connexions entre les deux. D'autre part, la connexion du lac de Razim avec la mer Noire ne se fait plus au Nord-Est, mais au Sud-Ouest.

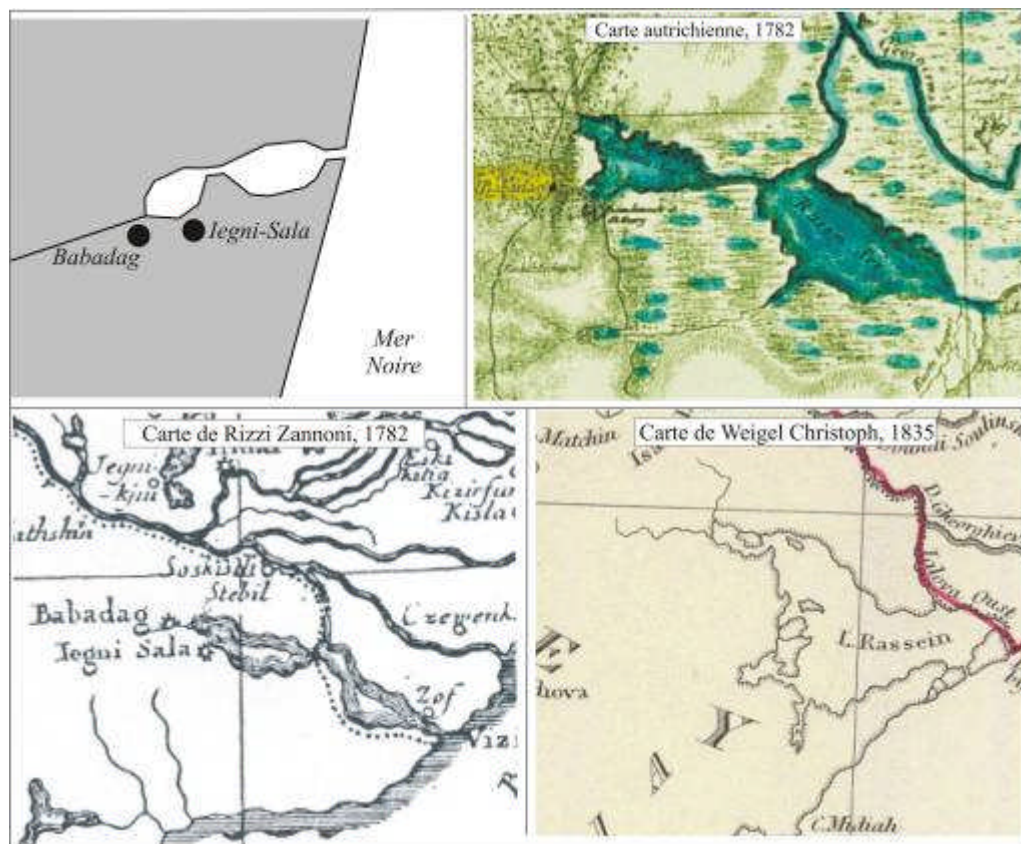

Fig. 6. Evolution de la liaison Babadag/Razim entre 1770 et 1845.

Entre 1909 et 1980, six cartes laissent entrevoir une liaison aquatique entre le lac de Babadag et le lac de Razim. Mais la part couverte en eau se réduit entre les deux dates au profit d'une colonisation du « détroit » par la végétation (roseaux). D'autre part, l'île Gradiste, située au Nord-Est d'Enisala, est en position d'île au début du XXe siècle alors qu'elle aussi se rattache progressivement au continent au début des années 1980. La fermeture progressive de la liaison entre les deux lacs explique

l'aménagement d'un canal rectiligne pour favoriser le déplacement entre les deux masses d'eau. Il apparaît la première fois sur la carte de 1909 et restera jusqu'en 1980 le seul canal représenté (Fig. 8). C'est aussi sur ces cartes qu'apparaît la route qui permet de traverser cette étroite bande de terre d'une rive à l'autre.

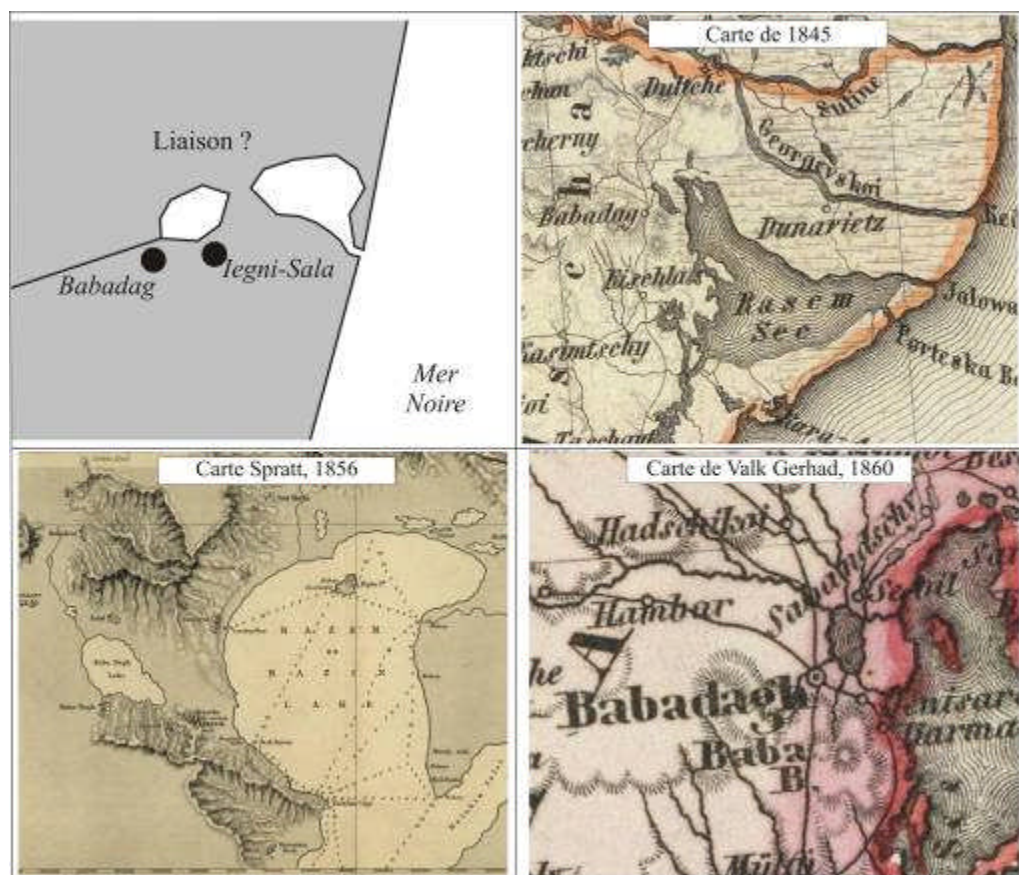

Fig. 7. Evolution de la liaison Babadag/Razim entre 1845 et 1909.

De 1980 à aujourd'hui, la liaison entre le lac de Babadag et le lac de Razim est fermée et artificielle. Les cinq documents cartographiques à notre disposition montrent une conquête végétale et une rétraction des étendues d'eau à l'intérieur du « détroit ». D'autre part, des canaux ont été aménagés partout dans le but de favoriser le déplacement et de permettre la mise en place d'une pisciculture (Fig. 9). Durant cette période, le niveau d'eau est d'ailleurs commandé par une écluse au niveau du pont, sur la route reliant une rive à l'autre.

Discussion et perspectives

Au final, l'analyse diachronique cartographique laisse apparaître des périodes où le lac de Babadag est ouvert sur le lac de Razim, d'autres où les deux entités sont bien séparées (Fig. 10). La période actuelle montre une séparation des deux entités et l'emprise en eau entre les deux lacs s'est réduite au profit d'une extension de la végétation. D'autre part, la liaison Babadag/Razim est largement artificialisée puisque la route qui la traverse joue le rôle d'une digue et l'échange d'eau se réalise artificiellement à partir d'une écluse.

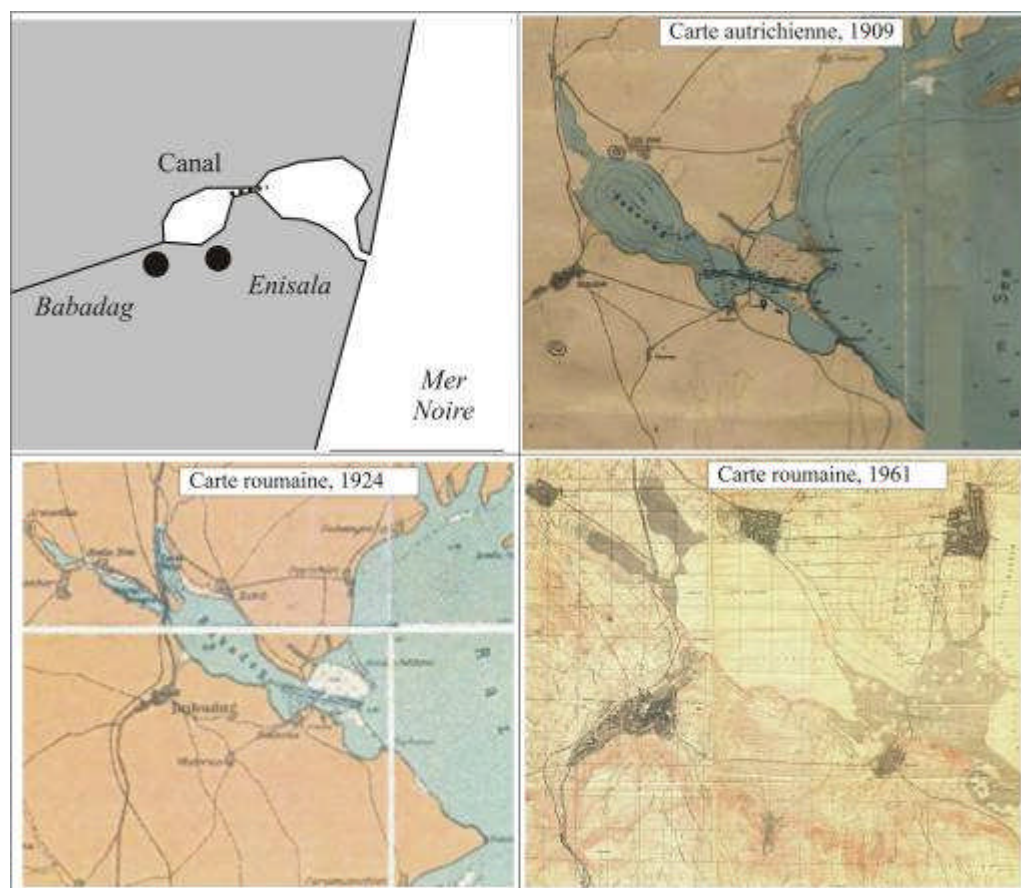

Fig. 8. Evolution de la liaison Babadag/Razim entre 1909 et 1980.

La confrontation des différents documents cartographiques anciens permet de périodiser l'évolution de la liaison Babadag/Razim. Cette approche

diachronique permet de dégager les grandes tendances entre ouverture et fermeture. Mais ce travail devra être complété par une étude des dépôts sédimentaires de cette liaison, à travers l'analyse d'une carotte sédimentaire prélevée en 2011. L'analyse sédimentaire devrait confirmer ou non les éléments observés sur les cartes anciennes.

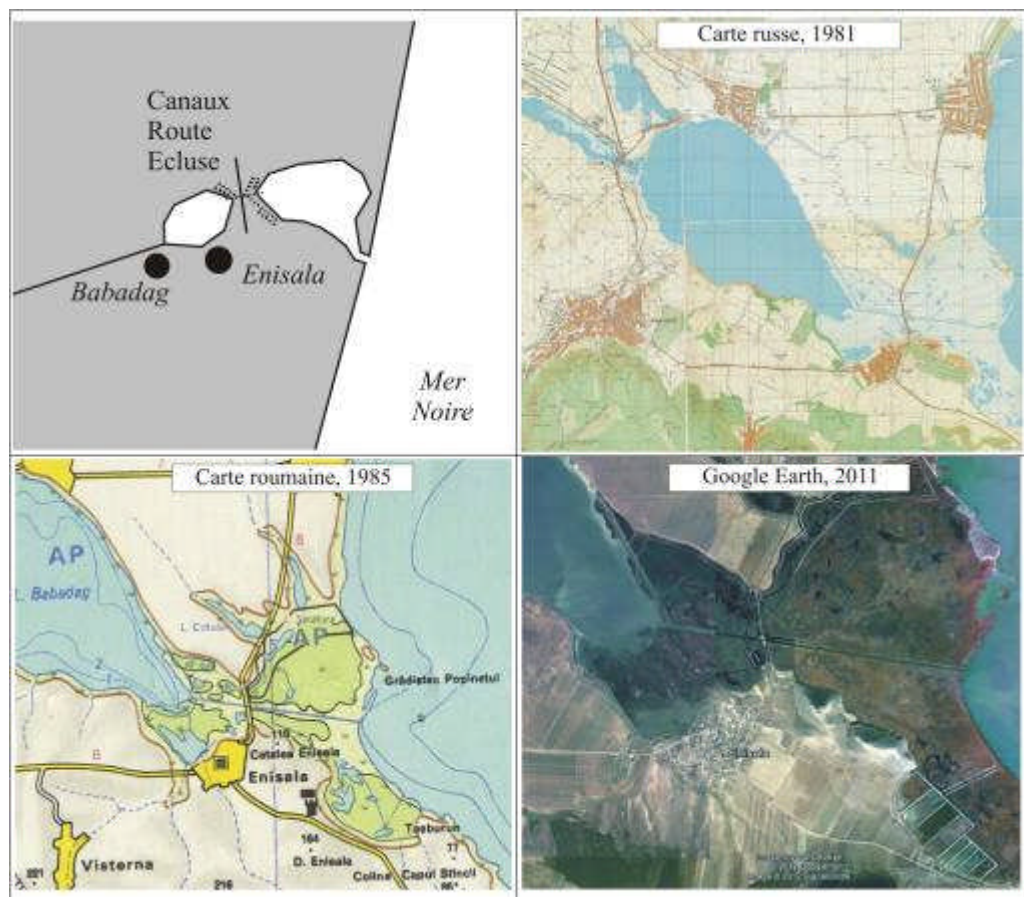

Fig. 9. Evolution de la liaison Babadag / Razim entre 1980 et aujourd'hui.

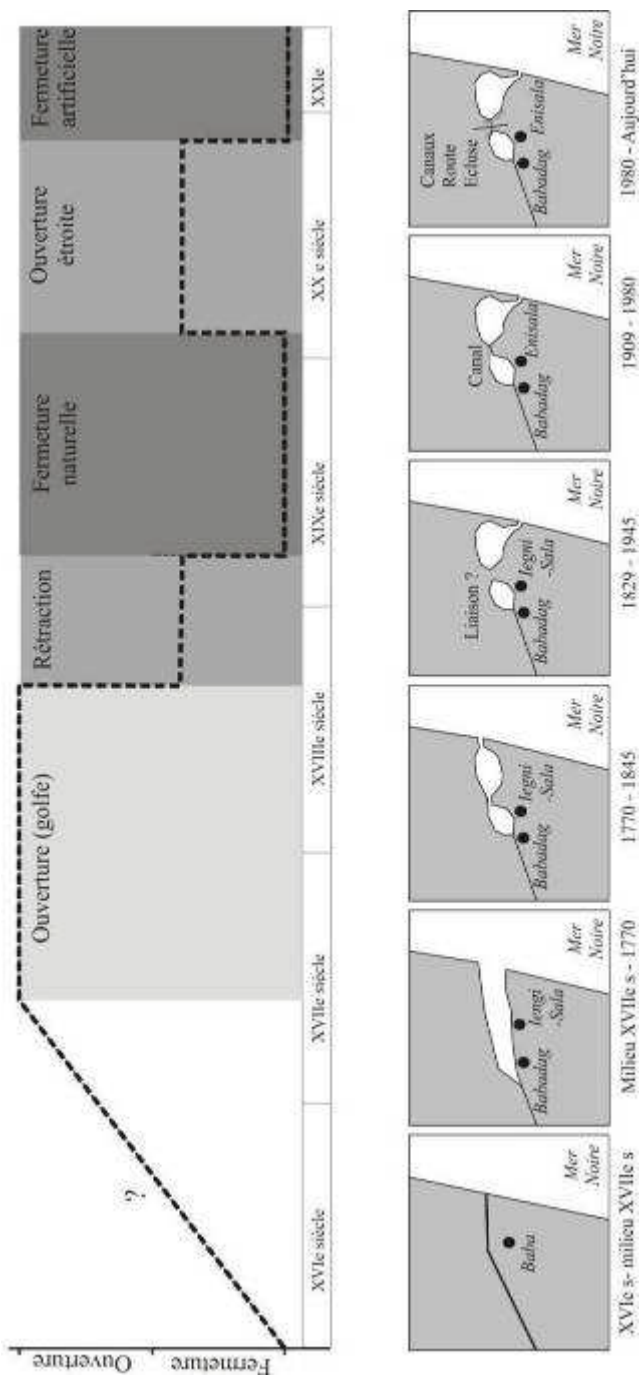

Fig. 10. Ouverture / fermeture de la liaison Babadag/Razim depuis le XVIe siècle.

Bibliographie

- Bousquet-Bressolier, C. 1995, *L'œil du cartographe et la représentation géographique du Moyen-Age à nos jours*, Paris.
- Dumitriu-Snagov, I. 1996, *Monumenta Romaniae Vaticana: manuscrise, documente, hărți : catalogul expoziției istorice de la Muzeul Național Cotroceni "Două milenii de creștinism românesc"*, Regia Autonomă Monitorul Oficial, Bucharest.
- Kish, G. 1980, *La Carte: Image des Civilizations*, Paris.
- Popescu-Spinei, M. 1978, *România în izvoare geografice și cartografice Din antichitate până în pragul veacului nostru*, Bucharest.

Ressources on line :

Old Maps Online – <http://www.oldmapsonline.org/#bbox=28.333008,44.96713,29.332764,45.367005&q=&datefrom=1000&dateto=2010>

David Rumsey Map Collection – <http://www.davidrumsey.com/>

Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc. – <http://www.raremaps.com/>

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

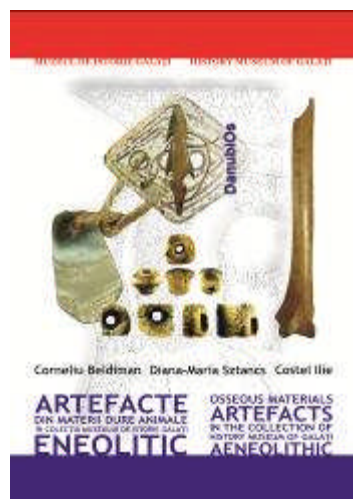
Corneliu Beldiman, Diana-Maria Sztancs, Costel Ilie, *Artefacte din materii dure animale în colecția Muzeului de Istorie Galați. Eneolitic. Catalog*, Editura Mega, 2012, 237 p.

Lucrarea este produsul proiectului *Digitizarea patrimoniului cultural mobil al Muzeului de Istorie Galați. Colecția de artefacte eneolitice din materii dure animale (DanubiOs)*, finanțat de Administrația Fondului Cultural Național (AFCN). În acest cadru, autorii au analizat o categorie de artefacte ce deține un potențial deosebit în ceea ce privește cunoașterea unor aspecte din viața comunităților eneolitice; obiectele din os, corn, scoici, dinți de animale sunt punctul de plecare, care a stat la baza realizării acestui proiect deosebit.

Proiectul **DanubiOs** reprezintă o modalitate de promovare a patrimoniului mobil al Muzeului de Istorie din Galați, prin realizarea unei baze de date și a unui catalog al colecției de artefacte din materii dure animale neo-eneolitice, făcând-o astfel accesibilă atât specialiștilor din domeniu, cât și publicului larg.

Lucrarea sistematizează datele și informațiile privind obiectele realizate din materii dure animale, unele publicate deja sumar sau nestudiate în detaliu, altele fiind inedite. Ca noutate în cercetarea românească, autorii au abordat, în cadrul unor cercetări interdisciplinare complexe, catalogarea digitală, valorificarea științifică (prin publicarea acestui catalog) dar și realizarea unei expoziții. În acest fel, a fost prezentat publicului larg, vastul domeniu al industriei materiilor dure animale (IMDA). Diversele categorii de artefacte confecționate din această materie primă sunt mărturie a realizărilor tehnice și artistice din perioada neo-eneolitică din sudul Moldovei. Eșantioanele studiate, care provin din situri arheologice cercetate (Stoicani–Cetățuia, Berești–Dealul Bâzanului, Berești–Dealul Bulgarului, Suceveni–Stoborăni), contribuie la o evaluare exactă a potențialului natural al unității fizico-geografice studiate și o înțelegere (cunoaștere) a condițiilor ce au favorizat dezvoltarea comunității respective.

Astfel, informațiile complexe, desprinse în urma studierii acestei categorii de artefacte, necesare în cunoașterea activităților legate de exploatarea diverselor specii de animale și a materiilor prime ce au stat la baza unor vechi îndeletniciri (vânătoare,

pescuit, cultivarea și recoltarea plantelor, realizarea obiectelor din lut etc.), precum și desprinderea unor elemente legate de spiritualitate, simbolică, artă etc., reprezintă o parte din rezultatele acestui proiect.

În prima parte a catalogului este prezentat Proiectul "Digitizarea patrimoniului cultural mobil al Muzeului de Istorie Galați, colecția de artefacte eneolitice din materii dure animale" (**DanubiOs**), după următoarea structură: Proiectul (1), Echipa (2), Obiectivele generale (3), Activități (4), Rezultate și perspective (5).

Partea a doua, intitulată *Situri eneolitice din sudul Moldovei* (Costel Ilie), cuprinde o scurtă caracterizare al cadrului fizico-geografic a spațiului studiat

Urmează o enumerare a siturilor paleolitice și neolitice, cu menționarea celor care au realizat cercetări în domeniu. De asemenea, este descrisă bogata colecție de artefacte preistorice a Muzeului de Istorie din Galați, cu precizări punctuale privind loturile de obiecte din materii dure animale, care cuprinde 240 piese, din care au fost selectate, pentru a fi studiate și incluse în catalog, un număr de 187 piese. În continuare, autorul face o prezentare generală a celor patru situri – Stoicani–*Cetățuia*, Berești–*Dealul Bâzanului*, Berești–*Dealul Bulgarului*, Suceveni–*Stoborăni*, – cu istoricul cercetărilor, prezentarea complexelor de locuit, considerații asupra ceramicii și ponderea lotului de artefacte din materii dure animale incluse în catalog.

Partea a treia, *Industria materiilor dure animale. Studiu, importanță, metodologie, rezultate* (Corneliu Beldiman, Diana-Maria Sztancs), debutează cu o introducere în studiul artefactelor din materii dure animale, cu precizări legate de acest domeniu, insuficient exploatat științific. Sunt prezentate preocupările din domeniu pe plan internațional și ale organizațiilor, care au abordat studiul complex al IMDA etc. De asemenea, autorii evidențiază contribuțiile specialiștilor români, care au dezvoltat studiul IMDA. În continuare, autorii fac o trecere în revistă a perioadelor pre și protoistorice și ponderea artefactelor din materii dure animale în economia unor grupuri culturale din Moldova, Dobrogea, Oltenia și Transilvania. Studiul materiilor dure animale preistorice și protoistorice documentează aspecte complexe ale paleoeconomiei, a relațiilor comunităților respective cu mediul natural sau relația dintre om și animal, oferind argumente concrete în definirea specificului sau pentru diferențierea dintre grupuri culturale și epocile istorice. Pentru realizarea demersului, studierea artefactelor din materii dure animale, este prezentată metodologia și etapele de cercetare. *Clasificarea pieselor, prelevarea datelor morfometrice* (dimensiuni), realizarea *băncii de imagini*, analiza urmelor identificate pe suprafața pieselor (traseologie) sunt etapele ce stau la baza acestui demers complex. Traseologia, care vizează *analiza paleotehnologică*, ajută la determinarea etapelor de fabricație, stabilindu-i-se întreaga procedură tehnologică. *Alegerea materiei prime, tehnologia de fabricare, debitajul, fasonarea, finisarea și utilizarea*, reprezintă „lanțul de fabricare” pentru realizarea

artefactelor din os. Precizările privind arheologia experimentală și studiilor de traseologie sunt binevenite, pentru a înțelege utilitatea acestora în metodologia aplicată.

Un al patrulea capitol este dedicat *Industriei materiilor dure animale în situri eneolitice din Moldova de sud*, care reprezintă obiectivul principal al proiectului.

Studierea lotului de artefacte din materii dure animale (240 piese, dintre care au fost selectate și integrate în catalog un număr de 187 piese) a permis celor doi specialiști obținerea de date și informații privind resursele animale utilizate, strategia de exploatare aplicată, categoriile de materii prime, categoriile tipologice, rolul funcțional al pieselor. Studiarea detaliată a pieselor din materii dure animale aflate în colecțiile Muzeului de Istorie Galați a permis stabilirea procedeelor de fabricație a artefactelor, dar și observații în premieră, autorii aducând contribuții noi la cunoașterea manifestărilor tehnologice ale comunităților eneolitice ale aspectului cultural Stoicani-Aldeni și ale culturii Cucuteni-Ariuşd, faza A3, a modalităților de folosire a resurselor naturale și a activităților economice.

Realizarea bazei de date, cuprinzând o situație generală, și atașarea unui set de date, pe situri, complexe, specii și tipuri, reprezintă o noutate în domeniu. În acest mod, informația este accesibilă atât specialiștilor, cât și publicului larg, care nu este familiarizat cu limbajul tehnic al studiilor de specialitate. Această modalitate de sistematizare a pachetului de informații oferit de baza de date, care permite dezvoltarea acesteia prin adăugarea de noi informații, reprezintă o metodologie unitară, care poate deveni un standard pentru acest gen de cercetări în domeniul IMDA, conexiuni cu datele oferite de contextele arheologice și alt gen de cercetări interdisciplinare.

Urmează *Catalogul artefactelor din materii dure animale* (p. 23-147), care cuprinde 187 de fișe ale artefactelor din cele patru situri: Stoicani–Cetățuia, Berești–Dealul Bâzanului, Berești–Dealul Bulgarului și Suceveni–Stoborâni. Fișele de obiect sunt ordonate pe situri și furnizează informații despre artefact, categorie, număr de inventar, context etc.

La final, lucrarea cuprinde Bibliografia (p. 148-149); Lista abrevierilor (p. 152-154); Planșe (p. 155-237).

Catalogul publicat de Corneliu Beldiman, Diana-Maria Sztancs și Costel Ilie, ca rezultat al proiectului finanțat de AFCN România, reprezintă o sinteză a patru situri: Stoicani–Cetățuia, Berești–Dealul Bâzanului, Berești–Dealul Bulgarului și Suceveni–Stoborâni din județul Galați, realizată în urma studierii a 240 artefacte din os, provenite în urma unor sondaje sau cercetări arheologice sistematice efectuate în cele patru așezări. Autorii reconstituie, pe baza materialului osteologic, unele ocupații și modul de trai, aducând noi informații privind viața economică, paleoecologia și

paleoetnologia acesteia. Prin rezultatele obținute, volumul de față aduce o importantă contribuție la cunoașterea rolului pe care îl aveau animalele (domestice sau sălbatice) în viața comunităților, a strategiilor de exploatare, a dinamicii și răspândirii diferitelor specii.

Volumul reprezintă un instrument de lucru util atât pentru studenți, dar mai ales pentru arheologii care acordă atenție sporită acestei categorii de vestigii, prin prisma informațiilor ce pot conduce la cunoașterea unor aspecte din viața comunităților preistorice. Acest produs contribuie la sustenabilitatea proiectului.

Catalogul este redactat și în limba engleză, facilitând accesul specialiștilor din străinătate la informație, contribuind, astfel, la promovarea și diseminarea cercetărilor în domeniul IMDA realizate de autorii volumului.

Personal, în calitate de arheolog specializat în perioada medie-bizantină din Dobrogea, consider că acest tip de demers reprezintă un bun exemplu pe care îl dorim aplicat și multiplicat cât mai curând și în studiul IMDA din perioada cuprinsă între sec. X-XV.

Aurel-Daniel STĂNICĂ

Alin Frânculeasa (contribuții A. Bălășescu, M. Frânculeasa, M. Mărgărit, O. Negrea, E. Popa, V. Radu, A.D. Soficar), *Seciu – Județul Prahova. Un sit din epoca neo-eneolitică în nordul Munteniei*, Editura „Oscar Print”, București, 2011, 192 p., 79 pl.

Așa cum precizează și autorul încă din debutul lucrării, în rândurile acesteia și-a propus să valorifice săpăturile arheologice preventive desfășurate în anul 2009, în așezarea de la Seciu, punctul *La Pompieri*, oraș Boldești-Scăieni (jud. Prahova). Structura cărții este bogată, autorul, alături de colaboratorii săi, dorind să înfățișeze cititorilor o imagine cât mai completă, compusă din prezentarea temeinică a cercetării, materialului arheologic și interpretării acestuia.

Cartea începe printr-o scurtă argumentare a necesității salvării informației științifice oferite de către situl în discuție, acesta fiind distrus de-a lungul timpului atât prin construirea unor clădiri, cât și prin amenajarea unui drum județean. De asemenea, autorul a menționat localizarea și a realizat un scurt istoric cu privire la cercetarea acestui sit.

Prezentării cadrului natural i s-a acordat o deosebită atenție, fiind luate în considerare elemente precum: evoluția paleogeografică, geologia, relieful, regimul climatic și cel hidrologic, solurile, vegetația și fauna.

Săpătura arheologică a fost descrisă în capitolul „Cercetările arheologice de la Seciu–*La Pompieri*, Campania 2009”. În debutul acestuia autorul precizează contextul în care s-a desfășurat cercetarea preventive și metodologia după care a fost executată. Aceasta a presupus trasarea și cercetarea a patru secțiuni și două casete de dimensiuni variabile. Caracterul preventiv a impus anumite limite în desfășurarea cercetării. Din acest motiv, s-a renunțat la trecerea prin sită a sedimentului din anumite complexe arheologice, fiind astfel prelevate doar resturile faunistice vizibile ochiului, secțiunile au fost cercetate succesiv, ceea ce nu a permis surprinderea complexelor de mari dimensiuni pe întreaga întindere, în vreme ce adâncimile au fost raportate la nivelul actual de călcare. În stratigrafia sitului au fost identificate două niveluri culturale distincte: primul, cu o grosime de 0,20-0,30 m, corespunde culturii Starčevo-Criș, iar cel de al doilea, cu o grosime maximă de 1,10 m, reprezintă locuirea atribuită culturii Gumelnița.

Nivelul neolitic a fost surprins într-o manieră inconsistentă, astfel că prezentarea sa nu a ocupat un spațiu prea întins. După ce a descris pe scurt nivelul cultural din punctul de vedere al omogenității, culorii, grosimii și compoziției autorul a trecut la analiza materialului arheologic compus din ceramică și plastică. Exceptând câteva scurte considerații legate de compoziție și culoare, analiza ceramicii este reprezentată de încadrarea tipologică și prezentarea analogiilor din nordul Munteniei pentru formele determinate. Prezentarea plasticii a respectat aceeași structură, fiind însoțită și de un catalog al descoperirilor. Studiul materialului a permis cercetătorului realizarea în final a unei discuții legate de prezența culturii Starčevo-Criș în zona de nord a Munteniei. În rândurile acestea a concluzionat că zona precizată a fost intens acoperită de comunitățile culturii menționate, iar momentul cronologic ce corespunde debutului locuirii de acest tip a fost încadrat la finalul celei de a doua faze și începutului celei de a treia.

Un spațiu mult mai generos a fost alocat eneoliticului, aspect datorat identificării și cercetării unui nivel cultural corespunzător acestei epoci mai consistent și mai bogat comparativ cu cel neolitic.

Într-o primă fază au fost prezentate complexele arheologice, împărțite în trei tipuri: locuințe, gropi și zone menajere. Au fost cercetate șase locuințe. Pornind de la informațiile altimetrice autorul a încercat să obțină date legate de evoluția cronologică și contemporaneitatea acestora. Zonele menajere, asimilate unor *suprafețe în care au fost aruncate materiale ce pot intra la un moment dat în categoria „gunoaielor”*, au fost observate deasupra, sub și între locuințele incendiate și abandonate, grosimea lor atingând 0,50 m. Cele câteva gropi descoperite aveau dimensiuni reduse și tăiau locuințele, apariția și evoluția lor fiind pusă în legătură cu acestea din urmă.

Lotul ceramic a fost considerat unitar și reprezentativ pentru sit și segmentul cronologic căruia îi aparține. Înainte de analiza propriu-zisă a materialului ceramic, a fost prezentat contextul în care a apărut acesta, reieșind că în cea mai mare parte a fost descoperit în stratul cu depuneri menajere, locuințelor fiindu-le specifică ceramica întregibilă. Au fost stabilite trei categorii ceramice: grosieră, fină și intermediară, ultimele două preponderente. Împărțirea pe categorii a fost urmată de cea tipologică. Am putut observa că tipologia nu a fost organizată pe structura categoriilor menționate inițial. Autorul a preferat introducerea tuturor celor 16 tipuri identificate într-o singură categorie (A) numită: vase uzuale (comune). Despre toate aceste forme s-a considerat că au o avută o funcționalitate *legată cel mai curând de activități casnice în cadrul locuinței sau gospodăriei*. A doua categorie stabilită (B) este cea a vaselor miniaturale, iar cea de a treia (C) cuprinde vasele „rare” (vase antropomorfe și zoomorfe). Având în vedere că cea mai mare parte a fragmentelor ceramice descoperite prezintă decor, atenția autorului s-a aplecat și asupra acestuia. Au fost

determinate aspecte precum: tehnicile de realizare, maniera de organizare, formele de vas specifice diferitelor tipuri de decor. Caracteristicile ceramicii au indicat o plasare cronologică a evoluției sitului de la Seciu începând cu finalul fazei A1 până târziu în faza A2.

Prezentarea obiectelor de silex și piatră șlefuită îmbracă un caracter foarte concis, autorul rezumându-se în cele mai multe cazuri la enumerarea tipurilor descoperite, din loc în loc introducând câte o informație sumară legată de materia primă sau prelucrare, mai rar precizând și existența unor urme de utilizare. Puțin reprezentate sunt piesele de cupru (un ac de păr) și lut (o pintaderă, o fusaiolă și un topor).

Într-o manieră mai temeinică au fost tratate piesele confecționate din materii dure animale. În tratarea acestui subiect au fost urmărite și determinate elemente precum: identificarea materiei prime, achiziția acesteia, tehnicile de prelucrare (debitaj și fasonaj), urme de utilizare. Studiul nu s-a rezumat doar la piesele finite, ci a abordat și pe cele în curs de prelucrare sau deșeurile de prelucrare.

Un alt capitol a fost dedicat plasticii antropomorfe și zoomorfe. În plastica antropomorfă au fost incluse statuete precum cele cu brațele dispuse în *orantă* sau în plan orizontal, vasele antropomorfe și piesele de tip *phallus*. În cea zoomorfă se regăsesc reprezentări ale unor animale modelate realist, vase *askos* și *rhyton*. Autorul a oferit în analiza sa detalii cu privire la maniera de prelucrare și a oferit analogii în mediul gumelnițean pentru diversele tipuri determinate. Discuția a fost însoțită și de un catalog al descoperirilor în cadrul căruia au fost descrise toate piesele ce alcătuiesc această categorie.

Studiul materialului faunistic a evidențiat ponderea animalelor domestice atât ca număr de resturi, cât și ca număr minim de indivizi (60%), ceea a sugerat un rol important acordat creșterii animalelor. În rândul speciilor predomină bovinele, urmate de porcine și ovicaprine. Procentul de cca. 40% de resturi ale animalelor sălbatice demonstrează că și vânatul a constitui o sursă de hrană deloc de neglijat, speciile cu cea mai bună reprezentare fiind mistrețul și cerbul. În finalul acestui capitol sunt prezentate tabelele cuprinzând informații legate de repartitia procentuală a resturilor osteologice și a numărului minim de indivizi, repartitia pe elemente anatomice și pe specii, corelația dintre vârsta scheletică și datele biologice pentru speciile domestice predominante precum și datele de biometrie.

Nu a fost trecută cu vederea nici descoperirea a câtorva fragmente de oase umane. Acestea au fost descrise și au fost incluse în rândul celorlalte descoperiri de acest tip din mediul gumelnițean, autorii menționând și teoriile prin care au fost interpretate astfel de situații în literatura de specialitate.

Cronologia relativă a sitului, stabilită mai ales prin prisma materialului ceramic, a determinat o plasare a acestei locuiri în faza A2 a culturii Gumelnița, nefiind exclusă posibilitatea ca așezarea să fi fost fondată la finalul fazei A1. Singura datare absolută realizată evoluează în intervalul 4356-4245 BC și sprijină propunerea cronologică relativă.

În cadrul concluziilor sunt trasate principalele caracteristici ale așezării de la Seciu așa cum reies din analiza contextului arheologic și materialului descoperit și cercetat. De asemenea, este analizată poziția acestui sit în rândul celorlalte așezări gumelnițene din zona colinară a Munteniei, autorul remarcând faptul că cercetările destinate zonei de nord a Munteniei au un caracter superficial.

În finalul lucrării se regăsesc un scurt rezumat în limba engleză, bibliografia utilizată și lista ilustrațiilor. Informațiile oferite sunt sprijinite și prin 79 planșe în care se regăsesc elemente ce țin de localizarea și poziționarea sitului, planurile de săpătură și de diferitele categorii de material arheologic.

Valorificarea monografică într-un timp relativ scurt a unei săpături arheologice de salvare, reunirea mai multor specialiști în vederea obținerii unei abordări profesioniste asupra materialului arheologic, precum și prezentarea unui sit dintr-un sector mai puțin abordat al arealului gumelnițean constituie câteva din argumentele care fac din această lucrare o contribuție importantă pentru cei care studiază sau vor să cunoască cultura Gumelnița.

Florian MIHAIL

A b r e v i e r i / *List of abbreviations*

A&Cr	– Antiquedad y cristianismo: monographías históricas sobre la Antigüedad tardía, Universidad de Murcia
AARMSI	– Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice, București
ActaAntHung	– Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
AOrient.	– Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AMV	– Acta Musei Varnaensis, Regionalen istoričeski Muzej, Varna
APL	– Analecta Praehistorica Leidensia, Leiden
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchKorr	– Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iași – București
ArheologijaSofia	– Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia
Athenaeum	– Athenaeum: studi di letteratura e storia dell'antichità, Como
ArhVestnik	– Arheološki Vestnik. Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Ljubljana
BAR IS	– British Archaeological Reports – International Series, Oxford
BCH	– Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena–Paris
BibIIP-A	– Biblioteca Istro-Pontica, Seria Arheologie, Tulcea
BibIThr	– Bibliotheca Thracologica, Institutul Român de Tracologie, București
BIFAO	– Bulletin de l'Institut français de l'archaéologie orientale, Cairo
BMI	– Buletinul Monumentelor Istorice, București
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române, București
Byzantina	– Byzantina. Annual Review of the Center for Byzantine Studies of the School of Philosophy, University of Thessaloniki
CAB	– Cercetări Arheologice în București, București

- Călători străini III – *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1971.
- Călători străini VI – *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, ed. M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. A. Mehmet, București, 1976.
- Călători străini VII – *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1980.
- Călători străini VIII – *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1983.
- Călători străini*, 1974 – *Călători străini în Țările Române*, VI, în Alexandrescu-Dersca-Bulgaru M. M., Mehmet, M. A. (eds.), București.
- Euphrosyne – Euphrosyne: revista di filologia clăssica, Faculdade de Letras de Lisboa, Centro de Estudos Clăssicos
- Francia – Francia: Forschungen zur westeuropăischen Geschichte, Sigmaringen
- HAnt – Hispania antiqua: revista de historia antigua, Universidad de Valladolid, Departamento de Historia Antigua y medieval área de historia antigua
- Hesperia – Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
- Historia – Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Stuttgart
- IDRE – C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier – IIIe siècles)*, Bucarest, 1996-2000
- ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta
- Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archeologiques en Roumanie; Seria Nouă (N.S.): Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, București
- EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
- IEJ – Israel Exploration Journal, Jerusalem
- IzvestijaSofia – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičeskija Družestvo Institut, Sofia
- IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej Varna, Varna
- JRAI – Journal of Royal Anthropological Institute, Londra

JLA	– Journal of Late Antiquity, The John Hopkins University Press
KSIA	– Kratkie Soobšeniija Instituta Arheologii Akademii Nauk SSSR, Moscova
MacAArch	– Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep
Materiale (S.N.)	– Materiale și Cercetări Arheologice, (Serie Nouă), București
MHA	– Memorias de Historia Antigua, Universidad de Oviedo
MIA	– Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova Leningrad (St. Petersburg)
Mitteilungen Athenische	– Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung.
MPR	– Medieval Prosopography: History and Collective Biography, Medieval Institute Publications, Western Michigan University
Peuce	– Peuce. Studii și cercetări de Istorie și Arheologie. (Serie Nouă), Tulcea
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, Washington
PodrZb	– Podravski zbornik, Koprivnica
PrilInstitArheolZagreb	– Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Zagreb
Prilozi	– Prilozi, Institute of Archaeology, Zagreb
PZ	– Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin
RA	– Revue Archéologique, Paris
RMI	– Revista Monumentelor Istorice, București
RMM	– Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RPAN	– Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
RSLR	– Rivista di storia e letteratura religiosa, Firenze
SAN	– Journal of the Society for Ancient Numismatics, Santa Monica, California.
Sandalion	– Sandalion: quaderni di cultura classica, cristiana e medievale, Sassari
SCIV(A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN	– Studii și Cercetări Numismatice, București
SlovArch	– Slovenská Archeológia, Nitra
SovArh	– Sovetskaja Arheologia, Moscova

SympThrac	– Symposia Thracologica. Lucrările Simpozionului Anual de Tracologie
SHHA	– Studia historica. Historia antiqua. Universidad de Salamanca
SNG ANS	– Sylloge Nummorum Graecorum, <i>The Collection of the American Numismatic Society</i> , New York (New York, 1969 - present).
SNG Cop	– Sylloge Nummorum Graecorum, <i>Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum</i> , Copenhagen. (Copenhagen, 1942-1979).
SNG Kayhan	– Sylloge Nummorum Graecorum, <i>Turkey 1: The Muharrem Kayhan Collection</i> , Istanbul, 2002.
Tyragetia, (S.N.)	–Tyragetia (Serie Nouă). Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău
VAMZ	– Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu
VariaArchHung	– Varia Archaeologia Hungarica, Budapesta
ZalaiM	– Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)
ZPE	– Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

